This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

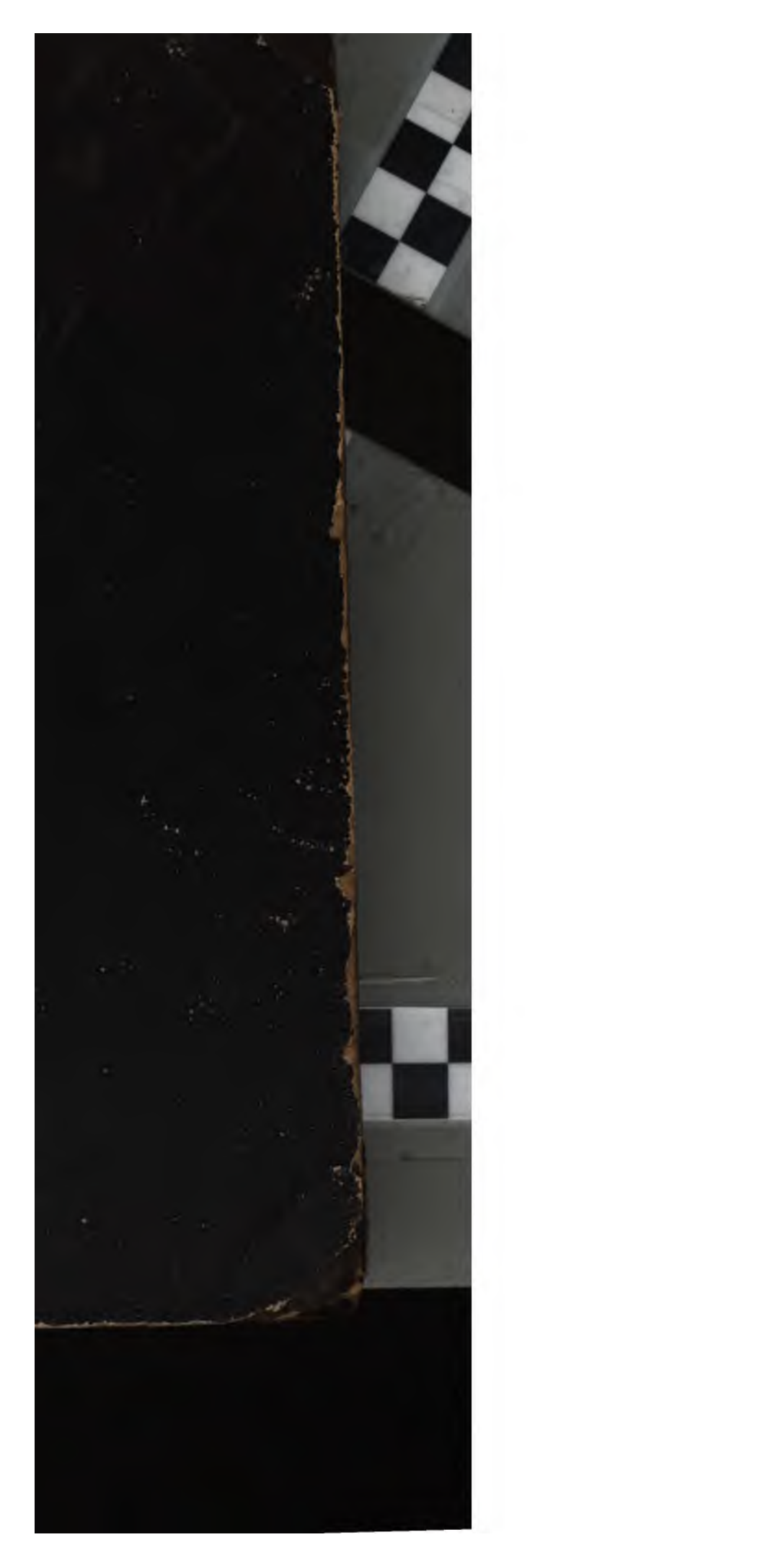

ovenskim zemlja
Stanford University Libraries
3 6105 041 477 113

Stanford University Librari
Stanford, California

Return this book on or before date du

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES

№ 4, 5.
177

[illegible] St Yap. [illegible]
Ha. [illegible] [illegible]
12. Mai 17[illegible]

60 210
~~308.~~ ~~N 11~~ ~~N° 14~~
B 4/65.

ПУТОВАЊЕ
ПО СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА
ТУРСКЕ У ЕВРОПИ.

Sebright, Georgina Mary Muir
" (Mackenzie) lady, 1874.

ОД

Гђца Г. МЈУР МАКЕНЗИЈЕВЕ и А. П. ИРБИЈЕВЕ.

С ЕНГЛЕСКОГ ПРЕВЕО

Ч. Мијатовић.

У БЕОГРАДУ,
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ 1868.

ГАЗИ" НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
У БЕОГРАДУ
ВН

DR14
S519

САДРЖАЈ.

Страна.

Глава I.

Из Вола у Солун . . . . . 1.

Глава II.

Солун . . . . . 5.

Глава III.

Бугарска гледана од Солуна. — Део I. . . . . 13.

Глава IV.

Бугарска гледана од Солуна. — Део II. . . . . 29.

Глава V.

Путовање по Турској у Европи 35.

Глава VI.

Из Солуна у Битољ . . . . . 43.

Глава VII.

Стара бугарска престолница и нова турска варош. . . . 54.

Глава VIII.

Краљевић Марко: Његов град и његова историја . . . . 64.

Глава IX.

Бугарска варош Прилип и Велез 76.

Глава X.

Похода у манастир Рило . . . 90.

Глава XI.

Јустинијанова варош. . . . 100.

Страна.

Глава XII.

Прошлост Србије. — Део I. . . 108.

Глава XIII.

Прошлост Србије. — Део II. . 123.

Глава XIV.

Качаник . . . . . 149.

Глава XV.

Бојно поље Косово . . . . . 160.

Глава XVI.

Манастир Грачаница и варош Приштина . . . . . 168.

Глава XVII.

Стара Србија . . . . . 180.

Глава XVIII.

Из Приштине у Вучитрн . . . 195.

Глава XIX.

Вучитрн . . . . . 201.

Глава XX.

Из Арнаутлука у Босну . . . 215.

Глава XXI.

Нови Пазар . . . . . 225.

Глава XXII.

Босанска граница — из Новог Пазара у Тутин . . . . . 241.

Глава XXIII.

Босанска граница — из Тутина у Рожај . . . . . 250.

Страна.

Глава XXIV.

Босанска граница — из Рожаја у Пећ . . . . . 263.

Глава XXV.

Српска народна црква . . . . 273.

Глава XXVI.

Патријаршија пећска . . . . 287.

Глава XXVII.

Из Пећи у Дечане . . . . . 305.

Глава XXVIII.

Манастир и црква Високи Дечани . . . . . 210.

Глава XXIX.

Исповнице у клапцу Дечанскоме 319.

Глава XXX.

Из Ђакова у Призрен . . . . 330.

Страна.

Глава XXXI.

Призрен, стари српски Цариград . . . . . 335.

Глава XXXII.

Нови Призрен и његови становници . . . . . 346.

Глава XXXIII.

Један царски друм у северној Албанији — из Призрена у Скадар . . . . . 359.

Глава XXXIV.

Скутари у Албанији, Скодра Скадар. . . . . 386.

Глава XXXV.

Србија на јадранскоме мору . . 406.

Глава XXXVI.

Божић у Црној Гори . . . . . 437.

ДОДАТАК.

Страна.

А — Карактеристика Србина и Бугарина . . . . . 492.
Б — Власи у Тракији . . . . 493.
В — Давање десетка под закуп у Турској . . . . . 494.
Г — Опис српске задруге у слободној Србији . . . . . 496.
Д — Венеција на јадранском и Винета на балтијск. мору 498.
Е — Цркве Сопоћани и Црна Ријека . . . . . 500.

Страна.

Ж — Албански крајеви око Дечана. . . . . 502.
З — Миридити. . . . . 510.
И — Српски владаоци од лозе Немањине и њихове жене 512.
Ј — Године знатнијих догађаја у српској историји . . 513.
К — Године знатнијих догађаја у историји Црне Горе од пропасти српског царства . . . . . 514.

ПРЕДГОВОР ПРЕВОДИОЧЕВ.

Ко зна како важну реч-има Енглеска да каже при решавању источнога питања, и ко зна каква пресудна утицаја на политику енглескога кабинета има јавна мисао у Енглеској, тај — желећи добра Хришћанима на истоку — не може а да не зажели да се јавна мисао енглеска обавести о правоме стању ствари и о правим одношајима на истоку.

Ми ово тим пре желимо што смо уверени, да политика неких извесних западних сила — политика са које пате народи источни — долази са непознавања правих стварних одношаја на истоку, с непознавања правог значаја источних хришћанских народа и правих тежења њихових.

Народима на истоку на утеху служи то што су мало не сви странци, који дођоше да безпристрасно и објективно проуче исток, одлазили односећи собом у своју отаџбину убеђења која су савршено на корист Хришћанима.

Али дело што су га госпођице Макензијева и Ирбијева написале, и које овде у српском преводу предајемо, служи нам више но на утеху. Оно је кадро да начини праву радост међу јужним Словенима у Турској и да их утврди у уздању њиховом, да ће им велики народ енглески једнога дана пуну правду учинити.

И још ваља да додам да је мало страних дела о Словенима у Турској, која су написана толиком помњом, толиким озбиљним проучавањем њихове прошлости, садашњости и народнога карактера њиховог — проучавање за које је требало најчистијих човечних побуда, најтврђе воље, често великог самопрегоревања а очевидно и велике жртве у времену и материјалним средствима — као што је то ово дело госпођица Макензијеве и Ирбијеве. Управ за то, да би наш читалачки свет могао потпуно оценити и уважити рад њихов те му заслужено признање одати, ја сам и мислио да ми ваља дело њихово превести у пуноме пространству његовом без икакве измене ни допуне, па

не изостављајући у њему ни оне ствари које су нама иначе добро познате.

А мислио сам да ми га је ваљало у свему пространству превести и за то, да би се видела цела она слика у којој су нас писатељке енглескоме народу претставиле.

Што ће делу овоме особиту важност у нас дати то је што су госпођице пролазиле кроз оне крајеве данашње турске царевине у Европи, који су управо најмање познати а нас се најживље тичу, јер су нешто делови велике старе државе наше браће Бугара, а нешто делови отаџбине народа српског, старе царевине српске. Па онда као женске, и то као просвећене женске, оне имају поглед на ствари којега остали путници нису имали, а који баш најпресуднију светлост баца на карактер народа српског и на тежње јужних Словена. Већина путника досадашњих описивали су само земљу и људе или управо мушку половину друштва. Али како друкчије изгледа цело словенско друштво у Турској, како сасвим друкчије оно изгледа кад видимо да и женска половина његова узимље учешћа у покрету за осигурање боље будућности народне, кад слушамо како се словенске калуђерице у Самокову моле Богу да победом благослови црногорско оружје, и кад у Пећи угледамо ону смерну и опет велику родољупкињу — Катарину Симићку!

Баш овај женски поглед на ствари даје делу особиту драж, и мени се чини да ништа не долази у бољи час да охрабри женску половину наше народне омладине, него управ важно сведочанство енглеских госпођица о озбиљном родољубљу Српкиња у оним крајевима наше земље који највише пате од суровога насиља турског.

Предговор би овај јако увећао већ и онако велику књигу ову, кад бих хтео да изложим како смо и за што смо обвезани дубоком захвалношћу госпођицама Макензијевој и Ирбијевој. Држим да ћу погодити ако кажем да ниједан Србин, ни један Југо-Словенин, не ће довршити књигу ову а да се не испуни милим уверењем да у првоме реду међу најбољим и најмилијим пријатељима јужних Словена у великој Британији стоје госпођице Макензијева и Ирбијева.

А коме год јужном Словенину ова књига послужи да се обавести, да се поутеши, зарадује и охрабри, тај ће се за цело осетити усрдно захвалан ономе којега је дарежљивошћу она тек и могла угледати света.

B 4/65.

ПУТОВАЊЕ
ПО СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА
ТУРСКЕ У ЕВРОПИ.

Sebright, Georgina Mary Muir (Mackenzie) lady, d. 1874.

ОД

Гђца Г. МЈУР МАКЕНЗИЈЕВЕ и А. П. ИРБИЈЕВЕ.

С ЕНГЛЕСКОГ ПРЕВЕО

Ч. Мијатовић.

У БЕОГРАДУ,
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ 1868.

УВОД.

Са високога ступња цивилизације данашњега века ми погледамо са жалошћу како Мусломани најлепше крајеве света у својој руци држи — крајеве који су тако срећни климатом и географским положајем, да су у раније дане светске историје били места којима се завидело, и жалост је што су ова овако красна и од природе богато обдарена места одвојена од напретка који су достигле земље што су од природе много мање удешене за развитак. На целоме свету нема земаља које би толико вредиле или које би могле заузимати тако важно место у фамилији народа, као што би то могле Турска у Европи, Мала Азија и Египат под цивилизованом и хришћанском владом. — Backer, Exploration of the Nile Sources, Introductory Chapter, p. XXIX.

Турчин ваља да учини у реформама три корака онде где његови хришћански поданици чине један а слабо је изгледа да ће моћи учинити тако што, јер би имао да заводи реформе насупрот својој вери, а то му тешко иде: а хришћани ако се и не реформишу церемонијама и догмама своје вере које су у мислима њиховим тако несавршено скопчане са моралом што им праву суштину чини, опет су бар тиме у непосредној свези с напретком и цивилизацијом западне Европе. — Lord Strangford, Eastern Shores of the Adriatic, p. 365. (**Источне обале јадранскога мора.**)

Вег знаде да ниједан народ не би могао бити потчињен турској влади, а да се морално грдно не исквари, али хришћански народи у Турској имају ту црту која их одликује што су они народ који напредује, — што траже да се и сами дохвате светлости западне Европе, па да пођу новом ставом цивилизације и напретка. — Види беседу Кобденову приликом дебате о Турској, Маја 17, 1868.

Биће томе сада више година како остависмо Енглеску намеривши да проведемо неколико месеца у Атини. Побудило нас је да оставимо завичај то што нам је ваљало потражити топао и опет жив ваздух преко зиме, чуле смо да тога има у Атини, па се радовасмо угодној прилици да видимо Грчку.

На нашем путу кроз Праг и Беч, ми се састадосмо с неколиким од главнијих људи и вођа народне странке у Чешкој, између којих један — поштовања достојни историк Палацки — задобио је европско име. Чим чуше да идемо у Атину а они нам

одмах напомепуше да би добро било да се пошто походимо Грчку, вратимо кући кроз Турску у Европи. „Тако ћете бар кад се вратите“, рекоше, „моћи причати нам што о нашој браћи јужним Словенима.“

Дотадашња наша путовања дала су нам била прилику да се упознамо с разним народима словенскога стабла, па опет ваљаде нам Чесима признати да ми једва да знамо ко су та њихова јужна браћа. Ова исповест нашег незнања би примљена с немилином. „Ви нисте први Енглези“, рекоше, „који нам овако кажу; па опет оне јужне словенске земље које чине један део отоманске царевине, политички стоје под гарантијом британском, ваш народ помаже те се они још држе у положају у коме су, будућност његова у великој мери зависи од политике енглеске. Зар нисте никада ништа слушале о Хришћанима у Турској, или о Србима, Црногорцима“?

„Заиста“ рекосмо ми, „ми смо слушале и читале о њима, него опет за то врло мало што о њима знамо; па између осталога ми не знамо за што их ви називљете јужним Словенима?“

Чеси се сад упустише да нам опширно разложе ово питање, па осим што сами одговорише на толика наша питања, још нам казаше у којим картама у књигама можемо наћи нужнога обавештења. Позније смо добиле у руке још и друге књиге и мапе, које нису баш заступале оне исте њихове мисли и назоре, али су се ретко кад разликовале од њих у важнијим стварима. Шта смо том приликом научиле то ћемо да укратко овде изложимо, да и други онако као и ми неби имали нужде да питају ко су јужни Словени, и шта они имају с Хришћанима у Турској.

На северу у Европи и на југу аустријске царевине а тако и у Црној Гори која лежи између њих, станују народи који говоре словенским језиком. Они у Аустрији насељавају словенску земљу и тако названу троједну краљевину Славонију, Хрватску и Далмацију осим многих округа у Угарској; они у Турској живе између Маћедоније и Дунава и деле се према своме говору у Бугаре и Србе. Скупа они броје једно десет до дванајест милиона, и чине јужни део словенске расе.

Пре неколико година ови су народи изгледали како да дођу до једног заједничког књижевног језика. Већина просвећених људи у Европи поздравили су овај покрет као искру новога живота, као средство да се разбуди интелектуална енергија и онде где је дотле тако дуго успавана била. По несрећи баш

тада Панславизам беше име страшно, па словенске народе јужно од Дунава стадоше кривити да имају панславистичне тежње, простим речма да желе да се политички сједине под вођством Русије. Тада се осетила потреба да се нађе име какво које би показивало како су они један род међу собом и опет како су нешто различно од Руса и осталих Словена.[1]

„Илир" била је реч коју су најпре огледали, али је несавршено одговарала својој цели, јер су је са њезиних латинских успомена омрзнули били Срби и Бугари који припадају источној цркви. Име „Југо-Словен" у толико боље одговара оној цели у колико је просто земљописно име па не држи ни верозаконске ни народне суревњивости. Овај је назив већ задобио прилично земљишта па сад га разумеју и њиме се служе и Бугари и Срби, чланови источне цркве па и сами Мусломани као год и римокатолички Хрвати који су га пронашли. Осим тога он је задобио и политични и књижевни значај: јер у устима народа који су силом раздељени и који су незадовољни својим данашњим положајем књижевничка фраза која даје израза јединству њиховоме, згодна је да представља и политичну мисао једну. Свакојако, име југо-Словен није с почетка нашло потпорс ни у које владе; а влада српске кнежевине, — желећи да избегне представке од стране Аустрије и Турске — више него једном преварила је очекивање понеких нестрпељивих духова не хтевши примењивати друго име већ име Србин.

Ево то је историја имена самог, а сад да погледамо и на племе које оно означава.

Југословенски народи заузимали су ове своје данашње земље већ више од хиљаду година. До краја четрнајестога века они су већином били независни, а што се тиче цивилизације стојали су лепо на једној истој висини с осталим суседним народима. Тада наиђе мухамеданска поплава којом они делови Европе што беху најближи Азији имадоше злу срећу да буду поплављени, па тада осим стена црногорских сваки словенски крај јужно од Дунава потпаде турској сили. Хрватска својом свезом с Угарском и Аустријом — и Далмација тиме што је Млеци к себи узеше сачуваше се мусломанског јарма; али је и

[1] Од пре су под јужним Словенима разумевали само Хрвате, Србе, Словенце, а Бугаре су уврштивали заједно с Русима у јужне Словене. Него у новије доба онај назив обухвата све Словене јужно од Дунава па их тако разликује од словенске групе коју чине Руси.

њихов напредак тешко био опозњен пограничним ратом који се на њиховој земљи водио. А што се тиче њихових источних суплеменика, то је тек у почетку овога века једној шаки Срба што станују на јужној страни Дунава, испало за руком да изнуде од порте признање права њиховога да се сами управљају. Данас њихов народни поглавар признаје султана као сизерена али иначе им је самоуправа савршена. Отада су они били у стању да замену закон по корану европским закоником и да отпочну рад, који је један добро обавештени и добро познати писац британски карактерисао као рад „најмлађега члана европске породице.“ [1]

Али број слободних Срба једва прелази један милион; дунавска је кнежевина тек само један део њихове земље. Крајеви познати под именом Старе Србије, Босне, Херцеговине и цела Бугарска — с народом од шест до осам милиона — још су једнако под мухамеданском управом.

О овим крајевима што су под Турском наши су нам чешки пријатељи с толиким заузимањем говорили да ваља да их походимо. Описа Црне Горе или Дунавске Србије наће се увек; прва лежи на приморју јадранскоме а друга је један или два дана далеко од Беча; а уз то нема никакве велике неудобности нити какве опасности на путу у ма коју од њих. Обе су више пута и добро описане па само ако се уздигну у своме политичном значењу, обе ће видети доста походника. „Друкчије је са земљама које су унутра, а под мухамеданском влашћу“, рекоше нам наши пријатељи. „Ту ћете чути да раја каже да је још једнако „за божјим леђима“ судећи о Богу по људма, од којих срећнији и снажнији доиста им и јесу окретали леђа многог дугог дана. Ми у Чешкој и још по другим неким местима осећамо јаке љубави према њима, али сама она племенска уза која нас испуњава таким осећањем, излаже нас политичком подозрењу чим би је ма и мало речма или делом показали.“

[1] Вид. „Servia: Youngest member of the European family“, прештампано у „Researches on the Danube and the Adriatic.“ Како смо и саме препутовале велики део многих земљишта које г. Патон описује на своме словенскоме путу то смо имале много разлога да му захвалимо на помоћи коју његова дела дају путнику у земљи тако мало познатој. Његов последњи пут по Бугарској као кореспондента једних новина у кримскоме рату, данас можда много мање вреди но остала дела његова, јер је писан у време кад је Бугарин сматрао Енглеза као непријатеља па је нарочито гледао да му се не повери; али ништа није истинитије него његов опис земље и народа у Србији и Далмацији где је он примљен био као пријатељ: осим тога он зна српску историју доста добро да је могао оценити важност оне народне клице која је у кнежевини Србији.

„Усамљеност несрећнога“, која је овде у великој мери дошла услед земљописног положаја, једна је од оних „злих срећа“ што их Словени у Турској имају да подносе; али они сносе и многе друге и нарочито једну која изгледа сасвим особено. Ми овде не мислимо материјалне тегобе па ни политичка насиља; јер ово обадвоје било је некада тако исто — а последња је и данас тако исто — под извесним владама хришћанске Европе. Особена несрећа ових освојених народа лежи у карактеру њиховога освојача, у затуцаноме варварству Мухамеданца Турчина, и у тежњи владе његове да поданике своје варварима начини. Ако је истина што смо од емиграната слушали, то сад словенски Хришћани почињу да се подижу да стану на пут овој тежњи па се муче да деци даду успитање које ће их начинити да буду способни за виши ступањ цивилизованога живота. Радовали би се да чујемо шта о овој ствари мисле људи који нису — као оно што емигранти морају бити — испуњени предрасудама једне вере или и племена. Ви као Енглескиње за цело немате оваких предрасуда; а ово је питање о коме се можете обавестити — осим што ћете својим очима много шта видети — не мешајући се ни у један од политичких разговора којима је Турска у Европи поцепана. Ако нађете у словенских Хришћана, да се заиста труде да успитавањем сами себи помогну, то ће се међу вашим земљацима наћи људи који ће хтети да их охрабре у томе. Американци су почели да раде има већ четрдесет година па су заиста унапредили успитаност у новој Грчкој. У позније су доба предузели да тако раде и у Бугарској, али је поље велико, па га за дуго времена још не могу покрити; па и кад га покрију, опет остају још западни крајеви. За што се не би могло што учинити из ваше отаџбине која је тако тесно скопчана с Турском, и за што она не би узела да се постара да народу стање поправи. Може бити ви мислите да је Енглеска већ доста крви и новаца потрошила зарад Турске а не доби довољне накнаде за то; ми пристајемо уз вас у колико се мухамеданске Турске тиче. Али, хвала Богу, будућност оне дивне земље између Маћедоније и Дунава не зависи од тога да ли има изгледа да се мухамеданска и источњачка једна влада галванише у смешну копију цивилизованога живота; она зависи од тога да се пробуде и развију енергије народа, који премда неразвијени, бар су Хришћани и Европци!“

У оно време кад су нам најпре тако говорили ми смо још

одвећ мало знале што о предмету о коме је реч те да би уз њихове мисли могле пристати или оборити их. У захвалност за многу доброту и љубазност, све што могосмо нашим пријатељима обећати беше то да не ћемо сметати с ума ово што нам споменуше и да ћемо походити словенску рају ако икако узможемо. Па онда настависмо наш пут, отидосмо у Атину и у друге крајеве у Грчкој, на Јонска острва, на Крит, у Тесалију и Епир. Походисмо и Цариград и ту учинисмо припреме за пут по унутрашњости. Приликом овог а после и других познијих путовања ми смо радиле да извршимо неки део жеља наших чешких пријатеља. Походисмо словенске земље у Турској, Бугарску, Босну, Херцеговину и Стару Србију, осим тога слободну Србију, Црну Гору и северну Албанију. Свега смо четири пута прошле на коњу кроз Турску у Европи и проведосмо недеље и месеце по разним местима да би научиле језик словенски, и да би се упознале с историјом, појезијом и предањима народним по оним крајевима кроз које смо пролазиле. Позније да би допуниле наша пређашња путовања по Аустрији и Угарској и да би познале и аустријске сународнике Словена у Турској ми смо походиле Далмацију, Славонију, Хрватску и чувену Фрушку Гору.

Ми напомињемо ова факта само за то да покажемо како смо ми, у колико је од нас зависило, избегле погрешку да судимо о Хришћанима у Турској по оном што би тек случајно опазиле на једном једитом путу, или што би напабирчале из разговора с дипломатима у каквој престолници великој или малој — у Цариграду или Београду. Ми смо се на скоро увериле да није могућно саставити праву мисао о унутрашњости тек полу цивилизоване земље једне, само журним походама једноме или другом крају њезином па ни дужим бавлењем у вароши каквој која је негде на њезиној граници. Овака тек почесна обавештења могу да заведу људе који лако верују, јер нешто што је случајно узимљу за правило; исто тако заводи људе који се љуте на неверицу, и који у напред опредељавају шта ће и шта не ће на „сву прилику“ бити, јер виде само оно што је на површини и већином долазе у додир с лицима која су задобила нешто мало европске углађености или која знају шта један Енглез очекује од њих да чује. Па се нама чини да не дознају много шта о народу ни они путници који пропутују велики део земље али су увек на стану у званичних лица било управитеља

или владика. Интерес којим су оваки путници у Турској доиста испуњени, поглавито је политички; жеља им је да дознаду у колико интриге страних каквих сила поткопавају власт турчинову и рад ове цели сва се пажња обраћа нарочито на кораке и противне кораке посланика и везира, или, у мало смернијем кругу, на покретања конзула и паша. Хришћани се ту обично сматрају као више или мање безвољни поданици неке стране владе. Ако су Словени онда и незнање њиховога језика чини те Енглез путник не може с њима да саобраћава. Осим тога његова очевидна усрдност с турским власницима и фанариотом владиком осигурала би га те не би ништа чуо што не би могао без икаквог зазора казати. То што мало њих путника имају времена или и наклоности да путују кроз Турску у Европи на онакав начин и онако полаганим кораком како би тек могли да познаду словенске народе, може у неколико изјаснити од куда то што тако сразмерно мало шта има о овим народима у неким делима у којима се земља ова описује. Таквих дела има више; једно или два од њих ми ћемо помињати у овој књизи и ми са захвалношћу признајемо да смо им се јако задужиле, нарочито што се тиче земљописних појединости.

Показујући овде како ми не хтедосмо писати пре него што се свима нашим силама потрудисмо да познамо народ о коме пишемо, ваља сад да додамо да потпуно увиђамо како је много још остало нама непознатога. И да не говоримо о ономе што је на жалост непотпуно у нашој способности опажања примењиваној на места која смо виделе, има још више занимљивих крајева у Турској у Европи које ми никако ни виделе нисмо. Ми смо и саме шта више имале да напустимо неколика путовања пошто смо већ за њих план удесиле и пошто смо већ писма и препоруке за целу дужину тога пута набавиле. Здравље не ће увек да издржи огледање с дунавском грозницом нити снага хоће да не мари што су храна и станови свакојаки. Кад нас здравље и снага издаде онда нам ништа друго не остајаше но да се кући повратимо.

Поглед на непотпуности и несигурност онога материјала који смо могле прибрати, даваше нам разлога (готово онако исто јаког као што беше наша природна немарност за рад, која је међу тим и сама имала много утицаја) да се извучемо испод оног другог дела предузећа што нам га наши пријатељи Чеси наметуше — то јест да опишемо народ који смо виделе. Али

да се латимо овога задатка на то нас ободраваше не само они који су нас први и побудили на пут, него још и они наши земљаци, који се — како су Чеси и очекивали — показиваше готови да Хришћанима у Турској пруже рукопомоћ у стварима које се тичу практичнога напретка. Помоћ коју и саме добивасмо радећи за ову цељ, наклоњена пажња што је поклоњена неколиким уломљеним описима које штампасмо, то нас је охрабрило те спремисмо потпунији опис који ево овде предајемо.

Него пре свега ваља да кажемо нашим читаоцима: — 1-во. У словенским земљама у Турској тешко је добити факта, а нарочито статистичке податке, а они до којих дођете често су такви да једни другим противуречe па се на њих човек не може ослонити. Ми смо чинеле све што смо могле да осигурамо само што већу тачност и поузданост; и од како смо се вратиле у Енглеску кад год смо нашле да наше белешке одступају од бележака осталих путника, ми смо писале људма који су на лицу места, да нам доставе најпоузданије податке. Без сумње ће се наћи још која погрешка, и ми ћемо бити обвезане свакоме коју показавши нам је даде нам прилике да је исправимо. 2-го. Што саме немамо специјалнога знања научнога, трговачкога или војничкога те с тога и нисмо у стању да излажемо појединости које би лако остали путници на истоме земљишту прибрати могли.[1] 3-ће. Да би енглеске читаоце упознале у неколико с прошлошћу и са садашњим расположењем ових мало познатих народа, ми смо написале неколике главе о историји њиховој, а да би оне биле опште занимљивости, за то би ваљало далеко већу вештину имати но што је ми имамо. 4-то. Није могућно описивати народ и стање ствари у Турској а да се непрекидно не бавимо на политичноме земљишту. Него опет у оним белешкама које ћемо можда овде или онде дати о политичним теоријама, ми ћемо обично остављати на страну теорије оних који са стране гледају ствари, па ћемо спомињати само оно што смо слушале од самих урођеника и од лица која су тесно и дуго времена у свези не само с владом већ и с народом. Нашу политичну мисао наравно не излажемо, јер знамо да је она без значаја; али с друге стране радо хоћемо да се надамо да ће они догађаји у прошлој

[1] За време нашег бавлења у Турској путовао је по њојзи Др. Барт којега је опис од то доба већ и штампан. Путовање аустријског конзула Хана са српским артиљеријским официром Захом десило се неколико година пре. Ми смо задужене пуковнику Заху што је поправио нашу етнографску карту у оним крајевима земље које је он сам својим очима видео.

историји свакидашњем животу дати бар материјала којим ће се понеко моћи послужити.

Више него један пут у листовима овим ми ћемо имати да одступимо од правога реда по датумима, да би описале места и догађаје које смо виделе једну годину или тако нешто пре тога. Несигуран утисак који ће услед тога доћи ми признајемо као махну у свакоме делу као целоме, али наше дело и онако слабо има права на потпуност и елеганцију да ми радимо како би желеле да и други према нама раде, претпостављајући мало више обавештења мало бољој форми.

Па сад, да би избегле да не претрпамо наше причање које ће доћи, изјашњавањима и тумачењем, ми ћемо овде да наведемо неке извесне ствари о народима који поглавито насељавају земље у Турској — о Турцима, Грцима и Словенима.

По целој Турској у Европи именом се Турчина означава Мухамеданац; име „Грк“ означава хришћанина источне цркве. Мисао да је све хришћанско становништво у Турској грчке народности, у последње је доба саршено поништена радом оних људи којима је јако до тога стало да покажу антипатију, која заиста раздваја Словенина од Јелина. И сами су Мухамеданци раздељени. Османлија или прави Турчин у маленој је мањини, и њих дубоко мрзе албански и словенски Мусломани, који ни мало не таје да их је само сопствени интерес везао с њиме и да само ако се једном срећа противу њега окрене, њима не ће немило бити да се послуже згодном приликом па да му плате много шта за што су му кривни. У Бугарској има подобар број Османлија по варошима растурених: али што се тиче западних крајева Старе Србије, Босне и Херцеговине, то кажу да би се ове земље могле ослободити сасвим Османлија, кад би се само званичници и гарнизони по варошима тргли натраг. Мало има положаја који би били тако тешки или и тако лажни као што је положај управитеља у сред народа којега језик не разуме и који му власт његову мрзе. Нико не ће, мислимо хтети да суди о Немцима по аустријским званичницима у Угарској, па за цело не може се судити ни о Турцима као народу по ономе што се види на онима који су овде или онде по словенским земљама растурени као управитељи.

Као што су световни званичници портини у овим крајевима Османлије, а не словенски Мусломани, тако и њезини духовни достојанственици нису словенски Хришћани већ сами Грци.

Један знаменит Филхелен, и то један који је врло мало марио за словенске „варваре“ био је први који нам је рекао фразу: „ови покварени турски званичници, грчке владике у Бугарској.“ Појединости које ћемо навести у опису нашем само ће потврдити ово казивање; и да смо ми виделе Грке само међу Словенима у Турској, ми доиста не би држале да су они бољи од Османлија. Слободни Грци и сами су подоста прекора добили од енглеских и француских писаца; али у својој отаџбини они имају бар права на земљу своју; и они који знају како су велика искушења и тегобе с којима имају да се боре још ће најблаже хтети да суде о њиховим несавршенствима. Друкчије је с грчким власницима под турском владом а у земљама где народ није јелински; овде се они, имајући тек мало или ни мало права да су ту, појављују у двогубо мрском карактеру, као тирани и као робови. За љубав старим успоменама човек и не воле да их називље Грцима, већ им радије, као оно њихова слободна браћа што чине, даје име „Фанариота“, по имену онога краја у Стамбулу где црквени достојанственици живе.

У свако претресање и у сваки општи опис Турске у Европи толико се партајичности увукло, да о разним питањима где се тиче личних назора, није могућно доћи до тачке на којој би се противне стране подударати могле. Али кад се дође до тога да се наводе само гола факта, ми нисмо још никада и нигде нашле да је ма ко порицао, да под турском управом влада немарљивост и дезорганизација, оскудица друмова и сигурност, нити да сујеверије, незнање и непристојни раздори владају под фанариотским владикама.[1]

Народ који пати од овакога стања ствари (и о коме нај горе што се може рећи јесте баш то што тако стање подноси) то је маса сељана, који су од словенске расе. Што се њих тиче ми смо имале прилику да се уверимо о једноме факту о коме је толико пута било питања а на која се није одговорило, с тога што није било прилике да се човек обавести. Од Црнога мора па до јадранскога од ушћа Вардара па до Дунава маса народа говори словенски као свој матерњи језик. Од овога правила не чине изузетка ни Мухамеданци у Босни, па ни многи у Бугарској. Пре

[1] Последње описе о материјалним изворима Турске које смо ми читале јесу они од г. Фарлеја, који признавајући турској влади добре намере и показујући колико се може учинити, описује садашње стање Турке онако као да јој је најгори непријатељ — описује је као земљу без друмова, канала или пристаништа, и у којој се извори затиру зло удешеним порезивањем.

четири стотине година они су напустили веру својих отаца; али никад и ни пошто не хтедоше језик којим су им очеви говорили. После, ми се уверисмо да словенски језик који се у овим земљама говори има само два главна наречија између којих је разлика колико толико знаменита. То су српско-хрватски и — бугарски; али и између њих разлика лежи у граматичној конструкцији, а речник им је један исти. Наравно ми овде не спомињемо оне разлике или једнакости што их филолози знају и оцењују, него само гледамо на практично питање: у колико цела маса народа разуме што је речено или написано у ма коме од јужнословенских наречја? На кратко у колико је језик заиста веза за јединство, као што они веле да јесте! С овом практичном наликошћу ми смо правиле неколике опите: 1-во. Научивши да читамо народне песме српске написане језиком којим народ говори, ми смо покушале да читамо једну народну песму бугарску, па нађосмо да разумемо мало не сваку реч. 2-го, два пут нам се дешавало да смо из бугарских крајева прелазиле у српске са слугама које нису знале ни који други словенски језик осим бугарског; па у обе прилике опазисмо да они течно разговарају са Србима како у Дунавској кнежевини тако и у Црној Гори.[1]

Да Словенима у Турској сада владају Турци и Грци, и да се њима зло влада, то је по несрећи сасвим ствар очевидна. Да би се они, кад би се ослободили Турака и Грка, сами собом боље управљали, то је питање које је још под сумњом — па и међу оним лицима који се слажу с г. Палгревом да је „народност добра ствар, а страна влада зла замена њезина. Пример српске кнежевине често наводи словенска раја као доказ да она може сама да се управља бар много боље но што Турци њима управљати могу. Ми не ћемо описивати кнежевину Србију, па је добро да овде кажемо у свези с овим питањем, да ма шта се мислило о општем успеху српског начина владе, само једино лично непознавање земље може човека довести да пориче да су Срби успели у завођењу извесних неких радикалних мера о којима и Турци једнако говоре али их никад не извршују. Човек може седети у Београду или Цариграду па уображавати што год хоће о стању ствари у унутрашњости; али кад човек пропутује кроз Србију и кроз суседне мухамеданске крајеве не може а да не увиди да је живот и имање далеко сигурније у кнежевини но у Турској. Осим тога, друмови се на-

[1] Вид. у додаку под А. како Ами Буе карактерише Србина и Бугарина.

множавају много брже; влада сама унапређује јавно обучавање; велика силесија званичне покварености и у цркви и држави оборена је; дохотци свештенству, судијама и грађанским званичницима утврђени су стално и довољни су. То су резултати својих тридесет година самоуправе; и допуштајући да има и погрешака и других незгода ново отпочетог начина владе, човек ако хоће право да говори не може а да не призна да су све то напретци које и државе веће и богатије но што је Србија, не могу да покажу.[1]

Што се тиче опште образованости и материјалнога напретка добро је да се сравне словенске земље у Турској не само са земљом која се ослободила у последњој половини века, и које главно место ту је не давно било лубардано из турских топова, него и са оним суседним крајевима аустријске царевине који су некада били под Турцима али имадоше узрока да се ослободе од утицаја мусломанске владе. Више него на једноме путу ми смо имале прилику да опажамо брзи напредак у цивилизацији и благостању једнога округа за другим и једном вароши за другом према томе како се удаљавасмо од земље у којој Мухамеданци још владају па се приближавасмо к земљи која је

[1] Док смо се бавиле у Једрепу околина је била тако пуна хајдука да је један американски мисионар од њих погинуо, а конзул беше у невољи да путује окружен стражарима. Баш се тада бомбардао Београд па нам турске власти наговешћиваше да су путови у Србији сад далеко опаснији а турски се стражари тамо не могу добити. Мислиле смо да ће најбоље бити да телеграфишемо британском генералноме конзулу у Београд и да запитамо какви би се кораци могли предузети ради наше сигурности кад једном пређемо границу. Одговор дође, *да је у Србији путовање сигурно.* Брвина којом се свако хајдуковање одмах у своме почетку у Србији угуши, даје од времена на време прилике аустријским листовима да јаве да је овај или онај округ стављен под преки суд; у Турској је разбојништво хронично, али се преки суд никад не проглашава, па то нико и не узима на ум. Тако је исто и што се тиче осталих случајева насиља; ако се десе у Србији они се одмах противу ње наводе јер их она сама на видик износи и казни; ако се десе у Турској она се често измакну пажњи јер се и не износе пред суд. Што се тиче народнога успитавања, кад год је могућно да се добију податци с једне и друге стране увек поређивање њихово испада на корист самоуправним Хришћанима у толиком степену да је доиста чудо. У години 1863 у слободној је Србији осим грађанске и војничке академије осим богословије и трговачке школе и гимназијских школа по свима главнијим варошима, било 318 основних и сеоских школа. У Босни и Херцеговини где је народ истога рода само под управом мухамеданском наће се тек овде и онде по нека зло снабдевена мала школа; једна новелика и прилично добра има у главној вароши Босне, а и та је основана помоћу и поклонима из слободне Србије. Ваља додати да у свакоме погледу ваља чинити сравнења између Срба који се сами управљају и Срба који су још под Турцима а не између Срба и Бугара, уколико ови последњи имају мање брдовиту а више плодну земљу, и мање су ратоборан а више радин народ. Заиста, Бугари би можда били најсрећнији и најзадовољнији народ на свету под владом којој би напредак њихов на срцу лежао.

најдуже време провела не видевши их. Путујући кроз Хрватску и Коринтију к Бечу, или кроз српске крајеве у Угарској к Пешти и Будиму, у пределима где Турчин није виђан, има више од једнога века, слушале смо онако исто горке тужбе на његов уплив какве их казује све једнако раја којом он још влада. Време кроз које је он земљу држао сматра се као време изгубљено; дан у који је он отишао, дан је у који су ствари почеле да се поправљају. И овако се говори по местима где је мрзост на Османлију давно већ престала; тако говоре не само Словени него и Немци и Мађари.

Далеко је од нас мисао да о овој ствари говоримо толико за то што само хоћемо да тиме направимо доказ један противу Турчина. Заиста у самој ствари ни мало нам није нужде да тако чинимо, јер ма да још једнако има људи од оне сорте коју лорд Карлајл називље Отоманијацима, опет — као што г. Гладстон вели — „погледајући на историју Турака од онога доба кад се први пут појављују у западноме свету онај би заиста био врло дрзак човек који би хтео да доказује да су освајање и господарење њихово били угодни срећи човечанства и напретку цивилизације.“ [1] Ми обраћамо пажњу на извесна нека факта на која су нашу пажњу обратили сами Хришћани у Турској, јер првим погледом на друштвено и политично стање јужних словенских народа, човек долази да мисли да има нека природна унутрашња слабост у народу који није био кадар да одржи своје место међу народима у Европи пити је донео каквих особитих дарова да унапреди ствар цивилизације. На овакав исти начин могао би човек помислити и да су земље јужних Словена неплодне, јер је до данас принос њихове пољске привреде и трговине тако мален био. Али као што је са земљом тако је и с људма. Географским својим положајем изложене првоме силноме ударцу турске навале у Европу, њих и данас још гази онај отоманац о коме пословица вели, „где он ногом стане ту трава не ниче.“ Пре него што човек предузме да оцени способности јужних Словена, ваља најпре да живо себи претстави утицај турскога заузећа од четири стотине година, и да на уму има незгоду географскога положаја који је ове земље најпре отворио мусломанскоме нападу па и данас стоји на путу њиховоме ослобођењу.

Ове приметбе вреде подједнако за све словенске земље у

[1] Дебата о Турској Маја $^{17}/_{29}$, 1863.

Турској, али садрж ове књиге описује само један пут кроз њих. Питање који пут требало би то да буде, у великој мери решио је путник којега смо дела већ споменуле. Ми рекосмо гдну Патону да не можемо да се одлучимо да ли да опишемо пут с Дунава на Јадранско море, узевши ту дунавску Србију, Босну и Херцеговину, или да опишемо пут између егејскога и јадранскога мора пролазећи кроз јужну Бугарску па наоколо кроз северну Албанију, Црну Гору и Стару Србију. Он нам одмах одговори: — Причајте нам о Старој Србији, и све друго колико вам време допушта, — само преко свега о Старој Србији. То вам је крај земље у који ја још никада не одох, а ту је кључ народној поезији и историји овог народа. Ја вам завидим што сте виделе Стару Србију, и мислим да сте дужне да нам допустите да и ми чујемо шта сте тамо виделе.“

Избор г. Патона препоручиваше сам себе кад о њему размишљасмо. Стара је Србија онај крај у Турској у Европи, који је највећма скопчан са словенским народним предањима; ту је главни избор народној песми, ту седиште старе владе српске ту је позорница где паде српско царство. Земљиште је у овоме крају богато и живописно, а руво народно једно од оних који су задржали највише оригиналности и сјајности. Велика драж старе Србије лежи у томе што усред њезине данашње дивљачности леже остатци који сведоче како је она некада била хришћанска и цивилизована земља. Између суровости албанских села путник наилази на стару једну престолницу и на патријаршију једну, на велике цркве у византијскоме стилу, на фреске раније италијанске вештине. Ми позивљемо наше читаоце да путују с нама с егејскога мора на јадранско па уз пут да ударимо на стару Србију.

Него пре но што се кренемо ваља да једном за свагда изјавимо нашу захвалност многим лицима, које може бити не ћемо више имати прилику да у делу овом спомињемо, — нашим земљацима, странцима, Мухамеданцима, Хришћанима којих је доброта поравнала путове нашем путовању по Турској, Аустрији и Грчкој. Друга лица — званичници турске владе, понекад прости турски стражари — с којима смо долазиле у саобраћај приликом помоћи које су услед своје дужности имали да нам чине, задобили су право на нашу захвалност добром вољом и допадљивошћу којом су своје дужности вршили. На истоку ће европски путник наћи да сваки полази на посао

много спорије но што се мили његовој нестрпељивости, и да су тачност и брзина особине које се овде не познају. Ми смо често имале да патимо с разлике између нашег корака и корака оних људи међу којима се покретасмо, и понеки се од њих показаше баш и лењи и тврдоглави; али ми не можемо казати да је ма ко с почетка па до краја показао жељу да нам спречи путовање или да се противи нашим жељама; а што се тиче грубости то ретко кад да се човек с њоме сукоби у Турској, или и ма где на другом месту осим самом својом кривицом.

Осим свију који су нам се добри и љубазни показали ваља овде да споменемо некога којега наша захвалност већ више не може стићи. Многи други, осим нас, жале данас за губитком оне Српкиње од старе школе а племенитога срца, која је волела да себе називље нашом другом мајком.[1]

[1] Име ове госпође — „Катарина Симићка“ — спомињаће се у овој књизи али припада другом једном лицу.

ГЛАВА I.

ИЗ ВОЛА У СОЛУН.

Тучстон. Кад сам био код куће, био сам боље смештен; али путници ваља да су задовољни.

Шекспир, „*Камо вам је воља*“, раздео II. призор 4.

До старе се Србије може доћи најлакше и најбрже путујући четири дана ватрењачом и гвозденим путем из Лондона у Београд. У Београду ћете најмити лака кола, па отићи на јужну границу дунавске Србије, за којом настаје Стара Србија. Докле сте у Кнежевини наћи ћете колских путова и добрих станова, и без бриге сте за се и за своје имање; истом по што пређете преко границе на Турсву страну ваља вам ударити путањама, носити са собом своју постељу и нешто житка, и путовати под заклоном стражарским.

Али ми нисмо дошле, куд смо наумиле биле, овим путем, нити другим каквим тако прâвим и практичним, јер се не кренусмо из Лондона него из Атине, и ударисмо на Тесалију. Да можете замислити пут којим се долази с те стране ваља нам говорити о том у прве две главе.

Беше последњих дана месеца маја, 1863, кад се спремасмо да отидемо из Вóла на грчкој ватрењачи у Солун, и кад остависмо гостољубиви кров британскога вице-консула.

Воло је малено Турско пристаниште на мору. Дели се на двоје на град и варош. Град бране неколико топова, слаба градска платна и до пола испуњен опкоп: у њему станују потомци освојачки, један до другога, пропадајући од врућине и кужна испарења — али задовољно и поносито. Код главе од залива земљиште је више и положај је здравији; али Турци одавно забранише да тамо не сме нико зидати, под изговором да би то било опасно за њихово ваљано скровиште. На послетку неки консул добави поречено допуштење; и читав ред

зграда подиже се на обали, где се скупља толико ветрића колико може доћи у овај котао од морске воде и брежуљака. Ту станују ђаури, материјално бољи од правоверних, па и напредни и вредни; и опет презрени, неуморни и пуни тужбе.

У Волу прегледају пртљаг и кад се долази и при извозу. Идући из Ларисе у унутрашњост Тесалије, наша кола бише заустављена од једне чете босоноге Турске момчадије, која захтеваше да причекамо док се не нађе какав чиновник; таком четом опкољене морале смо седети докле нас није ослободио консулов каваз. Кад дође време да се путује у Солун, догодило нам се ово што иде: —

За доручком рече нам консул: „Треба да знате да смо скоро добили за старешину царинарници проста Турчина, колико незналицу толико сурова, који гледа путнички пртљаг просто као залогу за „бакшиш“ (напојницу). Може бити да ће вам у последњем часу задржати сандуке, па учинити да вам преметну свако парче. За то, да бих вас у напред сачувао од таког чега, послао сам ка кајмакаму (губернатору) да му дам на знање да ви немате уза се ништа друго до оно што је прегледано у истој царинарници пре две недеље.“ После два часа (сахата) закуца неко на нашим вратима и консулов каваз уведе суровога Турчина, пак стаде тумачити: „Да се не би отворале ваше ствари у царинарници, овај је господин дошао да их овде прегледа.“ Сви наши сандуци стајаху отворени, а што још не беше сложено лежало је по соби. Ми позвасмо чиновника да прегледа све, па кад се то свршило очекивасмо да ће отићи. Али јест. Он рече кавазу, „Оба та сандука нису још пуна, па се нешто може у њих метнути што ја нисам прегледао. Мени ваља остати овде докле се не притврде.“ Каваз му представи да то не мора бити; ми не ћемо дати да се сложе још за неко време, а све што ће се у њих метнути лежи ето пред његовим очима. За тим отвори врата па рече Турчину да иде.

Сандуци се спреме, притврде па пошљу на ватрењачу. Ми сеђасмо на тенани за закуском, кад у собу рупи наш тумач, вичући: „Цариник је узаптио чамац с пртљагом. Баш где треба на ватрењачи он нас заустави, па рече да мора на ново разложити таке сандуке који су притврђени после његова одласка.“ Велика беше неповољност консуларскога тела, којему беху ту више чланова; али после кратка договора би свршено да се појавимо сви заједно на месту распре, у друштву с британским

заступником, па да видимо шта се може учинити. Уђосмо у свој чамац, тек да стигнемо до ватрењаче, кад сретнемо чамац у ком је пртљаг, који цариник враћаше натраг у њихову пећину. Консул повика у очајаном негодовању: „Нека их, маните их се. Они ће вас задоцнити за лађу. Ја ћу пазити на ствари, пак ћу их послати за вама.“ Ту се ми опресмо. Не можемо ни по што оставити својих ствари: шта бисмо радиле у Солуну без својих постеља, купатила или преобуке? У томе се окренусмо, па пођосмо на стражу за својим добром. Пуних десет минута прођоше у потмулом ћутању; кад се на један пут промени варварска ћуд, један човек скочи из њихова чамца у наш да нам каже да можемо добити ствари, ако хоћемо. Разлога или правдања не рекоше нам никаква, а можете мислити да га нисмо ни од кога ни тражиле. Још се једном чамци заошинуше, и литија се заврши на миру у ватрењачи.

У сумрачје пристаде лађа читав час код љупкога грчког острова Скијата. Његова мала приморска варош лежи у скривеном куту од стена, са сеновитим дном од брдељака засађених ретком шумом. Ова гнезда морских птица до сад су најпуноноадније особине садашње Грчке. У Атини чини се као да је обесвећење саставити под једно име народ који је скоро створио нову престолницу, и народ који подиже Тисеон и Партенон; али отидите у Сиру и Идру, и друге острвске вароши, па ћете познати дух старих „поморских орача.“ Мимо то голема ће разлика бити у вашем суђењу о садашњој Грчкој, ако дођете у њу из Европе или из унутрашњости Турске — хоће ли ваш први поглед поредити са земљама одраслим које су полако сазревале у хришћанској просвети — или са оном деоницом њезиног земљишта коју једнако гази Ислам. У првом случају поредите детињство са човештвом, у другом осећате разлику између растења и опадања.

Сутра дан рано стигосмо у Солун, и најбоље смо га виделе с крова од ватрењаче. Премда вароши, које се амфитеатарски подижу око каквог залива, свагда веома лепо изгледају с мора, опет Турска варош има дражест својега особитог изгледа, па ма како лежала и гледали је с које хоћете стране. Веран пастирскоме нагону својих старих, Турчин свагда гледа да од прозаичне вароши начини песничку од природе; он умножава шиљасте куле да их сложи с крововима, и где год сагради кућу он посади и дрво. За земљиште се истина не стара, ако ће му

само за коња бити добро, те тако му је улица где је брдовито гора од камењака а у нечистоти надмашује каљугу свињску. Али силна је бајност спољашње лепоте. После неког времена пристајемо да нам се нос и ноге пате; само кад се, по што пређу послови дневни, можемо одморити на хладном, плоснатом кућном крову, и упрети очи у множину белоће и зеленила, што продире од шиљастих кипариса и мунара које се блистају.

Британски консул и (шкотски) презвитерски мисионар изађоше љубазно прад нас на кров од лађе, и одведоше нас у кућу консулову; ту нађосмо енглески доручак, и казаше нам шта је наређено за нашу угодност. „Желео бих“ рече консул; „да имамо собу да вам понудим, јер једино место које се може назвати гостионицом није тако да би за вас могло поднети. Срећом, сви вас можемо замолити да изволите свагда јести с нама, а како носите са собом најпотребнију оправу, надам се да ћете се саме моћи згодно наместити у једној празној кући мојега вице-консула, коју вам он ставља на расположење.“ Уговоривши тако, распоред нас је задовољио потпуно, јер обећаваше да ћемо бити слободне од устручавања које би смо осећале да смо узнемириле какве добре домаћине. Нисмо имале ни појма шта ће то рећи: Празна кућа! Ми смо себи представиле кућу коју је испразнила вице-консулова породица; нисмо ни сањале да се ту мисли нека пуста, са злочестим подом, олупаним вратима и прозорима, и без и каква намештаја осим једнога трошног стола и три столице. Консул нам уљудно пошље неколико потребних ствари; ми седосмо на своје постеље, простресмо своје ћилиме, и чињасмо се као да нам је врло добро.

Али ох, инсекти, задаси, промахе — дању загушљиво а ноћу студи — тајне пуни нестадак жене кад је требало да нас што послуша; јер каткад морадосмо радити нешто саме што је требало да је она урадила. Сваку ноћ легасмо са страхом да ћемо се пробудити са грозницом овога места која пресудничи: а без сумње је и грозничави ваздух имао много посла са нашом особитом осетљивошћу због неугодности, које нађосмо да су несносније у великој вароши Солуну него у најсуровијим окрузима по унутрашњости.

ГЛАВА II.

СОЛУН.

Дивни положај Солуна, и плодност околне области, кроз коју теку неколике красне реке, тихо га чине подобним да храни становништво од скоро шездесет хиљада душа. Природа га је учинила да је столица и пристаниште богата и пространа округа, и под добром владом не може бити да не ће постати једна од највећих и најцветнијих вароши на бреговима Средоземног мора. — FINLAY, History of the Byzantine Empire, страна 317.

Солун има неколико крајева на које је вредно изаћи на коњу; између осталих у град са седам кула, који стоји на месту некадашњега Акропоља, и влада славним погдедом, који пресеца гора Олимпа. Али сама тврђава у врло је опалом стању и куће за становање у њезиним зидовима понајвише су опустеле.

Чауш-манастир стоји такође на једноме вису изнад вароши, дајући путнику здраве станове. Његови калуђери живе у некој малој угодности, јер њихов самостан беше остављен на миру и обдарен повластицама као уздарје једноме од првашњих његових становника за то што је издао суседни градић Турцима. Садашњи калуђери су Грци од онога услужљивог типа који ставља погдекојег Енглеза према целом народу: ништа није слађе од њихових ласкања Енглеској, јер се ту у опште изгледало да ће Енглеска своје закриље пренети с Турске на Грчку.

Драгоцене ствари у манастиру беху готово све руски дарови, ово је ваљало објаснити; то учинише калуђери велећи да им је Цар дао у промену за старине од неоцењене вредности. На пример, посуђе за свето причешће и једну скупоцену књигу рекоше да су добили у промену за једну тиквицу из које је спаситељ пио на тајној вечери: или, као што други веле, на извору Самариском. „Видите,“ рече Грче, „дадоше нам дерно злато за благо које краљевине не могоше купити; они добише од нас читаву мешину уља, а за уздарје послаше нам једну

једину маслинку.“ Најпосле, изјавише: „ако Енглеска хоће да нас сама заштићава, то може рачунати на нашу вечиту оданост.“

Силазећи с брега прођосмо кроз варошко гробље. Франци су обезбрижили своје гробове између градских зидова и турских гробова. С оне стране иза турскога гробља леже Јевреји „да би морали носити своје мртваце даље од вароши.“ Цело је земљиште незаграђено, и обесвећено од стрвина и паса. Пре неког времена плаховити пљусак спрао је земљу с једнога старинског саркофага који је нашао француски консул па га послао у Париз.

Солунске старине гледасмо два дана, и никад уљуднијег ни постојанијег вођа од шкотскога мисионара.[1] Готово свака улица, свака чесма показује одломке бојадисаног мраморја и резаног камена; а на Вардарским вратима и Костантиновом своду[2] ваља подуже гледати обносе Римскога тријумфа. Између поглавито занимљивих предмета наброићемо цркву дванаесторице апостола, св. Софије, и св. Димитрија; проповедаоницу у којој кажу да је св. Павле беседио; тако звану Ротунду; остатке резанога *глума* (*βῆμα*, *θυμέλη*) изван Ротунде; и пет фигура (које Јевреји зову „Инкантадас“) што чињаху Пропилеј Иподрому. Осим две последње старине, које, и ако су опале, нису наружене, све што је из незнабожачкога времена беше повизантињено а све византијско — поисламљено; те тако докле јемного којешта згодно да занима старинара, оскудна је лепота доста запуштена да може бити наслада нестручноме путнику. Може се Хришћанин који је опустошио какав класички храм с намером да га претвори у цркву, држати исто онако за варварина као и Мусломан који је од саборне цркве св. Димитрија начинио џамију; али ово последње дело имађаше тако чудноватих резултата да се не можемо уздржати да их не наведемо.

[1] Добар опис Солуна има у Муријевој „Приручној књизи“ (Murray's Handbook), Старине Солунске, Воденске, и околних крајева, описао је једном за свагда Кол. Лик (Col. Leake).

[2] Игњатијев пут, који је кроз више векова служио као велики друм за саобраћај између Рима и Цариграда, чињаше велику улицу идући управо кроз средину вароши од западнога зида к источноме. Остаци Римске величине, са својим тријумфалним сводовима, чине једнако значајну црту по турским варошима; али пристанишни насипи некадашњега градића опадоше и начинише се развалинама, а простор између приморскога зида и воде нагрђен је гомилом јадних колиба. — FINLAY'S Byzantine Empire, стр. 317.

Црквену лађу држе ступови од драгоцена мрамора; али њих Турци обојише зеленом бојом а главе од ступова јагодастом и кајмак-бојом. Иконе и кандила прогонише а на њихово место обесише нојева јаја да одбијају зле очи, и венце од малих светоника, који ноћу изгледају бајно, али у којима дању плови уље студено и мрко. Олтар је потиснут са свога места, па ту од прилике стоји проповедаоница Имамова, са њезиним уским степеницама и небом што придушује. Мала капела са стране очишћена је од својих идолатрија, и место њих пуна је старих асура, сурвине, и алата; а овамо, место свих других гнусности неверничких, трпе се гнусобе од насеља слепих мишева што станују у крову више једнога свода, па му под облаже нечистотом. Што се тиче имена и натписа „св. Димитрије", то ваља тражити на једноме довратку, али мајушна клетка, у којој је гробница његова, поштује се и с остентацијом показује. Ово одликовање долази од чудесног знојења („мироточивости"), које привлачи читава јата хришћанских поклоника, и доноси његову мусломанском чувару редовни доходак од *бакшиша*.

Али особито је знатно у Солуну његово становништво, та необична мешавина од раса које су једна другој противне. Терма из старе историје и Солун из посланица св. Павла, даје сада особити пример вароши која је историски грчка, политички Турска, земљописно бугарска, а народописно Јеврејска.[1] Између готово 60,000 становника,[2] до 40,000 су Јевреји; и ови, најмногобројнији мештани, уједно су најбогатији и најугледнији. Они дођоше, као и остала већина Јевреја у Турској, из Шпањолске, одакле их прогони инквизиција, и саразмерна трпљивост коју им показа султан чини их да су му добри подајници. Јевреји настањени у Солуну јесу лепи, многи су црвеномрке косе, жене су им често деликатне, и свагда чисте. У лепоти Јеврејка надвишује Јелинку, а то данашњим даном није много речено, јер, барем у Европи, садашњој Гркињи подједнако недостаје и кротости и ватре источанкине и финоће и узвишености западне госпође.

[1] У Солуну се рачуна да има око 40,000 Јевреја, али по своме обичном лукавству они обично угађају да их је мање кад се лично уписују, и општина подмићује турске чиновнике да ставе мимо пропис као да их нема више од 11,000.

[2] У време византијскога царства становништво солунско морало је имати до 220,000 душа. — Гледај FINLAY'S Byzantine Empire, књ. II. глава 1.

Као у многим другим општинама тако и у Солуну Јевреји се деле у три реда — виши, средњи и мали. Између њих онај први својим богатством и сјајношћу помрачује са свим своје хришћанске суседе. Француски консул, маркиз —, рече нам да он и његова жена не питају у које ће друштво. Сви су најбогатији људи Јевреји. Кад дају ручак, пријатељи и својта позајмају једни другима посуђе и подвоз, тако да је силна помпа, напротив не можете их никако примити а да се не опази сиротиња. Јер кад неко чини част, Јеврејске госпође дођу тако накићене да се Европљанке осећају постиђене у њихову друштву: „on finirait par n' avoir que des Juives chez soi (најпосле ћемо дочекивати још све саме Јеврејке).“ Мишљење француског консула повтрдила је и једна наша познаница Енглескиња. Она драговољно шћаше да нам покаже неке од оних Јеврејских дама, које нам је описала као изображене и лепе; „али ето,“ рече нам, „моја нова летња хаљина не дође из Лондона, а ако се код вас, као код путнице, и може оправдати просто одело, ја се не усуђујем ићи међу њих другчије него у новој од конца.“

Средњи је ред Јевреја такође богат, али осим уредног тоалета, не беше таких сметња да их походимо. Прва породица рекоше нам да је некога равина, и да је занимљивија од других што је задржала неке остатке од руха и одела по предању. Кћери имају муслинске хаљине прављене по Европски, али дуга коса виси спуштена низ леђа. О свадби се коса одсече, а старе жене носе мали фесић утврђен црном шамијом, која иде испод браде па до на врх главе. Сам равин појавио се у некој дугој алватној горњој хаљини опточеној и постављеној кожом.

У Солуну се учени људи не слажу да ли је саветно примити франачке обичаје, с тога гледасмо да дознамо мисли овога доброг човека, кога држе да је либералан у своим погледима. Ми му напоменусмо краковске Јевреје, њихово особено одело, и како нису ради да га промене. „Јест“, рече равин, „али у Пољској се Јевреји носе другчије него ми, и врло су различнога карактера: Ми дођосмо амо из Шпањолске, и најпре сви носисмо црно као Шпањолци, сад се носимо турски, а неки од нас почињу подражавати Францима.“ „На тај начин“, упадосмо му у реч, „ви не везујете никакво вероисповедно осећање за ваше одело.“ Он одговори околишећи, „свако одело има вероисповедну вредност у очима онога народа чије је.“ Он нас на то

питаше јесмо ли виделе особите женске бунде изван куће. Оне су од скерлетне материје, постављене кожом и опточене златом. Преко главе носе дугачку копрену, од беле материје од које се граде турски убрушчићи.

Равин којега смо походиле трговац је, и разговарао се с нама талијански; он је дакле богат човек. Дознале смо да овде има више равина трговаца, који су такођер богаташи; јер богатство је једно од најпотребнијих својстава да се добије равинска служба и да се одржи њезин утицај. За многе своје трговачке пробитке дужни су својој моћи удруживања, и својој готовости да помогну један другоме. У томе они и њихова браћа надвишују месне Хришћане који су ретко вољни да поверују један другоме, или да раде заједно.

Друго одликовање је у нашега равина што има штампу. Ова повластица није дата Грцима, а скоро је одречена и једноме бугарском књижару. Молбеницу овога последњег поднео је енглески консул, који сматраше да треба желети да словенско становништво у суседству добије књиге на своме језику. На то се изговараху да ће шатмпа бити употребљена да распростире руске прокламације; као да баш то што немају штампе у својој земљи није досле натеривало Бугаре да набављају себи књиге из Русије.

Друга кућа коју смо походиле беше једнога угљарског трговца који се подизаше; леп стан, чист и хладан. Ми дођосмо управо пред подне, кад госпођа и њезине кћери легоше мало да отпочину, али оне послаше момка молећи нас озбиљно да останемо тако, да смо селе па стрпљиво чекале. За то бисмо наплаћене гледајући како девојка преноси три хаљине и три „чивилука“ кроз салон пролазећи поред нас у собу својих госпођица. После међувремена, које им требаше да се обуку, изађоше три госпе елегантне и смешећи се.

За време чекања, обратисмо своју пажњу на ванредне смотрености које бивају да се обезбеди кућа од ватре. То је узрок што Јевреји овде не ће дирнути у ватру суботом. Не само што држе своје светионике спремне да светле још од пређашњега вечера, и што слушкиња незнабожица ваља да посвршује сав потребни посао; него и кад би искрснуо какав пожар у њиховим становима, ваља да оставе нека изгори пре, него да се у њ умешају. Јеврејске девојке службенице, којима се хаљине случајно беху запалиле у суботу, зна се да су трчале горећи у

оближњу хришћанску кућу да им се притече у помоћ. Кад Солунски Јеврејин хоће да је „либералан“, један од првих знакова је да суботом пуши цигару. Кад-што се равини труде да га обрате на прави пут, на пример, подмите Пашу да га стрпа у затвор.

Други је обичај Јеврејски да читају молитве за преминуле, тога ради је нека сума довољна за добру душу, а дуже времена потребује за какву опаку. С тога, колико би се с једне стране сматрало да је син заборавио своју дужност кад би пропустио читати молитве за душу свејега оца, толико опет мора пазити да му не чита превеђ дуго, да не би бацио љагу на карактер свога оца.

Причаше нам да су гдекоји сиромашнији Јевреји вољни мислити да ће господин Мојсије Монтефјоре скорим доказати да је он њихов Месија. За богатије кажу да нису у такој заблуди, „јер ће долазак Месијин причинити и њихову сеобу у обећану земљу, а како су они само трговачки народ то имају мало воље да постану земљодршци у Јудеји.“

Велики део милостиња и прилога које скупља шкотска црква за извању мисију иде на пошиљање мисионарима код источних Јевреја. Од двојице њих један је настањен у Солуну а други у Битољу. Њихова је очита намера да обраћају у веру, али та намера ретко може постати дело кад обраћени, тек што се придобију, нису поуздани. На пример за двојицу коју су од скора задобили, чујемо после да је један од њих одустао, разумевши да му мисија неће да васпита сина за лекара. У Солуну има мисионска школа; њу полазе 60 до 70 незнабожачких питомаца који се примају пригодом. Њихови их родитељи шаљу да се бадава обуче, и нарочито уговарају да им деца уче француски и италијански, и друге потребне струке за трговачки напредак. Кад би солунски Јевреји били тако сиромашни да не могу издржавати школа за своју општину, оваке прилике не би биле рђаво употребљене; али баш тада би се питало да ли би добри народ шкотски био вољан да даје закладе за саразмерно мали успех, изузимајући што изучавају младе Израиљце вештинама како ће их по свој прилици претећи у трговини.

Турске становнике у Солуну не можемо описати, јер се тако догодило да нисмо виделе никога од њих; него одмах уз јевреску општину по важности својој долази грчка. Она и ако се не

може ни бројем ни богатством испоредити с Јеврејима, опет има неколико ботатих трговаца, који зидаху лепе куће докле се ми бависмо тамо. Осим тога имају неке породице које, и ако су мешовитим женидбама читавих наштаја свакако грчке, ипак присвајају себи западно порекло, и уживају заштиту странских сила; ово им врло помаже у трговини кад траже заштиту против турскога мешања. У неким случајима је право на тако закриље прилично сумњиво, и ако се европски агенат не покаже изнад „бакшиша“ бивају заиста велике злоуптребе.

Упрепастиле смо се чувши о тако званим британским поданицима који се понижавају да закупљу порезу за Турчина. Јер „човек не може носити ватре у свом крилу а да му хаљине не прогоре,“ и једну историју причаху нам о тима што тако раде, којој појединости радо бисмо се надале да су мало претеране. Неки франачки трговци предузеше да закупе порезу на свиње, па чујући да су хришћански сељаци из некоји села под сумњом да хоће да затаје свиње, позову пашу да стрпа петорицу поглавитих људи у затвор, где је у то време беснила врућица. Од петорице четворица добише врућицу и умреше.

Међу Грцима у Солуну, као и другде по Турској, влада гнусни обичај да се ископавају мртва тела, по што годину дана пробаве у гробу, да виде јесу ли се рашчинила или не. Призор овакога догађаја описао нам је један доморадац који је често гледао — страшну радозналост, празноверни страх, страховито гледање, и још страшнији задах, од којега се многе жене с места разболе. Ако се тело удржало, то се узима као рђав знак, и треба читати молитве, за које наравно попу ваља платити. За тим се тело на ново укопа до друге године, па ако се дотле не распадне, тај се обичај може поновити три пута. Навика на ту особеност тако је силна, да богате васпитане матере — које живе у окрету с Европљанима — осећају да им ваља децу своју ископавати. Чуле смо за једну прилику где беше највећа мука што се мало тело нашло у стању за које род и суседи мислише да показује е му је душа у паклу.

Од овога ужасног откривења окренућемо се једној лепој причи о последњем султану, Абдул-Меџиду. Он дође у Солун, и би позван да походи врт богатога господина Јована —. По што се шетао неко време по њему, искаше да види „трговца Џека.“ Трговац дође, и поклонивши се до црне земље изговори овај источни поклон: „Кад сам улепшавао овај врт и садио ово

цвеће, усуђивао сам се надати да ће једног дана бити почаствован походом вашега величанства.“ Султан одговори са највећом искреношћу, „Е, онда је данашњим даном бог услишио твоју молитву.“

По што свршисмо гледања и походе, остаде нам још да видимо има ли што лепо по дућанима, па после да се спремимо за путовање по унутрашњости. Солунски је пазар најлепши у европској турској, готово као цариградски, и много је напреднији од најбољих у унутарњости, т. ј. од Дренопољскога и Сарајевскога.[1]

Атини смо виделе хаљину начињену од свилена газа Солунскога, материја, јача и мање налик на француски *gaze desoie* него газ из Брусе. Тога ради тражисмо онај први, а за тим и сребрних тракова да га искитимо; али ваљало нам је страхота много ходити док смо скупиле доста комадића, сваки од неколико аршина, да би изашла потребна количина за хаљину. Узрок је томе, што се свила прави у засебним кућама на комаде од којих је сваки довољан за кошуљу.

Видесмо шавце који раде сјајан вез, и у мнотим дућанима вишаху дугачке свежњи налик на златну сламу, — намењени да се помешају са витицама какве младе. Једну смо купљу начиниле у Солуну а то је заклопац на кутију. Наш тумач наручио је посао код Јевреја а ми се мало после дошавши у трем тргосмо, кад угледасмо два часна праоца, који изгледаху као да су ишетали телом из какве старе исликане библије. Ови патријарси сећаху на поду са великим сандуком међу собом; голе ноге своје пружише сваки на своју страну, у рукама држаху крајеве дугачкоме комаду пртењаче на којој намерни беху да праве заклопац и коју обавијајху око кутије мерећи је тиме.

---

[1] Турци га зову „Босна Серај“, т. ј. Босански двор. Од тога имена словенски становници начинише „Сарајево.“

ГЛАВА III.

ПОГЛЕД НА БУГАРСКУ ОД СОЛУНА. — ДЕО I.

Улазак Русије у политичку систему европских народа беше обележен огледом да узме Цариград, — намера коју је она често на ново оживљавала, и којој напредак хришћанске цивилизације као да је наменно да мора сад скоро бити остварена, ако се обновљењем бугарског краљевства јужно од Дунава не створи нова словенска сила на истоку европском која ће бити кадра да задржи њезино напредовање. — FINLAY'S History of the Byzantine Empire, стр. 223.

Пре неколико година беше буна у Бугарској, и како пре буне тако и од то доба, нека очевидна немарност у народу може се природно протумачити тим што је Бугарска, већим делом, равница засејана јаким турским градовима, и по томе последње место да даде наду превратноме успеху. Па опет су балканске горе пуне родољубивих хајдука, племенитих Робина Худа, који ратују на Турке, и од времена на време значајно се свети богатим хришћанским каматницима који су у савезу с њиховим насилницима. — Dr. SANDWITH.

Што се тиче Бугара, хоће ли они остати још неко време под турском владом или ће се ослободити од ње у наше дане, као што ће најпосле морати учинити та пре та после, само се у њима може видети какав стварни пуноадни изглед кад се подаље у опште погледа каква може бити будућност ових земаља. Ово нам обећава њихов претежнији број, њихова крајња првобитност, која није ништа научила и нема ни од чега да се одучи; њихова вредноћа и штедљивост, њихова непоколебљивост, и њихова трезвеност у карактеру. — LORD STRANGFORD.

Рекосмо да је Солун земљописно бугарски; другим речима: то је једно између пристаништа оне земље, са становиштвом што словенски говори, која се простире од егејскога мора до Дунава. Заиста, Солун сам чини тачку на народописној међи која, у овоме дêлу Турске у Европи, дели словенско становништво од грчкога. До некле ова се граница подудара с линијом старога римског пута између Солуна и охридскога језера; ипак неколико миља од земље у којој настàвају Бугари простиру се јужно од Игњатијева пута, а грчка насеља леже северно од истога пута; по варошима је становништво мешовито, има од чести и Османлија Турака. Остале пограничне вароши јесу Битољ, Водена и Јенице; у којим свима или станује мало или

ни мало Грка, а за то опет у Солуну самом има само око 500 породица словенских.

Вредно је узети на ум да маса словенскога становништва на својој јужно-источној граници застаје свуда испред мора, и оставља (или продире само појединце) приморску пругу која захвата део Тракије, полуострово Халкидику, варош Цариград и Солун. Овај је округ тако мешовито насељен, тако важан за трговачке и војничке послове, — а ружно би доликовало некоме кад би пао у канџе другом неком, — да они који изгледају да се на ново постави словенско-грчко полуострво, воде о томе особиту бригу. Између осталих планова они саветују да се подигне на неутрално земљиште, па да се придода двама великим пристаништама, онако исто као што су неки крајеви придодани слободним варошима у Немачкој. Ови преиначиоци хоће да даду Грчкој оно што јој припада у Тесалији и Епиру, и да одобре домаћу и хришћанску самоуправу, као што сад врши кнежевина Србија, свима земљама у Турској.

Не усуђујући се да мислимо о овом или оном политичком предлогу, ми бисмо приметиле да би та наредба која би штедљивог и добромисленог Бугарина опростила јарма његова садашњега варварског господара, заиста показала добитак за цивилизацију, а у неком погледу особено и за себе. Први последак био би да би се отворили извори земаљски, а између осталих извора и онај за памук. Голема пуста равница Солунска згодна је да се помоћу новца удеси да на њој расте *Си-ајлендски* памук, а суседни један округ, близу вароши Сера (Seres), тако је повољан за радњу с памуком, да се човек који је засадио трећину јутра земље с памуком направио себи добитак 60 фун. стерлинга (300 талира). Ова је радња у рукама бугарским; турске спахије брину се само да зграбе половину производа, а закупник турскога дохотка највећи је непријатељ индустрија.[1])

Радино, то јест хришћанско словенско становништво у земљи око Солуна држи земљу на овај начин: — По што се десетак плати Султану, остави се на страну семе за другу годину, а што остане од производа спахија добије половину.

Сад нешто о разрезивању порезе. У Турској се тегобе и жалбе почињу на ономе месту на коме се у другим земљама мисли да им је највиши врх, па с тога не ћемо ни да говоримо о неправди по којој народ с толико милиона душа нема гласа свога

[1] Гледај Додатак к г. Фалнијевој оцени системе закупљивати десетак.

онде где се располаже његовим новцем. Допустимо да Бугари хоће радо да дају све што им влада заиште и још уз то да плате откуп од војске, то јест да плате што им се не да оружје и што их Мусломани држе под собом,[1] опет највећа тегоба једнако остаје, а то је самовољност и неправичност којом се доходак прикупља.

До сада се данак плаћао у земаљским плодовима а то је начин који скупљачу даје прилике да од порезника изнуди м. то, јер од њега зависи кад ће да отиде да процени сељаку летину која тако стојећи на пољу може да чека док је пола не пропадне. Али се турски скупљачи пореза не задовољавају оваким мимогредним изнуђивањем. Ево једног примера који се врло често догађа: —

Два човека договоре се да заједнички држе једно стадо оваца, један лети на планини, а други зими у равници. Скупљач порезе најпре натера оног првог да плати за све, обећавши се да он оном другом неће искати ништа; па онда одлази овом другом па и од њега наплати целу порезу обећавши се да од оног првог не ће наплатити. Овако варани Хришћани често плаћају војнички откуп по два пута, само ако скупљач изјави да је она прва његова признаница лажна: ту неки дан један Бугарин однесе британском конзулу такву једну признаницу, који званичнику попрети да ће послати ствар куд треба да се исследи. Овај одмах трже натраг што кривљаше човека да није платио.

Ова се система сад измењује па ће се давање у земаљским производима заменити плаћањем у новцу. Али је тешко опазити како ће и то моћи бити народу на добро кад нема средства за саобраћај и кад овај није сигуран, а без тога сељани не могу изнети своје производе на трг. Сад сељаку разрезују порезу према цени производа на тргу, а он (сељак) не може да их изнесе на трг већ их продаје у непосредној околини где их обилато има. Народ се тужи да му је сад насиље горе но икад пре и да је то једна од оних тако названих реформа које лепо изгледају на хартији док су с друге стране, осим ако се не попуне одмах и другим реформама, у самој ствари на праву

[1] „Откупница од војске“ то је име које се сада даје данку који су хришћани и до сада под именом „харача“ плаћали. Народ се још једнако служи оном старом речју, јер за њих је данак остао онакав какав је био и пре па тако у практичноме значају његовоме и јесте — т. ј. Хришћанин је и на даље остао обезоружани платилац данака Мусломанину.

несрећу народу. Ми смо саме виделе скупљача порезе где се као кобац спушта на села, праћен харампијским четама Албанаца наоружаних до зуба.

Приликом последње велике оскудице у памуку, британска је влада подстицала порту да побуди народ на сејање памука, да разда семена да се праве покушаји и што је још знатније да за време укине, у корист производњи памука, неке начине порезивања који су јако сметали развитку пољске привреде. Бугари Хришћани одговорили су овом ободравању на начин који даје најлепша обећања што се тиче њихове вредноће само кад једнога дана буду сасвим слободни од незгоднога мешања у њихове ствари. Британски консул у Солуну рече нам да се у годинама 1861 и 1862 извоз памука скоро удвојио а у 1863 скочио је да буде три пута већи.

Него ма колико да је велика важност Солуна ако постане скела за извоз памука, опет то је све мало према ономе што Солун може бити ако се у њему подигне крајна станица гвозденога пута који би везао Дунаво са егејским морем.

Сада аустријска једна ватрењеча обдржава свезу са Солуном, али од Солуна сувим до Београда нема (док не ступите у Кнежевину српску) ни једнога пута који би био нешто бар бољи но да се једва по њему колима возити може. Пошта на коњу (татари) пређу овај пут за 138 сахата.

Кад би се по овој прузи начинио гвоздени пут то би нам она постала најкраћи пут у Александрију и јако би нам скратила поштанско одстојање од истока. Између Александрије и Трста има 1200 географских миља, а од Александрије до Солуна само 670. Сравњена са путем преко Марзеља прорачунато је да путем преко Солуна индијска пошта стигла би из Александрије у Лондон за оно исто време које јој сада треба да (бар сваком другом ватрењачом) отиде из Александрије у Марзељ. Предложени гвозден пут ишао би равницама и долином реке Мораве и Вардара (стари Axius). Пруга гвозденога пута како мисле да повуку не удара ни на какве знатније висине и само неколики уски кланци чине једине препреке у земљишту. Сразмера оне просторије на којој је тешко према оној на којој лако подићи пут гвоздени прорачуната је и кажу стоји као 1 : $9^1/_6$, а цео би пут стао пре 20 но 30 милиона аустријских форината (пре 4 но 6 милиона дуката).

Почем дакле није далеко време кад ће се интереси бугарске

скопчати с интересима британске трговине, почем за сада Бугарска чини један део царевине једне коју је Енглеска изашла да брани: то ће можда по некоме мило бити да прочита неколико бележака о њезиној историји и њезиним становницима; они који за то не маре нека преврну ово неколико листа па нека пређу на друго.

Кад кажемо Бугарска то ми ту разумемо не онај малени део њезин који Турци називљу тим именом, већ сву ону просторију на којој Бугари живе. Народа, којега обично кажу да има четири милиона душа, по оцењивању самих Бугара има около пет до шест милиона, и он чини источни члан југо-словенскога племена. У свима главнијим цртама Бугари се одликују од својих суседа — Грка, Румуна и Турака — а тек само понеком страном свога карактера разликују се од своје западне браће Хрвата и Срба. Једна од главних црта којима се разликују од њих јесте оскудица политичне свести, а с друге стране опет што оне друге превазилазе неким вишим укусом и познавањем материјалне удобности. Бугарин не одржава своје народно достојанство онако живо као Србин успоменама на народну славу па ни жудњом за славом у будућности; с друге стране никакво насиље и никаква неправда не може да га начини да занемари своје поље, свог коња, своју башту за цвеће нити најтачнију чистоту и успремљеност његовога стана.

Како се јако исказује разлика племена (расе) у иначе једнаким приликама што се тиче климе, вере и владе, најбоље се види у варошима где Грци већ од толико векова станују заједно с Бугарима. Грк је пун духа трговачког, досетљив и речит, али и непоштен, и нечист и неморалан: Бугарин обрађује земљу, јогунаст је и слаб на језику, али поштен чист и непорочан. Последња је ова особина још у старо доба задобивала поштовање југо-словенским народима. Стари њихови закони казнили су друштвену неморалност смрћу, па и сада њихово мишлење, неумољиво према женама, није ни мало блажије према људма, као што то бива у нас. Једна госпођа казиваше нам да у друштву грчком она није могла бити три недеље а да јој поверљиво не испричају какву chronique scandaleuse", бруку нечију; међу Бугарима могла је живети читаве месеце па да не чује нигде ни једне зле речи[1]).

[1] Грк не може да доскочи Бугарину нити може да га води ни да га у себе претопи. Грка је мање на број нити су они какво развијеније племе. Грк је више др-

У бугарским варошима Мусломани су Османлије[1]) који се ту доселише и који чине тако да кажемо посаду у земљи. Словени који су постали мухамеданци већином живе изван вароша и данас говоре славенским језиком.

Својом храброшћу и ратоборним духом бугарске потурице показују карактер народа пре него што је обезоружан и погажен био, а и сами су примили мухамеданску веру само да не допадну положаја рајиног. У неким крајевима потурице се ове зову помаци (у једн. Помак од помагам) и мисли се да су потомци оних бугарских чета који служише у султановој војсци као помогачи или савезници, док се Турци не осилише толико да им могоше поднети да бирају или да положе оружије или да оставе стару веру. Међу нашим стражарима десио се једном и један Мусломанин Бугарин, који пусти мирно да нам неко пред њим каже како је он у срцу своме још једнако Хришћанин; у околини солунској слушалисмо да има Бугара Мусломана који одпадништво своје правдају овом причом. Како Турци навалише на њих јако да приме веру мухамеданску, то они најпре утврдише рок један до којега ће постити и молити се Христу, па ако на крају тога времена помоћ не дође, то ће се онда поклонити Мухамеду. Помоћ не дође, а они онда постадоше Мухамеданци. Отада, стара племенска мржња водила их је у више прилика противу Грка; али они подједнако мрзе на Турчина па тако симпатишу са својим хришћанским сународницима у народним антипатијама као и у чувању свога народног језика.

Сељани су у Бугарској Хришћани, и раја по овим крајевима увек је погнута па гледа пред-а-се у земљу и тако изгледа коњски глупа да човек не може а да не помисли да је из њих и срце и душа на силу ишчупана. Него последњих година ови су људи развили непоколебљиво противљење кад год им је порта силом наметала стране владике, а они који су Бугарина обучавали, било у самој земљи било на страни уверавају да је он врло разборит, ревносан и способан да се научи. Хришћанском се

зак а мање солидан; просто да кажемо он је према Бугарину то што лукави калкутски Бабу према сировоме материјалу енглеског пижет официра — Lord Strangfort у своме Eastern Shores of the Adriatic. (Источне обале јадранскога мора).

[1] Потпуковник Нил конзул њезиног величанства у Бугарској, рачуна да мусломанско становништво у тако названом „Вилајету Бугарском" (северно од Балкана), опада кроз 10 година са 100.000 душа. — Види Social Science Revieu. за Фебруар 1864.

Бугарину пребацује да је страшљив, али бар та његова страшљивост долази од бојазљивости а не од какве ропске наклоности његове; он се крије од оних којих се боји, али не иде да им се улагује. Његова отачбина како лежи баш на ударцу турској војсци кад силази на Дунаво, била је предмет непрекидних насиља, и за цело ништа није жалосније него прича што је казују пусти друмови и она помња којом су села сакривена од очију путника по Бугарској. Пређите само границу и ступите на земљу слободне Србије, па сељачке куће опет излазе на видик.

Ко хоће да даде кратак нацрт бугарске историје ваља да се врати к свршетку петога и почетку шестога века, у коме византијски писци помињу један словенски народ јужно од Дунава.

У старој источној царевини римској народ у Бугарској појављује се и као потчињен и као владар. Јустинијаново место рођења било је и јесте и данас словенско једно село близу Скопља; и његово латинско име тек је само превод словенског имена његовог — Управда. О великом се Велизару каже да је *био* Словенин; а цар Василије и његова лоза били су Словени.[1])

Прилика је да су се први насељеници настањивали јужно од Дунава тек мало по мало и признавали власт цареву; али им се у седмом веку придружише племена ратоборнијег карактера па под њиховим вођством дигоше се и пређоше већи део полуострва. Ко су били ови нови дошљаци то је још питање нерешено. Већина писаца мисли да су то били Татари који примивши хришћанство стопише се са Словенима; али неки Бугари хоће да докажу да су то били браћа Словени који дођоше из преко Волге и веле да је немогућно да се племе страних освојника тако савршено и тако брзо прелије.

Били они ко му драго тек од њих долази име Бугарска и с

[1] Василије Маћедонац или, како га Финлеј зове „Словенин Коњушар" био је отац једне лозе византијских царева која се најдуже на престолу Византије одржала. Гибон вели да му „његова највећа слава долази кад сравнимо пропалу једну монархију и монархију у цвету." Василије је убио цара пијаницу који пре њега беше на престолу, и није био чист од порока покваренога царства; али његов долазак у Цариград као млад сељак који тражи заслуге — његова стаситост, јачина и утицај који је над животињом имао својом љубазношћу, оно што прве дарове среће своје употреби купивши земљу близу свога места рођења, и поклони што их слаше родбини својој, захвалност његова кад се попе на престо према старици која му учини добро у сиротињи његовој и његово побратимство са сином њезиним — све су то црте карактера, које одговарају карактеру данашњих Словена у Тракији и Маћедонији.

њима почиње прва династија бугарских владалаца. Ма да често ратоваше с византијском царевином Бугари се опет користише њезиним суседством у толико што и сами примише нешто цивилизације. У деветом веку већ они ратују покривени челичним оклопима; њиховоме војничком реду (дисциплини) чудише се ветерани царевине, и они имадоше све оне војничке справе и оруђа која су у оно време позната била. Краљеви и цареви њихови потпомагаше књижевност а понекад се и сами појављују као писци. Па како скоро све ово што знамо о њима долази из византијског извора, то без сумње нема ту ништа штоје тек из ласкавости речено. Под својим снажнијим владаоцима Бугари су опасност Цариграду[1]); под слабијим признаваше византијског цара за сузерена и више него једном византијске војске покораваше Бугарску али увек тек само за време; њихова краљевина паде савршено тек с крајем четрнајестог века кад је Турци оборише. Бугарских новаца има у музеју београдском и ту је не давно једна занимљива кроника цара Асена наштампана на новом бугарском језику.

Кад Турци у години 1390 ударише Шишман последњи краљ бугарски предаде себе и своју престолницу на милост освојнику. Али се народ тек мало но мало потчини и увек под условом да се, док плаћају султану данак, сами слободно собом управљају. Војском бугарском управљаше увек њихове војводе, порезу су прикупљали и у варошима и по селима управљали људи које су они сами бирали. Бугарска је црква имала народне владике и свога патријарха коме столица беше најпре у Трнову а после у Охриду. Све је ово потврђено великим ферманима и бератима што им их толики султани дадоше.

Они који узимљу комадиће слободе што их данас раји октроишу, као доказе за корениту (радикалну) измену у начелима турске владе, не треба да смећу с ума да су Турци пре пет стотина година давали Хришћанима млого веће слободе. Они који имају веру у турска обећања треба да погледају само

[1] Роман I. беше принуђен да изађе пред бугарског цара Симеуна изван градских зидова. Роман кад се приближи месту које беше означено за састанак њихов, виде како бугарска војска поздравља Симеона као цара гласним узвицима и свирком, док телесна стража бугарскога краља, сва у сјајном сребрноме оклопу, зачуди Цариграђане сјајношћу својом, а старе војнике цареве својим добрим редом. Још у осмом и с почетком деветога века Бугари војеваше наоружани све самим челиком и беху снабдевени свима војеним справама што их је вештина и знање римско изумело било. — FINLAY'S Hystory of the Byzantine Empire.

Како оне слободе, које су подјемчене биле Хришћанима што се **потчинише** првим султанима, бише погажене чим се Турци у **земљи оснажише.**

Од војвода бугарских најодважнији беху исечени, а осталима се остави да бирају између прогона и одпадништва од вере своје. У 1776 укиде се и независност цркве и на место народних **владика** којима интерес беше један исти с народом, стадоше се из Цариграда слати Грци, који цедише народ, одаваше главне **људе турском** подозревању, даваше пример друштвеној покварености и спаљиваше све књиге и рукописе словенске који им само до руке дођоше. Последње школе и штампарије нађоше прибежишта у подунавским кнежевинама, а кад и те земље дођоше под владу фанариотску[1]) онда Бугарима не оста ништа више до неколико манастира по гудурама њихових планина.

Мало има ствари у историји турске владе које тако јако падају у очи као то што су Грци и Турци узајамно помагали један друге, па се узајамно попуњавали. Султан не би никада могао сатрошити срца својих хришћанских поданика да му није било хришћана посредника, а Грк се опет служио суровом силом свога мухамеданскога госе да попуни своју лукавштину и своје довијање. Под последњим царевима византијским нема ни спомена о грчкој влади каквој у словенским и румунским земљама, а под отоманским султанима видимо где грчке владике и фанариотски кнежеви владају Румунима, Бугарима и Србима. Онај народ који под оваким двојаким притиском попустио није за цело мора да је врло јаке грађе.

Први је пролом на виду ове тамнице начинио устанак у почетку овога века. „Слободна Грчка, автономна Србија, зар не може бити да је и на Бугарску дошао ред?!“ Мало по мало имућнији Бугари слаше своје синове да се изображавају не у Цариграду као до сада, већ у Русију, Чешку и Француску. У самој земљи подигоше се народне школе, па и у самим оним крајевима који се беху већ у пола појелинили народни дух поче да оживљава. Људи који су се навикли били да пишу бугарски језик грчким писменима уседоше под старост да уче словенску азбуку, и ми смо саме виделе где се родитељи, који су несавршено бугарски говорили, брижљиво старају да им деца боље знају језик свој. Препреке што их туђинска хијерархија

[1] Фанариоти тако названи од Фанара, једнога краја у Цариграду где грчки патријарах станује. Шта опет Фанар значи то се тумачи на разан начин.

изнашаше овом народном развитку учиниле су те се народ решио да ослободи своју цркву од фанарских утицаја.

Овим стањем ствари хтедоше се користити римске пропагандисте па изаслаше своје људе по свој Бугарској, обећавајући само-управу и службу божју на словенском језику под никаквим другим условом него само да номинално признавање патријарха цариградског замену признавањем папе римског[1]. Овај се услов прими и на први мах римска пропаганда напредоваше. Број оних који пређоше к Риму претеривао се, али без сумње беше ту и људи од утицаја. Главни је мамац за обраћање у католичанство било то што обећаваше народу заштиту Француске; па кад се показа да ова заштита није неограничена нити може да сачува своје заштитнике од плаћања порезе, то се ново обраћени католици гомилама тргоше натраг па онда и њихове вође увидеше да би цео покрет овај довео само оне исте последице које су већ саломиле снагу Босни и Албанији, т. ј. латинску секту једну одвојену од осталих хришћана која се подвија под странском заштитом и продаје своју помоћ Турцима.[2] С ових разлога (и ми овде наводимо шта ти, сами људи казују) а не из каквог религиозног осећања или предрасуда, многи којима је пропаганда имала да захвали за свој први успех, одузеше јој своју помоћ па јој сад сами свим силама на пут стају.

Али равнодушност којом је прост народ говорио куда да премести црквенога поглавара, показала је људма који мисле да у Бугарској може сваки час опет искрснути опасност да се црква раздвоји. По други пут у историји цркве доказало се да јужни Словени хоће да остану у источној цркви само под условом да имају црквену самоуправу. Ако ће да имају туђин-

[1] Борба између Цариграда и Рима за црквеном супрематијом над Бугарском почела се још у деветом веку на основу тога што су подунавске земље у старо доба потпадале под архијепископску столицу солунску а ова је у оно доба непосредно стојала под Римом. Бугарски цареви као да су одлагали којој ће се страни приклонити све док им у Цариграду не признаше њиховог особеног патријарха.

[2] Аустрија је већ по себи заштитник Латинаца у Босни и Албанији, и ваља казати да је она досада чинила све што је могла само да изазове суревњивост и гложење секта. Француска влада на против гледа да сложи и уједини хришћане разних имена препоручивши својим агентима да потпомажући и симпатишући са Хришћанима источне цркве дају добар пример својим католичким једноверцима. Царица Јевђенија слала је новаца да се помогну девојачке школе православне и ми знамо Хришћане источне цркве који су нас молили да нека насиља доставимо пре француској но руском конзулу.

ске владике и туђинца као поглавара црквеног, то им је сасвим све једно где им тај њихов папа станује у Цариграду или Риму.

При овакoм стању ствари дођоше у Цариград посланици бугарски. Дођоше да ишту да им се по гласу хати-хумајуна[1] поврати њихова народна патријаршија коју је порта од пре признавала, или бар да им се црква прогласи за независну с народним архијепископом, владикама и синодом и са духовном семинаријом у Трнову. На кратко желели су онаку систему црквене управе каква с тако дивним успехом постоји у кнежевини Србији. Има већ више година како Бугари ово ишту, али Турчину није баш много стало да се пожури да уклони узрок трвењу између његових хришћанских поданика. Великим лукавством он је огледао да ово стање још већма у своју корист дотера давајући Бугарима миг да је боље да се сасвим оцепе од источне цркве. Рекоше им да је једренским уговором патријарах грчки проглашен за поглавара свима православним црквама у турској. „Пређите у католике", рече им мухамедански судија, „пређите к протестантима или начините сами за се какву секту, па ћемо вас с драге воље признати; али док год се зовете „православним" ми не можемо друкчије него да вас знамо само као Грке."

Али Бугари не упадоше у замке. Они одговорише да се оно што они траже и не тиче верозаконскога питања, нити имају и најмање воље да се одвајају од православне цркве. Они су у свако доба готови да грчког патријарха у Цариграду признају као поглавара источне цркве — а он сам никад ни тражио није да буде он сам једини патријарах те цркве. Његови су предходници признавали патријарха бугарског до пре деведесет година — а и данас цариградски патријарах признаје патријархе јерусалимског и антиохијског. Осим тога практично уређење ове ствари не зависи од патријарха већ од падише. Кад се бугарска патријаршија укинула, то је учињено на заповест султанову, па данас ни један владика у отоманскоме царству не сме узети то достојанство без султанова фермана. Овакав ферман то је све што један бугарски архијепископ, кога је народ изабрао, чека па да постави владике, сазове синод и

[1] Бугарске једне новине казују да у просби својој Бугари наводе за свој основ други члан хати-хумајума који гласи: „Сва права и повластице дата од старина и у потоња времена свима хришћанским вероисповедима као и осталим не мусломанским верама у мојој царевини под мојим штитом заштитним, овим се потврђују и одржавају."

уреди унутрашње послове. Дајте му то па грчки патријарах нека не признаје бугарскога док год му је воља, а без фермана не би им ништа вредило ни признавање од стране цариградског патријарха.

Овако стање ствари показује отоманску владу у сасвим друкчијој светлости него што је она у којој неки хоће да је виде казујући обично да се она узалуду труди да измири хришћане у њиховом вероисповедном трвењу у коме би она радо хтела да посредује али не и да се меша.

Него опет грчки је патријарах без сумње могао много учинити па да се избегне ово прибегавање к мухамеданској власти, и за цело би најбоље сачувао интересе своје цркве да је пристао да прими оно што Бугари изјавише да га признају и да ће му годишње давати сталну једну суму. Али не треба заборавити да на тако важноме месту какво је цариградска патријаршија, Турчин само послушнога и поводљивог човека хоће да трпи. Цела је истина и то да се тадашњи патријарах подједнако недостојно и непаметно владао. Три су владике (Иларион, Аксентије и Пајсије) биле изјавиле да су готови да даду оставку на своја места у Бугарској, осим ако их народни избор на њима не утврди; те би ваљало узети за посреднике али на против њих дохватише па послаше у прогон. Сви они Бугари који не примише патријархове услове беше анатемисани и проглашени за јеретике.

Оваким мерама разбуди се страшан гњев народа полаганог и јогунастог. За патријарха који их одлучи од цркве не хтедоше више да знају; општине изјавише да им је милије бити и без владика него да примају његове: ако ли се усуди Грк какав силом да им се наметне то ће му се противити свима средствима која су им у руци.

По унутрашњости осу се читав низ брука. Затворише цркве само да се у њима не чита служба божја на грчком језику. Кад се грчке владике вратише са свога пута по земљи купећи доходак, нађоше своје конаке затворене и дођоше људи те их изведоше на поље из вароши. Уђоше ли у цркву какву да служе, то ниједан свештеник бугарски не хтеде учествовати у богослужењу, а кад сврше па оду из цркве онда би Бугари спод црквени свечано побрисали као да скидају с њега трагове нечистога. У Софији кад долажаше нов владика људи, жене и деца напунише владичин конак и не хтедоше изаћи док их онако неору-

жане као што су били, турски низами не изагнаше. Тада се владика опет нађе сам самцит, нико му живи не долажаше док он на пратњи једној не дохвати једног бугарског свештеника па га запита за што му не долази. Свештеник одговори да му је дужност да стоји уз стадо своје па како ово неће да призна владику то не може ни он. На то му одмах обријаше браду, набише му на главу фес са главе мртваца и истераше га из вароши да буде осталима пример и опомена. Сад скоче неоружани грађани; дућани се позатвараше куће се стадоше испразњивати и хиљаде становника спремаше се да се иселе из Софије. Старешине њихове отидоше к паши па му рекоше: „или грчки владика на поље или ми.“ Паша светова владици да отиде из вароши па како власт у Цариграду не хте дозволити да народ изабере себи новога владику то Софија одлучи и да остане без њега.

У Нишу на граници српској владике претекоше непријатељске демонстрације оптуживши старешине бугарске као да плету нешто да се сложе са Србима. Старешине беху позване да дођу пред пашу, па онда онако несаслушане и не узевши опроштаја од својих фамилија нити понесавши што преобуке, стрпаше их у кола и одведоше у прогон. Ово се десило усред зиме, па кад на лето у Августу бесмо угошћени у фамилији једнога од изгнаника, замолише нас да порадимо у енглеског конзула не би ли се дознало да л су им сродници још у животу.

Међутим и друга свакојака зла ударише на Бугарску. Појавише се хајдуци — неки као политични преступници а неки као разбојници — навалише мухамедански Татари са Крима којима Бугари морадоше да подижу куће и набављају хране — исељавање Бугара у Русију за којим одмах дође и њихов жалостан повратак — покушај опет других Бугара да пређу у Србију који осујетише турске власти, — најпосле чете башибозука напустише се без икакве стеге међу сељане, под изговором да чувају границу од Срба. У лето 1862. ми смо очима својим гледале овако стање ствари. Друго једно средство којим мисле да Бугаре под собом одрже, то је довлачење мухамеданских досељеника којима се допуњава оно што мусломанско становништво иначе опада, а досељеницима тим дају довољно оружја, којега хришћани не смеду имати. Иза Татара доведоше Черкезе и наумише да их населе дуж српске границе, да тако Србију одвоје од Бугара. Татари су били све сами ле-

њивци, док ови нови дошљаци долазе жедни да се освете за своје сопствене патње свакоме ко само носи име хришћанско. Него кажу да черкеским брђанима не подноси добро на равницама бугарским па јако бројем падају.

У Цариграду смо подоста слушали о бугарском питању — грчке смо назоре чули од патријарха и његовог секретара, а словенске од бугарских посланика. Свака страна брањаше своје мисли у књижицама и брошурама, пуним изјава лојалности према султану и свака страна називаше другу руским уводама. Русија игра у Турској улогу „мачке“ у неуредној кући; они који хоће да уклоне са себе подозрење или да се оправдају за свако зло и све незгоде бацају на њу кривицу.

Као најнепристраснијим судијама ми се обратисмо страним представницима да нам кажу своје мишљење; ови, а нарочито француски, британски и американски, изјаснише се за Бугаре. Британски нас консули уверавају да су се зачудили кад у Турској нађоше народ један тако вредан, ваљан, моралан и чист. А што се тиче Американаца то су они онако у тишини управо најбољи пријатељи које Бугари имају. Њихов честити научењак Др. Рикс (Riggs) превео им је стари завет са старо-словенскога на нови, и безбројне су књиге школске преведене с енглескога; америкaнске школе имају по бугарским главнима местима и њихове књиге продају бугарски торбари по разним крајевима земље.

На целом нашем путовању виделе смо пуно доказа да се народ труди да му буде боље и нарочито нам је пала у очи њихова жудња за изображавањем. Планиски ланци Балкана и Родопа деле Бугарску у три дела — северну, средњу и јужну. О северноме крају између Балкана и Дунава ми не можемо ништа говорити као очевидци, јер Турци изјавише да је тај крај и сувише немиран и несигуран за путнике. Али смо слушале од поузданих људи који су у томе крају живели, да су Бугари који одрасту с великим воденим путем на једној и својим природним планинским градом на другој страни, много независнији и предузимљивији но њихова остала браћа на равницама по унутрашњости. Али и овде народ држи многе школе од којих су најбоље у Трнову и у Шумли. Трнова стара престолница предложена је да буде место где ће се подићи духовна семинарија и ако је могућно и штампарија једна, али им ни једно ни друго суревњивост портина не допушта.

Средња је Бугарска она што лежи између ланца балканског и Родопа. Ту смо походили школе у Једренету Филипопољу, Самокову, Софији, Нишу — све то школе које издржавају и којима управљају хришћанске општине без икакве помоћи од стране владе или од стране владика. Школске су зграде, већином доста простране и с доста промахе — чисте као и све друго у Бугарској. Школске књиге, прикупљене из разних извора допуњене су онима што их добивају од американског одбора за мисије. Да би Турке задобили често бива да по један или по два ђака уче турски и од неколико ласкавих ставова за султана направљена је нека врста школске химне. Истина је и то, да се на исти глас певају још и други једни стихови начињени у част онога који ослободи земљу од Турака. Једна или друга песма пева се пред походником према томе како се мисли о њему је ли Хришћанин или Туркофил. Ми смо имале прилику да чујемо и једну и другу.

У Филипопољу, Самокову и Софији имају и женске школе. Она у Софији најбоља је а основао ју је један родољуб грађанин. Ево његових сопствених речи: „кад ми умре жена и остави само једног сина, ја се одлучих да се и не женим по други пут већ да поклоним сав мој новац и сву моју бригу овој школи.“ Он је довео једну учитељку с аустријске границе, јер словенске учитељке тешко да се могу наћи у Турској. Мисионари у Ески Сагри имају за учитељку једну Чехињу која има школу пуну пунцату.

Јужна Бугарска лежи како већ поменусмо између Родопа и граница старе Грчке. Школе које ту походисмо биле су и мање и сиромашније но по осталим крајевима. Али ми нисмо видели школе у Истибу и по другим варошима што лежи на мало северној линији између Солуна и Скопља. Оне које смо походиле на нашем путу редом ћемо поменути кад дође томе прилика.

По местима које до сада споменусмо владике се грчке задовољавају тиме што савршено неће ништа да знају за бугарске школе, или што од времена на време прогоне каквог вреднијег учитеља; али што идемо ближе грчко-словенској међи то смо нашле да се словенско обучавање све већма и позитивно спречава. У Водени и Јеницу подигнута је грчка школа и бугарска општина мора по нужди да је потпомаже; у случају где сиротиња није толика да би их спречила да не троше ништа на

какву своју школу, ту им се иначе свака могућна сметња на пут ставља.

Једна је последица ове ненародне политике што су Бугари, који иначе тако радо хоће да уче, у овоме крају лењи и запуштени; друга је последипа што почем им је свештенство туђинско, они радо хоће да поклоне слуха ономе што им се из Рима нуди. Понеки од њих рачунају да се послуже латинском помоћу да се отресу патријарха а поле ће наћи средства да се и папе отресу; другима је опет страх да се јарам који не познају још, не покаже после тежи но овај који познају. У Битољу Унијати[1] имају своју школу а у Јеницу зидају цркву.

Међу тим у околини солунској има једна странка која премишља да протестанти не признају ни папу ни патријарха и да би заштита од стране Енглеза била онако исто добра као и заштита француска. Па већ и запиташе не би ли их Енглеска, кад би они нешто постали протестанти, узела под своје окриље. За одговор добише једно сасвим пресудно „Не.“ Него опет зато, они се обратише протестантском свештенику у Солуну, замолише га да им он набави књига и учитеља њиховога језика нудећи наравно и за једно и за друго да плате. Мисионарима у Солуну и у Битољу за цело би тако исто мило било да обучавају и просвећују Бугаре, као ма које друге људе, али су они мисионари не ка хришћанима већ к Јеврејима. Наде има да ће се ствар ова узети да се о њојзи мало промисли; јер остављајући сваки прозелитизам на страну, много би се могло учинити (као што су Американци на другим местима већ и учинили) просто пошиљући торбаре по земљи с оним књигама које народ највећма жели да купи. Семе би никло с нараштајем који долази и уродило би стократним плодом.[2]

---

[1] Унијатима се називају они који задржавају обреде источне цркве а само признају супрематију Рима.

[2] Од како смо ми ово писале, библијско је друштво пристало да пошље људе који ће по овоме крају продавати корисне књиге на народном језику, а шкотска мисија к Јеврејима упутила је своје мисионаре у Солуну и Битољу да надгледају овај посао у колико је то нужно. —

ГЛАВА IV.

БУГАРСКА ГЛЕДАНА ИЗ СОЛУНА. — ДЕО II.

„Добар глас што га Методије стече у својих савременика и после у оних који у потоња времена видеше његове живописе, може се слободно узети као сведочанство да су му живописи били задахнути природношћу и истином.“ — Финлеј у свом делу „Byzantine Empire“, vol I. стр. 266.

Сад смо се опет вратили на место с којега пођосмо, у Солун — варош са становницима од тако разних народности. Бугари никада нису њиме владали, па опет је име његово најтешње скопчано с једним догађајем у историји њиховој, догађајем који је оставио свога трага у аналима цивилизације. Ту мислимо то што се најпре Бугарска па онда и остали Словени обратише у веру хришћанску добивши свето писмо преведено на језик који се још и данас зове „црквено-словенски“. О овоме језику учени људи мисле да је то језик којим се у старо доба у Бугарској писало, а они који њиме преведоше свето писмо беху родом из Солуна.

У деветом је веку Солун припадао византијском царству, па његове становнике онако без разлике рачунаше у Грке. Али су у њему живели многи Словени, словенски се језик говорио по његовим улицама и у потоње доба у народним се песмама пева како га је један словенски јунак, по имену Дојчин, ослободио од намета што му га је насилник неки натурио.[1]

У то су време живела у Солуну два брата Ћирило и Методије. Ћирил, старији брат, беше учен и срцем и душом одан наукама; млађи брат Методије беше предузимљив, вредан и

[1] У самоме Цариграду још у осмом веку словенски је живаљ довољно превлађивао да је Словенин Нићета могао сести на патријархову столицу. Грци имају причу једну којом хоће да покажу како се он никако није био поједлинио. Једнога дана веле, читаше у цркви јеванђеље св. Матије, па у место да чита *Ματθαῖον* он на глас изговараше *Μαγδαῖον*. Неко од народа шапну му да не раздваја гласнике у двогласнику, а он се љутито окрете па викну „и душа ми се стреса од двогласника и трогласника“. Ову причу помиње Финлеј.

и енергичан. Обојица беху задахнути жудњом да проповедају јеванђеље Словенима изван Солуна, па док се Ћирил код куће спремаше изучавајући и обрађујући језик, Методије пође на пут као проповедник (мисионар). Дође на двор Борису краљу бугарскоме, па како прича казује, паде му у вољу понудивши се да му бојама испише зидове у дворцу у који се Борис обично свраћаше идући с лова. Борис дође да му види посао; мишљаше да ће му зидови бити исписани све самим вуцима, медведима и краљевским ловцима. Кад тамо, а он угледа икону на којој беше насликан велики дан страшног суда, онако како је и данас обично у народа у којега владалац сам собом суди. На престолу је седео краљ али не онакав какав је Борис био, да се надимље у дивљачној сјајности, већ краљ величанствен и благ. Око њега стојаху дворани, али се не китише поносито коњским реповима као Бугари нити замахњиваше крвавим оружјем; у њих се свилна коса тихо таласала, ношаху на глави златне венце и имађаху бела крила обасута дугиним бојама. Добре слуге примаше се на десној страни, изнад њих се отвараше златна врата: осуђени одвлачаше се на лево и испод њих зијаше провала огрезла у пламен. Најчудније је још у целоме било то што међу онима који се с толиком чашћу примише на десној страни, бејаше лица слабих и немоћних, сирочади, болесника, слепих и ружно одевених; док с друге стране међу онима што су осуђени бејаше више него један поносити ратник па тиј не изгледаше много друкчије но што изгледаше Борис и његови властели. Краљ зовну вештака да му протумачи слику а Методије тада поче: „Велики цар овај то је Бог хришћански. Он је створио земљу па становаше на њојзи за неко време у облику човека. Па како узе на се смерно лице и како бејаше свет и истинит, то га зли људи омрзнуше па претрпе од њих све оно што зло и данас наноси ономе што је истинито и добро. У последњи дан он ће доћи опет у свој слави и величанству своме да суди живима и мртвима. И сам је једном био сиромах и мучен па знаде шта пате мучени и гажени; он знаде свирепства и насиља великих људи јер га таки људи гоњаше и на крст распеше.“ Борис погледаше на престо страшнога суда, на окриљене веснике и на златну светлост што падаше по престолу; осети као и да сам стоји пред славом и силом вишом и друкчијом но што је његова. Па онда погледаше на руво и на изразе у лицу грешника и на она страшна чудовишта што их

одвлачаше у пакао и савест му се немило прену сећајући га како он поступа са слабим и нејаким. Тада се окрете Методију па рече: „Можеш ли ме научити како бих себе и народ мој спасао од огња вечитог?“ Методије му одговори: „Пошљи у Цариград и моли цара нека ти даде мудре људе који те научити могу и који ће ти показати како да упитомиш твој дивљи народ.“ Годину дана после тога краљ Борис и његови поносити властели пригнуше главу у хришћанском крштењу, и данас још Бугари казују да их је у веру обратила живописна беседа Методијева. С тога на иконама по школама и црквама представљају са живописом његовим у руци.

Неко време после оног проповедања по Бугарској дође у Цариград једна посаобина из далека, састављена од странаца који говораху словенски. Дошли су од стране западних Словена који се тада управо стапаше у оно велико царство моравско што би, да му не беше суревњивих Немаца у суседству, могло спасти исток од распадања и варварства.[1] О овој посаобини ево шта пише стари Нестор, калуђер кијевски: „моравски кнежеви, Растислав, Свјатополк и Коцељ послаше к цару Михаилу и рекоше: „наша је земља крштена али немамо учитеља који би нас поучили или који би за нас превели свето писмо. Ми не разумемо ни грчки ни латински језик; једни нас уче једној а други другој ствари; и с тога не разумемо речи светога писма ни важност њихову. Пошљи нам учитеље који ће протумачити писмо.“ Кад то чу цар Михаило он сазва своје филозофе и каза им какву му поруку пратише словенски кнежеви. А филозофи рекоше: „Ено у Солуну има човек по имену Леон; у њега су два сина која оба знају језик словенски и вешти су филозофи.“ Чувши ово, цар посла у Солун к Леону и рече: „Прати ми амо твоје синове Методија и Констадина;“ које кад Леон чу он их одмах опреми: и кад дођоше к цару он им рече; „Словенске земље послаше да ишту учитеље који би им превели свето писмо.“ Па побуђени царем отидоше у словенску земљу к Растиславу, Свјатополку и Коцељу. Дошавши отпочеше да састављају словенску азбуку и преведоше јеванђеља и дела апостолска, чему се Словени веома радоваше слушајући на своме рођеном језику о величини божјој. За тим преведоше

[1] За историју велике моравске државе види: Palacky Geschichte von Böhmen. Кратки нацрт те историје као и опис једног дела моравске земље види: Across the Carpathians. London, Macmillan et Co.

псалтир и друге књиге.“[1] Добро вели монах Храбар пишући у једанајестом веку, „запитају ли ма кога од словенских писаца који им је изумео писмена и који им преведе књиге на њихов језик? Сви они знају то и одговориће: свети филозоф Констадин назван Ћирил; он и његов брат Методије изумеше писмена и преведоше „књиге“ на наш језик. Питаш ли их а у које је време то било? и то ти они знају па ће ти рећи: у дане Михаила цара грчког и Бориса кнеза бугарскога, Растислава кнеза блатенскога, у години од створења света 6363 (= 855 после рођења Христова).

Мисао, да солунски апостоли нису били Грци већ Словени који становаше у Солуну, оснива се не толико на томе што су савршено знали језик који су Грци држали за варварски, него на оној марљивости њиховој којом се посланством својим послужише да заведу у цркву словенски језик а не употребише га, како би Грци чинили, на раширавање грчког језика.

Дело је Ћирила и Методија од године 855. Још није сасвим сигурно да се и пре овог доба словенски писало. Али се мисли да је се писало, и то из ових разлога: 1. Јер да језик није већ био достигао неки виши ступањ развитка Ћирил тешко да би могао извршити оно што је извршио — превести тако рећи од речи до речи један део црквених књига — а да се јако не служи грчким језиком; нити би могао скоро за све називе (термине) и наслове (епитете) оригинала наћи чиста словенска имена.[1] 2. Јер азбука којом су најстарији словенски рукописи писани, има на себи трагова као да је постојала пре него је хришћанство дошло међу Словене, и изгледа као да је с почетка резана на штаповима на рунични начин. Ова се азбука зове глаголитица од једног писмена које се зове „глагол“, што значи реч.

[1] Несторова кроника, издана с оригиналним текстом у Петрограду 1767 страна 20—23. — О радњи Ћирила и Методија међу западним Словенима вид. дивну књигу грофа Красинскога „о историји вере у словенских народа.“ Шафарик се изјаснио за мисао, за коју и сам здрав разум говори, да је већи део овог превода био готов пре него су браћа Ћирил и Методије Солун оставили. Језик којим говорише Словени северно од Дунава и језик којим говорише они на југ од Дунава као да су били довољно налик један на други кад су једне исте писане књиге и једни и други разумевали. Син и наследник Борисев и сам је писао више књига. —

[1] Друкчије но што је у преводима црквених књига на немачкоме, француске и енглеском и другим језицима, где су готови сви теологични називи позајмљени из грчког и латинског језика — у словенскоме преводу тиј су називи већином казати словенски. Тако је нпр. реч теологија преведена речју „*богословије*“ — „ортодокс“ речју „православан“, итд.

О ћирилици мисле да се завела што је лакша била но стара глаголитица, лакша како писцима за писање тако и странцима за учење. Нека су од њезиних писмена дотерана према глаголитици, а за гласове који су и у грчком и у словенском једнаки. просто су узета писмена из грчке азбуке. Предање вели да ју је свети Ћирил изумео, а историја сведочи да ју је у општу употребу увео ђак његов Климентије, први епископ бугарски. Сви Словени источне цркве пишу њоме, и тако опет њихов превод црквених књига води порекло из бугарског извора.[1]

Грцима у Солуну увек је било допуштено да се служе неким црквама и манастирима. Ми пођосмо да потражимо не би ли где опазиле ма каква спомена на оне проповеднике којима једноверници њихови у Турској имају да захвале што их данас у кабинетима европским заступа словенска сила Русија. Али нам нигде не показаше ни једне капеле, ни једног споменика ни једке куће ни одаје која би била у свези што са Ћирилом и Методијем. А калуђери које о овом предмету запитиваснмо не хтедоше ништа да знају па ни да чују што о том. У самој ствари, да ли онај папа који у 1016. забрани словенску азбуку и прогласи јеретиком оног истог проповедника којега његов мудрији предходник посвети за архијепископа,[2] да ли овај папа не сведочи јасније како је посланство Методијево носило народни карактер, но што ови Грци деветнајестога века сведоче да превод Ћирилов заиста носи народни карактер.

Томе што је словенска црква имала литургију и црквене књиге на своме народном језику има да захвали што је стран

[1] Дуго се међу словенским ученим људма водила распра око тога која је азбука старија, глаголитица или ћирилица, па се тек ту скоро пресудило да је она прва старија. Да би је препоручили римском двору рекоше да ју је изнашао свети Јероним; сад опет да би је препоручили Словенима источне цркве, потврђују да јој постанак пада у време млого пре него се цркве поделише на источну и западну.

[2] Да би задобио од папе дозволење да се у цркви на словенском језику служи, Методије је два пута одлазио у Рим и ту га посветише за архијепископа Паноније и Моравије са пуном влашћу да извршује своје намере. Него још за живота његова ову му власт доводише у сумњу, а после смрти његове на сабору у Салони (1016.) отидоше тако далеко да словенске мисионаре прогласише за јеретике а словенску азбуку за проналазак сатанин. Није мален доказ народнога постојанства што се од тога дана па све до данас народна литурђија у једној страни римо-католичке Далмације одржала. Па далеко од тога да у овој издржљивости попусте, Хрвати предузимљу мере да народним језиком замене латински по свима својим црквама. У Чешкој се свето писмо на словенском језику одржало кроз борбе које пуне дугачку и важну једну главу у историји вере.

утицај никада није могао да савршено однароди, било да је он долазио из Цариграда или из Рима. Осим тога, што словенски народи имадоше преведену службу божју и црквене књиге на своме језику, то се показало као алка која их уједно везује и која их је везивала и онда кад су већ давно подељени били као присталице латинске и грчке цркве. У 1862-ој славила се хиљаду-годишњица солунских апостола; славише је више од осамдесет милиона словенских Хришћана без разлике имена и исповести — од Прага до мирнога мора — од балтијског мора па до Солуна.

ГЛАВА V.

ПУТОВАЊЕ ПО ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ.

Главна је незгода за путника по унутрашњости Турске то што нема оних вештих драгомана који су данас тако свачим на руци путницима по Египту и Сирији.

Пре свега, тешко је наћи човека овог реда па да зна и јужни словенски и још који западни европски језик у исто време. Словени не маре много за варошки живот нити за покућну службу, а опет они прилично поуздани Јонци или Италијанци, с којима се можете понекад сусрести где год у каквом пристаништу, слабо знају језика којима се у унутрашњости Турске говори. А што се тиче момака који би били вични путовању и потребама Европаца, то по европској се Турској тако мало путује да се још никоме не плаћа да изучава потребе путника. Наши су момци знали само да скувају пиле и да направе пилав, а за све друго ваљало их је тек учити; свезати пртљаг, наместити постељу, натоварити пртљаг на коње, коње изабрати па и оседлати и зауздати их, све то ваљало им је тек показивати. Све их је ваљало учити, а то бар имаде у толико добре последице што казујући им шта и како ваља да раде и саме научисмо понешто

На нашем путовању по Турској натезасмо с различном послугом у разним приликама.

У Бугарској аустријски конзул у Филипопољу даде нам једног Румуна који говораше немачки турски и словенски. Овај је човек имао то добро својство што се, подједнако мрзећи и Грке и Словене и Турке тако да никоме од њих није држао страну на штету осталима, у исто време свакога од њих и сувише јако бојао да би се хтео ма с киме у свађу упустити

У западним крајевима Турске није од потребе турски и грчки језик, па нам је тако по тим крајевима био драгоман један Хрват који је знао само српски и немачки. Везир нам је дао и једног низамског официра да нас прати и његово при-

суство осигураваше покорност и поштовање; а на овом путу нашем имаћасмо с нама и девојку једну из Моравске, која нам беше од користи што се тиче кувања и после као тумач по босанским харемима, него одговорност за чување здравља и понашања служавке само може да увећа тегобе оваког путовања, више него што јој услуге вреде.

Један од наших момака кога би и осталим путницима по Турској препоручити могле, јесте мали онај човек који је пошао с нама из Солуна као драгоман и кувар. Његово је име Кристос Бакос а ми га звасмо Кристо: и ма да је осебењак, и ма да све чини онако како он хоће у оно време кад он хоће, опет је с друге стране неуморан, тих и поштен. Он се родио у једном селу на једном изданку Олимпа; у селу су становници пола Грци пола Бугари те је тако и он говорио искварено грчки и бугарски а уз то италијански и нешто мало турски. Служио је неко време у фамилији шотског мисионара па је од прилике знао шта човеку треба. Опазио је био да нови призори и обичаји могу да разбуде интересовање у путнику, па кад се праштасмо рече нам да је и сам водио путнички дневник и да је намислио да га штампа. Из Солуна смо се кренуле без и једног другог слуге осим Криста. Али док дођосмо у Битољ видесмо де је поред необучљивости урођених Мусломанаца права потреба да послугу потпунимо узевши у службу једног албанскога каваса.

Кад добијете момке остаје вам још да набавите кола. Већи део друма између Цариграда и српске границе једва се може прећи на колима а то се исто може рећи и о друму између аустријске границе и главне вароши босанске, и друму који води из Солуна у Битољ. Турска мисао о колима још једнако иде између вагона (кола затворених као сандук) и кавеза. У такој једној сорти вагона прећосмо ми више зажарених равница између Родоста и Филипопоља. Седишта у колима нема а кров низак па смо принуђене да се погнемо и да тако целога пута останемо; и сунце, од којега нас до подне кров брањаше, после подне пушташе на нас своје најжешће зраке кроз отвор састраг кола.

Много је боље путовати на коњу. Заиста ми ћемо се дуго још сећати на оне дуге дане које проведосмо покрећући се полагано али слободно кроз тишину и лепоту планинскога предела, или по високим хладним заравњима пре него ће сунце

сести. Имућни људи могу себи још и увећати ово уживање водећи собом своје сопствене коње, али за оне који немају својих коња и коњушара путовање ће једнако бити спречавано каквим нибуд догађајима или лажним изговорима.

На путу можете себи набавити коње на један од ова четири начина. Овда и онда добићете у најам доброг коња, а за бакшиш и пратиоци ће вам ваши дати своје коње да јахате. Или можете узимати у најам поштанске коње (мензил) с једне станице до друге; али ово је могућно само онда ако се држите поштанскога друма а корисно само онда ако вам се пусти да сами коње изберете. Или можете из једног места у друго најмити возиоце (кирџије), па ако се деси да су ови Хришћани а ваши пратиоци Мухамеданци, онда се бар не ћете моћи тужити на непослушност оних првих. С друге стране Мусломани кирџије, као и мусломански хајдуци, увек су блиски рођаци мусломанским пратиоцима, па не имајући чега да се боје хоће лако на путу да се пролење. Уз то кирџијски коњи ретко да се где и добити могу осим на живљим трговачким линијама где се кирџије могу надати да ће се вратити опет с каквим товаром.

Кад сва остала средства издаду, што се нарочито често дешава ако путујете где мало на страну од друма, онда вам је последње спасење да пошљете ваш Ферман турскоме управитељу тога краја па ће вас он снабдети коњма по утврђеној цени до на границу округа којим управља. Почем се овакав терет обично обара на Хришћане, т. ј. на народ који ради, и почем се коњи и људи на силу узимљу од посла њихова то је човеку тешко и немило да се овим начином послужи; па опет у многим странама ове земље или вам се ваља њиме послужити или вам се одлучити да даље и не путујете [1].

Треће што је нужно овде то је пратња. Ова се обично саставља од заптија или пољака (пољских жандара). Њихова је заштита нужна често против хајдука, а увек у незгоди кад се појаве какве препреке не путу, кад мештани не ће да вам дају хране за новце итп. Један пут или два пута ми смо путовале без довољног броја заптија или кад им није било изреком наложено да пазе да смо добро послужене — па никоме не би

[1] До скора су се на подобан начин давали приватним путницима у Угарској од власти писмене објаве да им се коњи и пратиоци набављају. Г Пацет помиње да је и сам путовао с оваким објавама.

световале да ризикује. У мирним крајевима довољно је повести собом две заптије, један да иде уз вас а један уз пртљаг; али је добро повести још и једног трећег да иде испред вас те да вам спреми стан. У немирним крајевима па и на друму царском кад се деси да је негде у околини каква чета хајдучка, стража се увећа на читаву чету. У овакој прилици ваља гледати да бар један од њих буде поуздан човек и да је бар један официр међу њима. Толика сведочанства показују да од обичне турске пратње не треба ни да очекујете да ће остати уз вас ако вас хајдуци доиста нападну; за то ваљало би да су редовни војници, или одабрани људи који су нарочито одговорни за вас — или каваси у вашој сопственој служби. А што се тиче самих ових каваса, њихова се употребљивост управља великим делом према раси од које су. Албанци ма да су најварљивији и најнесталнији политични партизани, опет ће се дати у вомаде исећи бранећи онога који их плаћа, чувати му ствари као верно псето — и кад даду реч „беса“ (примирје) држе је као свету. Бугари су изредне слуге, окретни, верни, поштени и једини људи у Турској који нису лењи. Али Срби, ма да су верни и пуни љубави као пријатељи и сродници, било да су мухамеданске или хришћанске вере, некако не милују да служе уз човека и ретко су кад приврж ни господару своме као *господару*. И у њих је свако осећање поткопано противношћу или сродством расе и вере па ова јако сакривена струја може у једном тренутку да раскине и најљубазније свезе.

Кад сте већ набавили слуге, коње и пратњу, онда што још остаје да се спреми доста је просто. Ваљало би понети мали шатор један, али је клима по планинским крајевима у турској таква да је боље спавати унутра у кући каквој но на пољу. А и онако где је мало путника, то се обично они могу сместити у приватним кућама у месту у које дођу: а то и јесте најбоља прилика да се с Хришћанима упознаду. Ми смо имале с нама женска седла, али видесмо после да се многе госпође радије служе седлима каква су у овој земљи и да мисле да је опасно јахати по ивицама и одронцима провалија с несигурном равнотежом на коњу.

Потребне су ствари још пољска постеља, купатило, судови за кување, чај, вино, ракија, лекови (нарочито против грознице и пролива) и што више шалова, марама, огртача, умотача итп. Наше је купатило било дрвено па изнутра постављено цин-

ком. Много нам је бољма послужило но једно друго од каучука, најпре што се није могло тако лако изврнути и што нам је на путу служило као сандук; кад би га отворили онда су му се могле испружити ноге што су нутра у капку биле сакривене те би нам тако овај служио као сто.

Понеле смо собом доста рогожина (асура) и једну живим бојама шарану простирку, српску рукотворину, која је увек чисто жаром посипала видове ханова у које свраћасмо. Права је тајна уживања понети малену пољаву привезану острагу на седлу стражареву. Тада тек можете радити као Турци, заустави се и ручати где хоћете под ведрим небом, где год т. ј. нађете лиснато дрво с хладовином, хладан поветарац, добру воду и леп изглед. Можда је вредно да споменемо да су нам кашике и виљушке биле од сребра (мишљасмо мало ће се кварити услед злог чишћења); носиле смо их у корпи једној, остављасмо их без бриге по хановима, и нико нам их не украде. Једини мамац што не могаше издржати искушење, беше један нож; али да вид'те баш нам и јесу били ножеви да човека намаме, славни сарајевски ножеви па сваки у својим рођеним корицама. Оне којима се сами служисмо, носиле смо о врпцу једном привезаном око паса нашег, јер кад дође време ручку добро је да човек знаде да се — ма шта се било дешавало с месом које једе — ножа његовог није дотакла никоја друга рука до његова сопствена.

Заједно са шатором наш пртљаг не беше тежак товар за четири коња; пола товара чиниле су саме књиге, које смо намислиле да поделимо по школама и да их дадемо оним угоститељима нашим који не би хтели примити новац. У Солуну смо узели српских књига, штампаних у Београду, а и бугарских, неке смо саме купиле из стовариштa библијскога друштва у Цариграду, а неке је опет један мисионар поверио био нашем мому. Највише је ту било новога завета, неких делова старог завета, читанака разних редова, земљописа и рачуница, мапа и неколике мале историје за школе.

Сад што се тиче одела. Осим обичнога одела које ваља за тешко јахање, добро је да се још понесе и једна кратка горња хаљина постављена кожом и огртач који воду не попушта, а све то ваља да се намести острагу на седлу како би кад затреба при руци било. Пљусак падне на један пут и не јављајући

се унапред; прелазак с какве отворене равнице у кланац увек се дочекује са смртоносном језом, а на високим заравњима ми смо нашле за добро да радимо онако као и тамошњи становници, т. ј. да носимо кожом постављену хаљину испод танке једне горње хаљине отворене боје. Зими путници на коњу ваља да носе дугачке вунене шалове што се овде у земљи праве и да се пуном ширином њиховом опашу чврсто.

Што се тиче гостионица или ханова или како се још зову и механа, ми смо их налазиле како где у којој страни Турске да се јако разликују једна од друге осим у неким главним стварма које су свуда једнаке. Нигде никаква друга намештаја од простирака (ћилимова) — које одмах ваља дати да се дигну и на поље изнесу; спод ваља дати да се почисти, и ако је икако могућно да се на неколико сахата пред долазак опере. Овде и онде нађу се прозори од стакла или хартијом залепљени, иначе свуда само дрвени капци. Скоро свуда има пећ као каква кошница, или, што је боље, отворено огњиште (оџаклија). У Босни понеке одаје имају и пећ и оџаклију, а у великим собама имају и по три пећи е да би згодно било разним дружинама путника. На царским друмовима у Бугарској и у Босни, хан има увек по неколико соба, — ми смо увек добивале собу за нас саме а наша служавка опет за себе. Зна се да је ово овако бивало отуд што је заптија којег посласмо напред да нам спреми стан, истерао из собе госте који су ту пре тога били, али вам није вредно ни запиткивати како је што и одкуда тако, јер ће вас за цело уверавати да су у свакој прилици гости који су у њојзи били, оставили је сами од своје драге воље. У Албанији су ханови по правилу врло јадни — на једном истом месту наћићете их по три, то јест један који тек што се није срушио а два већ у развалинама, управ одговарајући мосту који је ту на реци само да означи место где се вода на коњу прегазити има. На друму — или боље да кажемо на мучном и невољном путу — између Призрена и Скадра ханови су најзгоднија места за састанак хајдука. Ханови су тиј ништа друго већ само коњушница па је ту шатор од преке потребе.

У словенским земљама турске царевине ми смо увек гледале да добијемо и да носимо писма од препоруке од једног Хришћанина к другом — а у Босни и од мусломанских Словена. Таким писмом постајете више гост у кући у коју сте дошли но

путник који је просто само упућен на њу, па ако још и останете неколико дана у месту, хоће вам се као пријатељу донекле и поверовати.

Ми ћемо да завршимо ову главу о путовању по Турској помињући још и то, да фирман[1] осигурава ономе, који га носи, сва могућна права, повластице и учтиво понашање; обично му долази на походу турски управитељ тога краја, а понекад се и с парадама дочекује како је где обичај. Проста бујурдија даје вам права само да прођете неспречени и несметени и да можете добити што вам треба. Имали фирман или га немали, добро је на сваки начин да од свакога паше добијете бујурдију за његов округ, па ако сте је добили онда фирман тек у изванредним приликама треба да се покаже. Ми смо ретко где износиле наше осим у местима где је баш прека нужда била, а нисмо их износиле за то што би се тада чинило људма да добро стојимо с владом па онда не би чуле многу причу која није удешена да се власти турској испричати може. Ако жудите за удобношћу то немојте полазити словенске земље у Турској, а ако одете, немојте тражити удобности и ласкавости већ гледајте да се познате с народом. Мудири по унутрашњости понекад су груби и особењаци; што се тиче оних који су долазили с Европцима у додир чим сте два три пута с њима били одмах после можете унапред знати шта ће и о чему ће говорити. Желите ли да чујете исповест о најбољој вољи према свима људма без разлике и о нарочитој наклоности и доброти према раји, то само дајте најмањи миг, па ето вам одмах беседе какву сте желели. С друге стране, ако желите да из уста самога паше турског добијете што је могућно најцрњи нацрт о стању земље којом управља, то само реците да би сте ради били да походите место неко где би било незгоде да вас пошљу или куда би паша већма волео да никако и не идете.

Белешка. — Путни трошак:

За мезил коње три до четир гроша на сахат.

[1] Турских пасоша има од три класе: фирман, бујурдија и тескера. Онај први може дати само султан или какав паша у високом чину. Добива се у Цариграду преко посланства или и конзулата. Али је за обичне потребе довољна и бујурдија и тескера, а њих дају све паше и управитељи појединих крајева. Тескера је обласни (провинцијални) пасош за путника и његову пратњу, а бујурдија је општа објава званичницима сваког реда. Снабдевен овим документима путник има право да иште стан у кућама хришћанским по свима варошима и селима у Турској и да из Мензила или државне поште добива коње по оној цени коју плаћају царски поштари и курири (татари). Вид. Murray's Handbook.

За коње који се на заповест доводе два и по гроша на сахат.

За кирицијске коње или за кола ваља се погађати како у ком крају.

Прост заптија осам до дванајест гроша на дан. Ово се сматра да је само на изхрану човека и коња; бакшиш за добро понашање даје се кад се пут сврши.

Пратилац већега реда иште више.

Пилад, јаја и млеко може се свуда добити по ниску цену а лети обично и јагањци и јарад. Све остало ваља собом понети. У варошима се може добити прилично доброг хлеба. —

ГЛАВА VI.

ИЗ СОЛУНА У БИТОЉ.

Намерисмо да се кренемо на пут у унутрашњост па да походимо вароши Водену и Битољ и језерски округ Касторију и Охрид. Према нашем скупо плаћеном искуству ми би световале свима путницима који хоће овакав пут да праве, да најме кола из Солуна у Битољ, па после одатле нека походе језера. Како нисмо познавале овај крај и како нас зло известише, то ми одлучисмо да идемо само из Солуна у Водену па одмах одатле у Касторију и на језера; уз то рекоше нам да је друм врло рђав те наумисмо да цео пут пређемо на коњу. На ову последњу нашу одлуку имало је утицаја и оно што смо и саме искусиле биле путујући по Турској; знале смо то јест да није могућно возити се на колима по турским друмовима а да се човек не истресе да му душа испадне. Тако смо исто по искуству знале да је бујурдија сасвим довољна да нам се по утврђеној цени набаве коњи и пратиоци. У опште смо до сада налазиле да су коњи за невољу добри а пратиоци без разлике покорни и учтиви. Али тек нам је сад ваљало видети и научити се како највећих незгода путник нема да се боји у дивљим већ у оним полу цивилизованим крајевима турске царевине. У Босни и северној Албанији „Франк“ путник није друго већ какав кнез па само прерушен што не ће да га знаду. А Енглезе једнако поштују као земљаке великога јелчије; али око приморја путника, који не долази као званично лице, сматрају обично као трговца који тргује са свилом, док немарни и лењи турски званичници хоће да вам покажу како потпуно увиђају да „vous n'avez plus Lord Stratford“ (нема вам више лорда Стратфорда). [1])

Десило се да дођосмо у Солун у Јуну месецу, управо у време кад прави трговци са свилом полеташе на све стране по

[1]) Што се у овоме путу описује то се све десило пре него што је садашњи посланик лорд Лајонс постављен.

околини узевши за се све побоље коње и преплаћујући турске пратиоце. Паша с толиким бујурдијама у рукама својим заборави да на време оправи нашу куд треба, већ тек позно у очи дана кад нам се ваљало кренути. Осим тога пратњи нашој не даде никакве заповести да се понаша како треба, и не хтеде узети себи труда да нам се набаве добри коњи. Те тако пратиоци нам се показиваше једнако немарљиви и неусрдни, и у више пута баш не хтедоше чинити што им рекосмо; коњи које нам доведоше били су тако јадни да смо их одмах натраг оправиле па у тренутку кад је ваљало да се кренемо седосмо да чекамо да нам се доведу други коњи. Сунце је већ високо отскочило било кад једва једном пођосмо; а нико нека не куша да јахајући пређе на сунцу равницу солунску.

Прва је станица Јенице варош не далеко од места где је била стара Пела, девет сахата далеко од Солуна и толико од Водене. Пут довде иде равницом која је већим делом необрађена и пуста, а овде и онде леже по њој растурене неке умке као гробови, него још није протумачено шта су. По њој иде нови друм „царски,“ неваљали рукотвор у најпунијем смислу речи. Најпре рђаво је начињен, пун јаруга; лети је тврд као стена, а зими глиб бездани. Осим тога и направљен је насиљем и крађом. Паша ударио беше изванредан намет један на народ под изговором да ће им се отуда платити надница за рад на друму; али кад већ једном скупи паре он их пусти у свој џеп а народ натера да кулучи на друму. И једном и другом мајсторијом пашином толике су куће и толике породице сасвим упропашћене.

Друм царски удара на Вардар и ваља да га пређе па се на ту цел сад прави тамо мост један. Гледајући кад се почео да прави, ваљало би да је давно и давно готов; али се овако што није слагало с личним назорима раденика и мајстора. Они почеше у један мах и с једне и с друге стране да га праве и направише га близу до средине; а ту где је река најдубља стадоше па онда бацише само с једне недовршене половине на другу даске, које опет дигну кад им се свиди. Чим се путник на друму појави одмах се даске дигну па се не спуштају док путник не плати што мајстори заишту, па их онда тек наместе тобож нарочито за њега да прође. Најпосле паша учини крај овој системи јавнога роблења на царскоме друму; него опет кад ми овуда пролажасмо мост је био у врло несавршеном стању.

На другој страни реке стоји подигнут велики један нови хан са више одвојених одаја. Ту одседосмо да ручамо и остадосмо због припеке подуго после подне. Па и тада чисто не могосмо да не позавидимо биволима што разхлађујући се загазили беху у плитку реку да им само главе и грбине изнад воде вираху а губице таман толико приближили један другом колико само да увећају блаженство дружевнога живота. Големе ове животиње једина су створења у равници вардарској која не носе на себи трагове злога поступања; полагани и тврдоглави они су и сувише јаки да би се претње и вике бојали, а опет су и сувише корисни те да би их сасвим напустили и пренебрегли. Од њих паде нам поглед на читав ред трпељивих коња што ношаху кардифско гвожђе и манчестерски памук на тргове у унутрашњост.

Сунце је седало кад дођосмо к мало уздигнутом пољу где је лежала стара Пела. Велика једна цистерна лежи између друма и поља а с друге стране уз друм стоји један хан с неколиким дрвима. Енглески конзул у Солуну опазио је био у зиду овог хана неко изрезано камење па то га је побудило те је тражио и добио допуштење да копа тражећи још и друге остатке. Његови су раденици управ отпочели да раде; начинили су испод једног грубог камена са турског зида повећу јаму. Сјахасмо доле, па нађосмо и понесмо собом један креп старе лончарије.

Од места где је лежала Пела па до Јеница једва да има два сахата а за ову варош имале смо писмо с препоруком на једнога од знатнијих Бугара. Оправисмо то писмо по једноме заптији и рекосмо му да нас причека испред вароши те да нас води у стан где ћемо преноћити. Како се на пољу нико не указа то бесмо принуђене да за оним другим заптијом пођемо у хан, ту дође и његов друг па сасвим спокојно рече како је предао писмо Бугарину и рекао му да пред нас изађе. Лењиво нам каза где кућа бугаринова од прилике лежи, па онда оде да спава. Његов друг, срдито мумлајући стаде нас водити по Јеницу овамо онамо; час се спотицасмо по зло каменом постављеним улицама час опет погибасмо се испод грана големих тополa. Ноћ се спустила и после девет сахата јахања по припеци хладан нас поветарац сада пробијаше скроз и скроз.

На послетку дођосмо до врата куће једне, па се показа да је ту наш жељени „конак.“ Ту нас домаћин дочека, па јадајући се рече нам како је изашао био пред нас изван вароши, само смо га ми мимоишле ударивши на неку другу капију. Ово

он рече грчким језиком, али домаћица нас поздрави словенски са „добро дошле.“ Соба у коју нас одведоше, била је горе уз степенице на горњему кату, повелика и добро застрта — једна страна сва у самим прозорима, већином без стакала. Ми се посадимо на диван чекајући да нам донесу горе пртљаг, па ту нам се сад учини највеће непоштовање с којим се у Турској суочисмо. Наш главни стражар уђе у собу, баци се доле на други крај дивана па грмну из гласа „вода.“ Ми се онога тренутка дигосмо па остависмо собу а кад домаћи изађоше за нама да дознаду шта су то из вида изгубили били, ми без и једне речи показасмо на Турчина на дивану. Он не смеде да остане и домаћин понизно пође да га испрати, али га ми зовнусмо натраг, замолисмо га да се посади а жени рекосмо да затвори врата, те тако Турчин оста на пољу у помрчини.

Пртљаг нам је био загубио пут; чинила нам се читава вечност док не дође, и опет читави векови док наместисмо постеље наше, док зготовисмо чај, пилиће и пилав. Онако преко мере уморне сан нас није окрепио. Али што је најгоре тек ће да дође. Сутра у јутру нема коња да дођу, и ми са жалошћу гледасмо како часови хладовине један за другим пролазе, док једнога гласника сласмо за другим да их доведе.

Тада ће најпосле доћи један заптија да нам каже, да кирџије ишту да им платимо за јучерањи дан. Опазисмо да и сам заптија подупираше тражење њихово; ми одмах узвикнусмо: „зацело су те кирџије Турци!“ и заиста се нисмо преварили, па сад већ знасмо шта имамо да очекујемо. Кад нам се протумачи шта кирџије хоће, видесмо да желе да се кући врате. На то ми одговорисмо „Ако хоће да се одавде кући врате ми им не дамо ни једне паре. Заптије нека одмах иду с тумачем к мудиру нек му покажу нашу бујурдију па нек заишту друге коње на место ових.“ Кад кирџије чуше ово, они искаше само половину кирије своје. Ми искасмо да нам се покоравају и не хтедосмо ни да чујемо за какве услове. Сад се стадоше изговарати да им је један коњ оболео. „Па онда одлазите заједно с вашим коњма; како рекосмо ми ћемо наћи себи друге.“ Више него један пут тумач је доиста остављао био дворану да пође мудиру, и сваки пут га позиваше натраг обећавајући да ће се покорити. На послетку кад већ све изговоре и сва своја средства исцрпаше, почеше тек којекако да товаре пртљаг. Ми видесмо да наш сиромах тумач, непотпомогнут заптијама, не могаше

ништа да учини; а одузимало му је сваки утицај и то што није носио европско руво. Сунце се пењаше све више и више.

Него опет ми не хтедосмо да отидемо а да не проговоримо коју с домаћином. С тога кад се пртљаг и Турци већ једном одвукоше, ми позвасмо Бугарина на разговор. Он нас није о многом чему новоме обавестио, него само потврди што смо већ слушале биле из најпоузданијих извора у Солуну.

Јенице има około 6000 кућа, пола бугарских а пола турских; Мусломани су све саме Османлије. Хришћани су овде као и у целој околини Словени, једини Грци јесу владика и учитељ. Главнији људи говоре грчки, ради трговине, али ни једна жена незна тај језик. Што се тиче папског покрета, то сада два бугарска унијатска свештеника служе словенску службу у соби једној — али им се зида нова црква. Од пређе је било једно педесет до шесет фамилија које су прешле к римској цркви, али их сад нема више од тридесет и пет; број им је спао јер су видели да их преварише кад им обећаше да не ће плаћати порезу. Ного ће им се број опет увећати ако нова црква испадне онако као што су оне на које су се навикли, јер ће се и тада уверити да папа *„не тражи да њих латинише*, него само да заузме место патријархово.“ Грчки владика увиђа ово па чини што год може само да смете да се црква не доврши: а ако му ю не испадне за руком он се нада да ће моћи израдити да се римо-католицима забрани служити се и подражавати православном стилу, украсима и богослужењу. Многи Бугари сматрају унијате као варалице, али наш домаћин очевидно још се није сасвим решио шта о њима да мисли. Што се самога њега тиче он осећаше да нема ни мало воље да предузимље ма што што би изгледало као да оставља веру својег оца; али у исто време с разлогом сумњаше да ли ваља худити човека неког што у молитвама својим помиње име папе ког не познаје место имена патријарха ког не може да подноси. „Што нама треба,“ рече, „то је заштита и нешто мало помоћи да можемо на ноге стати. Ми нисмо тако имућни да другу једну школу подигнемо, па како нас владика принуђава да издржавамо грчку, то све што сад тражимо то је да негов учитељ знаде и бугарски језик. Али кад би нам нека страна сила дала своје заштите то би се могли макнути у напредак, па оснује ли се једном школа с бугарским учитељем то би нашу децу њојзи слали. Рим нам обећава и службу божју и учење по школама на нашем језику само да му

пређемо; па истина нама би милије било да до ових добара дођемо како на други који начин, али је опет боље да их добијемо и овако но никако.“

Од Јеница до Водеће нема више од шест сахата, него како се кренусмо позно то и данас као оно јуче јахасмо први део пута на жестокој припеци. Заустависмо се код хана маленог једног села које се зове св. Георгио, становници су Бугари али им је школа грчка. Овај хан нема ни једне одаје за себе, али ја на пољу припека била тако велика да нам ваљаде ручати у коњушници на некој врсти спода што беше мало издигнут око стубова који кров подупираше,

Кад се опет кренусмо облак један беше заклонио сунце на последња три сахата што путујући овога дана прејахасмо, беху милина Дохватисмо се Карасмака (старе Лидије); обале јој беху чисто посуте стадима што пасаху. Кад већ и ову међу пређосмо, сваки нас корак довођаше све ближе и ближе кланцу од Водене, где се досадна чистина безлисне равнице стапа у планински хлад, зеленило грана и разливене воде. Беше већ сумрачак кад уђосмо у кланац; у баштама пуних дудова што се као појас повијаше уз пут славуји певаше своју вечерњу песму а лаки поветарац потресаше скрлетна звонцад на цбуљу од наранача у пуноме цвету.

Сад дођосмо к једном сутоку вода осењеном високим и гранатим тополама па ту стадосмо да се призора нагледамо. Нађосмо се на подножју одсека једног којим се горњи кланац оштро кида од планине и с једне и с друге стране. С овог одсека јури доле река не у једном платну већ у пет великих струја а безбројни омањи млазови прскају из зеленила и кроз зеленило одозгоре са висине да се доле у долини надтичу један с другим — дивна смеса од зеленила и беле пене. Горе на стени, више водопада, стоји са блиставим мунаретима, што изгледају као да се дижу из реке умивени, Водена, бугарска варош водена, некада мађедонска Едеса.[1]

У Водени бесмо тако срећне да се сместимо у кући једног Швајцарца који тргује са свилом. Породица је била отишла некуда на пут али је оставила била сав намештај у кући, а не

[1] У делу г. Лира има један нацрт воденских водопада, али на њему није зеленило представљено. Место је ово красно описала г-ђа Волкер у својој књизи „Through Macedonia to the Albanian Lakes.“ (Пут кроз Мађедонију на албанска језера).

онако као наши домаћи у Солуну. О деловођи трговачке ове куће, Бугарину једном који се изображавао у Бечу, казивали су нам да је човек разборит и образован; а осим писма којим нас је господар његов препоручио, донеле смо му још једно од неког Бугарина пријатеља његовог. Тако нас он прими с великом усрдношћу. Није дуго прошло па већ сеђасмо за вечером у пространој добро проветреној соби, удобно намештеној и само с *једном* једитом махном, то јест што су јој две стране биле у самим стакленим прозорима, те кад сунце упре у њих постане као загрејана соба за одгајивање странског цвећа.

У Водени побојасмо се да се опет не појаве какве нове немарности што се тиче наређења за наш даљи пут, па посласмо и замолисмо мудира да нам на виђење дође; па он доиста и дође, најдебљи, најсолиднији и најнеумешнији Турчин кога икада видесмо. С њиме мишљасмо да уредимо што треба за наш пут у Касторију, али се ово показа да је скопчано с пуно којекаквих незгода. Власт мудира воденскога, који потпада под пашу солунског, не иде даље него до Острова, једно три сахата далеко од Водене, а на тој станици нити има званичника ни коња. Па онда мудир потврђиваше најпресудније да је пут између Острова и Касторије пун хајдука и да он не зна нити му је могао ко казати да ли постоји нешто што би било бар налик на какав друм између Касторије и Наума на охридском језеру. Овамо онамо, нама не остаде друго него да се вратимо на план који смо требале да смо узеле још одмах с почетка, па одлучисмо да идемо право у Битољ. За ово се, после договарања и уговарања које се вас дан отегло, најпосле погодисмо с неким бугарским кирицијама. С турским нисмо хтеле више посла да имамо.

Ови нам послови толико времена однеше да нам је ваљало остати још један дан у Водени е да би је мало прогледале. Кад врућина попусти, наш услужљиви и изображени домаћин дође да нас поведе у шетњу по вароши. Водена изгледа сасвим особено, што јој река потиче по улици; могли би је назвати малим Млецима, само што је разлика између мирне воде канала и бујних планинских потока. Право из воде подижу се лепе куће имућнијих грађана. Међу овима су многи трговци, неколики Швајцарци и неколико Бугара. Доњи је спрат у ових кућа од камена а горњи од дрвета, а највећа је помодност зидове бело окречити па их после плавом бојом попрскати. Шет-

ница је варошка шумица једна на реци на коју тополе бацају хлад. Ту видесмо једну гомилу Мусломана где се беху посадили у наокруг па нешто озбиљно и замишљено већају. Наш нам домаћин рече да се ту држе многа већа и да су се сад баш Турци узбунили јер се говори да ће и на њих да натоваре редовну порезу од дохотка, а до сад им је свагда испадало за руком (као што нам конзул у Солуну рече) да плаћају један грош онде где раја плаћа дванајест. Осим што су се били упустили у неко мало трвење са мудиром, што је такође ваљало некако уредити да се и даље настави, још су се сад световали шта да раде па да некако неутралишу дејство ове нове системе. Па како ће имање процењивати турски људи, то које народном пристрасношћу према својим (хатаром) које опет митом, опет свакојако имају изгледа да ће ићи и од сада као и до сада.

За тим нас одведоше на место на стени где се сноси грађа за зидање школе. Земљиште на коме варош лежи тако је стрмо, да је јевтиније вући камење горе на место, где ће да се зида, чекрком него га возити друмом. С ове тачке поглед је диван, па кад ми на глас хвалисмо лепоту околине, онда један Бугарин рече кроз зубе: „Да, добра земља, па је *турска.*“ „Крме увек упадне у најбољу башту.“ Сад нас позваше да идемо у башту једне суседне куће ту, где би се могле одморити и сити науживати лепога погледа. Простреше нам пољаву једну на ивици одсека једног па онда одатле са скрлетним цвећем наранача око нас погледасмо доле на призор лепоте којој мало равних има. На свакој страни око Водене планине се шире, па постепеним падањем кланца у даљини спуштају се у равницу вардарску. Равница се у својој љубичастој даљини чисто топи у блиставо море а на уздигнуто земљиште мало подаље уз затон морски пада светлост на беле зидове од Солуна. То је изглед што је с десне руке пред нама, а сад окренимо се на лево па погледајмо шта је тамо. Од водопада и од оних правих лугова од дудова у Водени, полази снизак ланац шумом покривене горе, а иза њега један виши па још виши док се све не заврши у Олимпу којега се широко снежно чело на сунцу што седаше сјаји сада као злато. На оваке призоре, човек не може да не гледа и гледа док се на памтењу не извајају, док се ту не упише свака њихова боја и свака црта тако да у потоња времена кад се нађе међу сухопарним зидовима варошких улица или још досаднијим зидовима ваквих соба за разговарање гостију, ваља само

да зажмури па да му жива слика пре очи изађе. За љубав само томе да понесемо собом изгледе из Водене ми не би никакву цену држале за сувише скупу, осим цену коју ми платисмо. Седећи тако у башти по заходу сунца навукосмо на се грозницу.

Да смо саме знале шта нам је кад се сутра дан пробудисмо с главобољом и све чисто изломљене ми се за цело не би на даљи пут кретале па све и после оне оноликe муке коју имадосмо око кирицијa док нам дођоше. Као обично они наравно дођоше позно, уз то беху више но бугарске затуцаности те нам опет по трећи пут ваљаде јахати по сунцу. Нове непослушности од стране наших стражара доведоше нашег тумача да мисли да мудир није одржао своју реч да ће им како ваља заказати шта им је дужност. Он их упита: „Да ли вам мудир не рече да су ове госпође Енглескиње и да путују енглеском конзулу?“ Они на то одговорише: „Мудир нам не рече ништа; него ми мислимо да оне припадају породици каквог трговца са свилом, који тако много сад путују по земљи.“ „Добро“, рече им он, „сад да знате — оне су Енглескиње; па ако се не понашате како треба, то ће се тужити на вас конзулу у Битољу.“

После овога они чинише све што им рекосмо па један одјаха испред нас да нађе нове заптије у Острову.

На неку извесну даљину од Водене призори су све једнако тако пуни чара. Идете све уз реку бујно зеленим кланцем, са врх којега она пада у потоцима. Обрнемо ли се назад, поглед је опет диван. На овоме путу ударисмо на некаке вратнице на којима се друмарина наплаћује и видесмо где Арнаути заустављаху путнике пешаке. Зачудисмо се да од нас не искаше ништа, али наши стражари још поиздаље подвикнуше да ми путујемо с бујурдијом па нам после рекоше да се друмарина узимље само од „сиромаха“. Иза тога пуна три сахата спуштате се по стрмој косини к језеру островскоме. Да није тако голо, мало би ово језеро било красно: воде су му прекинуте малим једним острвом на коме има мошеја једна. Казују да је ова мошеја стојала некада усред села, па да је вода потопила све у наоколо. Него се последњих година опет тргла натраг па повратила један комад нагог пруда на место свега оног што је од пре однела била. Острово је село у највећем степену јадно и жалосно, куће су опале и све су од дрвета; хан у коме одседосмо да ручамо једва да је био нешто бољи.

Због стрменитости обе језерске обале заптије на овој станици не јашу на коњма. Они што нас пратише мењаху се свако пола сахата на маленим колибама што им служе као станице. Тек само кад човек види ове стражаре може да зна како арнаутска полиција друм овај чува или управо опасним чини.

Кад се успесмо на приличну висину с другу страну језера, дођосмо у хан Горнишево где нам је ваљало преноћити. Али се упрепастисмо кад нађосмо да је у њему све тако врло зло, да би само, да није било оне онако оштре хладноће на овој висини где хан стојаше, много радије спавале у нашем шатору на пољу. Него опет не смедосмо ово последње чинити, те нам се тако ваљаде сместити горе у малој собици једној са зидовима и сподом од земље, без и једног једитог стакла на прозорима и с прилично незгоде при забрављању врата. Може ко помислити да би се ми, ако је икако могућно било, пожуриле да оставимо ово место испаштања грехова одмах чим зора заруди; али на жалост, то никако не беше могућно и ми нађосмо да нам не остаје друго већ да мирно лежимо, да пијемо врућ чај, да гутамо лекове да претуримо само ватру грозничну те да би могле узети кинине.

С почетка кирицује беху нестрпљиви, стражари непослушни а сељани, као обично кад ко дође у село с Турцима, изјавише да немају нигде ништа на продају. Наше упорство најпосле сави њихово, јер смо и сувише оболеле да би нас ко могао силом натерати да путујемо даље. Стражаре пустисмо да иду; кирицује задовољисмо обећањем да ћемо им платити за све оно време које остану с нама. Сељани видевши да Турци одоше и чувши да им се говори њиховим рођеним језиком изнеше и млека и пилића и хране за коње, па се на послетку упустише у погодбу за један бугарски буквар. Али на свршетку тога првог дана нама не беше ни мало боље. Па онда немилина изрећи „па умри!“ попусти страху да заиста у самој ствари не умремо, па још да умремо у овом овако гадном хану; одмах оправимо једно писманце конзулу у Битољ коме смо још пре тога пратиле писма којим смо му препоручене, па га мољасмо да буде тако добар те да пошље ма каква кола по нас. У Турској једва у једном од стотине места ако се таква молба испунити може; нити има можда где у свету каквог места где се болесни путници онако дочекују како смо ми у Битољу доче-

кане. Онако изнемогле и слабе како смо биле, све нам то опет ништа није било према гадењу и очајању које дође кад падосмо у оном нашем последњем гадном хану. С тога удобност и сигурност у конзуловој кући једва да је била мања но красота живота у њојзи и љубазност круга породичног. У овако срећним приликама здравље и дух опет се опоравише. —

ГЛАВА VII.

СТАРА БУГАРСКА ПРЕСТОЛНИЦА И НОВА ТУРСКА ВАРОШ.

„Самуило, краљ бугарски, на крају десетога века установи централну управу својих земаља у Охриду. Положај је места овог био врло удесан за брзи сасбраћај са његовим словенским поданицима у Маћедонији који му у војску његову даваше најбоље војнике. С тога је пренео у Охрид и престо бугарске патријаршије. И као војничко место Охрид је имао више добрих страна; владаше важном једном тачком на игњатијевом друму, великом трговачком путу што скопчаваше јадранско море с Бугарском као и са Солуном и Цариградом; и осим тога даваше Самуилу згоду да бира тачке на којима ће ударати на византијску Маћедонију, Јеладу, Драч и Никополе. С тога Самуило овде подиже престолницу бугарско-словенског краљевства које сам основа.“ — Финлеј у свом делу „History of the Byzantine and Greek Empires, део I, стр. 438.

Да разговарате с Турцима, чинило би вам се да нема људи који би све на свету боље разумевали и којима би више приличило да владају; а да погледате како у самој ствари раде, видели би да нема за владу неспособнијих људи од њих; све је то покварено па и друге деморалише, све то само упропашћује и све је непоштено..... Они који су се забављали, с каквим елегантним турским агентом при чаши кларета (вина) у хотелу, или се пријатно диванили с њиме на каквој ћилимима застртој ћошки (киоску) на обалама Воспора, с тешком ће муком доћи да замисле како је могућно да гаришта и обезчашћене жене у Дамаску, пуста села и искасапљени сељани по Сирији и Ансирији могу буди на који начин бити дело владе којој на врху стоје тако разборити, тако љубазни и пре свега тако углађени људи.“ — PALGRAVE'S Central and Eastern Arabia vol. I., p. 299. (Полгрев у свом спису „Централна и источна Арапска“).

За оно четрнајест дана што проведосмо у Битољу није нам се снага још тако опоравила да би могле предузети какав подужи пут, и што одјахасмо једном или два пут у манастире што су у околини, и што походисмо школе у вароши, то је било све што могосмо извршити у оним часовима дана док је још хладовина. Тако што се нашег приватног задовољства тиче, то се прекинувши пут на албанска језера доиста јако у нади преварисмо, а очекивале смо биле да ћемо се науживати лепоте призора. С друге стране, почем нам је главна цел била да походимо оне

крајеве у Турској који су Европцима најмање познати то се тешисмо што мимоиђосмо албанска језера знајући да их је г. Лир у нацрту свога пута добро описао. Чуле смо да се спрема и један други опис од пера и писаљке једне јако изображене госпође.

Али нам опет оваке мисли не могоше помоћи да заборавимо Охрид, не само као место необичне лепоте већ за нас и од необичног интереса као „вароши са стотину мостова“ старе Бугарске[1]). Ту је пред крај десетога века Самуило цар бугарски подигао престолницу доиста силне монархије насупрот тадашњем византијском цару, који је и сам био од словенске крви. Не ћемо се упуштати у причање оних ратова[2]), који су најпосле задобили Василију II. име „убивалац Бугара“, али не можемо да не испричамо једну старинску љубавну причу, у којој је јунакиња кћи самуилова а јунак један од ранијих краљева српских. Ми ћемо тим радије да је испричамо што се тиче прилике кад се Бугарска у једноме од својих тренутака снаге судара са полагано оснажаваном моћи своје западне сестре државе, Србије, о историји које говорићемо мало ниже. Предмет распре између њих, т. ј. вароши на јандранскоме мору, осветљава нам једну тачку коју ћемо после мало помињати — то што су први владаоци јужне Србије владали и северном Албанијом и што се она иста држава, која је обухватала Црну гору, пружала до Алешја и до Елбасана[3]).

Цар Самуило наумио беше да рашири своју царевину све до мора па поче да врши намишљај свој узевши Драч од Византијана; али незадовољан тиме он удари на Дуљциń, град мла-

[1] „Колико је новој бугарској династији стало било до њезине престолнице, показује и онај големи посао који је — ако смемо веровати на жалост врло нејасном сведочанству Ане Комнене, отац Самуилов отпочео а Самуило довршио да би баруштине у околини Охрида исушио. Они дадоше баруштине те испресецати читавом мрежом канала те вода отече у реку Дрину, а преко ових канала ударено је толико мостова, да је место добило назив „сто мостова.“ Ана Комнена XII (371 у париском издању). А. Хиљфердинга писма о историји Срба и Бугара II. стр. 34.

[2] Историју ових ратова казују Финлеј и Хиљфердинг. Овај последњи помиње како један кроничар мисли да може навести и саме бугарске речи којима је пораз један био оглашен наследнику Самуиловом. Он вели, „Кедрен наводи II. 446, бугарске речи; у њега оне гласе: „безите о Цезар!!“ — Историја Срба и Бугара II, 92.

[3] Стари владари у Србији звали су се жупани, али кроничар Дукљански у својој кроници називље их краљевима (reges). Готово до данашњих дана наследни паша од Скадра у Албанији, потомак је потурчене гране једне старих српских кнежева од Зете.

дога српског Краља Владимира. У рату који се тако отпоче Владимира потиснуше натраг у планине, ту му војска јако пострада и он се онда одлучи да искупи народу своме мир предавши себе непријатељу у руке. „Пастир добар даје душу своју за овце своје!“ тако говораше краљ по речима старе оне кронике, па се и с тога између других разлога слави као светац. Самуило одведе заробљеника свог у Преспу, варош не далеко од Охрида, где је имао јаку кулу па ту чувао благо своје. У то доба му је ту и породица становала па тако и кћи његова Косара, госпођица лепа, милосрдна и смерна.

Побожни Владимир мољаше се Богу у тамници својој, и би утешен видевши у сну где му анђео дође и обећа да ће се скорим избавити. Побожна се Косара мољаше Богу у својој палати па и њој дође анђео те рече да иде у тамницу и да перући ноге сужњима покаже смерност своју. „Редом вршећи ово добро дело своје она приступи Владимиру па се зачуди његовим племенитим погледима, достојанству и мирноћи; она му проговори па се тако зачуди мудрости и побожности његовој; па онда чувши да је од краљевска рода пуна милосрђа према његовој несрећи, осети како јој се срце к њему наклони, рече му збогом остај и сама се пред њим поклони. Одлучивши да ослободи племенитог сужња она похита к цару оцу своме, падне пред њим на колена и замоли му се речма: „Господине мој и оче, знам да си намислио да ми нађеш мужа како је прилика у мојој добу; с тога те молим дај ми од твоје доброте сужња твога Србина Владимира или знај да ћу радије умрети но поћи за неког другог осим њега самог.“ Цару који је јако волео кћер своју а знао опет да је Владимир био Краљ раван њојзи, мило беше на њезине речи па одлучи да јој молбу испуни. Он посла по Владимира, па кад га умише и обукоше у краљевско руво изведоше га пред цара, који га љубазно погледа, пред свима својим властелима пољуби па даде својој кћери. Кад се сватба царски провела, Самуило поврати Владимира на његово краљевство и даде му осим његове дедовине још и Драч и околину. Даље, цар оправи гласоноше да јаве Драгомиру ујаку Владимировоме да му није нужде више потуцати се по планини него нека се врати у своју земљу у Требиње, нек сакупи опет народ свој и нека у земљи станује. И то све тако би.“

С овим погледом на старе бугарске дане да се вратимо на садашње турске дане, у којима је Охрид постао место од да-

леко мање важности но што је војничко место Битољ. Ова је варош красно положена на крају велике једне равнице по боку које се пружио величанствен венац од планина међу којима снежни клобук Пелистера достиже висину од 7 500 стопа. Осим грчког имена Монастир, носи она и словенско Битоље (по једном старијем облику Бутел), а Турци скопчавају обадва имена у Толи Монастир.

Овој различности имена одговара различност становништва по народностима, а различност је та скоро онолика колика у Солуну, само је мало друкчије састављена. Јевреја има доста али бројем не претежу ни једну од осталих раса; Мухамеданци су Османлије; Словени од којих само неколики живе у вароши, насељавају сав предео у околини; Грци који нити станују у вароши ни изван ње пустили су да имућни и лукави Цинцари[1]) заступају њихове интересе и њихов језик. Историја Цинцара, а тако их зову словенски суседи њихови, врло је занимљива. Они су један део оног народа који себе зове румунским, а станује у Влашкој, Молдавији и у једном делу Сибиња: без сумње некада их је било више и у Тесалији и Маћедонији. Сад га јужно од Дунава представљају трговци по турским варошима, сељаци у источној Србији и пастири на Пинду и Балкану. До данашњег дана већина ових говоре својим народним језиком, који неки сматрају као варварски језик па полатињен, а неки опет као латинско наречије неко па покварено. Него последних година заведоше се међу њима грчке школе, и Јелини су тако вешти били да их убеде да су они стари маћедонски Грци па само романисани за време царевине римске. Тако они деле с Грцима једне исте симпатије и антипатије и пристају уз Фанариотске владике те им помажу да газе словенски живаљ. Лукави, подмукли и услужљиви карактер Цинцара у Турској потире сасвим оно поштовање које би човек иначе имао према њиховоме труду и окретности; док с друге стране љубазност и поштење гаженога Бугарина пробуђује симпатије и онда кад је, као овде, иначе образованост његова на врлоиском ступњу. Милосрдност заједно с љубављу према поштеном отвореном понашању, доведе су жену овдашњег Енглеског конзула да постане пријатељ овом јадном народу; па док смо ми биле у Битољу она је распитивала за какву учитељку под којом би

[1] Грци их зову „Куцо-Власима.“ За Финлејев опис Влаха у Тесалији, онако како је у његовој историји византијске царевине, види Додатак.

могла уредити школу једну за бугарске девојке. Тада је једина бугарска школа у вароши припадала унијатима, а њоме управљаше један свештеник из Енглеске а помагаше му један Бугарин учитељ[1]).

Кажу да у Битољу, околини његовој и у Охриду има више Мухамеданаца но Хришћана. Где год је то тако, свуда је ту стање обезоружане и гажене раје да већ жалосније не може бити, па убијства усред дана често бивају и пролазе некажњена. Ми ћемо навести само два примера за које смо дознале од најпоузданије стране.

Госпођа једна с мужем својим и још један пријатељ њихов изађоше једне недеље да се проведу мало у једном селу близу Охрида. Погледајући на красну и мирну околину око себе они рекоше једно другом „заиста се бар овде насиље још настанило није". Али баш у истом тренутку, у шумици одмах испред њих усред Хришћана који изађоше да се одморе у хладовини, један лежаше мртав а други зло повређен. Убијца је био један турски заптија. Он је поодавно био киван на старешину хришћанскога, што га је био тужио те га за грубу увреду једну казнише. Осудише га на робију на кратко време што је обио био некоме кућу, али после четрдесет дана не само да га ослободише него га још и опет поставише на старо његово место, и тако га опет напустише на друштво које је повредио био — па сад још и раздражена осветом и наоружана. Одмах изађе на место где Хришћанин, човек већ у дубоким годинама, ручаше са својим пријатељима; опали пиштољ нањ, али не погоди жртву коју је себи изабрао, већ младог једног човека што сећаше поред њега. Ту стојаху три друге заптије али ни један да се макне да ухвати убијцу. Млад један ненаоружани Бугарин, пријатељ оног убијеног, диже руку да га ухвати, али и сам на мах паде под ударцем који му прекиде једну артерију те га начини богаљем за цео живот. Подли се убијца дохвати шуме, а да се случајно није у вароши десио један европски конзул, не би у нужде било ни да се толико труди. Мудир је био мртав пијан а кад га већ принудише да се појави једва беше у стању да оним осталим заптијама изда заповест да гоне свога друга. Они отидоше до на даљину на коју мислише да их

[1] Агенат шотске мисије к битољским Јеврејима узео је сад на се да обучи бугарске девојке како би могле учитељке постати. Две су му већ тако поверене, а за њих му се плаћа из Енглеске на сваку по 10 фуната стерлинга (21 дукат) годишње.

већ нико не прати погледима, али их опет видеше где се разговарају с убијцом, којега за тим не стаде у шуми а заптије се вратише да кажу како није вредно да се даље гони.

Други један случај налик на овај догодио се мало после. Један Бугарин, један од најимућнијих људи у Охриду, дао је био на зајам неку суму новаца Турчину једном који му их не хтеде вратити, па најпосле изради у мудира да му дужника стави у затвор. Него после неколико дана он га пусти и само му назначи рок у који ће ваљати да плати. Али му оволико призрење према дужнику беше узалуд, јер се син турчинов одлучио да се крваво освети што му оца рајетин један смеде затворити. Он вребаше тренутак кад ће трговац лећи да проспава мало под једним дрветом, па онда домили полагано те му сасу пушку у тело. Неколико недеља за тим трговац подлеже својој рани, а у ијца оста у слободи. [1])

На овај се начин убијства сваки дан догађају, па док год је жртва рајетин какав дотле власти није ништа стало до тога; али све и кад би им било стало, доказати убијци кривицу готово није могућно јер хришћанин не може сведочити у кривичним стварима. Неко ће рећи, па зашто се Хришћани не опиру томе? Најпре они нису оружани као Мухамеданци; па онда мусломански судови строго казне сваку и најмању повреду коју би Хришћанин ма и у самообрани Мухамеданцу нанео.

Страшан један пример у доказ овом последњем заслужује да се спомене. Један од последњих великих везира путујући по земљи да дели правду и да исправља злоупотребе дође и у Битоље. Ту нађе да се на суду суде два дечка, један Хришћанин а један Мухамеданац, који су се негде побили па изранили. Хришћанин паде опасно и на дуго време у постељу, а Турчин умре. На то велики везир заповеди да се дечак онај Хришћанин погуби. Сад, можда није познато да су у Турској осуде на смртну казан ретке. Кривцу досуде да прими повећи број удараца у половини којих он већ издише, или га осуде на

[1]) Од како смо ми ово горе писале, нашле смо да ове и друге оваке приче на широко казује гђа Волкер у своме спису „Through Macedonia to the Albanian Lakes.“ — Она још додаје: Хришћани се у Охриду горко туже на убијства својих једноверника, што се кроз три последње године у тој околини починише. Не мање од тридесет живота на такав је начин жртвовано, али ни у једној једитој прилици убијце нису доведене биле пред суд.“ Стр. 211. Један американски мисионар причао нам је да у околини Ески-Загре где он станује Турци годишње поубијају седамдесет до стотину хришћана на ником ништа. —

толико и толико година тамновања у какој невољничкој јами где му је сигурно да ће пропасти, али га *не осуђују* на смртну казан. Отуда осуда овог Хришћанина на смрт побуди велику и мучну позорност. Он је ударио био бранећи себе притекавши да одбрани једног свог пријатеља од нападања од стране Муслумана; па се шта више и сам ранио. Сваки живи осећаше да ће, ако поред свих ових околности што олакшавају Хришћанин дечак буде погубљен и то још на заповест и по пресуди највишег званичника централне владе, да ће то толико значити као да су дали знати да ће сваки онај Хришћанин, који би хтео да се брани од удараца каквог Турчина, бити највећом строгошћу закона кажњен. С тога бацише у кола везирова прозбу једну да се смилује на дечка, а и страни конзули предузеше да раде да се пресуда још једном прегледа и претресе. Али баш оно што су Хришћани закључавали велики је везир и желео да они закључују. С тога конзулска представка беше забачена, грађани који потписаше прозбу беху кажњени и прогоњени, а сам велики везир (поцивилизован Турчин који говори француски сасвим савршено) премда му је ваљало оставити Битољ па даље поћи, одложио је свој пут само да види да се пресуда изврши, и не хтеде се попети на кола која га чекаше док не виде Хришћанина где погибе.

Није чудо што Бугарин осећа да док год Турчин земљом влада узалуд је свако опирање злоупотреби власти. Него Хришћани у внежевини Србије, који су бар једним нараштајем уживали слободе, већ сасвим друкчије сусретају неправду а један пример који осветљава нихов ваљани дух десио се док смо још у Битољу биле.

Србин један који тргује с вином, имаде злу срећу да се заљуби и ожени изван своје земље а жена његова не могаше поднети да се на дуго растане од своје фамилије, која беше у Турској и у турском поданству. О човеку њезином Турци мислише да је богат па се онда договорише — и то понајзнатнији људи — да му извуку неку суму новаца из џепа. Смисле му кривицу једну, нађу некакво створење које положи заклетву да су се он и Србин тај пре шест месеца о бомбардању Београда договорили да иду заједно да плене па после што уплене да подједнако поделе, па сад иште да му суд досуди један део пленте. Да је тужба на лажи основана то се већ провидело, али је она служила као добар изговор да се трговац баци у тамницу

чим се већ ту нађе, одмах му послаше човека да му каже: плати само толико па ће те пустити одмах.“ Он одговори: „ја ником ништа не дугујем, па не ћу ништа ни да платим.“ Ствар дође до ушију конзулима, па ови чинише нека представлења. Бојећи се да им како не измакне власт му опет посла свога човека па му понуди слободу само за половину оне прваше суме. Он их и сад онако преко одби као и пре. Опет му чинише нове предлоге а тада дође у варош комисар Суби беј. Комисару је овом ваљало да походи све тампице па да сваког који је ту затворен запита за узрок за што је затворен. Ствар Србинова очем је привукла била на се пажњу конзула није се већ више огла на страну како забацити, а опет се уста његова нису мола тако лако заклопити. Још једном покушаше и понудише му слободу само за 100 гроша. Сад Турци дођоше да увиде да мају посла с човеком који хоће ни више ни мање но оно што е право. Он им и сад опет одговараше онако исто: „Чините што год хоћете. Ја не ћу да платим ни једне паре.“ У таквим приликама не остајаше им ништа већ да пресуде Србину што брже, па га пустише на јемство. Ако је хтео да слуша савете својих пријатеља то је се што брже могаше дохватио Србије, пре него је комисар оставио Битољ.

Ми поменусмо овде нешто о „комисару“ па ћемо сад да изложимо његове походе и његову дужност. Од времена на време и често на заузимање каквог страног посланика, турска влада оправља по једног тако названог комисара да прође по областима те казни и искорени месне злоупотребе. Кад би се каква даља сведочанства о покварености (корупцији) турских званичника тражила, резултати таквог једног истраживања од стране комисара дали би све тражене доказе. Док смо ми биле у Битољу једва да је који дан прошао а да опет каква злоупотреба при управи није изашла на видик, и у колико смо ми слушале Суби беј није оскудевао ни енергијом да казни ни вештином да пронађе зло. Али не вреди много упропашћавати злосрећне подчињене званичнике док паше и њихови секретари могу да измакну казни; и врло је немио утисак учињен на оне који чуше како је један други комисар у западним крајевима царевине био онога часа натраг од свога посла одазват кад је мислио да му ваља и да може ставити у затвор једног вишег званичника. Многи се побојаше да овај пример не ће подејствовати да ојачају руке и да се пооштри поглед Суби бију.

Једног дана мудир један уђе у конзулат. Он бејаше поштен човек, увек добре воље, а лице му чисто светљаше задовољством кад причаше како је победоносно издржао свој испит. Па онда гласом смерног сажалевања додаде, како од свију оних који се с њим заједно испитиваше ниједан једити не изађе са чистим рукама осим њега самог. Нити је овај јединствени мудир хвалио себе чим другим осим тиме да су му признали да је поштен и правичан; иначе је његов мудирлук био у жалосноме нереду, мештани мусломани не хтедоше ни да знају за закон, арнаутски хајдуци начинише друм несигурним. Али ово стање ствари није дошло његовом кривицом, па охрабрен комисаровим одобравањем, он се још и усудио да му каже како ствари стоје изјавивши да нема снаге да их поправи докле му год власт не подупру бољи људи но што су месне заптије; комисар му наравно обећа да ће се све учинити како он жели, послаће му се нешто регуларне војске да му врши заповести његове, а сам ће постављен бити за кајмакама, „ако Бог да“, заврши мудир.

По несрећи он није самац што се тога тиче. Замислимо да на његово место долази некакав нови турски управитељ, грабљив и свиреп, сви они који га чекају биће готови да му помажу пленити и робити под условом да добит деле. Али ако се деси да је то неки поштен човек са жељом да чини што је право и да поврати ред, то ће наћи да су сва предања његовога предходника и сви његови сопствени људи противу њега; а централна га влада ретко кад доведе у положај самосталан и независан од месних Мусломана, а ови опет хоће да га потпомажу само тако, ако их пусти да и даље своје неваљале поступке наставе. Нити су на жалост то само Мусломани који чине злоупотребе и оснажују зле руке. Ми смо већ помињале жалосну ствар да су у Румелији владике међу најразглашенијим слугама мучитељима најразглашенијих паша. Та мрзост расе жеђ за новцем увек сигурно држе велики број раје на услугу мигу и позиву силног Мусломанина. Оваки Хришћани почем су то људи најгори у свом народу, наравно су људи који много већма ни за што не маре и који су много подлији но Мухамеданци њихови другови у злу. Па отуда они путници који с своја искуства поцрпали само у званичним круговима, могли лако да дођу да потврђују, и то сасвим по истини, да су нашли да су Хришћани гори но Турци. Али на ове наживњаке Хришћане у Турској њихова поштенија браћа погледају са ужасом

оноликим колики и саме осећасмо; и бољи се део народа горко тужи да је материјални претисак турске системе мање зло но утицај његов који све деморализује. Само она раја која пузи и која је бесавесна може доћи до силе; законита потраживања забацују се, отвореност и независност духа обара се и гази; а међутим се награде дају сребролубљу и издајству и дрождина се друштвена издиже на врх.

Ми наведосмо ове ствари о којима слушасмо у Битољу, јер мислимо да ће овај део наше споменице по неког занимати. Али је наша главна цел нужним начином била у томе да прикупимо податке о путовима и средствима за путовање из Маћедоније на јужну границу српске кнежевине. Жалосно стање у коме изађосмо пред наше љубазне домаће чињаше те се стидесмо да им кажемо како смо наумиле да остављајући Битољ походимо сва знатнија места у тако запуштеном крају какав је стара Србија; с друге стране опет не могосмо се одлучити да сасвим напустимо ову милу нам намеру. Да би као измириле ове две противности, наумисмо да из Битоља идемо право у Београд походећи бојно поље Косово и још друга места која нам буду успут. У онај пар и ово нам се чинило највише што наша, једва нешто опорављена снага, могаше покушати, па и за ово чинило се да је нужно да се најпре известимо да ли се пут може у колима прећи. Најдаља тачка на турскоме земљишту ваљало је да нам буде варош Нови Пазар а пут између Битоља и тог места један је од главних путова за унутрашњу трговину, с тога се надасмо да ћемо моћи све што се њега тиче у Битољу чути. Али се ту у надежди преварисмо, јер пошто смо људе свакојаке врсте питале, добисмо све саме противне податке те нам опет не остајаше друго већ да се обратимо странцима који су у земљи. Конзул и његова жена могоше стати добри да су путовали у колима tant bien que mal (и добро и зло) до Велеза. Па онда у Хановој књизи писало је да је он путовао на колима од Велеза до Приштине на пољу Косовом. Али од Приштине до српске границе нико живи не знађаше како је, и могао би човек помислити да је Нови Пазар на другом крају царевине а не само на даљини од седамдесет сахата. Најпосле случајно прође кроз Битољ један Пољак официр у турској служби па рече да је он пројахао целим тим путем, знађаше да туда пролазе и топови, а на то се

неко сети да не може другчије ни бити но да су туда по кад
кад пролазиле и таљиге возећи хареме турских званичника. Н
овако прибрана сведочанства ми се погодисмо за једна покри
вена кола са два добра коња, које би у нужди припомогли
волови. Неколико цинцара кирицијa уведоше да нам пренес
пртљаг а конзул нам даде једног младог разборитог Албанца
који се у служби његовој обучио, да нас прати као кавас.

ГЛАВА VIII.

Краљевић Марко: његов град и његова историја.

Краљ Вукашин: Сине Марко да те Бог убије!
Ти немао гроба ни порода!
И да би ти душа не испала
Док турскога цара не дворио!"

Цар Урош: Куме Марко, Бог ти помогао!
Твоје лице свјетло на дивану,
Твоја сабља сјекла на мејдану:
Нада те се не нашло јунака!
Име ти се свуда спомињало
Док је сунца и док је мјесеца!"

Што су рекли тако му се стекло.

Срп. Нар. Песме II, 197.

Поред све удобности и љубазности које уживасмо за нашега бавлења у Битољу, опет нам није немило било да заменимо турску варош новијега доба с оном пријетичном и романтичном атмосфером што окружава средновечна седишта српске моћи. Такво је једно место град Краљевића Марка. Он се издиже над вароши Прилипом и један је од оних ретких феудалних остатака од мало знатније величине који се налазе у овоме крају Турске.

Онако као што је Скадар или Сводра заједничко земљиште Србима и Албанцима, тако је Прилип или Перлепе заједничко земљиште Бугарима и Србима. Становници су у Прилипу и у округу прилипскоп Бугари, али што је ту замак Краљевића Марка то свезује цело ово место и сву околину са старим српским споменима и причама.[1] Ко је био Марко и како је његово име уплетено у сплет историјске легенде то је све приповетка од необичног интереса, али тако дугачка да ако почнемо с њоме

[1] Понеке српске песме међу Прилип на поље Косово почем народ држи ово као позорницу старих српских јуначких дела.

овде, то после не ћемо за цело ни мало воље имати да се испнемо на брдо те да видимо кулу његову. С тога ћемо с дозволењем нашег читаоца најпре говорити о граду, а пођићемо од оног малог монастира што стоји на подножју тророжне стене једне, својих сто аршина далеко од Прилипа.

Можда ће калуђери бити тако добри да нам покажу развалине и да нам се напричају свакојаких прича; бар су тако до сада чинили кад год им се обраћасмо преко каквог словенскога посредника; али нам данас тумач оста код куће а један од наше пратње поче онако пун снисхођења *турски* да говори. Тада се све поквари. Бугари се укочише у дрвену глупост, па нас пустише да сами нађемо пута у град без икаквог другог воће осим нашег стражара. Ми покушасмо један пут да их умекшамо, али без успеха, јер како не бесмо врло јаке у бугарском то почесмо, „ми би желеле да видимо Марка —“ па онда се устависмо да се присетимо друге речи што долази. Калуђер снимну раменима, осмехну се као да хоће да каже „сва та ваша толика вољност није још кадра да постигне *то*,“ па онда рече, „Бог нека нам опрости, Марко је мртав има већ 400 година.“ То је све истина; али ако је све што се о њему прича истинито, то опет не би био никакав разлог за што да га не би виделе, само кад би могле почекати до онога дана у години кад му пада слава, те да се прикријемо у једној капелици где су неки од његове породице погребени. Око поноћи се ту тога дана врата на један пут отварају па унутра улази Марко у пуном оружју а на своме коњу убојитом, чувеном шарцу.

Остављене да саме себи пута на развалину потражимо, ми пођосмо од монастира право уз брдо, али се брзо уверисмо да овде као и у другим приликама најдужи пут у наоколо најкраћи је пут. Један лакши друм, по свој прилици још онај старински води по нижој страни брда, и да смо се њега држали избегли би толико клизање и пужање по чисто углађеним пљоштама од стене, по којима се мушке чизме тоциљају као да су на леду. Најпосле изађосмо горе на једну чистину на којој каже да се у старо доба војска скупљаше, и с које се врхови стене одвајају један на десно други на лево. Најбољи се поглед ових врхова има са онога који је мало нижи, па се с тога успесмо горе. Ту нађосмо једну гомилу необично великог камења на слоњеног једно на друго и тако положеног да се чини да ће се и најмањи претисак одозго заљуљати. Него се опет не љуљаше.

Одмах близу врха брега леже развалине куле једне, али стаза к њојзи беше препречена нечим што запремаше најужи део њезин па чисто суревњиво чуваше да јој се не приближимо. Тако постојано стајаше ту да имаћасмо времена да се приближимо да видимо какво је створење то — кад тамо а онд једна планинска коза, последњи стражар у властелинској кули.

Па сад дохвативши се стене мало на више нађосмо да је сва покривена зидовима али без и једне одаје која би крова или таванице имала, тако да премда се једна ограђена просторија зове „барутана", а друга „госпођина тканица" (соба за ткање), опет би могли пре изгледати као какав тор за овце. На највишем врху лежи опет једна од оних големих стена тако подупрта зидом да се испод ње провлачи један мали ходник. Горе на овој стени имају остатци као неке ћелице коју народ у околини зове „Маркова ћошка", па Бугари причају да он ту седи па гледа из далека ко му долази ка његовој кули, пријатељ или непријатељ. На зидовима имају још остатци грчкога фреска, исписани коњи и пси, — не велимо да смо их саме виделе али смо још пре тога о њима слушале, а један заптија, који се успужа горе на голем камен, све узвикиваше дивећи се нацртима што их нађе тамо. Одмах испод овога има још једна посниска одаја којој се долази преко једне тако стрме и глатке стене да се сасвим разуме за што су у њој направљени урези где ће нога да стане; по неки од ових уреза изгледа као коњска потковица; и за цело би изгледало да смо преко мере сумњичавци, кад би само и запитале да ли је то начинио шарац. С овог места погледајући преко утврђенога брега на варош доле и на равницу изван ње, изглед је живописан и могао би бити красан само да има шуме. Ма да није тако занимљив опет доста наличи на поглед са града Благаја у Херцеговини.

Враћајући се правим друмом у Прилип видесмо више гробова изрезаних у стени и прођосмо мимо зидове малене једне црквице. Чини се као да и с друге стране брда има једна црквица у развалинама с неколико гробова и живописа, а на јако заоштрљеном за себе одвојеном врху стоји један монастир, одакле кажу да је поглед врло леп. Може бити лако, него опет ма да се на већу даљину пружа не мора још бити и тако занимљив као поглед испод ћошке Маркове, у толико у колико они што нам оно рекоше нису били да виде и један и други. Свакојако ми би световале свакоме, ко може мало појаче да се

пужа, да не пропусти испети се на Марков брег. Онако опао и разрушен као што му је град, опет је он био очевидно место од веће сразмере него ма која проста кула за опажање ни ма која албанска кула. Некако вас подсећа не на седиште каквог хајдучког поглавице, већ на столицу неког средњо-вечног власника па као таква припада времену у коме је радња као она Краљевића Марка и његових присталица могућна била у Турској. И тако поглед на град Краљевића Марка даје сад боје и историји његовој на коју ћемо сад да пређемо без оклевања.

По неки писци не могу никако да не праве паралеле као што по неки беседници опет не могу а да се не играју речма; али зацело зла паралела много више може човека да нагрди но зла досетка у беседи. Ми почињемо овом приметбом да би у неколико изложиле оно раздражено осећање којиме човек мора да предусрета оне писце који пишући о Краљевићу Марку називају га српским „Краљем Артуром.“ Нема сумње да Марко наличе на Артура тиме што је и сам јунак великог једног низа прича и песама; али ни у једној од ових не заузимаше он место краља, а карактер Артуров као поглавице једнога круга јунака, као поборника једне ствари која падаше, као савршеног јунака и Хришћанина краља — остварен је не у Марку већ у Лазару последњем цару српском. У самој ствари све народне песме о Краљевићу Марку много су позније спеване па су и лошије и слабије по тону своме но оне највише удешене жице народног српског песништва; па ове мање дубоке песме ките се око Краљевића Марка, управ за то што он сам представља узор (тип) потоње једне периоде, која своја јуначка дела отпочиње пошто се периода јунака царевине затворила.

Госпођа Дора Дистрија у једном красном и вешто написаном чланку у „Revue des Deux Mondes“, предузела је да опише српски народ по нацртима народнога живота у народним песмама. С великом умешношћу излаже она своју мисао показујући како се песме и саме свупљају у ките око јасно опажаних историјских епоха и како се дух народни у разним периодима исказује у самоме тону песама. Не имајући њезин чланак пред нама ми се не можемо свега ни сетити шта она у њему говори и како разређује песме народне; али није могућно изучавати српску народну појезију а да се не спази да ове песничке епохе постоје и да их разређујући их сам за себе, од прилике овако не подели:—

Најранија периода. — Пре него Турци насрнуше. Главне личности: цар Душан и народни свеци. —

Друга и најбоља периода: — Борба с Турцима. Главне личности: цар Лазар и његове војводе.

Трећа периода и опадање песништва. — Пошто Турци освојише земљу па се у њој мало по мало утврђују. Главна је личност: — Краљевић Марко.

К овима можемо још додати три нове периоде: периода у којој се Црногорци још сами боре с Турцима.

Рат за независност дунавске Србије.

Последњи ратови црногорски.

За сад ми имамо посла само с оном последњом од три раније периоде — оне које су песме више или мање уплетене с јуначким делима Краљевића Марка. Ове су нам песме једино доста поуздано огледало живота у Србији у ономе тамном времену у коме је Мусломанин успео да обори хришћанску владу, али још не и да је савршено замени својом. У то је доба политика султана показивала како неки воле да кажу беспримерногa призрења за осећања и права побеђених; другим речма, ова права и осећања пазила су се док се цар није у земли утврдио те дошао у стање да побеђене газити може. Док им није било могућно да сваког знатнијег Хришћанина уклоне себи с пута дотле је ваљало почети ублажавати и ласкати оној великој властели која је пристала да се подчини султану; и за ове периоде поменута је властела ишла са султаном на војску у Азију, служила му противу Латина на страни, док на дому кушаше да бране свој народ од безакоња мусломанских насилника.

Ових словенских властела у њиховом изванредном лажном и како се после показало неодржљивом положају, Марко је Краљевић представник, тип. С овог представничког карактера његовог вредно је да се испитају дела и особине што их народне песме Краљевићу придевају, јер тако можемо себи саставити неку мисао о томе, како је српски народ погледао на вође своје који су му остављени били за време оно три века што иза мусломанског насрнућа дођоше. Кроз све то време марков живот траје како народ мисли. Он живи 300 година и кроз тако дуго време његов карактер пролази кроз све фазе постепеног изопачавања, онако како се оно без сумње извршивало у ономе реду који он оличава, и онако како је оно пролазило од свог највишег полета па до пада.

Марко почиње живот као један од оних одабраних младих људи, што их успита српски цар Душан, сремајући их да владају у царевини коју је он мислио да остави пространију и образованију. Поред свега свога високога рода и поред своје љубави према оружју, Краљевић је вредан и приљежан и хоће да се користи науком. Архиепископ га један учи да чита и пише по црквенски и после онако како се и обично пише. За време последњега рата царева, Краљевић се појављује као његов секретар и чувар његова тестамента.

Такво је Марково пролеће; али прерана смрт његова господара пушта његов полу тек припитомљени дух да дивљачан јури по незналим путевима узбуреног времена. Он има добре намере, љубазан је и неустрашљив али нема сталне и сигурне цели; он нема моралне јачине која би кадра била да стално жртвује малене цели великима и да идеалу потчини себичност; Он је и сувише поносит да би пустио место некоме који му је раван па на послетку завршује падајући под оне који су нижи од њега. Марко постаје турски вазал.

Ово је први корак на ниже, али за неко време његове опасне последице не излазе на видик у пуном свом значају. Марко је још једнако јунак коме Хришћани погледају кад им треба обране, и коме Мусломани ласкају и кога се боје; песме певају његова јуначка дела у пољу, граду и на двору. Измена на зло долази полагано али сигурно. Краљевићу Турци наносе срамоту па, премда он над појединим лицима узимље жестоку освету, од пријатељства његовог с њима нема више ништа. Он се све више уклања са политичне позорнице; проводи време истребљујући чудовишта или и просто показујући само јачину своју на начине како да им се диве ловци и прост народ. Карактер његових тих дела постаје све већма митологичан док најпосле губећи се сасвим у још заостале мите незнабожачке, праве легенде о Марку једва да се могу разликовати од оних што припадају старим незнабожачким боговима.

Све дубље и дубље залази Марко у гору док његова посестрима вила не излази да му каже да му је дошло време кад ваља умирати. Последњи пут кад га видимо — њега који некада беше витез у двору хришанскога цара, а за дуго понос падишине војске — видимо га где се испружио по свом огртачу поред планинског извора једног, калпак набио на очи па умире као изнурени хајдук. Да, као хајдук; три стотине година после

онога како властела српска пристаје да се Турчину поклони, последњи траг независности српске чини се да изумире у зеленим горама у хајдуштву.

Марко нема ни наследника ни споменика. Ред људи којима је он припадао паде у незнан нештовани гроб; Турчин, коме су они помогли да се утврди у Европи, не хтеде пустити ни једноме Хришћанину да се одржи у положају што га имађаше српска властела. Отада словенско племе у царевини султановој представљаше или само раја или потурице.

То је историја Маркова. Од пригода његовога живота нису мање значајни пороци и врлине што му их народна песма придева. На несрећу по теорију оних којима је мило да мисле да је хришћанска властела била тако насилничка, да се народ прост радо од њих окренуо к Турцима, о овом се српском Краљевићу нигде не помиње да је газио ниже редове народа; на против у њему налазимо народнога јунака који га брани од насиља турског. И опет (противно једном другом назору по коме је властела тобож постала трула и покварена,) ми налазимо да Марка народ пева како мушки савлађује сваког Турчина с којим у сукоб дође; па и сам султан не сме да му рекне ни речи све и кад му Марко везира убија. „Од свакога Турчина, вели султан, могао би везира себи начинити, али где бих нашао другог Марка.“ Осим тога, бар у својим раним данима, Марко се не боји „никога до Бога и истине“, па суди право и ради право и кад му то на зло служи. Послушан је према родитељима — према оцу који иначе не заслужује никаква поштовања, и према матери племенитој као да је каква Римљанка или Шпартанка или још боље да кажемо као мати Хришћанка. На послетку Марко је гостољубив и штедар; он је пријатељ несрећнима, малој деци, немој животињи; и веран је својој вери, јер ма да служи султану, опет никад не заборавља православну веру своју.[1]

Без сумње, слика има и своје важне сенке. Марко је суров у понашању и тешка пијаница: па још он плане у страст тако на мах и силно, да би се могао скоро равнати са Скандинавцем

[1] Једнога дана у Босни певаше слепац један уз гусле једну песму о Краљевићу Марку, а око певача се сакупило и православних и католика и мусломана, јер се свију подједнако тицаше словенски јунак. Певач је и сам био католик па му мило беше да у песми од Марка начини католика кад га један од Мухамеданаца прекину позамашним ударцем подвикнувши: „Како смеш ти да правиш Марка Латином кад кроз 400 година ми ни пут немогосмо Мусломанцем да га начинимо?“

Берзерком[1]! веран је пријатељ, али никоме непрашта ко му зло учини, па ни женској глави; и његово свирепо поступање са женском једном која јетко одби руку његову, ваља да се узме у рачун па одбије од његовог несебичног притицања у помоћ толиким девојкама у невољи.

Друге особности његове нарави врло јако карактеришу још једнако примитивни народ коме он припада. Тако на прилику, он више пута иде да проси себи девојку и толико женскиње ослобођава од срамоте и невоље, па опет неуглађени се српски јунак нигде не представља да своја јуначка дела врши под утицајем оне „la belle passion“ (лепе страсти, љубави). С друге стране ради оних сумњивих ласкавости које романтични песници тако радо извињују, Марко је и погледом и делом и речју својом сасвим безпрекоран.

Друга је оштро означена црта његова јако укорењена мрзост према Османлији, мрзост која и данас живи у истурченој српској властели — босанским мусломанима. Горко мрзећи Азијате, Марко се савршено гади африканаца. Сужањ у мавријског краља, он држи да је љубав кћери његове гора но сва несрећа живота у тамници: Кад га најпосле обећање слободе намами да утече с њоме, он је подноси само донде докле она не рашири руке да га загрли, па онда у правој дрктавици и заносу од одвратности потеже саблу те јој главу одсеца. Немилосрдно је дело после смерно покајано; цркве и монастири се подигоше да се оно заглади; али опет Марко исповедајући се о томе мајци својој, у пола извињава себе описујући како му је тада било „Кад погледах, моја стара мајка, она црна а бијели зуби.“

Много се више може извинити и много је достојанственије последње сведочанство према Мусломанима што га Марко даје на своме самртноме часу. Он ломи своје копље да се Турци њиме не би служили; он убија свога коња да га Турци под старост не

[1] У једној се песми пева како један српски властелин опомиње слуге своје да не трче пред Марка и сувише журно, нек му не целивају скута нити да му сабље прихватају да Марко не би, нешто срдит или напијен вином, нагнао на њих коња свога те их прегазио. Ово су место наводили неки као доказ како су се стари српски властели без срца понашали према своим млађима. За цело то место доказује сасвим нешто противно. Властелин онај тешко да би држао за нуждно да опомиње своје слуге да се чувају понашања на које су навикнути били како од његове стране тако и од стране већине његових гостију. Нема сумње да је оно време било по себи доста сурово; али Маркова се напраситост увек наводи само као нешто што бива по изузетку. И само се то насиље у српској песми казује турском речју.

гоне да вуче дрва и воду, он ломи свој мач у четира комада да се њима не би Мухамеданац послужио те да га Хришћанство куне што даде оружије у непријатељске руке; па још жели да му се ни гроба не зна да се Турчин не би радовао његовоме паду. Па осим свега тога српски сељани мисле да ће дубока мрзост Маркова према Турцима, које и они тако из свег срца мрзе, наћи себи још једног практичнијег израза. „Кад буде време Краљевић ће изаћи из пећине у којој спава па јуначки повести Србе да прогоне насилнике са земље своје.“

Толико што се тиче Марковог узорног карактера. Дуго се мислило да Марко друкчије није ни постојао него само у песми. Али пре неколико година један вредан скупљач старих новаца донесе београдском музеју неколико комада старих новаца што их нађе у северној Маћедонији, а на њима стојаше натпис „Марко Краљ.“ У целој српској историји никоме се другом то име придати није могло, осим ако не баш Краљевићу Марку, предузеше се одмах испитивања, загледаше у старе споменике па нађоше да је Марко Краљевић доиста владао у Прилипу и да је имао читаву историјску каријеру.

Нађоше да је он доиста онако како се у песми казиваше син историјске личности Краља Вукашина, једнога од оних лица којима је цар Душан поверио био да управљају земљом. Вукашинова се земља пружаше од Маћедоније до Јадранског мора, и тако имађаше своје две главне тврђаве, на истоку Прилип а на западу Скадар. Кад Душан нагло умре, управа царевином и туторство над његовим младолетним сином пређе на краља као на прво лице до цара: а он да би задржао власт у својим рукама издајнички уби Уроша.

Марко није имао никаква учешћа у овој кривици, нити је делио плод њезин; одвоји се од оца свог и остаде веран старој царској лози. Али кад и млади цар и злочини Краљ беху мртви и српски народ предузе да бира новога цара Марко мишљаше да има права на престо више него ико други, па не могаше опростити што на његово место изабраше Лазара Гребљановића кнеза сремског. Чини се као да је он овако преварен у својој надежди, дао мах претњи и хтео нешто на силу, јер Лазар обично тако благ, позва скупљену властелу да га потпомаже да савлада Марка, и на послетку му узме земљу његову. Прогоњен и пун очајања Марко потражи стан турски и понуди султану свој мач; на сву прилику у оном војевању по Азији

где, почем су на обе стране Мухамеданци, хришћанским најамничарима није много до тога стало на којој се страни боре, само да дођу до плена и до славе.

Кажу да је султан један пут дао био Марку да бар по имену (номинално) држи „Касторију и Арголиду“(?). Али после кад Мурат пође на Србију наследник Вукашинов узеде у своје руке свој град прилипски. Отуда док Срби знају Марка само као Краљевића, Бугари га прилипски зову „Марко Краљ.“

Да је Марко војевао за султана у више ратова о томе нема сумње, али да је ма кад год ишао с Турцима противу свога народа то је ако ништа више а оно бар врло неизвесно. Заиста чини се да је немогућно да је он ишао ма против кога народа од његове вере, кад читамо како је пренеражен био кад му дође заповест да иде да се бори против румунскога Кнеза, дакле противу православног народа.

Веран своме сузерену Марко изађе у поље; али кад виде где се људи од његове вере ставише у бојни ред према Мухамеданцима и кад виде себе на неверничкој страни, ужас облада душом његовом. „О Боже!“ повиче, „поби данас све оне који се бију противу Хришћанства а пре свију Марка.“ Па онда бацивши се на копља Хришћанска, или како неки опет кажу, загазивши у некаку баруштину, сусрете судбину коју је осећао да заслужује.

О овој су покајничкој смрти осећања ако не и факта, верно сачувана у народној поезији. Узевши у поглед с Марковом сталном мрзошћу према Турцима, његово поносито понашање према њима и његово бранење оних од његових сународника који су гажени — све ове прилике олакшанице учиниле су у очима простог српског народа те се спустила завеса на ону једну пегу на штиту омиљеног народног јунака, то јест што служаше султану. Они не могу да пореку то, не могу да га извине, али погледају на то више као на неки зао удес но као на кривицу; они у самој ствари приписују тај појав утицају клетве којом га отац његов прокле кад га једном од својих правичних пресуда спречи те не поста цар.

На несрећу, нови књижевници, изданци и сувише учене (тако назване „nase weis“) школе у Германији новога доба, показаше како наумише да не даду да погрешке „пучкога јунака“ леже с толиким поштовањем у магли завијене. На маленој позорници у Београду један се писац усуди да представи

Краљевића Марка не у карактеру који му се у песми придаје — да спасава гажене и да чини чуда јуначка — већ у положају једном, у ком се предање и историја подједнако уздржавала да га представи: на страни Турака у битци једној између њих и Срба.

Објава да ће се представљати исторични комад један примамио је у малени театар многобројне походнике из сиромашнијега реда; појав сваког народног јунака на позорници поздрављан је бивао са милином. Али кад Марко, много љубљени Марко, изађа у онако одвратном карактеру, хладан лед паде на скупљени свет; иза одушевлења дође (не ни очекивано звиждање ни вика) дубоко, немирно ћутање; ћутање оних који су и зачуђени и којима је нешто тешко на срцу.

Него се чини као да је народ све до краја очекивао да ће Марко нешто показати што ће загладити сав онај лажан положај његов; али он бар позорницу остави без и једног дела и без и једне речи која би што ублажила. Тада просто једно срце не могаше више себи одолети, па готово загушујући се јецањем један сељак викну, „Марко *није* издајица“.

ГЛАВА IX.

БУГАРСКЕ ВАРОШИ ПРИЛИП И ВЕЛЕЗ.

Даљина од Битоља до Прилипа обично се рачуна на шест сахата, и шест врло дугих сахата ваљало нам је се трести по прашњивој пољани што ове две вароши раздваја. Него опет зато овај се пут доиста може без страха од какве несреће прећи на колима а то је зањ тако много да се то исто већ за пут између Прилипа и Велеза не може казати.

На изласку из Битоља прођосмо мимо једну цркву коју су Бугари ту не давно за себе подигли, али у којој као што смо позније чуле владика свим силама наваљује да се грчки служи. Него на пола пута између Битоља и Прилипа пређе се Црна ријека па онда на сваки корак с ону страну ње грчко-цинцарски елеменат све је слабији а Бугари све већма преотимљу мах у цркви и у школи.

Висови Бабуна планине, крунисани развалинама града Краљ Маркова, виде се с приличне даљине од Прилипа и изглед да се прихватимо планине и реке чисто начини путника нестрпљивим да дочека краја путу своме. По несрећи, кад се приближите видите да брда и косине имају и сувише мало дрва да би могли што допринети свежности и красоти околине; а „прилипска ријека“ нагрђена је бар унутра у вароши читавим низовима сметишта на којима се скупљају чопори кокошака.

Прилип је варош од својих 6000 до 7000 становника и у њему се држи велики један годишњи трг (панађур); отуда је он једно од најнапреднијих места у јужној Бугарској и разнео се на глас једном врло осредњом чаршијом. Приликом оног трга сељани из околине гомилама долазе у варош и кажу да их је вредно видети. У једноме крају жене су необично високе, добро израсле, снажне, разборите и вредне. Кажу да им није допуштено удавати се до своје тридесете године и то из два

разлога: најпре да би родитељи њихови који имају муке док их однегују имали и сами какве користи те да им се услуге њихове награде, а после да и оне саме не би рано у животу своме оптерећене биле великом породицом. Тако се ради и по још неким крајевима у унутрашњости Србије где се људи обично млади жене и бирају себи жене у пуној „force de l'age" (у зрелим годинама). Овај нам се обичај учинио некако чудноват и на сву прилику не ће бити веома мио женама јер је основан на тежњи да из њих извуче што је могућно већу количину рада; али га људи и правдају последицама његовим па тврде да домаћа срећа, друштвена моралност и леп физични развитак владају у оним крајевима где је такав обичај. У варошима у Србији и у Бугарској жене по источноме начину удају се и вену врло младе[1]).

Писмо конзула енглеског у Битољу прибавило нам је љубазан дочек у кући једног богатог трговца Бугарина где нам дадоше на расположење две собе. Унутрашња је соба била пространа, добро снабдевена са јастуцима и простиркама и тако чиста да се, ма да наместисмо да спавамо на дивану уместо на гвозденој нашој постељи, опет ништа од осталога не поремети. Трговац и његова фамилија раде са дуваном који обилато расте на равници прилипској, а један од браће руководи радњу куће своје са Бечом. На жалост он не беше дома, али његов бечки укус беше представљен једним часовником који на сваку четврт свираше по нешто. Рекоше нам да ћемо у нашој соби где ћемо спавати наћи ову утвар па се као и тешкаше да нам толико свирање не покварі сан; али готово ће бити да су наши добро срдачни домаћи нашли били да је то доиста било на досаду пређашњим походницима, јер тек што се ми узалудно спремасмо да отпочинемо, а то кћи једна нашег домаћина закуца на врата, замоли да је пустимо подскочи на диван па заустави часовник.

Цивилизовани уносилац музичнога часовника и озбиљни го-

[1] Овом раноме „удавању и прецветавању" Монтескје приписује не само многоженство већ и низак положај жена у друштву на истоку, кад им се положај сравни с оним који жене у хладнијим пределима узимљу. О топлим пределима он вели: — „ту детинство и удадба иду скоро увек упоредо.... Разум се дакле у њих (жена) не налази никад заједно са лепотом. Кад лепота иште владу, разум јој не даје; кад би је опет разум задобити могао, лепоте нема више. Женама не остаје друго већ у зависности да живе. У земљама с умереном климом, почем жене имају више разума и свести кад се удају, — више разума ма и само за то што су дуже живеле — природним се начином завела нека извесна једнакост обадва пола. — De l'esprit des lois livre XVI, chap. II.

јазни домаћин, обојица беху чланови фамилије једне од петоро браће, који са својим женама и децом ручаваше сви за једним столом и живе у кућама које се све отварају на један двор (авлију) и све су ограђене високим једним заједничким зидом. Оваква породична удружења или задруге [1] обичан су појав у Бугарској и за цело су много помогле да се Хришћани одрже под турском владом која не зна за законе. Осим што је тако у кући бивало увек подоста мушкиња да бране жене од нападача насилника, задруге још ујемчавају удовицама и сирочади издржавање и сигурност у кругу њихове родбине. Где има земља да се ради ту задружан живот чини те се сви пољски послови могу да сврше а да се не узимљу странци у најам, а млађи синови долазе до заслуге и не одлазећи на службу изван куће. И тако се породични живот чува од страха од шпијунства; старе свезе, старе успомене и обичаји могу да се утврде, а новачењу што са стране долази да се на пут стане. Преко свега природне се нагони намирују како треба: младе се женске сачувају од искушења а млади су људи сигурни што се тиче удобног и добро уређеног живота. Бугари имају да захвале своме удружном породичном животу што су сачували у једно и народност своју и чистоту својих обичаја живећи под јармом странаца и често тако рећи кућом уз кућу поред најпокваренијега народа.

Него наравно, почем је главна корист ових задруга да бране и одржавају, то и оне постају непотребне кад је опасност прешла; нити могу да постоје уз покретне одношаје и индивидуална предузећа друштва новога доба. Отуда у кнежевини српској где је некада задруга били онако исто у обичају као и у Бугарској, ова установа мало по мало опада. Али је ова прелазна периода скопчана с великим незгодама па српска влада подупире одржавање задруге као установе која је корисна по домаће газдинство и која оживљава само-поштовање и независан дух међу сељанима. [2]

У Прилипу имају три хришћанске школе, једна за цинцарске трговце који хоће да им деца уче грчки, две остале за

[1] Вид. Додатак.

[2] У Меновом делу о старим законима (Maine, on Ancient Law) стоји, да се разлика између старога и новога друштва „најбоље може представити кад се каже да је староме друштву основак била фамилија, а новоме поједина личност (индивидуа)", стр. 226. За цело би тешко било тачније описати друштвену мену која се сад извршује у Србији него речма да друштво прелази из стања у коме му је праосновак била фамилија у стање у коме му је праосновак индивидуа.

Бугаре који у скупу имају једно 400 ђака а управљају њима како најбоље знају. Бугарске књиге долазе из разних места, из Филипове (Филипопоља), Пеште, Беча, Београда; неке су преводи српских читанака а неки преводи из американских читанака. Главни је учитељ био Србин један; рече нам како му ђаци знају читати и српски и бугарски. Показаше нам врло лепе рукописе и као да се знају наћи на мапи. Упитасмо да ли знају појати; најпре нам одговараше да не знају; али одмах за тим изведоше једног дечка доста повеликог, који се учио да буде поп, па он поче да поје некакав псалам. Ми на скоро жалисмо што га изазвасмо да пева, јер му појање беше врло сиромашно једнозвучно, и још врло јако носно.

Невидећи нигде у школи обичне слике Ћирила и Методија, ми запитасмо где им је, па док нам то изјашњаваше ми нађосмо да су деца добро упозната са животом народних апостола. Нити пропустише да примене науку која из живота нихова истиче, јер скопчаше спомен преводника словенскога светог писма с именом једног родољуба грађанина прилипског који је највише заслуге имао што се ова школа подиже.

Прилип је једно од оних места у коме је пре неколико година грчко свештенство спаљивало словенска дела; с тога помислисмо да ће радо примити поклон какав у књигама, те тако раздасмо неколике нашем домаћину, учитељу и најбољим ученицима. С великом жудњом тражаше историју Србије, и тек што се повратисмо у наш стан а један бугарски попа дође да нас походи, па нас замоли да и њему дамо какву књигу. Ми му поднесмо на дар нови завет, а он кад виде да је написан простим језиком његовог народа, поче одмах на глас да је чита. Другог једног трудбеника у скромној једној врсти књижевности нађосмо у маломе унуку нашега домаћина, који отвори један од наших буквара па поче да из њега чита један забавни опис „домаће мачке.“ Мале се девојчице скупише око њега па га жељно слушаше, ми па то узесмо буквар, дадосмо га једној од девојчица а дечку рекосмо да и он може видети шта је у буквару ако се понуди да из њега чита својим сестрама. Кад му то мати зачу она отиде и другим женама те каза, па нас све од свег срца благосиљаше што дадосмо људма да знају да и женама ваља учити из књига да читају. Мужеви овако изазвани изјавише да би и сами желели да подигну женску школу, места за

то и новаца имају али не знају од куда да добију какву учитељку. [1])

Разговор о књигама изазва неки известан ступањ усрдности; али иначе, почем писмо којим смо им препоручене не беше од каквог њиховог човека, показиваше нам мало поверљивости, и све избегаваше да нам одговарају на питања о стању земље. Него то није толико ни марило почем смо све што нам је требало чуле пре тога још и из других извора. Него на жалост, нађосмо да су тако исто затворени и што се тиче прича о Краљевићу Марку, премда кажу да у Прилипу као у завичају Маркову има пуно тога. Позније смо добиле једну књигу народних песама бугарских, у којима има и понека бугарска прича о славноме краљу, али су оне све много испод српских предања о Марку; ваздан завијене, простачке и пуне турских речи. Као чудновату и смешну врсту тобож побожне једне приче ми ћемо изложити овде садржај једне бугарске песме, која колико знамо још до сад (на енглески) преведена није. Зове се „пандрљива баба.“

„Кад свети Петар би позван да у божји рај уђе, пође трагом његовим мати његова, зла мати грешна душа. И она викаше за њим: „Стани сине мој; почекај ме да и ја уђем с тобом, јер и ја желим рај да видим.“ Тада се св. Петар оврену и рече: Одлази отале о грешна мати, није тако лако у рај ући; рајска су врата затворена, а паклена су врата ено отворена. Зар си заборавила како си живела док смо обадвоје још на земљи били? Ти си била богата, јест, мајко моја, била си богата жена са толиким добрима и толиким стадима. Али силни нечастиви овладао тобом па ти не даде да зарад Бога уделиш што сиротињи; Једног дана дођоше ти два просјака, дођоше ти и свираше ти, свираше ти од јутра до мрака, па опета мати, срце ти се не умекша, нити им се ти смилова. Изнесе им кору хлеба, отврдлога сушећи се три недеље дана; изнесе им ланен појас један и то им даде као милостињу; па још кад им даде а ти се окрете па љутито викну: „О, Бого, златни Бого, зар си ми дао за то стада — богатства да ми добро страни и непознати једу, Немци и Турци неми. Шта ће остати за моју децу?“ Авај мати, грешна душо, они просјаци не беху просјаци већ то беху два божја анђела: један од них беше св. Илија а друго св. Никола.

[1]) Ми смо недавно чуле да су нашли учитељку те у Прилипу подигли и женску школу.

„И за други грех твој казаћу ти. Ти се примаше да будеш кума — да будеш кума маленој деци — и ти одлажаше на части при крштењу; али се ишла на крштења само да једеш и да пијеш а деци не даде никака дара; ни кошуљице, ни пелена, ни чарапа па ни капице. Нага, гола, босонога стоје деца ова да те туже пред господом. Како ли ћеш њему одговорити?.“

„И опет ћу да ти кажем греха. Ти си мати била газдарица, па си точила рујно вино. Дођоше ти путници, сиромаси путници и запиташе те, како га продајеш? А ти се мати тада заклињаше „тако ми Бог или нечастиви душу узео како ја дајем пуну меру за цену.“ Па онда шта си им друго точила но сто драма вина с три ста драма воде. О мати грешна душо, примала си пуну цену а давала лажну меру. Чекај мати док те ја прокунем. Силни нечастиви обладао био тобом па си у твојих сиромаха суседа узимала у зајам брашна; чисто си брашно узимала на зајам а враћала си пола брашна а пола пепела.“

Сада св. Петар и његова мати дођоше близу рају божјем; најпре уђе св. Петар а за њиме грешна душа. Ваљало им је прећи кончани мост,[1]) светац пређе по њему срећно, али кад грешна душа хтеде за њим поћи и већ дође до на пола моста, тада овај пуче у средини и она паде доле у нај дубљи пакао.

Свети Петар постаде поглавар арханђелима и мољаше се Богу непрестанце. Три се године тако молио — три године и три дана: авај господе, златни Боже, дајде опроштаја матери мојој, грешној души матере моје!“

Али бог рече: „Не ишти то свети Петре; боље је да не иштеш опроштаја матери твојој, јер мати твоја има много грехова на души својој.

И опет се свети Петар мољаше пуно три године и још три дана, и кад прође три године и три дана, Бог му рече: престани сад свети Петре, јер си добио опроштаја за душу матере твоје; Отиди на море, оплети танко уже и пусти га до на дно пакла. Ту нека га мати твоја дохвати па је извуци горе на бео дан. Али осим твоје матере има још седамдесет других душа нека их нека се ухвате за њезине скуте и рукаве нека се и они из пакла извуку.

Оде свети Петар, оде журно на обалу морску издера своју антерију и подера свој ланени појас оплете подугачко уже и

[1]) Очевидно мисао позајмљена од Мухамеданаца као што је у опште цел прича пуна турских речи.

спусти га доле у пакао. Авај, мало уже беше кратко! Али св. Петар ношаше црвено перо једно, па и њега сад искида и њиме настави уже.

И сад св. Петар на глас викну: „Држи грешна стара мајко! добих ево опроштаја души твојој. И ви седамдесет друге душе чујете ли? похватајте се о скуте матери мојој, о њезине скуте и рукаве па да и вас извучем горе на светлост дана.“

Али гле, баба беше онако исто џандрљива како је била и на овом белом свету. Раздера се на оно седамдесет душа: „вуците се натраг ви пси једни, вуците се свиње једне! какво право имате ви да се спасете са мајком светога Петра? Ја сам дојила светога Петра, ја сам св. Петра песмом успављивала: ви га нисте дојили, ви му нисте певали у колевци!“

Господ зачу шта баба говори, уже се на један пут прекиде и она опет паде у најдубљи пакао. Авај мати, грешна душо, пуно си заслужила твоје место у паклу.

* * * * * * * * * *

Од Прилипа до Велеза има да се путује још једанајест до дванајест сахата, а то је много да се све сврши у једноме дану мањ' да се путује на припеци; с тога се ми кренусмо из Прилипа по ручку и наумисмо да преноћимо у Везир-хану на подножју кланца Бабуне.

Улазак у овај кланац почиње два сахата далеко од Прилипа али су нам били казивали да је даљипа та краћа; и још нас опомињаше да кад већ уђемо у кланац ни пошто не остајемо у колима. С тога смо мислиле да није ни вредно да узимамо кола те се тако одмах на коњма кренусмо. Али после нађосмо на незгоду нашу да смо се у томе превариле. Кад ударисмо равницом врућина је била сасвим мучна; па кад затим дође она студена хладовина у кланцу у нама се пробудише осећања која нас изазваше да очекујемо да се опет понове сви они ужаси горничевски. Нама је ваљало још за неколико дана наставити непријатни део нашег пута, назван тако за разлику пријатнога дела који је за тим дошао. Доиста човек не зна кад да путује по Бугарској. Зими је хладноћа по равницама страшна, лети опет врућина; у пролеће опет није могућно путовима проћи док су планински крајеви изложени изливима река; на послетку јесен је нездраво годишње време кад у већини места готово није могућно становати због грознице.

Кад пођете из Прилипа друмом велеским с леве вам је

руке прилипска ријека, градић краља Марка и ланац бабуних брда. Овде и онде опажасмо и по неке развалине, али нам рекоше да нису старе, већ само куле у којима су се до последњега доба врзли хајдуци. Уместо хајдука сада њихова најближа својба, заптије држе једну кулу на највишем врху у кланцу: ту се путници обично одмарају мало пошто су се намучили пењући се уз рђав турски друм с једне стране кланца и пре него што ће почети опет да се муче на турском друму с друге стране кланца.

Силазење по томе друму мало да није опасно. Наши јадни коњи клизаше да већ не може горе бити окреташе се то на једну то на другу страну не би ли нашли где да ногом сигурно стану, другим речма где да нађу један педао земље који Турци нису покушали да каменом поставе. Нужда да пазимо како да се доле сигурно сиђемо тим нам је немилије долазила што после наге ругобе мађедонске стране Бабуне планине ми жуђасмо јако да се науживамо шумом покривене долине на коју сада наиђосмо међу овим планинским косинама. Врло живописно изгледају заоштрљени врхови стрменитих ових зелених косина, где налено село Ченица лежи усред једног златног поља.

Везир-хан лежи баш на подножју кланца и јесте најбољи хан који у Турској видесмо; има један горњи спрат, сигурну степеницу и више но једну собу за госте: шта више прозори у најбољој соби били су од стакла. Иста соба поношаше се још и простиркама својим него се ми пожурисмо да их што пре на поље дамо изнети.

По несрећи није вредно ни бележити где у Турској постоје добри ханови, јер ако и други путници не прођу тим истим путем одмах после вас, то ће после на сву прилику на истоме месту где сте ви прибележили да постоји добар хан, наћи какав врло рђав; а с друге стране где сте ви забележили да има рђав хан који већ у развалине прелази, ту путници који једно две године после вас туда прођу могу скоро сигурни бити да ће наћи нов хан. То смо бар ми искусиле служећи се белешкама Хановим и Заховим! одмах други дан ми нађосмо Бабуну хан — о коме они говоре као о најбољеме у Турској — тако савршено развађен да смо биле срећне што за време нашег кратког одмора ту нађосмо заклона у једном шупљем дрвету.

Онај дан путовања који нас доведе Бабуна хану био је за цело дан великих незгода. Путовасмо на колима и тако не бе-

смо изложени припеци, и кроз два три сахата ваљало је да стигнемо на место; али је пут био тако пун џгања као каква поорана утрипа, а земља испечена на сунцу те тврда као гвожђе. Западање и испадање из тога џгања у колима која не беху на перима, показа нам се као једна врста мучења на које се дотле још не бесмо навикле. Док не стигосмо оном шупљем дрвету да се у његовој тихој хладовини неколико тренутака одморимо, беше доиста под питањем да ли нам се лобање неће разлупати једна о другу или о колске стране, тако јако и нагло одскакасмо и ударасмо се једна о другу и одбијасмо једна од друге.

Други одмор држасмо у хану који се зове Врановце где добисмо приступа у хладноме и тамноме куту једном у коме цеде сурутку. Ту нађосмо жртву једну бугарских назора о гостопримству, то јест сродник један фамилије у чијој ћеш кући у Велезу одсести, изјахао беше чак овамо по жестокој припеци да нас предусретне. Мало се било захладило кад настависмо пут даље; али мало пре но што ћемо стићи у Велез наиђосмо на један комад особито рапавога земљишта кола нам јако одскакаше и западаше, а један коњ извину ногу. Ништа мање, кад замолисмо да нас пусте да се сиђемо на задњим вратима нашега стана не хтедоше ни да се обазру на то већ нас одвукоше уз једну врло стрму улицу до на предња врата. Тако се по други пут (први пут је било између Цариграда и Београда) заврши наш покушај да по унутрашњости Турске путујемо на колима. Злосрећни хареми који незнају како да се помогну, може бити и да предлазе један део пута на таљигама; и конзулу Хану, који се одлучио био да прави опит у интересу свога предложеног пута гвозденог, испало је било за руком да проведе лака једна кола с добрим коњма целим путем из Београда у Солун. Али где су незгодна места била ни он ни ко од његовог друштва није седео у њима; па слободно нека нико и не мисли да може више учинити но што они учинише.

Велез лежи на обалама Вардара који је већ овде, на таквој даљини од ушћа свога, повелика река па се њоме дрвари служе те спуштају сплавове у егејско море. Обале су речне стрме и високе, варош се пружа и с једну и с другу страну и као да има подобар број бољих кућа. Заиста положај је вароши ове тако згодан за трговину, да је она још доста рано постала место од важности и место сразмерно веће образованости.

Велез је сасвим бугарска варош; од 4000 кућа само је једна хиљада подељена међу Турке и Цинцаре, а остале три хиљаде припадају Хришћанима Словенима. У таквим приликама Бугари су велески били у стању да дуго још после турскога освојења наставе радити као чувари неке извесне коликоће народнога знања. Кажу да има једна врло вредна збирка старих рукописа сакривена у једном од велеских монастира; и као да је за неко кратко време Велез имао и штампарију бугарску. Све ово само јаче доказује факт што се не измиче ни једноме путнику који се мало из ближе упознаје са хришћанима у Турској, то јест да прва времена турскога насиља нису била најгора у сваком погледу и да су се за Бугаре најстрашнија искушења њихове трпељивости догодила управ за ових последњих деведесет година. До пред крај прошлога века словенске патријаршије нису биле оборене, а док су оне стојале дотле бар није изгледало да су услови под којима су словенски Хришћани напустили своју народну слободу били сасвим и савршено забачени.

Књиге што су биле у Велезу нагомилане сачуваше се од пропасти кроз више од 400 година потчињености Османлијама; али њихов Хришћанин посредник, Грк Владика беше онај који заповеди да се изнесу на трг те ту спале, и кажу да се то чинило само пре тридесед година. По томе док год порта неда Бугарима њихове народне пастире и докле им год намеће туђинце за свештенике, дотле њезини словенски поданици и не могу друкчије него да верују да је порта сада више вољна да гази њихове слободе но што је била у првоме времену своје владе.

Пре пет или шест година бугарски се покрет толико оснажио у Велезу да је претио да се озбиљно изметне; најпосле да кажем речма самог народа, „власти видеше да се од Бугара никад Грци не начинише и да Бугари никако неће с Грцима, те тако задобисмо неке конзуле те се ставише на нашу страну да би сачували земљи ред и мир. Од тога нас доба пуштају да службу божју служимо на нашем језику и да подижемо наше школе“.

Велески су Бугари за цело људи сталног тврдоглавог соја, као што се може видети из овог примера који нам ту недавно у једном писму саопштише. Намесник грчког владике пролазећи по епархији да скупи свој доходак дође и у Велез, узеде да служи у цркви па поче да чита грчки. Народ га одмах онога часа прекиде па му рече нека чита словенски. Он одговори да не зна. „Е кад ти не знаш“, рекоше му, „ми имамо некога који

зна"; и на то се служба божја одслужи на словенскоме језику онако како су желели. Али осим што су тако постојани кад бране права своја, ови се људи доиста труде да рашире образованост и колико ми знамо до сада су дали бар једнога вредног трудбеника на пољу напретка, Хаџи Трајка, кога смо већ помињале као патрона девојачке школе у Софији.

Наравно они Бугари у Велезу који воде трговину на југ, говоре грчки, онако као што они који тргују на север науче немачки. Трговац у којега смо кући одсели говорио је грчки савим течно али његова жена и породица не знадоше ни речи. Јевропски путници који не знају словенски или и који не знају зањ, често се варају што се тиче тога докле иде турски а докле грчки језик у унутрашњости јевропске Турске, јер им се и у словенским варошима даје стан обично у кући једнога од оне неколицине који знају који од та два језика.

Кућа у којој у Велезу становасмо припадала је једноме богатом трговцу. Била је намештена по европски и наш домаћин ношаше неку врсту прелазнога рува к франачкоме какво се често виђа по турским варошима, то јест широке беле чакшире, црни капут и мален један црвени фес. Он је управ онолико долазио у додир са светом да му се отре она кора што се навлачаше на солидну и оштру разборитост која карактерише бугарски дух и која само ваља да опази да се поштен труд увек награђује па да се развије у ваљани практичан народни карактер, као ма који јужно од Енглеске. Али док Бугари живе под источним деспотизмом, дотле ће се тешко отрести својих садашњих махна — оскудица отворености и нека натмурена плашљивост. Ова негативна „оскудица отворености" обично прелази у њих у позитиван покушај да преваре, јер Бугарин је врло невешт у ласкавостима па кад мисли да није добро да се нека истина каже, то он радије хоће да пусти језик; док се Грк бацајући сву моралну срамоту на несрећне прилике, готово позитивно радује кад измисли какву згодну лаж.

Школом је у Велезу управљао свештеник један који је у своме народу чувен са учености своје. Ми смо му донеле једно приватно писмо па он дође да нас походи и причаше нам много о бугарскоме покрету. И он и наш домаћин рекоше нам да је и у њиховој околини онако како смо виделе да је у околини прилипској, битољској и солунској. Мухамеданци често убијају Хришћане па на тај начин отплаћују своје дугове и уклањају

себи свакога с пута о коме мисле да им је што на путу; разбојништва бивају непрекидно. Ни једној се од ових невоља не може помоћи док турски губернатори не прегну да и Мусломане казне по строгоме и брзоме суду; али овако они не ће да раде, јер зависи од помоћи и заузимања мусломанског живља да се власт та одржи. На подизање порезе по новоме начину такође се горко жаљаше. Кад се она узимаше у пољским производима стање је ствари тако зло било да се мислило да већ горе не може ни бити; али сад кад је сељак принуђен да плаћа у новцу а нема никаквога средства да свој производ изнесе на трг, невоља је још далеко несноснија. Па како влади портиној требају новци, то се пореза подиже и од Мусломана као и од Хришћана само не једнако велика. Али Мусломани онако лењи као што су, савршено се упропашћују, и они који имају земљу у околини гледају да распродаду своје чифлике; али узалуд. Нико не ће да их купи, које за то што богатих људи мало има, које што Хришћани, кад би узели земљу те је унапредили пали би у ризик да је опет изгубе. Ове жалбе што се тиче продаје земље савршено су онакве исте какве смо слушале и по Босни.

У свима већим собама у кући овој у Велезу, страна што гледаше на реку била је сва у самим прозорима без капака, а за мљетачке се завесе овде још и незна. Сунчане је светлости тако много било да се једва могаше подносити, а запара је била као у каквој стакленој башти; по цео дан осећасмо као да се топимо на сунцу. Кад би се већ мало позахладило школе би се већ тада затвориле, те их тако и не видесмо и само дознасмо да цинцарска школа има својих 30 до 40 ђака а две бугарске скупа 500. Има и један мали монастир бугарски закоји кажу да је вредно видети га.

Него што ми саме не могосмо испитати стање образованости у Велезу, то је у неколико надокнадио наш тумач који отвори читаву продавницу књига што их је добио од мисионара у Солуну, па огласи да ће да их распрода. На мах се накупише око њега купци па нарочито се отимаше око светога писма — од којега је оно неколико књига што је на бугарски преведено било повезано у једну свеску које се продаваше по 15 гроша. Све књиге што их донесмо собом распродаше се у Велезу и свештеник се готово срђаше на нас што их не донесосмо још повише. Понеки старац бројаше колико у једној свесци има свега про-

рошких књига, па подозревајући питаше, за што није ту *цело* свето писмо? Беше пужно да и ми изреком изјавимо да никоме не лежи у намери да се и остали списи не издају.

У Прилипу где историјске успомене градића Краљевића Марка везују некако варош са историјом српском — учитељ беше из Србије па народ јако тражаше да чита српску историју. У Велезу где су историјске успомене сасвим бугарске и то само успомене као седишта науке, српска историјска дела и народне песме не траже се, а само се гледа да се добаве бугарске књиге о вери. Приликом овом поменућемо да се начин на који Бугари изображавају свој језик, нужним начином разликује од начина којим то раде Срби. Писани језик који се сад у Србији обрађује узет је из уста пастира и брђана, речник је његов речник народних песама, а изговор му је узет од песника и јунака херцеговачких и црногорских. У Бугара напротив језик простога народа тако се изопачио у покварени ружан говор пун страних речи турских, грчких и мингрелских са јако убрзаним изговором са замршеним акцентом. На кратко ако има где оно што може извинити Грке што нису могли разумети како то Бугари не ће да напусте свој језик, то им је та извина у ономе на што слух наведе човека да мисли кад иза грчкога говора чује бугарски. С друге стране Бугари сматрају словенски језик Ћирила и Методија као свој рођени старински језик, што Срби наравно не могу да кажу, па као да мисле да се њиме послуже као обрасцем по коме да реформишу свој садањи говор (онако како су се Грци послужили старим јелинским). Ако им испадне за руком да оживе овај дивни стари језик са његовим органским гласовима и богатом дубљином у изражавању, они ће учинити неизмерну услугу целоме словенству и њихов народни живот изливаће се у једној од најплеменитијих отока човечијег говора.

За сада политичка раздвојеност и оскудица саобраћаја дају Србима и Бугарима мало прилике да упореде своје језикословне теорије; али ако кад год каква југословенска академија предузме да негује народну књижевност, за цело ће се на старо словенски језик погледати као на заједничко земљиште Бугара и Срба. Па као да се неки покрет у томе правцу већ и одпочео. Кажу да се покојни владика црногорски служио у понеким песмама својим старим српским језиком пуним старих словенских израза, а Хрвати, који су кроз последњих тридесет година за-

вели српски језик за свој књижевни, мисле да га развију и обогате помоћу старог словенског.[1]

У осталом после бугарског простог говора може се узети као најнемузичнији и најмање достојанствен међу свима југословенским говорима онај којим говори измешано становништво у Београду; док чист српски језик којим Црногорац брани своје право пред судом на Цетињу најлепше звечи за ухо својом разговетношћу и хармонијом. Један учитељ у гимназији београдској причаше нам да међу ђацима имају неколики са планина на јужној граници па кад ови с осталом децом говоре своје уроке (лекције) то је у њиховоме говору и изговарању таква разлика као између беседничке декламације и мајмунског преклапања.

Међу књигама које смо дочеле у Велез, превод је бугарског старог завета од Американца др. Рикса, а превод новога завета предузео је за протестантско једно друштво Јован Неофит, садашњи игуман монастира Рила, у планини Родопу својих четири дана путовања на северо-исток од Велеза (преко Истиба, Каратове и Ћустендила). Како нисмо свраћале у монастир велески а како смо походиле биле монастир Рило, то да се повратимо за једно лето натраг, да пређемо планински ланац један па да опишемо највећи бугарски монастир и то онај у коме је народни живаљ с највише успеха одржао своје земљиште.

---

[1] Издавалац једних бугарских новина предузео је да их уређује тако, како ће их моћи читати и Срби, и Хрвати и Бугари. Практички му је то и испало за руком и он нам казиваше да му стари словенски језик даје облике и речи које разуму сви јужни Словени.

ГЛАВА X.

ПОХОДА МАНАСТИРУ РИЛУ[1]

Путник на друму између Цариграда и Београда има да путује многи мучан дан по запарној и грозничавој равници трачкој док, кад се већ приближи вароши Филипопољу не опази на западу Родоп а далеко на северу ланац балкански. Један дан позније већ ће се прихватити планина па ако се буде држао поштанскога друма, то ће прећи Балкан кланцем који је најдаље на запад али и најславнији и који се зове Капу Дервенд или Тројанова врата.

Него ми, премда путовасмо у Београд, не држасмо се на овој тачци правога пута, јер жељасмо да походимо стари један бугарски монастир — Рило, о коме кажу да лежи у једној гудури Родопа, баш испод највишега врха његовог. Тако се ми кренусмо у планине, прећосмо кланац који се зове Киз Дервенд, између Родопа и Балкана, прва нам станица беше у Бањи где имају минералне воде, а друга у маленој вароши Самокову.

Заравањ на коме лежи Самоков, испрекрштана је путевима којима се само на коњу пролази, из Бугарске, Мађедоније, Албаније и Тракије. Отуда овде се састају не као што би се могло мислити путници који трговачким послом путују, већ хајдуци који из једнога пашалука избегну у други; а да би се ова цел извршити могла турске се власти увек старају да пусте да прође мало времена између дана кад се кривица учини и дана кад ће се кривац почети да тражи.

Ми смо дошле у Самоков са писмом на једнога од најимућнијих хришћанских становника, који нас гостољубиво дочека и одведе у собу једну са широким диваном свуда у наоколо. Подижући подглавњаке да наместимо себи постељу ми наиђосмо на један пар пуних пиштоља. Наравно ми их опет покрисмо нека их где су и ником ништа не рекосмо, али што их нађосмо сакривене те

[1] Писано у вароши Софији год. 1862.

нам је само потврдило оно што смо већ слушале т. ј. премда је — да би се устанак један стишао — било тобож дозвољено да сваки Бугарин, може држати средства да брани своје женскиње од мусломанских насилника, опет док Мусломани тумарају с пасом пуним пиштоља, Хришћанин ако оће да има оружја, ваља добро да се чува да му га ко не опази.

Самоков је прво место западно од Цариграда где нађосмо да се грчки језик и не разумева, али то још није значило да је ту народ варварски. Напротив, народ тај имађаше овде две лепе школе — једну за мушкарце а једну за девојке —, велике и простране зграде, од дрвета и веселим бојама обојадисане као што је обичај у овој земљи. Над вратима има један запис у коме се казује како су општинари сами подигли школе *без и једне паре* помоћи са ма које друге стране; ово се последње односи на последњега грчког владику и на садашњу турску владу. Ми походисмо ове школе огледасмо рад дечији, мапе и прегледаонице, слушасмо како деца певају химне и како читају и најбољем ђаку у свакој дадосмо на поклон по један нови завет на бугарском језику.

Други један предмет од занимљивости у Самокову то је монастир бугарских калуђерица, који ми походисмо на овај начин. Тек што смо се биле наместиле у нашој соби, кад уђе унутра једна млада тиха жена, одевена у црни огртач један и са чудноватим покривалом на глави. Изненадисмо се кад поче да нам говори немачки. Рече нам да је словенкиња из Аустрије, да је дошла из Беча са својом матером која служаше у једног Немца лекара. Кад јој мати умре стари јој доктор светова да потражи заклона као калуђерица. Рече нам да калуђерице самоковске припадају реду св. Ивана Риљског, и признају за свога духовног старешину игумана монастира Рила. Калуђерице су постарије жене, од којих свака држи уза се по једну женску у млађим годинама, која је двори а после смрти наслеђује је. Калуђерице живе о своме предиву и ткању, и од своје сопствене заслуге подигле су себи цркву: оне и не огледају да се покажу пред светом штедре према сиротињи, али се и поносе што не ће ни од кога да примају никакве милостиње. О прошњи живети то сматрају за понижење човека, опако као што и ми сами сматрамо. Заслуга којима се до светости долази има пет — верднoћа, послушност, пост (уздржавање од мрса), одевање у црно руво и поклоничко путовање у Јееусалим. Ово путовање у Јерусалим

најзнатнији је догађај у целоме иначе тихом животу сваке од њих, и чисто га зачињава дражима очекивања, успомена чудесних пригода и појезије. Калуђерице не држе своја добра у заједници: неке су од њих сразмерно богате, друге опет сиромашне; неким сродници помажу да саставе нужни трошак за пут у Јерусалим, друге су упућене само на своје уштеђевине. Кад већ стеку толико новаца онда се две заједно отисну на пут па гледају да се придруже каквом од поклоничких друштава, која непрекидно полазе из Бугарске у Јерусалим. Преко мора одлазе у Јопу а одатле после путују у свето место где их примају у једном месту па ту могу ако хоће остати целу годину дана те учествовати у свима свечаностима. Враћајући се кући понесу собом по једну свету икону, чудновату мешовину скрлета и злата, на којој су нацртана сва света места, сва света лица — па и сатана, који се одликује роговима и репом, а то није излишно међу толиким тако натмуреним лицима.

Овако обавештене ми се кренусмо да походимо монастир калуђерица па прескакајући с једног великог камена на други који служаше као мост преко глиба на улици — уђосмо на једну капију па се нађосмо у чистој и сувој једној дворани пред красном једном црквицом. Иза ње леже баште калуђерица са малим становима њиховим, сваки с по једном маленом кухињом и по једном собом с диваном у наоколо. Ту сад редом походисмо најпре калуђерицу која беше као старешина друштву овом, па онда једну врло стару свету матер која је имала славну једну икону Јерусалима и коју су млађе калуђерице јако миловале са њезиних безкрајњих прича о чудним догађајим на путу у Јерусалим; на послетку походисмо и нарочиту помајку нашег вођа, која рече своме драгом детету да нам изнесе и покаже разне њезине мале драгоцености, и да нам изнесе њезин најбољи недељни огртач. Тада дође време вечерњи и ми је одстојасмо, а у присенци у цркви млада нам калуђерица шапну на ухо да се сестре моле Богу за успех храбрих Црногораца и да би Бог дао свима хришћанима храбрости и сложно срце. „Да ли је истина“, рече она — „да велике хришћанске силе остављају ову малу чету људи да се бију сами самохрани? О овом народу овде ја нећу ништа рећи, они и заслужују све ово што трпе, јер немају срца мушкога. Али Црногорци то су јунаци за крст. Никоји народ у хришћанству није се толико борио с неверницима колико они.“

Ми смо желеле да поведемо калуђерицу ову сутра дан с нама у монастир, али нађоше да је за њу приличније да остане код куће; при растанку ми јој дадосмо једно свето писмо на бугарском језику а она нам даде као уздарје једне бројанице од убране свиле испрекидане овде и онде повеликим једним зрном од седефа — уздарје које је за цело с њезине стране жртва својих тридесет гроша из суме коју је уштеђивала за свој пут на свети гроб.

Тога је дана било кишовито, тако да сјајно сунце сутра у јутру посипаше зрацима земљу зелену и чисто оживљену, и људи и коњи беху лепо отпочинули, па се сад опет дигоше на рад веселим срцем. Наша блиставо оружана пратња беше весела па касаше; осам мухамеданских заптија на добрим коњма — двојица од њих беху кавази паше од Филопопоља — наш тумач и један Јопац, којега британски конзул одреди да иде с нама да би се послужити могли бар једним хришћанским мачем, ако би нас случајно напали први стричеви наших мусломанских стражара. Бугарин кочијаш који нас је довезао био не могаше оставити својих коња баш ни за љубав ајилука; али допусти детету да иде па овај на својим малим ногама наскоро надтече све нас.

Али би нам се све уживање покварило кад нам ништа друго не би остајало него да јашемо на жалосној живинчади коју нам је мудир самоковски набавио. На срећу, „бакшиш“ побуди наше стражаре да мењају своје коње с нама и ми не могосмо да се уздржимо а да се не смејемо обичној празноверци о ономе што се тиче коња тобож „навикнутих да носе женскиње“, кад осетисмо како ови веома ватрени коњи ходе поносито и опет тако са по њих необичним побочним седлом са дугом хаљином која се повија и копреном која се лепрша. Добро однеговани турски коњ неисказано ваља за путовање, јер је навикнут да ходи и путнички и парадно. Толике сахате носиће вас на неравноме путу лако и једнако — а кад унићете у варош он подиже главу па корача свечано представљајући ваше и његово достојанство.

Али нешто више но само лепи ход постаде нужно кад заменисмо равницу бетпутним једним кланцем па почесмо тако рећи да отимамо од потока њихову стеновиту путању доле низ планину. Кад најпосле стигосмо на врх; дођосмо на малену једну планиску заравањ где стадосмо да се одморимо, и стража нам показа гробове једне чете хајдука која овде хајком сатерана

изгину. „Ту скоро“, рекоше нам „овај је кланац био нај гори у овој планини, али нови паша од Софије даде погубит неколике хајдуке и натаче им главе на коце. То ће их уздржат за ово лето.“ Мало за тим обратише нам пажњу на јеку земљ испод копита коњских као да је шупља, и рекоше нам да је т отуда што „некаки страшни дивљи вепрови живе испод земљ и поткопавају цео тај планински крај!“

И сад дођосмо на косину једну по којој готово беше немо гућно коњма да се спусте, а опет по којој би се нога човечиј тако исекла и нажуљила да ми остадосмо на седлу дуже но шт је безопасно било. Стрмен ова водила је доле у један кота у коме се скупљаше вода из свију планинских потока у околини Један заптија показа нам једно чисто шљунком обасуто ме станце где вода истицаше подземним једним ходником. Ов мала река балканска[1] са својим сивим стењем у околини и с свечаним мирним боровима, један је од оних лепих призора који би за цело платили труд каквом живописцу да дође из Ен глеске да их само сними и понесе собом натраг у својој спо меници. Ми се посадисмо на обалу њезину и би остали да д данас седимо, само што се сунце поче већ к западу клонити и што пут који тобож требаше да је само шест сахата дуг, оче видно хтеде да се продужи на десет сахата. Прво шта видесм кад се опет попесмо на висину беше поглед на једну буков шуму што излажаше на зелену једну травну долину, а на нај даљем крају ове оцртаваху се сиви зидови. „Овде је“, рече на стража, „овде је међа земљи коју су стари султани давали ве ликоме монастиру Рилу.“ Тек што прекорачисмо међу ту а т нам изађе на сусрет монастирска стража, у белим ланеним до ламама са црвеним појасевима, њоме управљаше један човек албанскоме руву него који се у осталом издаваше за Србина хотећи тиме на сву прилику казати само да је српске вере. Чет оружаних људи које на коњима које пешице даваше јек и бој оној великој тамној шуми којом сад пођосмо, а кад се већ јед ном доле сиђосмо, онда на сваки корак у узацкој долина нала жасмо све више и више лепоте. Заиста околина је изванредн лепа, јер иначе планински призори између Албаније и Дунав више су дивљачни но живописни. У наоколо се издижу брд покривена шумом која услед мешовине букве, раста и бора и

[1] Балкан, — ово се име обично придаје само северноме ланцу Хема (Haemus али се њиме у овоме крају Турске зове цео ланац планински.

далека изгледа чисто плаветникасто зелена, два три оштра виса, два три стрменита крша, — то вам је околина која с правом носи своје словенско име „планина“ (шума и брдо), поједини су призори без сумње изванредно љупки, а ту спада и сама гудура где је Рило. Брда се горе завршују врховима најживописнијега пада и најфантастичнијим облицима. Од њих се спушта на ниже густа шума па допире доле у венцима и китама на пољане што као баште порубљују и једну и другу страну речне долине. На једноме месту лежи с десне руке велико здање једно, о коме помислисмо да је монастир, али то беше само одвојени стан за поклонике, који овамо гомилама долазе у извесне дане. Да се дође у монастир ваља проћи целу долину уздуж. Брда се све већма и већма стешњују — изгледа као да опет хоће да се затворе — кад се наједанпут стешњени у једном куту њиховом искићене куле и округла кубета монастирска диже. На пољу изван капија у свечаноме реду стојаху у дугачким мантијама с дугачким паракамилавкама, дугобради калуђери озбиљним лицем поздрављајући нас и давајући нам знаке да уђемо унутра. Кад већ уђосмо под капију, стадоше звонити звона. Хришћанска звона — ко зна шта је то слушати јеку њихову на мусломанској земљи! Не у вароши и не по селима на равници где су им забрањена или где би на сваки начин имала да се мешају са хиљаду других противних звукова; али у дивљачној гудури једној балканској где зуји кроз тишину монастирског ваздуха.

Ми смо тако биле уморне од дугога путовања, да смо једва што више но тек само у опште осетиле мир и лепоту кад прођосмо кроз двор (авлију) па у ходнике монастирске. Одведоше нас у једну собу обојену живим бојама и донеше нам сниске али добро застрте диване. Овде ми остадосмо и ту нам донеше да вечерамо — пилића, воћа и колача како би се и најгладнији заситио, а осим тога пилава размућеногa масла и велико једно стакло врло доброг вина. Нађосмо и још једну малу скрињу у зиду с једним стаклом вина и нешто ђаконије спремљено за приватно окреплење, али те ноћи ми не потребовасмо ништа више до сна.

Сутра дан позваше нас на разговор с игуманом у собу за дочекивање гостију а ту га нађосмо са још два или три часна калуђера од којих једнога са белом дугом брадом држасмо синоћ за игумана. Прави игуман тек је у средњем добу живота,

маленог стаса, сувоњав, са финим разумним лицем, што ј доста необично међу Бугарима, који су већином стасити и те шки људи, с лицем које истина одаје памет али не толико оп трину. Али Јован Неофит није обична личност: његово им стоји на првоме листу превода новога завета на нови бугарск језик, и његово познавање народног језика старог и ново заједно с његовом ревношћу да успита народ свој да му н добро послужи побудили су га да се тога превода лати. О има у монастиру своме стовариште црквених књига па кад м рекосмо да и им носимо собом повише књига световаше н да се послужимо путовањем нашим те да их што више по н роду растуримо. Рече нам да американски мисионари у Цар граду који преводе свето писмо, стоје с њиме у преписци и да с двојица од њих долазили те године да га походе. За тим нам по казаше старе занимљиве документе за ранију историју мона стира. Један запис на кули у двору (авлији) казује да је мона стир овај постојао још у време силнога цара Стефана Душан који је сјединио Србију и Бугарску у своју државу. Него нај старија хрисовуља тек је с краја четрнајестог века и то о лица које само себе називље Јованом Шишманом, верним царе и самодршцем свију Бугара и Грка, т. ј. Грка у Бугарској.

Други су документи турски фермани, онакви какве су бога тији монастири били у стању да у првих султана купе. Монасти Рило по сили својих повластица не стоји ни под каквим владико (онако као наш Вестминстер); отуда је и био у стању да одрж свој исклучно бугарски карактер. Има у њему 150. калуђер а сваки опет има свога ђака који ће га наследити; свега им у монастиру лица око 400. Жена нема па кажу да им нај дозвољено ни становати на земљи монастирској. Него ово н важи ни о походама нити о сродницима поклоника. Доходак мо настиру притиче које из планинских паша, које од дарова по клоничких. У овом последњем веку имао је користи и од ште дроте својих једноверника на северу и калуђерима његови било је допуштено да по Русији, Србији, Аустрији итд. путуј просећи прилога за зидање нове цркве.

Познавање народне историје и народних садашњих потреб што га игуман показа, његов рад око превода светог писма све нас је то зачудило као нешто што је сасвим противн ономе што нам рекоше у Цариграду да грчки патријарах н поставља народне људе за владике у бугарским епархијама з

то што нема Бугара који би за то довољно изображени били. Ми смо после слушале како су Багари искали да им се Неофит даде за владику, али једина последица томе, што овако на видик изнеше његову даровитост, беше то што га суревњиви фанариоти прогонише у овај далеки и усамљени монастир на Балкану. Како је тако је, он има сад у монастиру справу једну за литографисање а мисли да подигне и штампарију. Премда на догледу суревњивих црквених достојанственика ваља брижљиво уклањати свећу испод суда, опет мало је сумње да ће утицај оваквог игумна на младе ученике у монастиру Рилу учинити да ови путујући по уписанијама буду у стању да посеју и да жњу.

Једна нас је реч игуманова јако дирнула. Ми му рекосмо да је први словенски монастир који смо ми виделе био монастир цетињски у Црној Гори. Њему се чело навуче па после једног тренутка оклевања рече „Говори се да је тај монастир сад напуштен Турцима те су га ови спалили.“ Ми га запитасмо где је он о томе читао? Рече нам, у једном изводу из Цариградских новина, Journal de Constantinople. „Је ли то све?“ повикнусмо. „То онда немојте да се бринете; те су новине спалиле Цетиње и побиле цео народ црногорски има већ два три пута до сада?“

„Али“, упита игуман, „да ли мислите да ће велике силе европске седети с миром и пустити да Турци монастир тај спале? „Ми мислимо и уздамо се да неће. Француска ће учинити све што јој је у власти да га сачува. „Француска“, рече опет он, „може бити, али Енглеска“? Дубоко бесмо застиђене од нас самих, па одговорисмо да Енглеска за то мало симпатије показује према словенским Хришћанима што их још мало познаје — тешко се кад и само име њихово чуло.

„Тако сам слушао и сам“, одговори. „Толико су ми казали и Американци. Него је свакојако жалост што тако велики народ, којега синови могу слободно да путују куд год хоће и да јавности предају што год хоће, остаје у тако дубоком незнању што се тиче *Хришћана* у земљи где је он у толиком пријатељству с *Турцима*. Али на послетку,“ додаде променивши глас, „шта се опет мене тичу те ствари? Ја живим овде као миш у рупи, а наш је народ бугарски миран. Је ли вам повољно да отидемо у монастир?“

Монастир доиста заслужује да му се отиде, али најпре да застанемо мало на отвореном ходнику те да нам се очи нагле-

дају густе зелене шуме што се уз стрмен пужа одмах иза оних кула на двору. То брдо служи монастиру и као зид и као заклон.

Црква која стоји у сред двора нова је а стара је изгорела сва до темеља. Обновише је у 1839 и то новцем који је већином дошао као милостиња. Сазидана је у облику грчкога крста с кубетима а храмови су јој бојом исписани и с поља и изнутра. Унутра кров стоји на стубовима и има леп иконостас од позлаћеног дрвета а израдили су га цинцари дворесци који све таке послове у Турској раде. Показаше нам једну Христову главу, живопис једнога самоковљанина који се у Москви учио. Беше то разнежени византијски тип икона у руској капели у Визбадену.

У храму беху чудни поклоници — пастири са Балкана који говоре искварени један говор латински, зову себе „Романци" а живе као дивљи. Они пасу стада, и кад су људи негде на страни, онда жене саме бране своје колибе па су као оно Арнаутке на гласу што пушком погоде куд погледе. Свој начин живота показаше оним што о нама примећаваше, јер видећи да смо странкиње и да нас турска стража прати, одмах помислише да није могућно да смо од своје драге воље амо дошле, па пружајући прстом на нас питаше, „а у којој су их земљи заробили?"

Да није оваких монастира какав је Рило они би пастири остали без сваке вере, али овако овде се скупљају у извесно неко време исповеде се и причесте. У колико се ови људи могу сазидавати службом божјом на језику који они не разумевају, то је можда отворено питање, али смо ми овде биле сведоци поуке коју у таквим приликама иконе могу да даду. На зиду црквеноме беше бојама исписано рођење Христово. Старије оваке фреске управо су страшне иконе, и бар се о онима који се њима клањају може рећи да *не* обожавају и образ нечега чега нема ни на небу ни на земљи;" али су новије слике више налик на живот, а ова је икона била прави источњачки призор. Један од пастира поклоника угледа је па усхићен повика, „Гле, ово је рођење Христово!" Жене се на мах стекоше око њега а он им онда редом показиваше дете, матер, звезду, пастире, вола, магарца, — и све им редом тумачаше шта је.

После смо одстојале вечерњу и при њојзи на једном месту калуђери скидоше камилавке и остадоше позадуго гологлави а дуге им косе падоше по раменима. Певање је било добро што се тиче самих гласова, али једнозвучно (монотоно) и кроз

нос. Учинило нам се да се разликује у неколико од онога које смо слушале по грчким црквама; али се још није онако дотерало као српско појање, у коме је западни утицај прогонио мисао, која као да превлађује на истоку онако као и у Шотској, и по којој има нешто светињичкога у појању кроз нос.

Најзнаменитији је део монастира Риљског, стара кула у којој је првобитна црква. Време кад је ова последња зидана открива се и тиме што је она подигнута високо у зиду који нема ни једног прозора нити каквог другог отвора осим једнога изнад врата кроз који су бацали камење или просипали укључало уље на оне који би ударали доле на главну улазницу. Ово није црква св. Јована Риљског који је живео и умрио као пустињак молећи се Богу по пећинама и шупљим дрвима; па ту му није ни гроб који лежи мало по даље од брда. Кажу да је кула сазидана у врло старо доба да брани монастир од разбојника, а без сумње се показао користан и после за најгорих дана мусломанскога фанатизма, кад је живот монашки захтевао јунаке људе. На подножју куле има једна ћелија где затварају оне који с ума сиђу и одакле су их уводили у цркву у време службе да би се зли дуси из њих истерали. Монах нас један запита да ли и у нашој земљи има таких лица. Ми рекосмо: „има, али уместо ћелија ми их смештамо у велике и простране станове и у место к свештеницима ми их водимо к лекарима.“ „Па да ли оздраве?“ „Понекад оздраве, на жалост не увек.“ „Чудо,“ повика он, „то је баш као и с нашим!“

Последње место које походисмо беше костурница, и ту на олтару опазисмо многе лобање. Рекоше нам да се сматра као особита пошта покојнику кад му се глава остави на олтару у капели костурничкој, па његови сродници хоће и да подобро плате зато. Тако исто рекоше нам да се и овде као и по грчким крајевима Турске мртваци ископавају да се по стању њихова тела пресуди да ли су им душе на небу или у паклу.

У захвалност за оно што нас у монастиру штедро угостише не хтедоше нам сутра дан допустити да оставимо ништа друго осим једног поклона намењеног цркви. С друге стране ми понесмо собом занимљиво изрезане дрвене кашике, слику старога Краља Шишмана снимљену с једног савременог документа, и једну сасвим нову историју о светоме Јовану риљском, о његовим изванредностима, чудесима и погребу.

ГЛАВА XI.

ЈУСТИНИЈАНОВА ВАРОШ.

Кад смо већ једном у Велезу ваљало је гледати како ћемо и њега и изићи. Коњ, који беше извинуо ногу, није био опасно повређен али још не би могао за неко време служити. Кочијаш навали да ми чекамо у Велезу док он одјаха у Битољ да доведе другог. Али на ово не могосмо ни мислити. Тако ми му платисмо његов бакшиш, дадосмо му једно писмо на конзула у Битољу, коме изложисмо шта је и како је а још пре тога оправиле смо и тако исто писмо турском поштом.

Ослободисмо се кола па сад како даље да путујемо? Ко коњу? Али пут у Скопље удараше преко једне зажарене равнице; а осим тога ми се осећасмо тако слабе и болне да не смо могле јахати цео дан. А да ли да седнемо у таљиге које вуку биволи као што је обичај овде? Али волови путују три пут спорије но најспорији коњ, и то путују само кроз оно неколико часова док је хладовина. У овој незгоди дође нам тумач да нам каже чему се наш домаћин присетио, а то нам се некако чудно учини кад нам излагаше шта је. „Послушајте“, рече нам, „да вам кажем како Турци преносе своје жене с једнога места на друго и како и сами путују кад су болесни, јер овуда нико не путује на колима. Начини се „мала собица“ са вратима и прозорима, све од дрвета па притврђено на моткама: коњи иду између ових мотака спред и с назади те тако носе собицу, а и два човека иду са сваке стране да је придржавају. Турци зову то „тактараван“.[1] Другим речима не остајаше нам ништа друго већ да путујемо на носилима и то још на врло грубим. Стрми ми се беху ничим постављене, не беше у њима седишта а ни ниједу бала на довољно дугачка да би се у њима човек испружити могао. Уз то бала су и сувише узана те не могосмо ни једна у

[1] Ми можемо ову реч [illegible] — а изгуби је ми, у [illegible] [illegible].

другу згодно седети, а у сваком другом положају једна или друга од нас била би у опасности да развали врата. Мотке на којима су стојале биле су привезане и с једне и с друге стране за дрвена седла коњска али тако незграпно и тако зло утврђеним завежљајима, да је се равнотежа „мале собице“ претурала час на једну час на другу страну. Она неколицина људи који су требали да пазе на њу, врло јој мало пажње поклањаше, и да није било нашега каваса, којега велика љубав да све налази нешто да замери и наређује око себе сад нам добро дође, то би се ми више пута изврнуле биле. Припеку сунчану која упираше у снизак таман кров, ми избегосмо прикуцавши неколико чаршава по таваници те тако начинисмо белу драперију. Наравно да би било узалудно и да покушавамо видети околину кроз коју на овакав начин пролажасмо, па тако пут између Велеза и Скопља нека остане неописан.

У по дне се заустависмо у хану Каплану, и док смо ту биле опазисмо да време хоће да се измени: Кириције предсказиваше да ће сутра бити грмљавине. Ми настависмо пут у тактаравану, али наредисмо да нам поведу коње наше оседлане поред нас. На скоро жега сунчана попусти, дан се клонио к ноћи, ми почесмо да страхујемо да ћемо позно стићи у Скопље и изгубисмо све стрпљење с полаганим покретањем носила. Изађосмо на поље из њих нађосмо се на пустој једној равници омеђеној ниским брдима; изнад нас сиво небо осветљено сунцем што у облаке залазаше — градић скопљански пред нама у даљини. Чисто не знамо шта нас ту већма оживљаше, да ли она хладовина на коју се не бесмо навикле, да ли што слободно могасмо мицати нашим згрченим удовима. Обично ми смо много штеделе наше коње, све страховасмо да им не нахудимо брзим путовањем, али близина стана где ће се одморити, и сразмерно равно земљиште, дадоше нам чиме да се извинимо за онај кас у који жудисмо да се сада упустимо; тако полетесмо те свршисмо пут тога дана много боље воље и далеко мање уморне него што се осећасмо или бар уображавасмо да смо при поласку нашем из Велеза.

Кроз малени прозор на тактаравану ми погледасмо не ћемо ли где угледати село Таор за које је Хан доказао да је то стари Таурезијум, место где се родио цар Јустинијан. Кад већ дођосмо у Скопље па се згодно наместисмо у чистој кући једног Цинцарина трговца ми отворисмо наше књиге па читасмо све оно што год где могосмо наћи да се тиче цара овог и његове колевке.

Готи који су од почетка па до краја стојали као кумови толи ким делима и толиким лицима словенским, одавно су се држал да су сународници Јустинијанови и изводише му име из једн готске речи. На срећу филологија је помогла да се увиди и о баци ова погрешка. „Управда“ се не тера више на силу у р „Aufrichtig“, него се признаје да је то права словенска реч да значи савршено то исто што и Јустинијан. И самоме имен оца царевог, Исток, сада се придаје његово право порекл Занимљив је удес што је цар византијски словенскога п рекла у исто време цар славан што је издао законик, а у р нијој историји сваког словенског народа краљевски је закон давац много више у части него и сами војвода или какав осво ник. Био сад то чешки Крок или краљица Љибуша, или пољск Крако, или словачки Сватоплук, или српски Душан, или - ближе нашим данима, велики Петар руски и св. Петар владик црногорски; свуда је ту војничка страна некако потчињена, напротив словенски се јунак највише слави као реформатор законодавац.

Јустинијан је показао како поштује своје место рођења тим што је дао те га са четири стране оградише зидом и утвр дише са четири куле — начин утврђивања који се зове тетра пиргон; зидаше и подизаше вароши и села по целоме округу нарочито главну варош Скопље. Овој кад се с нова сазида улепша даде име Јустијанова прва (Justinianea Prima) и на чини је столицом архијепископа од Илирије. Тако је то стојал док Самуило краљ бугарски не начини од Охрида престолниц своју па овамо пренесе и столицу архијепископску па ће тад бити да је са овом столицом пренесено и само име Јустинијан Прима на Охрид.[1] Прокопије вели да би тешко било описат све оне цркве, величанствене зграде, дворане на стубовим пијаце и изворе којима је Скопље украшено било у данима, ка се звало Јустинианеа прима; један водовод добро га је водо снабдевао и на кратко његов је напредак тако утврђен био, ј је још дуго времена остала као једна од најлепших и најбог тијих вароша у овоме крају света. За време српског царст цветао је под именом „Скопље“ као слободна варош са вел

[1] Охридски митрополити потписивали су се као архијепископи „Јустинијан приме и Охриде“; а Ахрида или Охрида био је стари Лохнид. Види разл по којима Хан држи да је „Јустинианеа прима“ Скопље. „Reise von Belgr nach Salonik“, стр. 16.

ки годишњим тргом, и у њему се коваше новци од којих има примерака у београдскоме музеју. У 1347. држан је у Скопљу велики српски сабор на коме је Стефан Душан проглашен за цара и на коме је издан законик који његово име носи. Ту је и митрополит српски подигнут на чин независног патријарха.

Кад последњи цар српски изађе пред Турке на поље Косово, северно од Скопља, тада варош ова паде као прва добит освојницима у руке; шта више нека предања казују да им се мирним начином предала као један део земаља који по наследству припадаше Краљевићу Марку. Толико се извесно зна да је султан Бајазит још оне исте године кад је била битка косовска послао Турке да се населе у Скопљу, тако да је оно морало потпасти под Турке непосредно много пре осталих делова српске државе. Утицај који исушује и обара и на њему се показа, али с почетка полагано: први насељеници подигоше лепе мошеје; у 1686 један је путник описује још као варош у цвету, па све и у прошлом веку дубровачки и мљетачки трговци походише је често, и оставише своја имена уписана на стубовима главнога хана. Али сада Дубровник није више слободан а Скопље је опало место, јадно и жалосно, становници му једнако болују услед нездравог испарења неисушених баруштина. Још је жалоснија судба снашла Ново Брдо, варош два дана пута на север од Скопља, којега смо новце виђале у Београду. У српско доба Ново је Брдо било на гласу са својих богатих руда сребра, и називаше је матером вароша. Мајор Зах који дође да је у 1858 походи, нађе само још шестнајест кућа, од којих је само једна била хришћанска а остале мухамеданске. Мусломани који воде своје порекло још од азијатских насељеника казују да је варош од пре имала обично око 6000 кућа; а ово је тек само половина онога броја за који Хришћани тврде да је био. Један извор опадању ваља потражити у томе што је у околини био један замак, сад развалина, али још не давно седиште једноме наследноме губернатору. Оваки су губернатори бивали арнаутске поглавице које не ће да знају за закон, које за време нереда турске владе заменише своја брда са пленењем напредних вароша српских, а напослетку и сами пропадоше у устанцима противу султанове владе.

У Скопљу су нам спремили стан у кући једног трговца Цинцарина који живљаше у најлепшем крају вароши т. ј. на обали реке Вардара. Наш домаћин беше некаки старац гунђало, који

зачуди наше слуге својим тврдичењем што га поред свега свога богатства показа у храни својој. Онај дан кад ћемо се кренути један омлађи човек и једна лепушкаста млада жена у богатоме руву дођоше у башту, па чусмо да је тога дана била у кући као нека светковина. Они нам изгледаше као да су ради да се упусте с нама у разговор али што ту беше и преки старац то нам завеза уста.

Нездравост Скопља већ је изашла и на глас па се побојасмо да не навучемо на се грозницу ако дуже останемо. Али нас овај пут мена у времену спасе, премда нам је се наш каваз поболе па имађаше у лицу болешљиву боју за све време нашега станка ту. Да не би ништа ризиковале ми смо биле наумиле да останемо само један дан, па онда кланцем качаничким да путујемо у монастир Грачаницу, и варош Приштину на пољу Косову; али кајмакам скопљански посла поруку да останемо два дана па ће нам тада моћи набавити кола, у којима ћемо моћи путовати цео пут до Грачанице. На ово ми пристадосмо па одлучисмо да друге вечери походимо град.

Град скопљански лежи на ниској једној стеновитој равни, која мора да је била утврђена још у старо доба. Рекоше нам да оно по правилу не би требало да су нас пустили да улазимо у град на коњу, али су нас пустили да се не би, не знајући за обичај, нашле увређене кад би нас позвали да се сиђемо с коња. У граду нађосмо неколико оголелих турских топција и цело нам место изгледаше пусто и жалосно. Кајмакам је отпре становао у њему, али му је ту недавно конак изгорео, па сад станује у вароши, а поцрнели зидови његовога стана ни мало не повећавају лепоту града.

Попесмо се по једној у зиду узиданој степеници горе на један део прсобрана, па ту уживасмо особени премда не баш красни поглед на равницу без шуме и на сниска брда.

На северо-исток равница је скопљанска омеђена једним ланцем ниских планина које Турци Кара-даг а Словени „бугарска црна гора“ зову. Заптије нам рокоше да су по тим планинама становници нешто Албанесци а нешто Бугари. Северно лежи упоредни ланац Шар планине (стари Scardus). Ту су извори реке Вардара, која отиче равницом скопљанском. Један део ове равни покривен је пољима на којима се сеје пиринач, а источну полу заузимље нека бара као језеро, којега површину Хан'цени на један сахат у дужину а један у ширину. Лако би се

могла исушити, али почем је не исушују, то она чини те је Скопље жртва кужних грозница. С нашег места на граду ми могосмо видети како се повлаче два друма или управо два друмска трага, који пролазе кроз Скопље. Онај којим смо ми путовале води из Маћедоније у Стару Србију и Босну; други онај који иде с истока на запад прелази теснацем једним у Шар планину па у Призрен и сједињава Тракију и северну Бугарску с Албанијом и Јадранским морем.

Једина лепа зграда која нам привуче очи на се, била је једна мошеја са особито лепим мунаретом. Вођ нам рече да је мошеја та „стара четири стотине година“ — што значи да је тако стара како ма која мошеја у овоме крају може бити, јер „четири стотине година“ то је израз којим се обично и укратко казује време одкако су мухамеданци заузели словенске земље. Казати да је нека зграда „четири стотине година стара“, то значи другим речма да су је зидали још први освојници; а кад се каже „*више* од четири стотине година“ онда је то већ израз да је нешто било за хришћанске владе. „Данас“ додаје још заптија, „не зидају више тако лепе мошеје, ништа друго, до јадних, малених кречом окречених зидова!“

Сутра дан походисмо словенску школу, а домаћин нас наш уверавaше да је Грци немају овде. Овде смо дакле дошле већ на тачку где се грчко-цинцарски утицај сасвим измиче. Док у Битољу Цинцари имају школа својих и Бугарима не даду да дижу своје у Прилипу већ имају само једну а Бугари две, у Велезу им је школа млого мања но школа словенска, а у Скопљу је никако и немају. Скопље је доиста место где се бугарски живаљ сусрета са српским, а у српским крајевима ни Румун ни Грк не може да се одржи искључивајући Словенина. Изгледа као да историјски понос и после уздање, да ће опет једнога дана предузети да царује, што све даје Грку тако позитивну силу којом утврђује и одржава свој положај на очиглед Бугарима, налази у историском поносу и опредељеној частољубивости Србина нешто што га претеже. Цинцарски су трговци у Скопљу најимућнији грађани али је хришћански учитељ Србин, па у њега нађосмо слике старих српских краљева и јунака који су живели у оне дане кад је Скопље било место српског сабора.

У Скопљу имају три словенске школе; две од њих имају скупа 60 ученика а друга која је већа има 100. Хришћани су сазидали себи и цркву како се чини без икакве запрекё, а за

ту слободу могућно је да имају захвалити томе што је Скопље било за неко време конзулска станица. У овоме крају који се простире одавде до Ниша има више места, где су Хришћани добивши од султана ферман да зидају цркву, два пута гледали како га Мусломани из околине газе и једва им испадаше за руком да га одрже кад и по трећи пут не пожалише труда и новца да га задобију. Да се тако што десило и са скопљанском црквом то би ми на сву прилику чуле што о томе; па не чусмо ни да се што туже на грчкога владику. У време наше походе он је био некуда отишао а његов је заступник на сву прилику читао молитве на језику на ком је народ хтео.

Док смо се бавиле у школи скопљанској дође нам један трговац који јако жељаше да нас види јер рече да је пре годину дана слушао о нама у Босна серају (Сарајеву). Даље нам причаше да му је отац Црногорац прогнан са брда што је преступио закон; да је сам стекао нешто новца као путнички трговац и да се настанио у Скопљу. Позивајући се на његово познавање разних крајева земље ми га запитасмо шта мисли ко се боље понаша према раји босански или албански мусломани. Он нам рече да су најсуровији, најграбљивији и најбезаконији Мусломани у Турској Албанци у Пећи, Ђакову, Призрену, Приштини и Мухамеданци око Прилипа. Босански су Мусломани велики насилници али најпосле „то је све само то што су Мусломани; иначе говоре истим језиком као и ми“, „док Албанези и Османлије не говорећи нашега језика били би нам непријатељи па били Мусломани или не“. Запитасмо га да ли је нашао да Албанези хоће да држе своје обећање кад некоме зададу реч да ће држати мир или да ће га бранити. То рече да је сасвим тако. „И најљући Арнаутин кад рекне реч „Беса“ — мир — ма и најсиромашнијем рајетину, хоће да је одржи; Бошњаци немају таквог талисмана, слабо кад држе да је реч Хришћанину задата, света“.

По сведочанству једнога путника калуђера писца занимљиве књиге „Дечански првенац“, имају два места у околини скопљанској на обалама Вардара која би могла бити предмет какве походе. Једно је развијена црква и монастир Лешок, а друго су развалине старога замка Просека. С овим је замком у свези ова прича. Срез, члан један бугарске краљевске породице, спречка се нешто са својим сродницима па прибегне к српском краљу Стевану. Стеван га лепо прими и даде му да управља зе-

мљом између Призрена и Скопља, а која се сад зове горњи и доњи Полог. Али Срез сурово поступаше са својим народом, па све бацаше људе с једнога моста, од којега и сад имају остатци, доле у реку. Узалуд га Стеван опомињаше, па најпосле оправи свога ујака св. Саву да усаветује тврдоглавога госта. Срез не само не хтеде се поправити него поче да се договара са својим рођацима како би крај овај извукао испод српске власти па довео под Бугарску. Али једне ноћи дов је тако размишљао о овом издајству усни страшан један сан, и пробуди се вичући: „Уби ме св. Сава!“ Од тога се тренутка не могаше опоравити и наскоро затим умре бедно.

ГЛАВА XII.

ПРИПОВЕТКА О ПРОШЛОСТИ СРБИЈЕ.[1]

„Земља коју данас прави Срби заузимљу то је, као што се већ може и мислити, Србија. Али има и више других земаља које су више или мање српске. Босна, Турска Хрватска и Херцеговина српске су. Далмација је у своме главноме по крви и језику српска. Коринтија, Карниолска и Хрватска, које језик неки зову вендским а неки илирским, српске су земље. Црна је Гора српска. Ускоци и Морлаци су присни род са Србима. — LATHAM'S Ethnology.

„Србија, комад једне некада снажне државе, има у себи семе за будуће краљевство. — UBICINI, Les Serbes de Turquie.

Слике српских краљева што красе собу учитеља скопљанског, београдске читанке којима се он у својој школи служи, показују да смо већ на међи од Србије, премда не на међи онога комада српске земље који се од 1830 године Србијом зове. „Les

[1] Ми називљемо овај нацрт што иде „приповетком" а не историјом које за то што није могућно сабити у неколико страна ма што, што би заслуживало име историје а које и нарочито с тога што оно што смо ми раде да изнесемо пред наше читаоце и није друго него просто приповедање о прошлости српској са њезиним најзнатнијим менама и карактерима, онако како је она позната свакоме детету и како се она пева на свакоме огњишту. Често се већ опажало да су Срби, па и најсиромашнији и најнеписменији, добро упознати са својом историјом, и осећају и говоре о краљевима и јунацима који су живели толико стотина година пре као да су лица која и данас живе. Тако нешто само у облику скопчавања народне прошлости са вером спазио је и у Руса писац дела „Lectures on the Eastern Church." У Србији поглед на историју има неизмерног утицаја на народ и човек ваља и сам да добро знаде историју ту, ако хоће да их разуме. Списак српских извора за српску историју до 1830 има у Шафариковом делу „Geschichte des serbischen Schrifthums, а Даничићев речник тумачи старе изразе и називе. Има више добро познатих дела и превода па француском немачком и енглеском језику. Можемо споменути како су нас замолили да се угледамо на француске и немачке писце па да пишемо енглески „Serbia" место „Servia", што је само грчки облик тог имена. Многи писци мисле да нова реч „Слав", којом европски народи обично зову Словене, долази од словенских ратних заробљеника што их у робље одводише и продаваше Франци и Саксонци у то доба кад је већи део данашње Немачке ваљало освојити од Словена. Али су неки писца отишли још и даље па хоће да доведу име Србин са латинском речју „servus" (роб) у свезу, погрешка којој Срби не гледају да даду баш много маха замењујући писме *в* са *б* — у изговору свог имена.

traités n'effacent pas les nationalités" (уговори не бришу народности) и граница нове кнежевине српске није граница „српских земаља."

Тиме ми улазимо у предео један пун историјских успомена а да би их разумели ваља да познајемо изворе на које би се позивати могли. Да би избегли посртање по глибу нечувених имена и догађаја, ми ћемо покушати да дамо читаоцу мисао неку о прошлости српској излажући укратко њезине главне периоде и нацртавајући представнике — карактере у свакој од њих.

Прошлост српска има четири дела — растење, славу, пад и опет подизање. Овде у њезиној судбини можемо опазити нешто налик на судбину Русије и Шпаније: и ови народи као и њезин, приклонише се ниско пред напором мусломанског освајања, а кад тај напор истроши своју снагу, мало по мало али без престанка подизаше своје главе.

Свака од оне четири епохе у српској историји има свога представника. Први је од ових Стеван Немања који у половини дванајестога века састави више одвојених и потчињених влада у једну независну монархију. Други је цар Стеван Душан, који у половини четрнајестога века подиже монархију на царство и намишљаше да одбрани цело полуострво од навале турских мусломана сједнавши народе његове у једну јаку државу. Трећа је епоха означена смрћу цара Лазара који у 1389 изгуби одсудну битку на Косову; иза овога Србија плаћаше данак Турцима. Четврта се епоха почиње с почетком овога века и скопчана је с именом Милоша Обреновића. Први устанак српске раје свршио се с несрећом и његов јуначни вођ Карађорђе, изнурен и у очајању пређе у Аустрију. Тада Милош предузе изгубљено дело, отрже Турчину један део српске земље на јужној обали Дунава и од тога начини зачетак европске једне државе.

Али да почнемо с почетка: Ко су Срби и од куда су? Шафарик мисли да име „Срб" значи „народ, људе" и да је морало бити једно од оних којим су су се словенска племена у најстарије доба међу собом звала. *Словени*, то јест они који говоре, друго је генеричко име, којим су се означавали они што су једним језиком говорили, за разлику од *Немаца* то јест немих странаца.

Чини се као да су се словенска племена што се најпре настанише у земљи између Трста и Солуна, звали Словјени или и Славјани. Као њихови потомци сматрају се данас словенски Бу-

гари и Словени који станују у Коринтији, Карниолској и једно
делу Штирије. Оба ова народа сматрају се као старији насе
љеници у овој земљи но што су Србо-Хрвати, који се посл
населише управ посред њих те их раздвојише; и говори ов
два народа, премда се сад разликују између себе, опет су мног
ближи старом писаном словенском језику но што је то српск
језик.[1]

Доселење Србо-Хрвата кажу да се збило овако. У почетк
седмога века ударише Авари на северне крајеве источног цар
ства — Авари татарска ордија која верна своме пореклу н
само освајаше већ и истребљиваше народ и разораваше. Да б
искоренио овакав рој и да би опет населио земљу, цар Ирак
лије позва у своју државу извесна нека словенска племен
која оставивши своја стара седишта тумараше тамо амо по се
верној обали Дунава.

Земља из које ова племена дођоше лежи с ону страну Кар
пата па се одатле пружа дубоко у Русију. Њезино опште им
Србија као да је означавало земљу у којој станују словенск
племена, али је се још нарочитим именом звала „бела Србија
за разлику од „Црне Србије", једног краја који стењаше по
туђим јармом. Западни и брдовити крај звао се Хрватска (о
речи „Хрб" брдо, вис), и уз то још „црвена и бела" то јес
лепа и слободна. Хрвати су били први који се кренуше и каж
да је њих цар најпре и позвао; неки од њихових српских су
племеника пођоше за њима, други остадоше у својим старим се
диштима до данас. Дошавши на југ од Дунава Хрвато-Срб
назваше своје нове насеобине по свом старом завичају.[2]

Племена која се настанише најближе Бугарима дадоше сво
јој земљи име „Србија", и југо-источна се граница ове прости

[1] Шафарик, Slavische Alterthümer, I. стр. 180. Шафарик мисли да се у оно врем
кад су Ћирил и Методије почели да преводе св. писмо језик којим су словен
ски народи у Тракији, Маћедонији и Мизији говорили, још звао *словенск*
онако као што се тим именом и данас зове језик словенског народа у Кори
тији, Карниолској. Узевши (као што се обично узима) да је име „Бугарска
татарског порекла. могло би се казати да је у Бугарској као и у Русији сл
венски народ претопио у себе страну једну расу која му даде прву династиј
а ова опет династија даде земљи име,

[2] У Хрватској су нам показивали развалине једнога замка на месту „где су о
пре стојала три замка што припадоше Чеху, Леху и Русу или Моху који нас
лише Чешку, Пољску и Московију или Русију." Ова прича која сасвим искреће
правац струји исељавања, врло је завршена, и може бити да је у садашњем сво
облику покушај да се скопча местна једна прича са оном старом и славном
три брата који су како се у Чешкој и Пољској казује, дошли из карпатске Хр
ватске.

раше од реке Тимока да Бара (Антивара) на јадранском мору. Хрвати који су имали први избор, настанише се мало к северу и западу. Отуда дође да примајући хришћанство Срби потпадоше упливу Византије а Хрвати утицају Рима; удес праћен раздором и несрећом кад се западна црква одвоји од источне.

Хрвати су имали за се своју монархију све до почетка дванајестога века кад метуше круну на главу кнезу једном који већ беше краљ угарски. Сада је носи цар аустријски; али у свима пословима са тако названом троједном краљевином Далмације, Славоније и Хрватске, он је обвезан да се служи називом краља а не цара. Кроз средњи век свеза Хрватске са снажним суседима спасе је од Турака, с којима је у осталом била у непрекидном рату скоро све до данас. Још дивљачнијег је непријатеља одбила у оној монголској ордији, што у тринајестоме веку пређе сву Угарску, а коју Хрвати уставише и до ноге разбише на Гробнику близу Реке (1241).

Садашња главна варош Хрватске, Загреб, чини жижу за онај југословенски патриотизам и књижевност каква се налази у латинској цркви. Кад ми бесмо у Загребу Хрвати огледаше да задобију натраг ону самоуправу коју су ставили били као услов кад своју круну метуше на главу Хапсбурга једног. У тренутцима незгоде цар је до сада правио уступке, али их је одмах трзао натраг или и неутралисао чим би се осетио у мало згоднијем положају. Отуда може бити да ће мање практичних последица имати политични преговори Хрвата било с Бечом било са Пештом, него од њихове тврде намере да с нова заведу у своје цркве службу божју на словенскоме у место на латинскоме језику и што признају народну своју свезу са Србијом усвојивши њезин књижевни језик за свој.

Ми се овако мало задржасмо око Хрвата да се не би ко чудио шта би с њима и куд се денуше, а сад ћемо да се вратимо њиховој браћи исељеницима, Србима. Факт, који нарочито ваља да се спомене у овога народа за првих пет стотина година пошто се настани јужно од Дунава, то је оно општинско уређење, које прежививши све толике мене, остаде у њих све до данашњег дана. [1]

[1] Г. Мен, који палази трагова овој врсти организације бар у свију племена индоевропскога стабла, додаје да се она и до данас задржала на разним ступњима развитка у Хиндустанаца, Руса и Словена у Турској и Аустрији. — Вид. Maine's Ancient Law.

По неким изворима онај крај беле Србије одакле исељеници дођоше, звао се Бојка, то јест земља ратоборних, па заиста као да су људи првог доселења били ратоборни, па пређоше Дунав као организовано друштво под управом својих кнежева, друкчије дакле но што то би случај са Словенима који населише Бугарску. Позније они признаваше понекад византијског цара, понекад бугарскога, али свагда управљаше њима само њихови народни главари.

Најстарији је облик српске владе жупа или жупанија, коју налазимо у свију словенских народа у истој страни света. И данас у Хрватској жупаном се зове општински званичник вишега реда; у Угарској (где устав има словенски супстрат), ово име оставља свога трага по разним називима почевши од старешине окружног на до палатина. „Жупа“ значи управо „сунчана земља“, па одмах ту опажамо оне сунцем огрејане долине окружене амфитеатром од брда, а то и јесу врло чести географични облици у земљама где Срби станују. У време првога досељења многе су планинске крајеве држали као што и данас држе, Албанци или полатињени староседиоци, које су Срби назвали Власима или пастирима[1]). Па и Срби који се настанише по планинама дуго задржаше независан племенски (клански) живот. Али се жупе на скоро засејаше селима; сељани здружујући се ради обране и реда избираше једнога судију и вођа за сву жупу, овај се човек назва жупан, а временом његова се влада прозва жупанијом. У свакој жупи била је једна тврдиња или „град“, који заједно с управом наскоро пређе у наследство једне породице. Међу жупанима један се звао „велики“; али он као да је више био „први међу равнима, него ли носилац неке централне власти. Понеки писци кажу да је најстарија престолница једног српског великог жупана била варош Дестник или Десница, а за њу веле да је лежала негде између реке Босне и Дрине.

Дуго су српске жупаније живеле по овоме нецентрализованоме демократичноме начину; свака забачена општина слободно је уређивала своје општинске послове, — није морала

[1] Почем су ови пастири говорили латинским неким говором, то Срби почеше и све остале народе који говоре на којим словенским наречијем, па ма они били Румуни или Италијанци, да називају Власима, а име „Латини“ придаје се свима онима који припадају римској цркви па ма од ког народа били. Доста је чудно што Мухамеданци називају Власима и саме Србе по Херцеговини и по другим крајевима, а то име придају и свима хришћанима источне цркве.

за свет није свет марио за њу. Ова врста пасивнога социјализма као да је урођена неким народима словенскога племена. Тек се муком доводе до тога да их се тиче шта бива и изван њихове општине; с тешком се муком доводе да престану гложати се између себе због ситница, те да би с важношћу могли говорити изван својих врата. Кад се најпосле разбуде то је обично онда кад им је невоља да се отресу туђег господарства, или кад им се ставља на врх један од оних великих људи који се рађају да буду јунаци и пресудници рода људског. Нарочито у време кад је груба сила владала светом — као што то беше у средњем веку — словенска је држава могла постати само тако снажна што јој се снага састављала у рукама једнога човека који је способан да народ води.

Па тако епоха српског растења почиње се, кад се међу жупанима подиже племе једно које је кадро било да остале уједини у наследну монархију и да им се стави на чело. Ово племе води своје порекло са брдовитих обала јадранскога мора, у ономе крају земље који и данас храни најхрабрије људе међу јужним Словенима, и где се независност, рано подигнута, одржала до данашњег дана.

Не далеко од источне обале јадранскога мора лежи једино велико језеро у земљама српским; иза овог језера подижу се у правоме завежљају планине осам и девет хиљада стопа високе. Из планина до на језеро, с језера до на море иду бродопловне реке кроз плодне равнице; једна од ових река, Зента или Зета, даде своје име доста рано целој околини својој.

Уз северни крај језера Римљани подигоше варош једну названу Диоклеја, а за коју кажу да је место рођења цара Диоклетијана. Позније, и та варош, као толике друге у истој страни света, начини се малом републиком, па је Срби заузеше и направише од ње главно место жупаније. Латинска цивилизација дохвати се нових грађана и историју старе Зете казује хроничар Дукљански.

Зетски Срби не могоше дуго остати у оном пасивном стању у коме беху њихова браћа даље у унутрашњости, јер их положај њихов доведе у непрекидни додир, с разним суседима: у Охриду с поданицима бугарскога царства, у Бару са људма византијског царства; позније с народима западним. Њихово језеро и његове богате равнице примамљиваше странце, па то заједно с близином мора разбуди дух трговачки. Као последица овоме

дође и дух освојнички; Зећани раширише своју власт у унутрашњост, с једне стране према Требињу, с друге према Кроји а дуж обале пружише руке до Драча. Да се одржи овај положај беше нужно да се одржи и ваљан ред и спремна убојност, а ова је нужна била и да се задобије поштовања у суседа по планинама — у оних грабљивих Албанезаца, који, док год су се бојали Србина, беху му поданици и врло добри пријатељи. Тако је дошло те у Зети српска жупанија створи и морске капетане и војску по сувоме, и да се српски један жупан разви у Краља.[1]

Једнога од старих зетских краљева ми већ помињасмо, то јест св. Владимира, који се ожени ћерју бугарскога Самуила, и којега је гроб у Елбасану[2]. Други, по имену Бодин, појављује се при опсади Драча и помаже Норманима противу источнога царства. На дому овај краљ рашири власт зетску, и принуди Босну и Рашку да приме жупане које им је он изабрао. Његовог синовца и наследника Визанћани зову Бахином и помињу га што је изашао био на удвој њиховоме цару Манујилу Комнену. Српски га писци зову разним именом, али га сви знају као оца њиховога великог Немање.

У ово време већина је српских земаља имала за своје жупане људе који су припадали породици зетској, и кад Бахин умре он остави земље свима својим синовима, а најмлађем сину Немањи земљу Рашку. По смрти очевој браћа и стричевићи неки хтедоше узети од Немање земљу његову, али их он савлада, доведе Зету и Босну да признаду његову власт и би признат за великог жупана српског године 1102.

Назив овај донесе му у руке готово монархичну власт у земљи, и моћ да се — и даље шири. Немања узеде од Византијских заповедника све оне утврђене вароши које Грци још једнако држаше, и на тај начин доби Ниш, Скопље и Призрен. Последња ова варош лежећи на северној косини Шар планине врло је згодно положена да се из ње управља земљама између Бугарске, Дунава и јадранскога мора. Па тако и дође време ново кад Призрен постаде Српски Цариград[3].

[1] Назив се „краља“ (Чех) даје без разлике већини њих и то пре Михаила о коме Шафарик вели да је доиста примио круну из Рима у 1078.
[2] Хилфердинг, Историја Срба и Бугара гл. 8. део II.
[3] Име „цар“ нарочито значи императора, али се иначе даје и свима највишим владаоцима; тако премда су српски владаоци тек у половини четрнајестог века увели титулу царску, опет се у обичном говору сви Немањићи зову ца-

Најпосле Немања не хтеде више ни по имену да буде подчињеник византијског цара, већ гледаше да осигура круну себи, а европски положај Србији. С овом цељу он предусрете немачкога цара Фридрика Барбаросу, који полажаше у свету земљу на крсташки рат, па му понуди да му се поклони као суверену за Ниш и још неке друге земље; а под условом да га он призна за Краља српског. Али се Фридрих није могао упуштати у овакве ствари а да не заподене распру са грчким царем, па отиде да као крсташ ратује и умре. Немања умре као велики жупан, с никојом другом потврдом до самог народног избора. Али његов син Стеван, назван „првовенчани" задоби признање својег назива како од стране папе тако и од грчког цара Никејског.

Ми ћемо позније имати прилику да говоримо о основатељу Неманићеве династије као ономе који је утврдио источну цркву у Србији; за сад га помињемо само као човека који је уједиинио жупаније у једну монархичну државу. Он је умрьо у 1195 и од тога дана до 1367 владаоци српски беху све сами Неманићи; списак њихов и њихових краљица додајемо на крају овога дела. О већини њих не ћемо сада ништа говорити; него ћемо само да поклонимо пажњу нашу оној мени кроз коју је народ српски прошао, док је постојао као средњовечно краљевство.

Србија је била кроз ову периоду приступнија странству но у ма којој другој пре и после тога. Њихови краљеви женећи се кћерима Византије, Француске и Мљетака, напустише уплив најцивилизованијих народа европских на народ свој, и оне цркве, живописи и рукописи што се сачуваше од пропасти сведоче како су тада лепо вештине напредовале. Осим тога имао је и један урођенички канал кроз који је западни утицај протицао у унутрашност Србије; ту мислимо слободне вароши на источној обали јадранскога мора, које словенске по пореклу, заузимаше место римских колонија и негујући образованост италијанску беху под заклоном српскога краља. Ту би могле убројити више малих република које су се готово до наших

ревима. Данас док је император римски познат као римски цар, турски је султан турски цар итд., само за владарку енглеску кажу, као оно и Турци, просто „краљица". Реч „краљ" и „краљица", као и толике друге, Турци су позајмили од Словена па их придевају свима хришћанским владаоцима, док већина ових формално не захтеваше да се сматрају равни с отоманским сувереном.

дана одржале; али међу најзнатнијим варошима беше ту Бар (Антивар), Котор и Дубровник, којих су се трговци налазили на свакоме српском тргу, докле имена њихових вештака још стоје урезана на вратницама српских цркава или се још помињу у народним песмама. Заведоше се разни закони који се нарочито тицаху „латинских“ трговачких путника, и нарочита наређења њима у корист. На прилику, за извесну једну царину коју плаћаше краљу, овај се обвезивао да их брани од разбојника или још и да им накнади губитак ако би их ко поробио; месне власти имале су дужност да их спроводе од једнога места до на друго, и за случај да изађу да се суде с каквим Србином закон је био да се половина пороте састави од људи њихове народности. Сматрало се шта више као богу угодно дело, кад се олакшава пут путнику, правећи „добре друмове, зидајући добре мостове и преправљајући добре станове.“ Спомен великога гостионика у Призрену сачувао се заједно са спомеником на његов годишњи трг.

Српско је краљевство имало непосредне свезе са великом латинском вароши словенскога имена — Млецима или Венецијом[1]). И можда се никоји страни утицај не може тако јасно опазити на споменицима старе српске државе као њезин. Новци, за које је материјал долазио из Новога Брда и Рудника, на сву су се прилику ковали у Млецима а за цело и на сваки начин по мљетачким отисцима (калупима). Примерака ових српских новаца има у београдскоме музеју где их има скупљених из разнога времена од 1195 до 1457 године.

Понеки од ових новаца има на себи латински натпис, а сви имају натпис словенски; и ова прилика расветљава нам начело, по коме као да се управљао саобраћај Србије са странцима. Страни обичаји могли су унеколико изменити њезине, али их не могоше истиснути; странац јој је добро долазио као трговац, као занатлија, али он не постајаше законодавац, пити владар, ни свештеник. А што се тиче српског језика — премда су му латински и грчки били нијближи суседи — он се увек одржао као посредница (медијум) којом се закони издаваше и вера учила. Свете књиге и закони писани су посрбљеним старим словенским језиком; тако и кронике, појезија и натписи; а народним се језиком служише за друштвени саобраћај свију редова, како на двору тако и на селу, како међу духовним тако и међу светов-

[1] Види додатак Е.

ним лицима. И они који нису упознати са историјом могу по овим фактима закључити 1., Да се народни језик рано почео да негује 2., Да главна звања у држави нису могла бити поверавана странцима, па ни касти каквој која би тако изашла изван народа да би тражила страни какав облик образованости. У тринајестом и четрнајестом веку Србија се јако одликује од многих суврмених држава што има династију и аристократију правог народног порекла; што се служила својим народним језиком то је јако карактерише, кад је сравнимо с Хрватском, Угарском и Пољском где је гајење народнога језика угушено било тиме што је неговање латинскога јако избујало било.

У књизи српскога племства стоје словенска имена па како аристократија није заведена на силу и освојништвом, то ће се по неко хтети запитати како се то она подигла међу патријархалним и демократским Србима? Један од оно мало заосталих представника правога племства југо-словенског, рече нам да српска властела доводи своја права не од непокретне имаовине у земљама већ од јавнога звања, па им отуда и име „властела", тојест они који имају власт; велики званичници зваше се велика властела, а мањи „властеличићи."[1] Међу великом властелом има више разних титула, више или мање наследних, најпре жупани, па онда кнежеви, па банови, а њихове се области зваху кнежевине, бановине и т. д. Војнички је чин био војвода, вођ у војни, име које је преко Немаца дошло Енглезима у облику једном који нема смисла, пише се т. ј. way-wode. За време краљева, војводе се појављују као владаочеви убојни другови; звање се то поверавало даровитом војнику па ма каквог порекла или ма каквог друштвеног положаја он био. Позније војвода се звао онај који је држао војводовину; али у Црној Гори војвода је и данас задржао свој првашњи положај, који је само у толико наследан у колико је војнички дар често наследан у најбољој крви у земљи.

„Господа српска" било да су у звању или не, имала су гласа у управи и ми их налазимо под тим именом „господа" на сабору. Скупљање сабора идентификовано је с главним историјским делима српских краљева; као што је на пр. ступање на престо, остављање круне, узимање нових придева (титула),

[1] Неколики занимљиви податци о српским титулама, званичним достојанствима и првоме и другом реду племства, имају у Даничићевом речнику из књижевних старина српских.

установљевање каквог новог звања, или обнародовање каког новог закона. Тако на прилику Немања оставља престо на сабору у Рашкој, а његов се син крунише на сабору у Жичи. Стеван Душан узеде назив цара на сабору у Скопљу, и са одобрењем сабора издан је ту законик који носи Душаново име. Српски је патријарах постављен био на сабору у Серезуи кад се угаси лоза Немањина нов је владалац изабран на сабору у Призрену. Осим ових историјских парламената још и народне песме помињу како сакупљена „српска господа“ врше контролу над већином владаочевих дела; и о једном таквом сабору, који ћемо ми мало позније још помињати, казује се како господа српска после смрти Немањине ишту рачуна где је и како потрошено благо његово.

Осим ове велике господе налазимо по саборима српским често и малу господу, господичиће, и њихов се пристанак тражи па да се нови закони издаду, онако као и пристанак велике господе, митрополита и владика. Под средњовечном монархијом први и други ред племства као да су стојали један према другоме од прилике онако као што у Угарској властела без титула стојаше према магнатима. Али у раније доба српски господичић могао је много шта имати заједничког са чешким „владиком“ или старешином фамилије који је као такав долазио на народну скупштину па имао тако исто права да даје свој глас као год и богатија и силнија господа. О извесним великим приликама кажу да је српски владалац сазивао све знатније људе из целе земље. „Скупштина“ нове кнежевине српске није то што и стари „сабор“, јер се оној чланови бирају. Али у Црној Гори, где се српско племе вратило натраг првобитним облицима, старо је име још једнако у обичају, као што је и сама скупштина по себи у најпрвобитнијем стању. „Збор“ се састаје на једноме крају поља цетинскога. Нањ долазе не изабрани посланици или представници, већ старешине породица и људи од уплива; а кад је опасност онда се сматра да је право и дужност сваког слободног човека да дође на збор онако исто као што му је право и дужност да носи оружје.[1]

Под краљевима из дома Немањина, Срби ојачаше у војни-

[1] Осим великога збора има тамо и „мали збор“ на који се састају знатнији људи и поглавари округа појединих. Дебате, које су често постајале врло гласне, могле би се утишати само кад би владика дао да се звони у црквено звоно; сада већину његових послова отправља редовно тако названи сенат или савет кнежев, него се и у овоме често разговор врло гласно води.

чој сили, и у старим документима и записима стоји како су они краљеви „свих српских земаља и приморја.“ За један тренутак дом је тај зажудио да учини нешто више, да обухвати и стопи све разне народе, да присвоји страну цивилизацију и да се стави да буде вођ у југо-источној Европи. Али то не беше мисао Србије, народ се њезин још не беше уздигао до на ту висину; мисао та живљаше и премину с једним човеком.

Име је тога човека било Стеван Душан, а доби још и придев Силни. Стеван, што значи „венчани“, назив је који готово сви српски краљеви носе и као да су га узимали при крунисању; Душан је чисто српско име. Ако има где каква аутентична слика Душанова, то ће бити каква од оних што су за живота његова сашињене и што можда још красе зид какве старе цркве коју је он својим даровима обогатио. Слика коју смо ми видели представља га као правог Саула и по висини и по јачини; коса као кестен, боја лица лепа. Његово велико, пуно, сиво око живо казује у исто време и мудрост и одрешитост — енергију; — особине које су можда биле обичније у Срба четрнајестога века но данас у потомака народа који је тако дуго одлучен био подједнако од интелектуалног образовања и од владања у већем размеру. И тело и глава онако како што стоје у реду стиснутих и издужених светаца исписаних по византијскоме начину, чине на гладаоца чудноват утисак снаге и душевне и телесне — онаке снаге какве је могла Душану задобити име „Силни.“ [1]

Душанова је мисао била ово: „Док је српски народ јачао грчка је царевина слабила и опадала; и док су се безбројни кандидати отимали око царскога имена Отоман се сваки дан све ближе примицао Европи. За што Душан не би претекао Турчина, узео Цариград, понео круну царевине па замахнуо на непријатеља сједињеном силом словенском и грчком. Тако би могао сузбити навалу мусломанског освајања па унео снагу

[1] Кажу да је Душан имао млађег брата једног — Душицу. Слушале смо да су калична имена члановима једне исте фамилије досетка кумова којима је у Србији остављено да детету име надену. У песми „Зидање скадра“, помиње се овај обичај. Друга једна особина у свези с именима знатнијих лица дала је повода не малој забуни; то јест, краљ или краљица имају по три имена, једно које су добили при рођењу, које је обично словенско; друго које им се придаје као знамење неке њихове природне особине, као Милица, Душан итд., и треће име које добију на крштењу, обично име каквога свеца. Па онда још под старост краљ или краљица оду у монастир, ту добију опет друго име под којим се после смрти као свеци славе. Кад још к томе додате и презимена, и имена узета при крунисању онда се ту тегобе у разазнавању умножавају без краја.

па знајући то он туговаше као сваки велики човек што туговати мора кад зна да му дело није свршено а осећа да му умрети ваља. Његове последње тужне мисли о својој земљи нашле су изразе у патетичној причи једној која се храни у српскога народа као један део историје његовог силно-душног цара. Ми ћемо је овде навести у простим речма самога предања: Кад Стефан Душан осети руку смрти на себи, заповеди те га изнеше на врх брда једног, одакле могаше погледати с једне стране према Цариграду, а с друге према српским земљама; и гле, кад погледа и на једну и на другу страну, горке сузе скупише се цару у очима. Тада рече његов писар Краљевић Марко: „С чега ли сузе рониш о царе?“ Цар му одговори, „С тога сузе роним; не зато што ми ваља остављати земљу где сам подигао добре друмове, где сам сазидао добре мостове, и поставио добре старешине, него што је морам оставити, не узевши Цариград а видим где су отворене капије на које ће непријатељ земље ући.“ Тада писар Марко написа што цар рече, не би ли му речи запамтио син његов дете Уроше, не би ли их утубио народ српски не би ли их запамтили сви народи међу Словенима.“

закони српски, већ само они које је један особити сабор прегледао и узаконио. К овим законима за Србију као одвојено краљевство Душан је додао још и „царске наребе“; он је умножио и царска звања и чинове; већина ових звања и оних наредаба страног су порекла и већ се познају по својим грчким именима.

У ово је време не само Маћедонија но и Тесалија добивала губернаторе своје од српског владара; његова се власт простираше од егејскога до јонског мора — од зидова Арте до Солуна, по овој пространој царевини својој, Душан постави, под собом као царем, разне одговорне намеснике различнога чина и имена, као краља, деспота, цезара, севастократоре. Свима овим беше намењено да као цареви људи држе под уздом немирне или сепаратистичне тежње месне властеле.

С тога изгледа као да су нова ова достојанства већином поверена била рукама оних људи који су цару лично одани били. На прилику Вукашин, кога спомињасмо у историји Марковој, постаде краљ, његов млађи брат деспот а најмлађи војвода. Народно их предање зове „три брата Мрњавчевића“, па каже да су били људи ниског порекла, али другови Душанови из младости, па имају за све да захвале његовој милости. Па онда самовољни старац Богдан, деспот јужних крајева, би побуђен да даде кћер своју једном омиљеном дворанину душановом, и тај дворанин би постављен за кнеза сремског, северној покрајини између Саве и Дунава. Толико се говори о потчињеноме положају женскиња у Србију, да је добро да овде споменемо како је један крај био поверен управи царичиној, да је и њу цар придруживао себи у царскоме управљању, и заповедио те се на новцима уз његов лик и њезин ударао.

Овако уредивши ствари Душан се стави на чело својој војсци а на заставама му беше двоглави орао царевине. Пошао је право на Цариград, али не стиже даље од села Деволи[1], јер га ухвати грозница и он умре около педесет година стар (1355).

Около постеље цара на самрти велики достојанственици погледаше један другог муцајући „ко ли ће од сад царством управљати?“ Заиста ко? Душан је могао оставити државу своју коме је хтео али није могао завештати и владалачку силу своју;

[1]. Где лежи Деволи то се незна на сигурно. Неки мисле да је то село у Тракији дванајест миља од Цариграда; други опет да је некакво село близу Охрида.

и да узлети на небо ваља да полети далеко на више но онај који хоће да узлети само на дрво; и да је пренети рат на непријатељеву земљу често најбољи начин да се сопствена земља брани. Толико је извесно, да док се Душан сусретао с Турцима на обалама егејскога мора, његову земљу не газише непријатељске војске; нечастољубиви цар који дође иза њега чекаше да га Турци нападну на земљи његовој и једна изгубљена битка па Србија им лежаше пред ногама.

Али да наставимо наше причање. Јединац син душанов беше још младолетан и слабог карактера; па док он дође до пуних година влада се повери заштићенику оца његовога, краљу Вукашину. Докле је млади цар пристајао на све што му његов тутор казиваше, дотле га овај пушташе да живи; али он одрасте, ожени се па жена и мати његова гледаше да се дохвате што већега уплива нањ. Вукашин се не могаше никако одлучити да положи владу па с тога се послужи једном приликом те на лову уби Уроша. За неко се време о делу томе ништа знало није, народ наведоше да верује де је Урош нестао зато што је тајно отишао некуде да се поклони каквом удаљенијем светом месту, а овој је мисли давала основа и његова позната побожност. Вукашин се дохвати највише власти, али деспоти, бани и друга велика властела управљаше својим крајевима с пуном независношћу. За време овог међу-властија висока важност која је и са самим именом Неманића скопчана била, може се опазити и отуда што народ мртвог Уроша још једнако сматраше за свог цара; и док Вукашин коваше новце са својим ликом и потписом, дотле остали губернатори коваше новце са ликом душановог сина, и још са светитељским колом око главе.

Међу тим Турци — оставивши Цариграду жалосну повластицу

лике које потврђују оно напред речено. Још су обично имали и такт да побеђеноме непријатељу поставе врло лаке услове све донде док он има још нешто снаге знајући да док се једном утврде могу после тражити и искати што год им је воља. Као и њихови потомци данас, имадоше и први Турци нарав дар да „обећавају.“ Него ово баш и јесте разлог за што народи, који су једном били под њима па се ослободили, политички неће никад да им верују, па им не дозвољавају ни станка у својој земљи. Што се тиче непосредног утицаја турског на пад Србије довољно је то, што Турци бејаху војничка сила која напредоваше и која се развијаше, сила из буди ког узрока далеко страшнија но ма која од оних с којима је досада имала посла, или бар већа но сила коју би ма који од њихових суседа у оно време извести могао. Раздор међу источним Хришћанима после је много учинио те се Србија од свога пада не опорави.

да буде прогутан на послетку — сваким даном све се већма утврђиваше у Европи па онда отпочеше да пустоше и српску земљу. Вукашин сузби насртаче па занесен победом погони их до околине једренске. Ту устави војску и предаде се весељу; Турцима стиже помоћ, ударише ноћу изненада и потрше Србе. Вукашин праћен само својим заставником жив се спасе са бојишта; већ је и стигао био на место безопасно кад му, сагнувши се да се напије воде са извора, испаде из недара знак царски златног двоглавнога орла, који је он био скинуо са прсију Урошевих. До тога тренутка смрт је младога цара била увек под сумњом, и нико не смеде именовати убицу на кога се сумњало. Али кад заставник упази онај знак, он оптужи свога господара да је убица. У ужасу тога тренутка Вукашин не нађе ни речи ни оружија да се брани, па Србин коме се осећања узбунише на ово недело, уби га одмах онде на месту. Затим узевши орла као доказ да су Урош и Вукашин мртви, заставник га однесе к Лазару, Кнезу сремском, најмлађему — и најплеменитијем Душановом дворанину, који одмах разасла по народу кобне гласе. На то властела српска уверивши се да се лоза Неманића доиста угасила, и осећајући нужду да се уједине и сложно држе под једним јаким главаром скупише се на сабор у Призрен па ту изабраше Лазара Грбљановића за цара.

Да није било овог сабора и избора којим се свршио, могло би се мислити да је Турчин освојио Србију већ и с тога, што је у унутрашњости била велика поцепаност; али у самој ствари Србија је била тада сложна и под енергичном управом законито изабраног поглавара. Без сумње било је незадовољних властела или преварених претендената на престо, који ступише у договоре с непријатељем земље. Али то је био случај и са сваком другом земљом у Европи, и Енглези би ретко кад прелазили у Француску или Французи у Италију, а да нису имали помагача у каквом неверноме властелину; па опет овај раздор није донео западним народима онако потпуну пропаст, онолику несрећу, колику је донео Србији.

Наравно, много је срамније било за Хришћанског властелина да се противу свога народног суверена здружује са општим непријатељем његове вере, него ли потражити помоћи у каквог суседног Хришћанског Краља; и мило би нам било да мислимо да западни Хришћани не би радили онако као источни што радише помажући да се неверник доведе у Хришћанство.

По несрећи Византијски извори казују како је у мусломанској војсци било толиких франачких витезова и варангијских делија које је освета или жудња за благом у турске редове отерала; много позније протестантски властели Угарски и сибињски јавно су претпостављали отоманског султана католичкоме цару. Даље ваља признати да ако је терет мусломанске владе пао поглавито на источне Хришћане, суревњивости западних народа дозволили су да се та влада утврди и дан данашњи они јој гарантују опстанак.

Ови факти не треба да се заборављају уколико смо ми западњаци донекле наклоњени да оштро судимо о оним народима на које је пао терет турски, онако као што Јевреји беху наклоњени да строго суде о људма на које паде кула Силоанска. Пријатно је закључивати, да смо, почем умакосмо од пропасти, ми морали бити бољи него они који пропадоше; али ваља да признамо да је у време мухамеданске поплаве главна разлика између нас и њих била у нашем згоднијем географском положају. Долина некаква у унутрашњости може се и сачувати док равница на обали морској дође под воду; све ако се поплава и пружи даље у унутрашњост, опет много од своје снаге изгуби на путу. Тако исто и кад турска војска каква уђе у средњу или и западну Европу, није имала више снаге да одмах поправи штету какве изгубљене битке нити се могаше тако користити победом, а све је друкчије било кад је била ближе кући својој. Они делови Европе што лежаху најближе Азији и Африци служише земљама које су даље унутра као насип који одбија воду; или да се послужимо изразом самих становника у овој земљи — ни једно мусломанско копље није се дотакло нашега штита док није најпре прошло кроз њихова прса[1]).

[1] „Вредно ће бити да овде споменемо једно од оних неоснованих потраживања којима народни извори често хоће да учине несигурним листове историје. Западна се Европа тако дуго и толико хвалила погибијом Абдерамана, једнога намесника Калифе Хешама који поведе један део сараценске војске на плен у Француску, да су целу ову незнатну ствар сматрали као први велики потрес силе калифове. Карла Мартела који је предводио франачку војску, подигоше у ред хришћанских јунака. Ана Комненова имала би за цело право да је и ову сујетну хвалу навела као сведочанство за своје потврђивање да су Французи највеће хвалише на земној површини. Силу сараценске царевине — силу далеко већу но ма која што се ма када у Шпанији појавила — најпре је саломио сам Иконокласт, и најодабранији јунаци мусломански падоше под зидинама цариградским.... Проста измишљотина да је намесник шпански извео војску од 300.000 људи у тако ненасељени предео какав ја Француска у време Карла Мартела, не треба ни да се побија.“ — Finlay, Of the Characteristic features of Byzantine History p. 27.

Сад што се тиче Србије на по се. Поред свога несавршенства и слабости она се сва до времена турскога насртаја показивала способна да живи самостално и да држи један корак с напредовањем свога века. Да је само наставила да има посла само са европским својим суседима, она би по свој прилици остала слободна држава, постепено радећи на својој образованости и на уједињењу сродних јој околних народа. Несрећа је Србије била у томе што док је се још налазила у неуређеном и нецентрализованоме стању у коме се налажаху већином државе европске средњега века, би изложена силноме потресу са стране; удару који јој дође за то што је лежала управ на путу мусломанскоме таласу. У овоме је она, у оно доба, делила судбину већега дела Угарске. У разним периодама и Шпанија и Русија потпаде под такву несрећу. Земље, које су у мање изложеноме положају биле, избегоше опасност; али да су за времена своје раније историје изазване биле да се одупру пуној струји тако бујне силе што све поред собом руши, то патње њихове које претрпеше услед много мањих и незнатнијих насртаја дају им мало разлога да мисле да не би подлегле. По неки су од ових народа доиста и нападнути били па приписују своје спасење победи приликом какве велике битке или опсаде. Али никаква тако усамљена победа није могла стрести јарам непријатељев кад се он већ једном утврдио негде на близу. Ту се нападање понављало из године у годину; с године у годину жетве се спаљиваше и народ се хиљадама одводио у робље. Па и кад Турчин не би могао да потпуни своје освајање, он је бар принуђивао нападнути народ да напусти све друго у животу осим једине борбе за слободу, а за време те борбе његови се извори исцрпаше и његова још нејака цивилизација разоравала. Узмимо да је јунаштво било подједнако на обојим странама — за цело нико не може Угрима и Србима пребацивати да нису јунаци — па опет како је тешко, кад је народ са сталним седиштима потребујући мира за развитак своје индустрије, у невољи да се истроши у борби са суровом силом, са војском какви су јаничари, — војници-робови, без завичаја, без породице, и који сматрају да им је задатак на овоме свету и њихово право на срећу у другоме свету, да проведу живот у „светоме рату.“

Можда ћемо најправичније судити о оним унутрашњим гресима, који ослабише Србију пред сукоб њезин с Отоманима, а у исто време бити сигурни да их не изгубимо из рачуна, ако

себи представимо да она у овоме погледу није била ни много гора ни много боља него остале сувремене и суседне јој државе с историјом којих смо боље упознате. Верозаконска нетрпељивост, ситне суревњивости, и раздори око свачега и око ничега; то су слабости средњовечног хришћанства па ма се на коју страну окренули.

Али погледали ма на коју страну, ми ћемо наћи — у сред страсти и сплетака — овде и онде понеки карактер чист као злато, вредан најбољега века који је овај свет икада видео. Овакви су карактери најплеменитији представници средњевечног Хришћанства, јер у себи сједињавају јунаштво и јачину воље, са узвишеношћу душе и дубоким религиозним осећањем; са чистотом, скромношћу и самопрегоревањем.

Ако се можемо ослонити на слику која је у народним предањима сачувана, такав је један хришћански јунак био последњи цар српски. Историја нам га показује као снажног владара и храброг војника; али је то народ који никад не заборавља да „цркве које је он подигао нису плаћене сузом сиротиње“, и да је он био један од оних који, да се послужимо народним изразом, „знаде да Бог хоће да га чисте руке служе.“ [1]

Лазар Грбљановић, кнез сремски, ма да је по закону крунисан и признат за цара, опет не хтеде да понесе титулу великога Душана већ се скромно задовољаваше титулом коју му је господар његов још за живота свога дао. Отуда је он обично познат под именом кнез Лазара.

Прва му је главна брига била да уреди старе распре, световне и црквене, са грчким царством; па онда док је нештедице прогањао оне вазале који се противише његовоме избору, он гледаше да се опријатељи с оним бановима и кнежевима који у Босни, Албанији и Зети злом управом вукашиновом беху доведени у искушење да начине за се независне кнежевине. Преко своје лепе и мудре царице Милице он беше у сродству са лозом Неманића па тиме задоби за се поштовање и савез најстаријих поглавитих породица у Србији; а највиша места у држави

[1] У своме примерном домаћем животу последњи цар и његов син први Деспот врло се лепо одликују од понеких Неманића, којих распре са сродницима и са женама странкињама нису ништа изгубиле што их је грчко разглашавање разнело. Него Срби као народ тешко да су могли бити у овоме смислу демо, рализовани; они су сачували своје просте обичаје и дан данашњи породичне је свеза међу њима и међу Бугарима светија него међу ма којим другим народом у околини.

заједно са пријатељством својим без предрасуда даваше свакоме Србину који би се само одликовао даровитошћу и јунаштвом. Народни јунаци Хреља и Милош, били су тако тамнога порекла, да се о једноме проносило да је циганкино находче, а о другоме да је кобилино одојче.

Предузимљући власт у време кад је народ још пренеражен био победом турском, Лазару није остајало друго већ да искупи неко време мира уговором којим, према духу ондашњег времена, обећа да ће плаћати годишњи данак и још слати султану у помоћ у његовим ратовима у Азији нешто војске своје. Потврђују да је и за овај немили посао изабрао чету све најхрабријих и најбољма оружаних војника. Али кад се војска ова врати натраг војвода њезин живо представљаше Лазару како је непридична таква служба и како је војска његова боља од Турака и што се тиче војничког духа и што се тиче оружја. Његове речи покренуше цара, који уз то још сам размишљаше да га ако и даље настави плаћати данак то неће ни мало заштитити ако се султану буде свидило да нањ нападне и да је боље да сам изабере време кад да се с Турцима бије но да то њима остави да бирају. Албанци су жудили да се бију. Бошњаци и већ ослабљени Бугари обећаше да ће стојати уз Србе; Угарска даде реч да ће послати помоћ, која не дође на време. Друге године Лазар откаже плаћање данка па позва Хришћане своје савезнике на велику заравањ поље Косово, које лежи неколико дана хода од мађедонске Едесе.

Кад отомански султан Амурат, или како Срби кажу „турски цар Мурат“, чу да се Србија одлучила да му се успротиви, он већ беше у Једрену, па одмах позва из мале Азије своја два сина Јакупа и Бајазита, заједно с војском што беше под њима. Па онда пође на Србију, пролазећи већином кроз земље малих хришћанских кнежева, који већ беху његови васали; ови престрављени његовим страшним присуством, понизно му показиваше пута и набављаше храну за војску. У Кратову га сусрете весник цара Лазара који му донесе изазив од стране свога господара.

Чини се као да су у ово време две мисли превлађивале међу родољубивим и увиђавнијим Србима. Најпре, да одлагање сваког дана чини Отоманца све способнијим да их са то већом згодом нападне; да он доиста само чека док сврши с осталим непријатељима или док се они забуне око каквог унутрашњег

себи представимо да она у овоме погледу није била ни много гора ни много боља него остале сувремене и суседне јој државе с историјом којих смо боље упознате. Верозаконска нетрпељивост, ситне суревњивости, и раздори око свачега и око ничега; то су слабости средњовечног хришћанства па ма се на коју страну окренули.

Али погледали ма на коју страну, ми ћемо наћи — у сред страсти и сплетака — овде и онде понеки карактер чист као злато, вредан најбољега века који је овај свет икада видео. Овакви су карактери најплеменитији представници средњевечног Хришћанства, јер у себи сједињавају јунаштво и јачину воље, са узвишеношћу душе и дубоким религиозним осећањем; са чистотом, скромношћу и самопрегоревањем.

Ако се можемо ослонити на слику која је у народним предањима сачувана, такав је један хришћански јунак био последњи цар српски. Историја нам га показује као снажног владара и храброг војника; али је то народ који никад не заборавља да „цркве које је он подигао нису плаћене сузом сиротиње“, и да је он био један од оних који, да се послужимо народним изразом, „знаде да Бог хоће да га чисте руке служе.“ [1]

Лазар Грбљановић, кнез сремски, ма да је по закону крунисан и признат за цара, опет не хтеде да понесе титулу великога Душана већ се скромно задовољаваше титулом коју му је господар његов још за живота свога дао. Отуда је он обично познат под именом кнез Лазара.

Прва му је главна брига била да уреди старе распре, световне и црквене, са грчким царством; па онда док је нештедице прогањао оне вазале који се противише његовоме избору, он гледаше да се опријатељи с оним бановима и кнежевима који у Босни, Албанији и Зети злом управом вукашиновом беху доведени у искушење да начине за се независне кнежевине. Преко своје лепе и мудре царице Милице он беше у сродству са лозом Неманића па тиме задоби за се поштовање и савез најстаријих поглавитих породица у Србији; а највиша места у држави

[1] У своме примерном домаћем животу последњи цар и његов син први Деспот врло се лепо одликују од понеких Неманића, којих распре са сродницима и са женама странкињама нису ништа изгубиле што их је грчко разглашавање равнело. Него Срби као народ тешко да су могли бити у овоме смислу деморалисани; они су сачували своје просте обичаје и дан данашњи породичне је свеза међу њима и међу Бугарима светија него међу ма којим другим народом у околини.

дође прилика да сви народи потчињени Турцима стресу ланце, инеч српски спасава једнога султановог сина и подупире права његова.

Изгледа као да је Стеван Лазаревић мислио да је прошли наштај грешио у својим мислима о Отоманцу; да кад га нико не напада ни он ни у кога не дира, да и ако јесте страшан непријатељ он може да буде и веран пријатељ. Можда је природно било да наследник несрећнога Лазара усвоји политику која је сасвим противна Лазаревој; и без сумње Стеван је радио с најлојалнијим намерама. Он је био за оно време необично чист карактер, благ владалац и добар јунак. И опет његово пријатељство с Бајазитом и синовима његовим стало је Србију и последњих изгледа на ослобођење; док служба његове војске у турским бојевима одвоји ствар Србије од ствари хришћанства, одби од ње симпатије њезиних суседа, и поништи јој право на њихову помоћ.

Наравно, кад је Отоман опоравио своју снагу а Србија истрошила своју, онда је он пороби отимајући јој све један по један комад њезине земље, а краљевство јој згази у прашину. А као и за што не? Није ли Бог послао ово слепо пријатељство ђаурско заједно са свима осталим погрешкама и слепоћама њиховим, да само послуже срећи правоверних? Срби нису једини ђаури који се овако лаковерни показаше; Турчину се и данас слатке речи казују као и некада. Г. Палгрев је опазио урођено и вештачко претварање османлијског карактера: данас меће на удицу, коју баца Енглезима, трговину, на ону Аустрији меће политику, на оној Француској што баца меће бомбаст — Србина је уловио на мамцу братског сродства које словенски народ сматра за најсветије.[1]

[1] Palgrave, „Central and Eastern Arabia". vol. I. p. 300 „Турчин у практичној радњи бар колико сам ја искусио, ретко да има било главу било срца, осим за своју сопствену грамзљивост и чуственост; тај исти Турчин у теорији прави је Метерних у државништву а прави Вилберфорс што се тиче доброте срца.... Али док дипломати Турци потпуно увиђају своју изванредну даровитост за лагање, имају они још оштрија и сигурнија погледа у слабости оних с којима посла имају, па знају где и како да се послуже ласкањем или интересом, да ме жале обећања и лепе речи, да на енглеску удицу натакну трговину, политику на аустријску а бомбаст на француску, па се оне гутају и по стотинити пут онако исто радо као и први пут тако се те удице вешто бацају, и тако је онај, коме их бацају, добро расположен."

Једном приликом Стеван не хтеде ступити у савез против Турака, јер је био задао реч Бајазиту да ће стојати уз синове његове. О његовом одношају према султану Ранке вели: и као што се у преводу Дукином, који је више слободан, вели: Volse che Stephano sotto il suo imperio esercitasse la mili-

Било би дуго да се упуштамо у појединости српскога опадања и осиромашавања између 1389 године кад је била битка косовска и 1804 године устанка под Карађорђем. Толико можемо казати да, премда је држава пала има мало не 500 година, опет дух народни никада не изрече реч „умри.“ После битке косовске, српски су се владари звали деспотима и плаћаше данак султанима; западни краљеви одржаше још кроз једну стотину година колико толико независност своју као краљевство босанско. Мусломанима освајање беше јако олакшано раздорима и суревновањем Хришћана западне и источне цркве. И Срби и Бошњаци често су волели да поверују обећаној трпељивости Мухамеданаца, него да се окрену лицем непомирљивоме духу прозелетизма латинскога. Турци пошто су се дуго време показивали као пријатељи, отимаше од народних владалаца једну земљу за другом и на послетку принудише их да пређу преко Дунава. Последњи српски кнез био је Ђурађ Бранковић. Наведоше га те подиже народ на оружје да помогне аустријско упадање у Турску, али га за тим на заповест немачкога цара затворише и држаше у тамници све до смрти његове у г. 1711. Али још пре тога, многи народ по унутрашњости нашавши да већ борба у њиховој отаџбини нема никаква изгледа пређе Дунав, удараше се с Турцима у војсци цара немачког и начини славну војену границу. Други опет нађоше склониште у брдима Зете која је под именом Црне горе сачувала слободан српски народ до данашњег дана.

Међу тим вредно је да се покаже друштвена измена која се у народу извршила у преласку његовом из средњега века у почетку садашњега. За време овог преласка све оно што се назидало било на старој словенској општини, почишћено је било метлом турског освојења; Србин новога доба где је слободан и где не живи у непосредној околини вароша излази пред нас скоро у оном истом патријархалноме стању у коме му је био праотац пре времена Немањиног. Тако названо феудално племство ишчезну, па се може запитати шта би с њиме. Што се тиче велике властеле, то је битка косовска с другим подједнако крвавим борбама што иза тога дођоше, начинила ужасну пустош

tia, ed in qualunque loco fosse l'imperatore, se trovasse la sua persona“ А о битци код Никопоља Хамер прича: „већ су они (Французи и Баварци) потисли били јаничаре, већ потискаше и спахије кад деспот од Србије, који ојеваше као Бајазитов савезник, долете у помоћ с пет хиљада добрих јунака па пресуди битку у његову корист. —

дође прилика да сви народи потчињени Турцима стресу ланце, кнез српски спасава једнога султановог сина и подупире права његова.

Изгледа као да је Стеван Лазаревић мислио да је прошли наратај грешио у својим мислима о Отоманцу; да кад га нико не напада ни он ни у кога не дира, да и ако јесте страшан непријатељ он може да буде и веран пријатељ. Можда је природно било да наследник несрећнога Лазара усвоји политику која је сасвим противна Лазаревој; и без сумње Стеван је радио с најлојалнијим намерама. Он је био за оно време необично чист карактер, благ владалац и добар јунак. И опет његово пријатељство с Бајазитом и синовима његовим стало је Србију и последњих изгледа на ослобођење; док служба његове војске у турским бојевима одвоји ствар Србије од ствари хришћанства, одби од ње симпатије њезиних суседа, и поништи јој право на њихову помоћ.

Наравно, кад је Отоман опоравио своју снагу а Србија истрошила своју, онда је он пороби отимајући јој све један по један комад њезине земље, а краљевство јој згази у прашину. А као и за што не? Није ли Бог послао ово слепо пријатељство ђаурско заједно са свима осталим погрешкама и слепоћама њиховим, да само послуже срећи правоверних? Срби нису једини ђаури који се овако лаковерни показаше; Турчину се и данас слатке речи казују као и некада. Г. Палгрев је опазио урођено и вештачко претварање османлијског карактера: данас меће на удицу, коју баца Енглезима, трговину, на ону Аустрији меће политику, на оној Француској што баца меће бомбаст — Србина је уловио на мамцу братског сродства које словенски народ сматра за најсветије.[1]

[1] Palgrave, „Central and Eastern Arabia". vol. I. p. 300 „Турчин у практичној радњи бар колико сам ја искусно, ретко да има било главу било срца, осим за своју сопствену грамжљивост и чуственост; тај исти Турчин у теорији прави је Метерних у државништву а прави Вилберфорс што се тиче доброте срца.... Али док дипломати Турци потпуно увиђају своју изванредну даровитост за лагање, имају они још оштрија и сигурнија погледа у слабости оних с којима посла имају, па знају где и како да се послуже ласкањем или интересом, да не жале обећања и лепе речи, да на енглеску удицу натакну трговину, политику на аустријску а бомбаст на француску, па се оне гутају и по стотинити пут онако исто радо као и први пут тако се те удице вешто бацају, и тако је онај, коме их бацају, добро расположен."

Једном приликом Стеван не хтеде ступити у савез противу Турака, јер је био задао реч Бајазиту да ће стојати уз синове његове. О његовом одношају према султану Ранке вели: и као што се у преводу Дукином, који је више слободан, вели: Volse che Stephano sotto il suo imperio esercitasse la mili-

Било би дуго да се упуштамо у појединости српскога опадања и осиромашавања између 1389 године кад је била битка косовска и 1804 године устанка под Карађорђем. Толико можемо казати да, премда је држава пала има мало не 500 година, опет дух народни никада не изрече реч „умри.“ После битке косовске, српски су се владари звали деспотима и плаћаше данак султанима; западни краљеви одржаше још кроз једну стотину година колико толико независност своју као краљевство босанско. Мусломанима освајање беше јако олакшано раздорима и суревновањем Хришћана западне и источне цркве. И Срби и Бошњаци често су волели да поверују обећаној трпељивости Мухамеданаца, него да се окрену лицем непомирљивоме духу прозелетизма латинскога. Турци пошто су се дуго време показивали као пријатељи, отимаше од народних владалаца једну земљу за другом и на послетку принудише их да пређу преко Дунава. Последњи српски кнез био је Ђурађ Бранковић. Наведоше га те подиже народ на оружје да помогне аустријско упадање у Турску, али га за тим на заповест немачкога цара затворише и држаше у тамници све до смрти његове у г. 1711. Али још пре тога, многи народ по унутрашњости нашавши да већ борба у њиховој отаџбини нема никаква изгледа пређе Дунав, удараше се с Турцима у војсци цара немачког и начини славну војену границу. Други опет нађоше склониште у брдима Зете која је под именом Црне горе сачувала слободан српски народ до данашњег дана.

Међу тим вредно је да се покаже друштвена измена која се у народу извршила у преласку његовом из средњега века к почетку садашњега. За време овог преласка све оно што се назидало било на старој словенској општини, почишћено је било метлом турског освојења; Србин новога доба где је слободан, и где не живи у непосредној околини вароша излази пред нас скоро у оном истом патријархалноме стању у коме му је био праотац пре времена Немањиног. Тако названо феудално племство ишчезну, па се може запитати шта би с њиме. Што се тиче велике властеле, то је битка косовска с другим подједнако крвавим борбама што иза тога дођоше, начинила ужасну пустош

tia, ed in qualunque loco fosse l'imperatore, se trovasse la sua persona“ А о битци код Никопоља Хамер прича: „већ су они (Французи и Баварци) потисли биле јаничаре, већ потискаше и спахије кад деспот од Србије, који војеваше као Бајазитов савезник, долете у помоћ с пет хиљада добрих јунака и пресуди битку у његову корист. —

Наравно није могућно казати да се и српска аристократија не би све више и више одвајала од народа, све више и више постајала на терет његовоме раду, као што су доиста тако биле хришћанске аристократије у Француској, Пољској, Влашкој и још по негде. Да је таква постала, то би можда невоља нижих редова могла већа бити, но невоља која услед мухамеданског завојевања дође. Али нема довољнога сведочанства да покаже да је у време турскога насртаја српска аристократија доиста достигла онај ступањ; с друге је стране сасвим очевидно да су Турци истргли земљу из руку више једне клас која је с народом била једнога порекла и једне вере па је предала у руке једној вишој класи која је одвојена била од народа или вером или пореклом, а у много прилика и једним и другим — класи која је оснивала своје право властелинско на праву освојења или на усвајању победникове вере. Под таким приликама тешко да има разлога мислити да је притисак над нижим редом народа попустио, све кад српски сељак не би дао био опазити како он мисли о овој ствари. Реч којом казује насиља *турска* је (зулум), и за свога јунака он узима Краљевића Марка, Србина властелина о коме пева као о браниоцу своме од Турака.

И сама она горчина којом се Хришћани у Турској туже на зла што им дођоше с Турцима, заједно са готовошћу којом све своје невоље приписују овоме једном узроку, доводи понеког од оних који то слушају да се запитају: „Да ли не претерујемо кад узимљемо да је све што се против Турака наводи и сувише основано? Да ли је турско завојевање доиста толико нахудило како се обично узимље?“ Ово се питање нама наноће тим пре што смо се упознале с јадиковањем разних народа у аустријској царевини који премда су чланови хришћанске државе, опет се чини као да мисле, да ни један народ на свету нема да се жали на веће неправде но они.

Не предузимајући да пуно одговоримо на оно питање ми ћемо само просто навести неколике факте које су нам о овоме предмету до знања дошли.

Турско освојење опленило је Србију свију оних користи, које је природним начином имала од свога географскога положаја: одбило је од ње струју трговачку која би из западне Европе у Цариград кроз њу пролазила, и одсече је од њезиних природних пристаништа на мору јадранскоме. У исто време Турци начинише од ње разбојиште на којем се судараше са не-

редовно прикупљао око једне породице од једнога нараштаја на други, у миру и у рату. Исти је обичај владао и у Херцеговини. Емигранат један, сада подпреседник српскога савета, причао нам је, како му је породица принуђена била да остави завичај због сукоба једнога са мусломанима мештанима. У сукобу томе она је била на челу околним селима као вођ, а ова је дужност припадала породици овој тако да кажемо ћутећки избором кроз више од две стотине година.

Што се тиче најниже класе у народу, то се претпостављало да је њојзи бар завојевање турско донело добра, ослободивши их од феудалнога племства. Него измена у овоме правцу као да је била више привидна но стварна. Султан поклони дохотке освојених земаља својим спахијама, под условом да му служе у војсци. Раја не држи земљу као сопственост, већ мора да плаћа за право да је обделава, давајући један део плодова земаљских правоме сопственику Мусломанину, радећи му разне послове по разној служби у извесне дане преко недеље и у извесне недеље преко године. Узмимо да ово није било ни мало горе но што бејаше под Хришћанском владом, опет има ствари које чине те је сад њихов узајамни одношај тежи. На пример: по закону мухамеданскога освојника заклетва се рајина не прима на суду противу Мусломанина па у крајевима о којима говоримо, ова је практика у пуној снази. Између властелина и сељака по староме српском закону није било никакве разлике. Један је ред сељана био слободан; али у законима се помиње и један други ред сељана који се зову „меропси“ или „неропси“, реч која није српска и којој је право значење још несигурно. Неки мисле да су меропси они тежаци које су Срби доселивши се затекли у земљи после пустошења аварскога, а ма ко да су били, њих је временом нестало и данас међу Србима нема ниједнога реда људи који би се сматрао да је нижи од осталих. Али док су меропси још били меропси, то јест како се мисли неслободни, српски је закон утврђивао, да сваки од њих може позвати на суд свога господара, и да ако би га ма ко увредио, па био то „властелин или владика, цар или и царица“, он је могао добити право своје и противу таквог човека; а судија је обвезан био да се постара да за будућност осигура да се силни оптужени не освети сиромаху тужитељу [1].

[1] Вид. Шафарика „Geschichte des serbischen Schriftthums,“ стр. 53; и Речник Даничићев.

жени народ као и да не опажа..... Пусте шуме по Србији обично су прибежиште хајдуцима, који иду у дружинама по педесет људи, те нам је с тога и требала онолика стража да нас чува; а села су тако сиромашна тако да само сила може да изнуди што год хране и крме од њих. Заиста, јаничари неће ни мало да се сажале на њихову сиротињу, већ кољу живину и овнове где год што само дохвате а и не питају чије је..... Кад паше путују још је горе.“ У почетку овога века други писци описују стање Србије као тако исто жалосно.

Најпосле и турска царевина поче да се скреће у ону мену, коју су тако на разни начин описивали и опредељавали, али која се, и у зачетку своме у глави владаочевој и у утицају своме на његове поданике, може карактерисати као прелаз из анархије средњовечног феудализма к централизованој влади новога деспотизма. Каријера мухамеданскога освајања завршила се, насљедне паше проводише своје време пленећи и глобећи народ и ратујући један с другим. Тада се диже енергичан један султан па науми да спасе царство од пропасти доведавши га под његову сопствену контролу. Овај га је покушај заплео у рат са неким немирнијим мухамеданским поданицима његовим; а у исто време имао је да се брани и од Русије. Два хришћанска народа на границама царевине, јужни Грци и подунавски Срби послужише се овом приликом да се ослободе од мухамеданске владе.[1]

Светковина у спомен народноме ослобођењу, која се ту скоро славила у Београду, сећа нас да је управ педесет година како је синула зора четврте епохе у српској историји. Њезин је представник Милош Обреновић, први кнез нове Србије, него у коме и не можемо очекивати да нађемо велике планове првога Немање, јасну политику Стевана Душана, ни хришћанско јунаштво цара Лазара; јер Милош је представник народа који је служио Турчину близу четири стотине година. Нецивилизован, шта више, несталан у начелима, ћудљив, жудећи за

[1] Вид. Ранке, „History of Serbia and the Serbian Revolution.“ Ово дело, које је гђа Александар Кер ваљано превела, излаже догађаје који доведоше овај устанак, а тако и реформе које је султан Махмуд предузео. Ваља да га читају сви они који хоће да саставе себи мисао о влади од које се Срби ослободише. Многе месне незгоде уклонише се пренашањем власти од месних старешина к централној влади. Неки приписују овај начин радње као сигуран лек за сва зла у Турској. Други опет сумњају да ли Турска царевина не потпада ономе што Финлеј зове једно од највећих зала нових европских држава, то јест, „слепој оданости начелима централизације“ грамжењу да се на централну управу нагомилају дужности које превазилазе њезину снагу за извршивање.

богатством и осветољубив, на самоме себи ношаше тако жиг варварскога јарма. Па опет он је био патриот онако како га је природа створила, патриот који, кад му се учини да ствар народна нема изгледа, могаше својој малој чети предложити да боље покољу жене и децу, да се прихвате планине па да проведу живот светећи се насилницима отаџбине своје, — но да се Турцима предаду.

Ми смо већ поменули да су Турци освојили Србију не само постепено него и тек само неким делом њезиним; још им се мањим делом народ потчинио био, јер осим оних што се одржаше у Зети, толико њих пређе у Хрватску и у Срем те ту под страним заставама сузбијаше непријатеља. Него опет зато, од половине петнајестога па до почетка деветнајстога века, никоји део старог српског царства није био повратио себи самосталност своју под српским именом нити беше признат од Европе. Што је Милош задобио овај положај бар једноме маломе делу своје отаџбине, с тога га ми узимамо као представника обновљене Србије пре него чувенога јунака, његовога злосрећнога предходника — Кара-Ђорђа.

Црни Ђорђе, којега лице и стас тако чудновато наличе на великога Наполеона, био је заиста војсковођ првога реда. Његови успеси кад се погледа на незнатност његових средстана и на оскудицу сваке симпатије од стране Европе — коју је оскудицу Србија, не као оно Грчка, подносити морала — уврштавани су међу најчудесније који су се икада у нередовној борби постигли. У 1804 он се стави на чело устанку противу несносног тиранства отмичара губернатора, које султан нити могаше збацити ни контроловати, и који начинише план да побију све знатније људе у Србији. Десет година Кара-Ђорђе се држао на неравној борби, али на послетку подлеже, и у једноме тренутку изнурености и очајавања остави земљу и отиде у Русију. Србија можда никада није лежала дубље пред ногама свога непријатеља него у тренутку кад о њезиним интересима узеде да се брине Милош Обреновић. [1]

[1] Кад остале војводе оставише земљу Милош не хтеде поћи за њима рекавши: „На што ће ми живот у Аустрији кад ми непријатељ прода у робље и жену и дете и моју остарелу матер. Не! што буде моме народу нек буде и мени.“ — Ранке, стр, 188. Ми смо много слушале о Милошу од њихових личних другова. Приворе његовог младог доба и устанак причали су нам у селу његовом где се родио, а много нам је од тога испричао син његовога барјактара. Што се тиче Кара-Ђорђа он се врати у земљу али изненадно и то у тренутку кад би се народни устанак свршио извесном пропашћу. Турци до-

У својој раној младости Милош је био у исто време и „вођ јунака“ и чувар свиња. Заиста под Турцима су се у Србији ова два позива често сједињавала у једноме лицу. Младић који надгледаше чопоре полу-дивљих свиња што се исхрањиваше по планинама, беше уклоњен с очију турскога аге; он имађаше прилику да очврсне да се извеђба оружју и да држи тајна већа са својим друговима. По смрти старијег свог брата Милош дође на његово место као старешина општине једне; кад Кара-Ђорђе оде он је већ толико уважења уживао у народу, да га Турци изабраше да им купи данак од народа. Долазећи овако сваки дан у додир с овим лукавим и подмуклим варварима, Милош научи како да им насупрот ради. То јест, не само храброшћу равном њиховој храбрости, него и лукавством равним њиховоме, претварањем равним њиховоме претварању, безсавесношћу и упорством равним њиховоме.

Ранке у својој дивној историји српске револуције и г. Патон у своме опису кнежевине, нацртали су процес ослобођавања и организовања дунавске Србије. Они су описали и прву владу Милошеву која се сврши тиме што га народ, који је он спасао, прогна. Истина је то, да оне исте особине, које начинише од Милоша човека што могаше поделити мегдан са свирепим и лажљивим пашама, причинише те и он после владаше у неколико пашински; па премда Хришћанин није био више гажен као Хришћанин, нити се Србин вређао као Србин, опет нико не беше сигуран од насиља и увреде ако би само како

чуше за то, а тако и Милош па док још не знађаше шта да ради, дође му посланица од паше београдског који искаше или Кара-Ђорђеву главу или његову. Како је ствар текла о томе се свакојако прича; ми смо о њојзи слушали од једнога човека који је био при саветовању — шта да се ради? На послетку један глас повикну; „Господару, ми морамо с Кара-Ђорђем чинити као с јагњетом о Ускрсу.“ (Другим речма ваља да буде жртва народна). На то Милош посла свог човека Кара-Ђорђу да му представи како је нужда да пређе у Аустрију па да чека згодан тренутак. Ако не буде хтео да послуша разум, крв његова нека је на његову главу. Које путњом које дугим пиичекивањем Кара-Ђорђе је постао био више као расејан, па заповеднички позиваше Милоша да дође предаћ; и тако не остајаше друго „него први пут кад заспи мирно га ударити по глави.“ „Његова глава испуњена сламом и изнесена паши да му растера сваку сумњу, послужила је у овом тренутку народу као што му служаше памет његова у дане који прођоше.“ Приврженици или и они који се нарочито диве Кара-Ђорђу не могу да чују никакво извињавање Милошево о овој ствари. А извињавање које пријатељи Милошеви износе јесте, што је прво заиста било питање између Кара-Ђорђа и његова сопствена живота, и друго што је по свима знацима било питање између пропасти Кара-Ђорђеве и пропасти Србије. Једни још кажу да је Милош у толико попустио овим назорима што је, не чекајући да паша од другога дочује да се Кара-Ђорђе вратио, сам га о томе известио.

случајно разљутио кнеза. Нити се ове махне могоше излечити представљањима. Милош није имао појма о влади, осим по источноме начину; тако нови нараштај српских државника, — који се изобразише од француске револуције на европским универзитетима — виде да му не остаје друго већ да прогна свога самовољног кнеза. На несрећу, ову цел не могоше постићи док не заискаше помоћи у њепријатеља народних. Тако се добар свршетак окаља недостојним средствима, и либерални устав који се намету Милошевом наследнику беше препуњен условима, који остављаше овог сасвим без икакве моћи у руке сенату једном који је порта могла заплашити или и подмитити.

Али Турци никад не очекиваше противљења од стране тако младог и по спољашњем изгледу тако тихог човека какав беше младић од осамнајест година, кога Милош иза себе остави. Него се у томе преварише. Млади кнез Михаило, вољан да ради по уставу, с друге стране постојано одбијаше свако диктирање; и пре него што би примио силом му наметане саветнике, он остави просто и земљу.

Срби сада дадоше примера своје привржености к породицама оних који су за народ заслуге имали. Премда је у земљи било довољно способних и властољубивих људи, народ опет изабра себи за кнеза сина ослободитеља Кара-Ђорђа, младог човека, коме, осим да је син Кара-Ђорђев, никакво се друго добро није знало. Он се показа послушан вазал султанов, и миран пријатељ Аустрије; и мирноћа његова добро је дошла Србима у ономе времену кад је нужно било уређивати друштво и предузети прве кораке у напредовању у образованости. Толико кад се учини народни се дух узбуни видевши да, како веле, „аустријски конзул кнезује у Србији“, док се Турци, једнако чувајући градове, понашаше према грађанима онако преко рамена. Па се још опазило и то, да се нови нараштај разнежава, да је мање способан да брани отаџбину но што му беху очеви; да Србија мало по мало пада са свога места као „војвода“ јужних Словена. У време кримскога рата кад се Бугари понадаше да ће им се положај на боље окренути, они понудише своју круну не коме од чланова породице кнеза који у Србији владаше, већ Михаилу Обреновићу, који живљаше у Бечу. Пример тај беше злослутан, па Срби почеше да вичу „Дајте да доведемо натраг нашег Милоша, с њиме ће нам се и слава повратити!“

У својој раној младости Милош је био у исто време и „вођ јунака“ и чувар свиња. Заиста под Турцима су се у Србији ова два позива често сједињавала у једноме лицу. Младић који надгледаше чопоре полу-дивљих свиња што се исхрањиваше по планинама, беше уклоњен с очију турскога аге; он имађаше прилику да очврсне да се извеђба оружју и да држи тајна већа са својим друговима. По смрти старијег свог брата Милош дође на његово место као старешина општине једне; кад Кара-Ђорђе оде он је већ толико уважења уживао у народу, да га Турци изабраше да им купи данак од народа. Долазећи овако сваки дан у додир с овим лукавим и подмуклим варварима, Милош научи како да им насупрот ради. То јест, не само храброшћу равном њиховој храбрости, него и лукавством равним њиховоме, претварањем равним њиховоме претварању, безсавесношћу и упорством равним њиховоме.

Ранке у својој дивној историји српске револуције и г. Патон у своме опису кнежевине, нацртали су процес ослобођавања и организовања дунавске Србије. Они су описали и прву владу Милошеву која се сврши тиме што га народ, који је он спасао, прогна. Истина је то, да оне исте особине, које начинише од Милоша човека што могаше поделити мегдан са свирепим и лажљивим пашама, причинише те и он после владаше у неколико пашински; па премда Хришћанин није био више гажен као Хришћанин, нити се Србин вређао као Србин, опет нико не беше сигуран од насиља и увреде ако би само како

чуше за то, а тако и Милош па док још не знађаше шта да ради, дође му посланица од паше београдског који искаше или Кара-Ђорђеву главу или његову. Како је ствар текла о томе се свакојако прича; ми смо о њојзи слушале од једнога човека који је био при савеговању — шта да се ради? На послетку један глас повикну; „Господару, ми морамо с Кара-Ђорђем чинити као с јагњетом о Ускрсу.“ (Другим речма ваља да буде жртва народна). На то Милош посла свог човека Кара-Ђорђу да му представи како је нужда да пређе у Аустрију па да чека згодан тренутак. Ако не буде хтео да послуша разум, крв његова нека је на његову главу. Које патњом које дугим ишчекивањем Кара-Ђорђе је постао био више као расејан, па заповеднички позиваше Милоша да дође предаћ; и тако не остајаше друго „него први пут кад заспи мирно га ударити по глави.“ „Његова глава испуњена сламом и изнесена паши да му растера сваку сумњу, послужила је у овом тренутку народу као што му служаше памет његова у дане који прођоше.“ Приврженици или и они који се нарочито диве Кара-Ђорђу не могу да чују никакво извињавање Милошево о овој ствари. А извињавање које пријатељи Милошеви износе јесте, што је прво заиста било питање између Кара-Ђорђа и његова сопствена живота, и друго што је по свима знацима било питање између пропасти Кара-Ђорђеве и пропасти Србије. Једни још кажу да је Милош у толико попустио овим назорима што је, не чекајући да паша од другога дочује да се Кара-Ђорђе вратио, сам га о томе известио.

тијом, а признаје сузеренство султаново плаћајући му мали је дан годишњи данак. Уз народнога кнеза стоје министри и саве и све законодавне измене ваља да добију потврду од тако зване скупштине, која ваља да се сазове један пут у три г дине. Скупштина је састављена од посланика из округа и ва роша, тако да на 2000 бирача долази по један посланик; бира је сваки Србин који порезу плаћа.

Већ ово што споменусмо ове неколике ситније ствари, мо дати мисао колика је грдна разлика између положаја слобо ног Србина и положаја турске раје. У Турској политична сл бода просто не постоји ни за Мусломане ни за Хришћане, а з Хришћане је стање ствари отешчано још и нижим положаје њихове вере. Онај исти човек који је у Турској принуђен д мити мусломанске лажне сведоке јер судија не прима његов сведочанство, чим пређе преко границе и постане српки гра ђанин, одмах заузимље место усред народа који се сам упра ваља, народа који осим тога главну своју војену снагу држи своју руци, па је већ и показао да се њоме може да послуж противу владара о коме мисле да им није више на добро.

Редовна војска у кнежевини не износи више од 4000 вој ника; него је обрана земаљска у народној војсци од 200.00 људи, већином газда пољских. С одобрењем народне скупштине ова се војска у последње доба преуредила, добро обучила снабдела новим оружјем. Народ је у кнежевини истина ина

бима и који не знају њиховога језика. Навешћемо неколике примере који с само незнањем извинити могу. Тако се н. пр. путницима у Београду казива да су скоро све трговине и сви бољи занати у рукама *Немаца*, придавајући ово име без свака рачуна свима аустријским поданицима у Београду врем су већина од ових све сами Срби који дођоше из српских насеобина с о страну Саве и Дунава. Неки су опет разносили да су Немци протестанти пр нуђени да на Ускрс затворе своје дућане; ми питасмо о томе Немца про стантског пастора па нам он каза да су они то уредили тако да и једној другој страни буде угодно, српска влада пристајући да помаже новчано пр тестантску цркву и пастора ако протестанти пристану да ради саобраз с осталим грађанима затварају и отварају дућане у исте празничне да Много је важније, јер је на јавноме месту спомињато, искренуто тумаче једнога израза од стране првога министра српског, о коме веле да је ка да је пре повратка Обреновића, само два пута било распре између Срба Турака београдских. Што је први министар рекао то је, да је и пре него Обреновићи вратише било већ две прилике у којима трвење између Срба и Т рака мало што не доведе најозбиљније заплете. Оним погрешним тумачен служише се свакојако, а на толико пута понављана исправљања не хтедо се ни обазрети Београђанима је невеселиљив извор забаве, што једног пр сног конзула, који тврдоглаво потврђиваше да су Турци у граду и у варош сасвим мирни и тихи, Турци дохватише и најжешће истукоше за то што проходао поред градских зидова. Срби га отеше из њихових руку.

оружје којим су му очеви слободу извојевали, него опет оружје то беше старинско и у злој оправи, а једини начин ратовања који је народ знао беше нека врста борбе иза грма. Ово уређење народне војске овако како је сад сматра се и у Србији и изван ње као важан догађај у новој српској историји и премда нам се овај наш „кратки нацрт“ већ и сувише отегао, опет не би га могле довести до данашњег дана а да не споменемо узроке који изазваше овај нови корак, као и његов значај по будућност не само кнежевине већ и свега словенског народа у Турској.

Земљиште је српске кнежевине још једнако било предмет турске окупације и то у облику који је у исто време и дражио кнежевино достојанство и сметао сваком даљем трговачкоме развитку. Главна ствар око које се распра водила, јесу градови на Дунаву, од којих највећи влада престолницом српском — варошју које згодан положај чини, те има једна цена рад које је вредно држати малену земљу ову.

Београд лежи на сутоку две пловне реке, Дунава и Саве и готово је од саме природе намењен за главну станицу за гвоздене путове који ће сјединити северно море с егејским и црно с јадранским; у трговини и у рату он је кључ од истока и већ га је велики енглески слободњак у трговачкој политици, Кобден, означио као једно од будућих слободних пристаништа европских.

Историја ратова између Аустрије, Угарске и Отоманске царевине показује како је Београд често мењао своје господаре, постајући на изменце бедем западне цивилизације и капија на тамници турскога варварства. Али ни снажна царевина Немачка, ни јуначка краљевина Угарска не може га стално одржати за хришћанство; па послетку освојише га сељани у устанку који отпочеше кољем а завршише оружјем што га задобише од непријатеља. Варош је сада у рукама српског народа, који за неко време држаше у својим рукама и сам град; али уговором којим порта пристаде да призна унутрашњу само-управу кнежевине, би утврђено да се извесне неке тачке на Дунаву задрже; међу осталима ту беше и град Београд.

Незгоде које дођоше услед овог уређења, спомињате су скоро у сваком делу о Србији, незгоде су те не само оне у које би присуство мухамеданског гарнизона довело и сваку другу хришћанску варош, већ и такве какве се утројавају кад је та варош још и пристаниште.

тијом, а признаје сузеренство султаново плаћајући му мали један годишњи данак. Уз народнога кнеза стоје министри и савет; и све законодавне измене ваља да добију потврду од тако назване скупштине, која ваља да се сазове један пут у три године. Скупштина је састављена од посланика из округа и вароша, тако да на 2000 бирача долази по један посланик; бирач је сваки Србин који порезу плаћа.

Већ ово што споменусмо ове неколике ситније ствари, може дати мисао колика је грдна разлика између положаја слободнога Србина и положаја турске раје. У Турској политична слобода просто не постоји ни за Мусломане ни за Хришћане, а за Хришћане је стање ствари отешчано још и нижим положајем њихове вере. Онај исти човек који је у Турској принуђен да мити мусломанске лажне сведоке јер судија не прима његово сведочанство, чим пређе преко границе и постане српки грађанин, одмах заузимље место усред народа који се сам управља, народа који осим тога главну своју војену снагу држи у својој руци, па је већ и показао да се њоме може да послужи противу владара о коме мисле да им није више на добро.

Редовна војска у кнежевини не износи више од 4000 војника; него је обрана земаљска у народној војсци од 200.000 људи, већином газда пољских. С одобрењем народне скупштине, ова се војска у последње доба преуредила, добро обучила и снабдела новим оружјем. Народ је у кнежевини истина имао

бима и који не знају њиховога језика. Навешћемо неколике примере који се само незнањем извинити могу. Тако се н. пр. путницима у Београду казивало да су скоро све трговине и сви бољи занати у рукама *Немаца*, придавајући ово име без свака рачуна свима аустријским поданицима у Београду иреда су већина од ових све сами Срби који дођоше из српских насеобина с ону страну Саве и Дунава. Неки су опет разносили да су Немци протестанти принуђени да на Ускрс затворе своје дућане; ми питасмо о томе Немца протестантског пастора па нам он каза да су они то уредили тако да и једној и другој страни буде угодно, српска влада пристајући да помаже новчано протестантску цркву и пастора пко протестанти пристану да ради сообразности с осталим грађанима затварају и отварају дућане у исте празничне дане. Много је важније, јер је на јавноме месту спомињато, искренуто тумачење једнога израза од стране првога министра српског, о коме веле да је казао да је пре повратка Обреновића, само два пута било распре између Срба и Турака београдских. Што је први министар рекао то је, да је и пре него се Обреновићи вратише било већ две прилике у којима трвење између Срба и Турака мало што не доведе најозбиљније заплете. Оним погрешним тумачењем служише се свакојако, а на толико пута понављана исправљања не хтедоше се ни обазрети Београђанима је неисцрпљив извор забаве, што једног извесног конзула, који тврдоглаво потврђиваше да су Турци у граду и у вароши сасвим мирни и тихи, Турци дохватише и најжешће истукоше за то што се проходао поред градских видова. Срби га отеше из њихових руку.

да поднесу а које ће још теже моћи поднети у тренутку ваквом кад јој се сустигну пречи и важнији послови.[1]

Али како сад ствари стоје Кнежевини је потреба да се пружи и да постане јака не само ради своје сигурности на дому. Од како се ослободила дунавска Србија и остале су земље у европској Турској кушале више или мање да задобију самоуправу. И то не само да су тако што огледали Хришћани; најстрашнији од ових устанака беше онај словенских Муслумана у Босни који позваше и рају да се придружи њиховој ствари противу туђинаца. Узрок овим устанцима лако је погодити. Полутанске концесије не могу да задовоље рају, али сваким помирљивим кораком према раји сваким знаком да се попушта утицају франака, султан губи од своје важности у очима босанских бегова, који му опрашташе што је туђин само за то што је био снажан владар и владар који их пушташе да и сами имају силе. Сви немири досадашњи угушени су; али се то постигло уништавањем оне животне снаге које је још било у локалним владама и централишући управу западних крајева у поквареној бирократији цариградској. За будућност земље добро би било да се насилне изјаве народнога незадовољства не умогу тако лако ућуткати; да султан увиди да власт коју он не може више сигурно поверавати у руке урођеним Мусломанима, ваља да се пренесе не у руке турским званичницима, већ — бар неким делом — у руке Хришћанима у земљи рођеним. Пре или после ово се мора учинити, а што се пре учини то ће и Хришћани пре почети да улажу капитал у земљу да развијају изворе земљи и да је отворе европскоме саобраћају. Они који кажу да раја још није вредна да уређује ни своје приватне

[1] Има људи који без затезања узимају да је ово уређење народне војске права штета кнежевини, јер се тиме одвлаче људи од радње; ако ћемо да смо правични треба да кажемо да ово питање има и једну другу своју страну. Увећани саобраћај са страним народима, увођење странога луксуза и вештачких потреба, прелаз од живота примитивних сељана к животу варошана београдских, све то чини те у Србији вредност добрима расте. Временом ће се и индустрија и трговина увећати; али међу тим, простота и поштење карактера све се мучније држи; и већ су се у измешаноме становништву београдскоме показале покварености за које се не зна у унутрашњости. С тога многи Срби сматрају увођење народне војске као праву благодат за земљу која оживљава стари јуначки дух и даје прилике да варошани и сељани више у додир дође. Казивали су нам да су млади српски официри послати у Француску и Пруску да се изуче; и у арсеналу крагујевачком ми смо се сусрели с једним пруским официром кога је влада његова послала да проучи војену опрему српску. Ово је било одмах после бомбардања београдског, кад је Србија врло неопремљена била; од тога се доба уређење народне војске већ извршило и Срби добише за суседа у Румунији пруског принца.

Од 1862. питање о турској посади у Београду узело је на се нов и неодложљив облик. Увек се представљало да је у случају каквог сукоба између Турака и Хришћана варош изложена опасности бомбардања; ево се сад очекивани сукоб десио и бомбардање се заиста извршило. Услед једне распре на улици, Турци убише једно српско момче, Срби скочише па отеше турске капије у вароши. Европски конзули сматраше да је нужно да обе стране свечано потпишу примирје. Мастило се још није ни осушило било, грађани се мирно вратише својим кућама, кад турски паша радећи под утицајем престраве (панике) — чиме га после бранише — просу ватру на варош са толиким женскињем и децом, станом кнежевим у којега двор падоше бомбе дванајест палаца широке, докле још кнегиња српска беше под кровом његовим.

Што Србија није одговорила на оваку увреду устанком у тренутку док је турска војска имала пуне шаке посла око Црне Горе, то се има од чести приписати претњи аустријске интервенције а од чести томе што народ не беше спреман за рат. Тако је у самој ствари народ неприправан био, да би српски сељани на сву прилику, ма шта биле тежње владине, предао се својој мирољубивости, у којој је и дотле остајао не давши се кренути гласовима о насиљу људи у околини његовој, докле се год то насиље њега самог не дотаче; — тако би на сву прилику било да је дипломатска конференција, која се услед бомбардања Београда састала, одлучила да турска посада градове остави (мера коју су озбиљно препоручивале не само Русија, већ и Пруска, Италија и Француска). Али народ би не само био трпељив већ и плашљивица кад га не би узбунила и на ноге подигла непрестана изложеност његове престолнице ћудљивости издајничког непријатеља, поглед поцрнелих развалина и пустих кућа, читаве стране у вароши без и једне зграде и пристаниште запуштено, за то што ниједан трговац не ће да ризикује да зида магазе онде где их турска бомба запалити може. Па не мање но све ово требало је да дође па да подигне Србе. Нису могли јуришем да узму град а нису могли ни да држе велику редовну војску, па тако организујући народну војску, усвојише нај јевтинији и нај сигурнији начин да сачувају земљу од понављања такве увреде. Ако Турска и од сада уздржи град, то га држи са трошком који њезине финанције могу са тешком муком

нису. Ми још нисмо много измакли испред њих, наш лек још једнако добро одговара потреби њиховој, наше ће установе и за њих добро поднети. Па онда преко свега, наша је се цивилизација отпочела с правога краја. Ми смо слободни; наша влада може чинити много шта што је њојзи по вољи, али то само донде докле нама буде воља да тако што подносимо. Ако наш кнез жели да нас види цивилизоване, то он не може поручити само фини нов капут у Паризу или Лондону па нас присилити, или бар неке између нас, да га носимо па да нас тако изведе пред странце; он ваља да се задовољи да иде унапред корак по корак, да прави путове, да подиже школе, да пусти да се најпре цивилизујемо пре него што изгледамо цивилизовани. А сад што се тиче одношаја овог маленог напредног детета Европе према старој големој царевини отоманској, и о могућности да оно припомогне напреттку и једне и друге. Ви ћете много којешта слушати о овоме предмету а доиста и јесте ствар вредна да се о њојзи говори; јер од тога зависи срећа милионима великог и честитог народа једног и развитак једне богате и красне земље какву је икада Бог створио.

„Чућете гре се говори да је бар за сад зависност од порте од веће користи за Србију но да је независна па остављена да на њу нападају њезини северни суседи. Ово могу и најискуснији од наших људи да допуштају. Они могу да допуштају и то да је за малу државу боље, ако јој се осигура самоуправа погледајући на остале практичне користи, да признаје страног сизерена. Али ово допуштање има своје две границе. Шта ће слободни народи о нама мислити? шта ћете сами ви о нама мислити? кад вам не бих признао да ће Србија, не дај Боже да дође до најгорега, пре метнути на коцку све и сва, него да буде мирна пред мухамеданском војском, или да сасвим напусти изгледе да ће се хришћанска само-управа мало по мало раширити и по свима осталим словенским земљама у Турској.“

* * * * * * * * * * *

Овде нам ваља да прекинемо причање о историји српској као да смо тако рећи на дну листа; толике очи у источној Европи жудно изгледају шта ће бити записано на другоме листу који се преврне. Ми на западу можемо да не осећамо да ће се наших интереса ма на који начин много тицати будућа судбина српског народа, испала она добре или зло. Али опет, кад по-

гледамо колике се и какве симпатије обилато показују прем неким другим „гаженим народима“, онда тешко да можемо од казати наше поштовање и наше добре жеље народу једном ко јега су слободан дух и јачина народнога живота преживели пе стотина година страховите патње и борбе. Нека би дао Бог д Србија покаже како је истина што пословица каже; „Свет ј онога који уме да чека“ [1]).

---

[1] „Време и моје право“ — мото садашњега кнеза српског. Грб му представља б крст на црвеноме пољу. На крсту су забележене две године: 1389—1815, изме њих лежи го мач.

ГЛАВА XIV.

КАЧАНИК.

Очи дана кад ћемо се кренути из Скопља лупњава и крчање, као да се на вратима кућним сломише кола нека, огласише нам кола што нам их кајмакам обећа. Сиђосмо доле да их прогледамо па нађосмо да су коњи доста добри а кочијаш да је Арапин. Увераваше нас да су кола да им нигде равних нема и да су возила харем богатога једног званичника из Скопља у Солун. Заслужују да их опишемо. Проста кола на четири точка, без пера и без седишта; четири мотке држе горе кров а са њега се спуштају доле завесе исечене у омање комаде али без дугмади да се закопчају и без узица да се вежу, тако нити одбијају сунце ни кишу него кад ветар духне онда се лепршају као заставе или бију по лицу путника који унутра седи.

Рекли су нам били да ћемо за то што ћемо се овим колима служити два дана, платити највише 200 гроша; газда који с њима дође искаше 700. Ми остависмо да се погодба учини, али се зачудисмо кад после дугог разговора дођоше да нам кажу да газда од кола не ће никако да попусти. То је била стара песма, газда је био Мухамеданац па и заптије замочише прсте у пилав; ми оправисмо нашега кавaза губернатору с овом поруком: „пре два дана кајмакам нас наведе да чекамо обећавши нам кола. Кола су дошла, али газда њихов иште кирију о којој нас свак живи уверава да је претерана. Ми хоћемо да платимо обично што се плаћа, т. ј. 200 гроша; он иште 700. Шта да се сад ради?“

Било је сад већ позно, тако да је кајмакам на сву прилику отишао у свој Харем, а млађи званичници оставили посао. Кавaз нам искаше да понесе собом нашу бујурдију. Али бујурдија је већ била у кајмакама и ми не имадосмо друго већ Ферман. Очи се нашем кавазу засветлише кад му рекосмо шта је; он га жу-

дно дохвати па одјури с њиме. Кроз једно пола часа врати се у великој раздражености. Кајмакам је отишао био кући да спава, а његови потчињени предали се били *кефу*; али кад угледа ферман он се одмах разабра па скочи на газду од кола као тигар, и рече му да смо ми и сувише добре кад пристајемо да му платимо ма колико мало. Газда нам на то поручи, да платимо што хоћемо; „200 гроша више је но по тарифи што треба али баш ако хоћемо и ништа да не платимо, опет не мари јер ће му се то накнадити од државних новаца“. Није нам се мало зачудио наш кочијаш, и чини нам се пису се мало у надежди својој преварили наше заптије кад видоше да ми добисмо кола по оној првој нашој понуди. Сад кад се већ дознало да ми имамо ферман, тегоба је била да прођемо с миром или да платимо поштено за оно чим се служимо.

Сутра-дан остависмо Скопље; наравно позно, али се бојасмо припеке јер је јучерања грмљавина с пљуском рашчистила ваздух. Коњи су нам били одморени па ми живо јахасмо унапред, а за нама јурише наша кола, завесе им се лепршаше те изгледаху као какве средњовечне каруце. Њима смо наменили задатак да нам даду заклона у случају каквог пљуска облаком; али им точкови тако страшно шкрипаше да смо једнако одмицале на даљину на коју их не ћемо чути па смо тако обично увек и сувише далеко биле да би им се могле повратити пре кише.

Мало само кад се изађе из вароши, пролази се мимо развалине јустинијановога водовода, па ми скренуємо с пута да га погледамо изближе. Овај је водовод доводио од пре воду са даљине од два и по сахата, снабдевајући Скопље водом с планинске једне речице на Кара Дагу; близу вароши има један малени дô који је ваљало зидом прећи па од тога су зида данас оне развалине. Још и данас стоји двогуби ред од својих 120 лукова, све округлих; између ових великих лукова има и мањих, а од ових су опет неки округли а неки оштри.

С једнога лука струји данас један млаз воде. У сенци једног другог угледасмо малену башту с лубеницама и бундевама, и ту сеђаше и пушаше Турчин један с белим турбаном. Чудно се десило да овако једног поред другог нађемо сведоке двеју освојничких раса — римске која зидаше, и отоманске која руши.

Настависмо наш пут па стигосмо к оним брдима којима се омеђила грозничава равница скопљанска. Да се одавде сад

изађе на зелену заравањ на поље Косово ваља проћи кланцем Качаником, дугим узаним теснацем којим тече река Лепенац.

Да би се овим кланцем могли провозити топови, Турска је влада дала начинити друм, премда не без великих тегоба. На једноме је месту пролазак просечен кроз стену; на другом једном месту не бејаше земље на откосу, па беше нужда да се пут потпуни неком врстом дрвених скела. Углед оваког мајсторског посла усред гудура у унутрашњости Турске, јако је изненадио путнике Заха и Хана, и они га обасуше обилатом хвалом; него кад га мало изближе прогледаше један од њих опази да су се при грађењу служили неким делом и сировим зеленим дрветом. Мало за тим овај се путник састаде с инцинировм који је пут овај правио, па нам причаше како му је приметио ону махну додавши „ваш је пут сад врло добар, али кроз једну или две године биће сасвим несигуран.“ Инцинир, један Европац потурчењак, снимну раменима и рече, „ја то знам исто тако добро као и ви.“ Пет година иза овога разговора ми пролажасмо Качаником, па је доиста постао савршено несигуран; мостови су били пуни пролома и рупа, скеле оне над провалијама беху се сасвим исквариле.

На Качанику станују Албанези. Албанези су сада велики љубимци Аустрије јер ако мисли да се кадгод докопа ових предела, она се мора, као оно и порта, служити овим грлосечцима да обори Бугаре и Србе. Отуда аустријски конзул Хан, човек с великим опажањем и далеким погледима, радо дође до закључења — ако му то јест ко други није то рекао — да су, почем су друм Качанички начинили становници околних села, то Арнаути били који га начинише. Ово, ако је истина, био би факт који је вредно забележити. Зовите Арнауте зликовцима, разбојницима, како год хоћете — опет ето видите с мало стеге само како могу и они да су корисни. Али сапутник конзулов био је ту сасвим другог мишљења. Он нам рече:

„Истина Арнаути држе Качаник, али опет за то није прилика да је Турска влада хотећи да гради друм хтела потражити раденике у њиховим гудурама; на равници скопљанској која је одмах ту и у суседним крајевима станују вредни Хришћани Бугари, па ту су се — ма ко шта говорио — на сву прилику и по старој практици раденици поглавито тражили и нашли.“ Наравно ми не можемо пресудити које је основаније од ова два мишлења, а могућно је да истина лежи у средини

дно дохвати па одјури с њиме. Кроз једно пола часа врати се у великој раздражености. Кајмакам је отишао био кући да спава, а његови потчињени предали се били *кефу*; али кад угледа ферман он се одмах разабра па скочи на газду од кола као тигар, и рече му да смо ми и сувише добре кад пристајемо да му платимо ма колико мало. Газда нам на то поручи, да платимо што хоћемо; „200 гроша више је но по тарифи што треба али баш ако хоћемо и ништа да не платимо, опет не мари јер ће му се то накнадити од државних новаца“. Није нам се мало зачудно наш кочијаш, и чини нам се нису се мало у надежди својој превариле наше заптије кад видоше да ми добисмо кола по оној првој нашој понуди. Сад кад се већ дознало да ми имамо ферман, тегоба је била да прођемо с миром или да платимо поштено за оно чим се служимо.

Сутра-дан остависмо Скопље; наравно позно, али се бојасмо припеке јер је јучерања грмљавина с пљуском рашчистила ваздух. Коњи су нам били одморени па ми живо јахасмо унапред, а за нама јурише наша кола, завесе им се лепршаше те изгледаху као какве средњовечне каруце. Њима смо наменили задатак да нам даду заклона у случају каквог пљуска облаком; али им точкови тако страшно шкрипаше да смо једнако одмицале на даљину на коју их не ћемо чути па смо тако обично увек и сувише далеко биле да би им се могле повратити пре више.

Мало само кад се изађе из вароши, пролази се мимо развалине јустинијановога водовода, па ми скренусмо с пута да га погледамо изближе. Овај је водовод доводио од пре воду са даљине од два и по сахата, снабдевајући Скопље водом с планинске једне речице на Кара Дагу: близу вароши има један мален до који је ваљало зидом прећи па од тога су зида данас оне развалине. Још и данас стоји двогуби ред од својих 120 лукова, све округлих: између ових великих лукова има и мањих, а од ових су опет неки округли а неки оштри.

С једнога лука струји данас један млаз воде. У сенци једног другог угледасмо малену башту с лубеницама и бундевама, и ту сеђаше и пушаше Турчин један с белим турбаном. Чудно се десило да овако једног поред другог нађемо сведоке двеју освојничких раса — римске која зидаше, и отоманске која руши.

Настависмо наш пут па стигосмо к оним брдима којима се омеђила грозничава равница скопљанска. Да се одавде сад

Ми смо већ помињале како се мисли да је султан Мурат или како се овуда вели „турски цар Мурат“, водећи војску на Косово, зауставио се у Скопљу, па се отуда после још мислило и то да је он морао проћи кланцем Качаничким. Ослањајући се на ову претпоставку и не познавајући земљиште понеки Срби у нижевини трошише много својих лепих речи укоравајући цара Лазара што није ударио на турску силу док је још у овоме кланцу била; други су опет износили на Краљевића Марка да је издајнички посео био Качаник за рачун непријатеља. Али по турским изворима султан је ишао из Ћустендила преко Каратове где му је био стан за неко време. Одатле му се војска кренула долином Моравицом, и близу села Доња Бугарка показују један брежуљак где је кажу био разапет чадор султанов кад ту на своме путу на Косово стаде. Једина природна незгода турском напредовању на овоме путу била би у нужди да пређу реку Мораву, коју су доиста и прешли ако хоћемо да верујемо њиховим изворима. Било би скоро немогућно провести велику војску кроз дугачак а узан кланац Качаник све кад је неби ни мало сметали Срби, који имађаху на својој страни и Албанесце.[1]

Ми смо једном имали занимљив разговор с једним српским официром о овоме предмету, сравњујући наше белешке о овоме крају са белешкама из Хановог путовања и местима из Хамерове „историје отоманске царевине.“ Официр беше мишлења да ако су Турци доиста ишли оним путем ударајући на Грачаницу а не на Качаник, онда се може изјаснити и разумети положај у коме их Срби чекаше на Лабу и Ситници, и на сву прилику будућа ће проучавања овога питања и земљишта потврдити то.

Једна се битка била на Качанику и наше заптије не пропустише да нам то спомену. То се десило три стотине година после велике битке на Косову. Ту одбише Турци предстражу аустријске војска која се била настанила на околним равницама. Ово је био увод к повлачењу царске војске која напусти

[1] Славни албанески јунак Ђурађ Кастриотић, по турски Скандербег, био је на Косову. Види о томе Хана. Кажу да је он одвратио цара Лазара да не удара на Турке ноћу изненадно додавши, с карактеристичном албанском хвалисавошћу, да је нужна светлост дана да би видели да их све побију, у мраку би им многи могли умаћи. Он сам преживео је битку да предузме јуначку обрану своје земље.

између њих; али ћемо у потврду овом последњем поменути сведочанство самих Албанезаца од којих њих двојица пратише нас кланцем овим као заптије. Доиста се они насмејаше мисли да ће султан терати Муслумане на рад кад је толика раја при руци.

Пролазећи кланцем заптије нам ове показаше неколико црта својих земљака што туда станују, црте које истина нису баш најлепше гледане са тачке полезности, али које више одговарају природи шкипетара. На једноме се месту ми заустависмо да се нагледамо лепога погледа; наш каваз рече заптији како нам се место ово чини лепо. Грубим смехом он подвикну: „Лепо! јест, доиста, лепо место за хајдуке!“ па онда причаше како је овде једна чета од четрдесет хајдука жестоку битку имала са пређашњим кајмакамом скопљанским, који беше принуђен да са целом својом силом на њих удара, и који после поста пашом за то што их је потукао. Само пре два дана на овоме истом место где ми стојасмо ухваћено је шест хајдука. На једном другом месту заптија рече кавасу да нам обрати пажњу на једну кућу подигнуту на врх једног шумом покривеног брда, пред њоме беше једна мала чистина за кукурузе и неколико пластова, и из ње становници могоше погледати далеко на све стране да виде ко им долази. „Ено“ рече заптија, „тамо је једна кућа онака како се овде граде. Стоје увек за себе, у јакоме положају као какве куле; по овим гудурама нема села, и више од три албанске куће ретко да где стоје једна поред друге.“ Ми нисмо биле довољно близу да би опазити могле како је овај стан био сазидан; оне албанеске куле, које смо после виделе, служе као стан више њих браћа заједно са породицама њиховим и могу се бранити од свакога нападања, — осим оног који сасвим изненада дође, — пуцањем кроз отворе у зиду нарочито за то начињене. Мало за тим сусретосмо две жене. „Погледајте их,“ викну заптија, „то су жене на које је вредно погледати, јер добро знају како се пушком ради.“ Ми упитасмо: „јесу ли Мухамеданке?. „Зацело.“ „Али не носе јашмаке!“ „не носе да богме: нису их никад ни носиле а и као за што да их носе? оне су љуће и мање им се може прићи но људма.“ После овакога описа становника кланца качаначког ми се више не чудисмо што песма народна баш у Качаник меће сукоб Краљевића Марка с Мусом Кесецијом, Арнаутским једним разбојником.

Ми смо већ помињале како се мисли да је султан Мурат или како се овуда вели „турски цар Мурат“, водећи војску на Косово, зауставио се у Скопљу, па се отуда после још мислило и то да је он морао проћи кланцем Качаничким. Ослањајући се на ову претпоставку и не познавајући земљиште понеки Срби у нижевини трошише много својих лепих речи укоравајући цара Лазара што није ударио на турску силу док је још у овоме кланцу била; други су опет износили на Краљевића Марка да је издајнички посео био Качаник за рачун непријатеља. Али по турским изворима султан је ишао из Ћустендила преко Каратове где му је био стан за неко време. Одатле му се војска кренула долином Моравицом, и близу села Доња Бугарка показују један брежуљак где је кажу био разапет чадор султанов кад ту на своме путу на Косово стаде. Једина природна незгода турском напредовању на овоме путу била би у нужди да пређу реку Мораву, коју су доиста и прешли ако хоћемо да верујемо њиховим изворима. Било би скоро немогућно провести велику војску кроз дугачак а узан кланац Качаник све кад је неби ни мало сметали Срби, који имађаху на својој страни и Албанесце.[1]

Ми смо једном имали занимљив разговор с једним српским официром о овоме предмету, сравњујући наше белешке о овоме крају са белешкама из Хановог путовања и местима из Хамерове „историје отоманске царевине.“ Официр беше мишлења да ако су Турци доиста ишли оним путем ударајући на Грачаницу а не на Качаник, онда се може изјаснити и разумети положај у коме их Срби чекаше на Лабу и Ситници, и на сву прилику будућа ће проучавања овога питања и земљишта потврдити то.

Једна се битка била на Качанику и наше заптије не пропустише да нам то спомену. То се десило три стотине година после велике битке на Косову. Ту одбише Турци предстражу аустријске војска која се била настанила на околним равницама. Ово је био увод к повлачењу царске војске која напусти

[1] Славни албанески јунак Ђурађ Кастриотић, по турски Скандербег, био је на Косову. Види о томе Хана. Кажу да је он одвратио цара Лазара да не удара на Турке ноћу изненадно додавши, с карактеристичном албанском хвалисавошћу, да је нужна светлост дана да би видели да их све побију, у мраку би ни многи могли умаћи. Он сам преживео је битку да предузме јуначку обрану своје земље.

турској освети све оне Хришћане које царска обећавања побудише да се придруже војсци противу Турака.

Сценерија на Качанику није довољно величанствена да би заслуживала нарочити опис; али је опет, као и сви шумовити кланци у опште, дивљачна и живописна. Пре него што ће се из њега изаћи пут се затвара једном стеном која се као пречага пружа по путу чак до реке. Одмах ту развалине једнога моста показују да су ову незгоду обилазили некада прелазећи реку; али сад пут иде право кроз стену поткопом једним који је, као над улазницом урезано стоји, направио неки паша скопљански године 1794. На другој страни овога поткопа долази се на место, с кога се најбоље може бацити последњи поглед на Шланац, а поглед је тај одавде доиста диван.

Што сад идете даље то се стрмени све већма снижују и река Нередимка потичући вам у сусрет саставља своју воду са Лепеницом. Доле на углу где се њих две састају стоје развалине града Качаника; тако названа варош заузимље леву обалу Нередимке а вама стоји с десна кад из кланца изађете.

Изван зидова Качаниских ставили се главнији грађани у ред да нас дочекају. Све сами Албанци, али већ својом рувом показујући да станују на међи српског једног краја; јер фустанела беше замењена простом кратком једном туником и не беше оних рукава што на празно висе с напрсника црвеног па златом извеженог. Старешина изађе нам на пола пута да нас поздрави, па онда пође напред да нас проведе кроз варош; или боље да важемо он скакаше с једне гомиле ђубрета на другу, нагомиланога онде где би требало да је варош била.

На једној страни леже развалине велике једне куће; рекоше нам да је то некада био „серај“ (двор); куће све изгледаше као да се не могу још један дан држати, улице беху пусте, дућани мало не савршено празни а држаше их усамљена а често успавана нека створења. Ми смо виделе многа турска села и до сад, али Качаник беше преко сваке мере загрдио и овде се показиваше онај од свију рђавих знакова најгори, то јест да је варош не само у злом стању него у стању које је сваког дана све горе. Ваљало нам је то изјаснити али нам изјашњења није ваљало дуго чекати. У одговор на једно наше питање о становништву рекоше нам да се варош састоји из седамдесет мухамеданских кућа, и да „међу њима свима нема ни једног једитог раје.“

Прошавши улицу зауставимо се пред једним вратницама, и Албанезац викну да му их отворе, па онда дохвати наше коње за узду, поведе их кроз једну велику авлију са становима у најдаљем крају, заустави се пред једном врло сниском кућицом. Ту сјахасмо, проведоше нас кроз кухињу у собу, посадисмо се на диван и послужише нас кавом. Арнаутин који стојаше пред нама и говораше албански, рече нашем кавасу да нам каже да је ово његова кућа, и да је ово соба у којој све паше, бегови и конзули пролазећи кроз Качаник, „непремено“ ноћивају. Даље да нам каже да је и он сам велики бег један, и да под његовим кровом не треба да се бојимо никаквога зла.

Како смо знале да су се у Скопљу предомишљали да ли ће нас Мусломани у Качанику и хтети да приме, то ми захвалисмо на гостољубљу фразом једном онако искићеном како то и колико дозвољаваше наше знање грчкога језика, па док је кавас полагано преводио ми опазисмо да она није ништа изгубила од свога утицаја. Беј изгледаше као да му је врло мило, па нас опет стаде уверавати да се „ничега не бојимо“; али ово „*μὴ φοβῆσθε*“, беше толико пута понављано да ми не могосмо одолети а да га не запитамо за што он мисли да би се ми иначе бојале и плашиле? Дуже искуство у Арнаутлуку навикло нас је да слушамо да нам се каже „не бојте се“ а опет да не верујемо да смо баш сасвим сигурне.

Дом нам газда кућни беше у соби учтивост нам не даде да мало из ближе прогледамо наш стан, али кад он оде ми почесмо да себи честитамо што соба беше унутра много боља но што смо по опаломе спољашњем изгледу очекивале. Премда је била веома сниска опет не бејаше врло мала, и на прозорима по неко окно беше од стакла. Остала су били закрпљена артијом, и прекомерна запара и загушљивост у соби доведе нас да откријемо да се прозори не могу отворити, и на послетку принуди нас да подеремо једно окно од хартије. Све собе по Турској некако су налик једна на другу тако да ономе који је видео једну, није нужде описавати и остале. Него како хладноћа у северњим крајевима изазиње нека одступања од најбоље познатих образаца, то ћемо описати нашу арнаутску собу у Качанику све ма и ризиковале да по некоме казујемо оно што он већ зна. Таваница је била изрезана па и она и дуварови највеселијим бојама обојена. Посао је тај испао груб и неукусан, али у богатијим кућама често је прави вештачки. По несрећи у лепи се дворез

легу инсекти, тако да су собе, које су у самој ствари „постављене кедром и обојене кримезом“, често заражене безбројним невољама. Мисмо већ спомињале како су у многим собама две стране увек све у самоме прозору. Али у планинскоме пределу какав је Качаник где је клима студена а друштво још неуређено, провора има мало и што их има малени су и обично одмах испод самога крова. Испод и између прозора стоји диван с подглавњацима (јастуцима); пред диваном је мало узвишени спод обично од дрвета и застрт простиркама, и сматра се као непристојност да се с обућом гази по њему. Између узвишенога спода и врата има један снижи, без простирака а често сасвим прост од земље; овај се дели у три дела, један је да на њему стоје млађи и слуге, други је да на њему стоји орман а на трећему је пећ. Ормани су им врло згодни, и сама она просторија између њихових врата снабдевена је малим скрињицама. Пећ која изгледа као кошница и обично је зелено и бело обојена, има с поља много округлих рупа у којима смо ми толико пута пекле јабуке за вечеру. Око пећи има и гвоздена ограда на коју се међу хаљине да се суше. Клинова (чивилука) има на све стране по соби, а одмах испод таванице иде полица на коју се порцуланско посуђе и друго благо износи на углед.

То је обична соба у којој се станује по мусломанским кућама у европској Турској. А што се тиче „ћошке“, то вам је права пејзија од собе, имајући у исто време и велико отворено огњиште и велике отворене прозоре, удобну совру и пуно ушивање чисте промахе. На несрећу и по собама као и у ношиву јадни Турци предају, подражавајући Европи, и оно мало карактеристичних ствари, које би добро било да задрже. С друге стране они задржавају, па и по бољим кућама извесне неке махне у кућевноме реду које се не могу довољно жигосати. Најпре, спавају у оним истим собама где ручавају и где седе, а дању стрпавају опрему постељску у ормане; после пуштају да се коте свакојаки гадни инсекти који напуне и намештај и простирке и хаљине; треће пуштају да се накупи и стоји ђубре сваке врсте испод дивана, испод прозора једном речју свуда и на свакоме месту. Ова је незгода у свези с тиме што нема ни пута ни средства како да се нечистоћа уклони на даље од кућа. Зацело велики део нашега искуства иде на то да покаже како су Турци нечисти у својим обичајима; а што се тиче њихове чистоће која долази услед прања по верозаконској церимонији,

ми признајемо да нисмо у стању ништа да кажемо. Назори које смо од других људи о овој ствари покупиле, савршено су противни један другом; тако на прилику један који станује одавно међу Турцима уверавaше нас да усвајање франачких обичаја не може опет да наведе Трчина да пренебрегне прање које му вера налаже, док опет један други познаје Турке који, пошто се толико цивилизоваше да носе чизме ограничавају прописано прање ногу на то што своју обућу попрскају мало водом. Опет људи који рекоше да говоре из искуства, причаше нам да Турци перу руке и лице, али ретко кад мењају своје кошуље; и у правој противности с овим чусмо опет од неких других да они сваки дан мењају своје малено рубље. Што се нашег сопственог оплжања тиче ми би рекли да су нам се отомански војници и званичници, Грци људи, жене и деца и Албанези свију кланова и сваке вере учинили нечисти да је већ гадно.

Од њихових словенских суседа најмање су чисти Црногорци, али се они бар и сами стиде тога извињавајући се тиме што већим делом године њихова села немају воде. С друге стране Бугари су чистији него ма који народ између њих и Холандаца, и уредни и пажљиви. Дунавски су Срби чистији од Немаца — они воле свеж ваздух и пуштају га да добро промахује по кућама њиховим; нису истина још бог зна како уредни али се нарочито старају да постану таки, јер сматрају „неокретност“ као особину Турчинову. У њихове браће по крви, мусломанске господе босанске, ру́бље је бело као снег а и куће су им лепо чисте; па тако раде и босански хришћани у колико им сиротиња то допушта. Доиста љубав к чистоти једна је од оних страна којима се карактер словенских Хришћана разликује од карактера њихових јужних једноверника, с којима их тако често као једно узимљу. Један британски агенат приметио нам је да се „Грци“ у Србији и у Босни разликују од Грка у малој Азији бар у толико што су чисти у својим становима. Дође нам воља да га запитамо зар он још није нашао да се они разликују у толико да су сасвим особита раса једна!

Мало после пошто се сместисмо у нашој соби у Качанику, дође нам једна порука од жена бејове породице. Оне желеше да нас виде, па нас с тога молише да удалимо све наше људе из куће. Наравно ми пристасмо — а на то бој видевши најпре да су нам се људи подобро удалили, пусти слободно женскиње па и сам се некуда на страну уклони. Кроз један тренутак

наша се соба напуни Арнаутским женама па ми сад гледасмо једне друге мерећи — ми с наше стране погледасмо их преварени у нашем очекивању и чисто с одвратношћу. Јер у Турској, као и по другом свету, госпође кад праве походу обично се обуку у најлепше руво, и ми очекивасмо да видимо какво лепо Арнаутско ношиво; па уместо тога госпе ове дођоше нам у свој нечистоћи албанске неспремности. Једна од девојака говораше нешто мало словенски, па је ми запитасмо зар госпођа нема шта боље да обуче; на то се показа да јадна створења не смедоше обући своје најлепше руво да не би пробудили нашу жудњу да га се како докопамо. Девојка, желећи да одржи част своје госпође поче да описује њезин накит од дуката, кад је госпођа њезина пресече љутито се на њу осекнувши: „какви дукати, језик за зубе!“ Кад нам овај разговор о ношиву не испаде (а иначе је он често у оваквим приликама ишао) и кад оно мало словенских речи потрошисмо, ми гледасмо да их забављамо сликама у једноме бугарском буквару. Али је много боље испало кад узесмо да правимо пред њима један напитак што кипи; док ми спремасмо што треба, они много разговараше као разбијајући главу шта то може бити; а кад прашак у води поче да кипи и прекипи преко мале шоље онда све жене као да су се договориле повикаше у један глас „кава“, и очевидно мишљаху да је ово један чаробан начин да се вода укључа. У том тренутку дође унутра у собу један дечко од својих дванајест година. Девојчица једна, на сву прилику сестра његова, дохвати га за руку и искаше да опет направимо један прашак за његову забаву, али ми одбисмо а она му на то показа слике у буквару. На наше изненађење и на неизмерно дивљење свега осталог друштва, он познаваше словенска писмена, и читаше азбуку на глас; заиста он изгледаше доста оштро и бистро дете; али као и сваки други мушкарац које ми по харемима виђасмо и он се понашаше међу своји сродницама готово као млади ћурак међу ћуркама.

Док су сви овако били заузети, на један пут се подиже један узвик па све друштво на мах јурну на поље бацајући своје прљаве заличине на прљава и гадна лица, спотичући се све једна преко друге и у хитости заборавише своје папуче — Узрок целој овој забуни изјасни нам се одмах чим наш кавеџија у собу донесавши нам вечеру; али после све ове галаме ми случајно и изненада изађосмо из собе па нађосмо две или

три жене у кухињи а наш тумач ту куваше. „Ах, ха“, рече он, „оне нису баш тако плахе као што би хтеле да ви о њима мислите; кад им устреба кухиња, они ме и невиде онда.“

Сутра дан пред полазак открисмо да је „велики бај“ од Качаника, као више њих бејова у Босни, газда од једнога хана, па само као такав пристајаше он да одличним путницима стави на расположење већу удобност његове сопствене куће. Он нам посла поруку да платимо толико и толико гроша, без икаквог затезања као и најпростији какав ханџија.

Остављајући Качаник на путу у монастир Грачаницу, ваљало нам је прећи реку Нередимку; за то, и да би после сигурно из улице изашли, ми појахасмо коње наше и јахасмо за једно два сахата. Пут који се повија уз Лепеницу пролази по стрмоме и рођивоме земљишту и ми се доиста чудисмо кад нас после стигоше кола читава и неповређења; него не би ниједном путнику световале да на овом делу пута поверује точковима кола.

Брда што чине западно платно кланцу качаничкоме сусрећу се овде с источним изданцима Шар планине и тачка где се састају јесте планина Љубатерн која је висока 6400 стопа а подиже се као каква пирамида. Заптија који јахаше напред окрену се па показујући на врх облацима закривени рече: „Погле тамо! Близу врха тог високог брда лежи једно језеро којега су обале од снега; из тога језера истиче ова река, али заиста има доста да се вере и кривуда по странама планине док се сиђе амо доле.“

Ми не бесмо никада тако срећне да чујемо да се с какве поуздане стране потврђује или пориче ово потврђивање нити смо се где сусрели с киме који је био на врху Љубатерна

Па сад кад се одвише планински ланци угледасмо велику заравањ поље Косово, што се пружа до Митровице на северноме крају своме на даљини од 14 сахата коњаничких. Лежи у средњу руку 1700 стопа над површином морском и чини речну међу између егејскога мора и Дунава[1]).

---

[1] Цело је поље без сумње некада било језеро, и један део његов још је баруштина, а остатак су му и оне четири реке што крозањ протичу; две од ових — Лепеница и Нередимка — утичу у Вардар (аксиус), а две друге Лаба и Ситница отичу Ибром и Моравом у Дунав. Народ овуда вели да Нередимка шаље своју воду и црноме и беломе мору, мислећи под овим последњим средиземно. Он то вели на основу томе, што док главна струја пада у Лепенац, један рукав даје воду једној воденици па после отиче у баруштину Сазлију где је извор реци Ситници.

ГЛАВА XV.

ВОЈНО ПОЉЕ КОСОВО.[1]

Милош згуби турског цар—Мурата.
Бог да прости ко га је родио!
Он остави спомен роду српском,
Да се прича и припоједа
Док је људи и док је Косова.
А што питаш за проклетог Вука,
Проклето био и ко га родио!
Проклето му племе и коленo,
Он издаде цара на Косову.

Срп. Нар. песма.

„Немојте ми никад казати да се јуначка крв узалуд пролила: она шаље јеку која грми кроз све векове. — Реч Валтера Скота.

Онога јутра кад изађосмо на поље Косово наизменце биваше час облачно а час сунце, обични знаци да ће дан бити кишовит. Свеж ветар дуваше са снежнога Љубатерна и потресаше грање малених растових шумица показујући малена зелена поља и росне паше на којима коњи и стока продираше кроз шибље и папрат — па ми осећасмо да смо изменили жута поља и стока са зеленим планинама и наводњеним долинама Европе. По несрећи, ово зеленило и поветарац и јесте све што данас Косово поље има европског. Старе кронике казују како је у оно време, кад су Турци први пут изашли на Косово, крај овај био добро

[1] *Косово поље* Немци увек преводе са речју „Amselfeld.“ Српске етнологисте у новије доба више се као склањају да реч ту изводе не од *коса*, већ од *косити*. О битци имају различна казивања, ми се држимо онога које и Мухамеданци и Хришћани у опште узимљу за право, и које чини садржину главних народних песама. Позније песме скоро сваки сукоб између Турака и Срба умеђу у битку косовску па су по томе пуне супротних појединости, историју Косова добро је изложио по народним песмама и по казивању „Пољског јаничара“ (о коме се мисли да је био очевидац) Мицкијевић у својим лекцијама. Ове је лекције превео на талијански кнез Орсат Пуцић из Дубровника, који је и сам пејета па је много поштован међу својим југословенским земљацима обе, источне и западне гране. Види још и Енгела и Хамера.

обделан и насељен; путови и мостови били су нарочити предмет бриге владара; Српски се сабор обично држао негде у његовој околини, а суседне вароши Скопље, Ново Брдо, и Призрен имале су велике годишње тргове, на које се стицаху страни трговци. Да, у оне је дане Косово припадало Европи — друштву једном, истина још неуглађеном, али вредном и напредном; али на овако исто кишовитом једном дану пре пет стотина година освојише га Турци да им коњи по њему пасу.

Велико поље Косово лежећи у планинскоме крају и тако рећи пред вратима Србије, Босне и Албаније у свима је вековима познато било својим положајем као бојно поље, па и данас мисле да ће се опет на њему једнога дана решити судба околних земаља. Најстарија битка Косовска за коју се знаде била је између Стевана Немање и византијског губернатора суседнога града Звечана, битка која је ослободила Србе тога краја и од последње сенке византијског сузеренства. Опет Косово беше поље оно на коме се први пут Турци показаше насрћући на Србију, али их Срби тај пут потукоше и одбише натраг. У 1448 беше ту славна битка у којој се угарски војсковођ Јован Хуњадија (Сибињанин Јанко) удараше с Турцима у узалудној надежди да земљу освоји. Али велика битка Косовска била је она у којој се последњи цар српски сукоби с мусломанским непријатељем земље своје, и успомена на њу тако је жива остала, да путник тешко може говорити дуже од неколико минута с правим каквим Србином а да не чује име Косова. После пет векова поука, што је даде пропаст она, једнако се примењује — губитак отаџбине вечити је трн. Ми смо саме виделе како се два Србина, што се свађаше, разваднше кад им неко рече, — „шта, зар хоћете да се кољете као ваши стари пре битке на Косову?“ и чуле смо где један Србин кад га похвалише што је донео велики товар дрва, одговарајући рече, „Е, па и време је да ми Срби почнемо доносити дрва са поља Косова.“ Ко се год бавио дуже времена у Србији па проучавао народна предања и песме, он на послетку долази да осећа као да је готово и сам био па учествовао у битци Косовској. Тако је потанко свака ситница описана, тако су живо побуђења и радња изложене, тако су дубоке црте и тако рељефне боје којима су главни карактери описани.

Било је на Видов дан Јуна 15, 1389, кад се Турска сила и турски вазали, предвођени отоманским султаном Амуратом

упустише у борбу са сајуженом силом Срба, Бошњака и Албанаца, који изиђоше на поље Косово да ту одбију даље нападање на њихове земље. Колико је свега ту војске било то се не зна; свака страна цени војску противникову на не мање од 300.000 војника и изјављује да су они стојали према непријатељу у бројноме односају као један према три.

Срби су се поносили својом тешком коњицом, и турске кронике причају да су се у очи битке отоманске воће саветовале не би ли боље било да покушају да поплаше коње непријатељеве наместивши један ред камила испред турске линије. Бајазит најстарији син Муратов противљаше се сваком примењивању лукавства, јер показује неповерење према Богу. Велики везир држаше да није нужно јер кад је последњи пут отворио коран угледао је обећање победе. Беглербег Тимурташ реши целу ствар рекавши да је више прилика да ће се камиле поплашити од тешке српске коњице но што је прилике да ће се српска коњица уплашити од камила. Друга једна тегоба збуњиваше Турке. Целу ноћ дуваше јак ветар правцем из хришћанскога стана према њиховом; воће се беху као сневе селили, јер би тиме при борби прашина ишла њиховим људима у очи. Султан Мурат проведе ноћ у тамној слутњи да ће ова битка бити његова последња; он се мољаше Богу; пред зору паде лака кишица па обори прах и ветар. Кад киша престаде и сунце сину, то беше знак за војске да се крену.

Међу тим у стану српском, увиђавност је помрчала домаћом распром. Цар Лазар је имао два зета: једно беше Вук Бранковић највећи властелин и најбољега рода у Србији; друго беше Милош Обилић, најхрабрији, најплеменитији јунак. Цар је волео Милоша и поверавао му се као души својој. Вука покрену суревњивост кад виде где њему претпоставише човека који има за све да захвали само мачу своме; случајно суревњивост шура дође да букне услед споречкања између њихових жена. Распру ваљаде расправити удвојем; при овоме Милош обори Вука с коња али не хтеде даље служити се овом својом коришћу већ му великодушно понуди да опет буду пријатељи. Али Вук беше завидљив, а завист никада не прашта. Кажу да је турски султан већ био гледао у то доба да ослаби Србију ступивши тајно у договор с некима од српских властела обећавајући да ће дати српску круну ономе који му помогне оборити цара; кажу да је Вук Бранковић примио понуду и обећао

се да изда у битци која је предстојала. Извесно је да је он пре него ће се битка свршити извео своје људе из ње и да је после тражио круну српску од турскога цара; с тога га и данас народни глас Србије проклиње као издајицу. Али турски кроничари не знају ништа за Вуково издајство, па не имајући никаквих сведочанства новији српски историци наклоњени су да замишљају да је Вук био не више но низак неенергичан карактер који остави разбојиште што је увидео или мислио да је битка изгубљена. Могућно је да он и Милош узајамно подозреваше један на другог да слуша предлоге муратове, а Вук се радоваше што му се даје прилика да поткопа добар глас свога супарника оптужујући га цару. Али Лазар — веран својој племенитој души — не хтеде трпети пакост која у потаји ради и не хте радити на просту приватну сумњу. Ако остане што сумње о верности Милошевој њему ваља да се даде прилика да се јавно оправда — тужба ваља да се пропрати признавањем његових пређашњих услуга, и знаком каквим захвалности његовога владаоца.

У очи битке цар је седео за вечером са својом властелом. С десна му је седео стари Југ Богдан који управљаше земљом маћедонском а до њега његових девет синова — браћа царице Милице. С леве стране цареве сеђаше Вук Бранковић и сва остала господа редом. У прочељу је седео Милош Обилић са два своја побратима Иваном Косанчићем и Миланом Топлицом око себе. Сваки Србин између Дунава и јадранскога мора тако зна сва ова овде споменута имена као да су имена његове рођене браће.

После вечере предузеше да по обичају пију здравице; вино се наточи и цар дохвати од свога пехарника скупоцени златан пехар један па онда поче да говори војводама својим:

Војеводе моја браћо драга!
Коме ћу ја сада наздравити?
Не старини да бих наздравио
Наздравићу старцу Југ Богдану
По милости: мојим девет шура,
Девет шура младих Југовића,
По лепоти: Косанчић Ивану
По висини: Милану Топлици
По правди; Бранковићу Вуку
По јунаштву: Обилић Милошу.
Та ником је наздравити не ћу
Већ Милошу милу зету моме:
Здрав Милошу моја права слуго!
Прва вјеро потоња невјеро!
Када сутра буде на међану.
Невјеру ћеш мени учинити
Турцим вјеру а мени невјеру.

Тада Милош скочи на ноге лагане поклони се пред царем до земље, па проговори:

„Хвала теби царе на здравици
На здравици и на дару твоме
А не хвала на твојој бесједи!
Када издах? никад издат нећу,
Живота ми и мога имена!
Виђећемо мили господаре!
Када сутра виђен данак дође
Ко је вјера ко ли је невјера!
Невјера ти сједи уз кољено!
„Ако Бог да те суђено буде
Како сутра виђен данак сване
Ево теби чисту вјеру дајем
Појахаћу дебела ждралина
Проћераћу кроз сву турску војску
До чадора силна цар Мурата,
И њему ћу под чадора доћи
Мурата ћу распорити жива
И стаћу му ногом под грљоце."

За тим налазимо Милоша где се светује са својим побратимом Иваном Косанчићем. Ево шта му вели:

„Побратиме Косанчић Иване,
Јеси л' турску уводио војску?
Је ли много војске у Турака?
Можемо ли с Турци бојак бити?
Можемо ли Турке придобити?"
Вели њему Косанчић Иване:
„О мој брате Милош Обилићу,
Ја сам турску војску уводио,
Јесте силна војска у Турака;
Сви ми да се у со прометнемо
Не би Турком ручка осолили,
Ево пуно петнајест данака.
Ја све ходах по турској ордији,
И не нађох краја ни хесапа.
. . . . . .
Све је турска војска претиснула,
Коњ до коња, јунак до јунаа
Војна копља као чарна гора,
Све барјаци као и облаци,
А чадори као и сњегови;
„Да из неба плаха киша падне
„Ниђе не би на земљицу пала,
„Већ на добре коње и јунаке,
„Мурат пао на Мазгит на поље,
„Уватио и Лаб и Ситницу."
Још га пита Милош Обилићу:
„О Иване мио побратиме,
„Ђе је чадор силног цар Мурата?
„Ја сам ти се кнезу затекао
„Да закољем турског цар Мурата,
„Да му станем ногом под грљоце."
Ал' говори Косанчић Иване:
„Да луд ти се мио побратиме:
„Ђе је чадор силног цар мурата,
„Усред турског силнога табора!
„Да ти имаш крила соколова
„Пак да паднеш из неба ведрога
„Перје не би меса изнијело."
Тада Милош заклиње Ивана:
„О Иване да мој мили брате,
„Нерођени као и рођени!
„Немој тако кнезу казивати,
"Јер ће нам се кнеже забрипути,
„И сва ће се војска поплашити."

Сутра дан, на дан битке, Милоша не стаде из српског стана. Да ли је отишао да изврши свој махнити завет? или како сумњичење опет намигиваше, да ли је заиста прешао непријатељу? Вук Бранковић навали с овим последњим тумачењем; цар Лазара је срце тешко заболело: јер било ма којој побудом, тек свакојако Милош је отишао био.

Његова десница, његова реч, његов пример све је то се требало, а свега тога сад није било ту; онај део војске који он управљаше не виде свога вођа па се узбунио. У том дођоше уходе из турскога стана па описиваше голему силу турску та да и сад у једанајстоме часу многа српска господа световах

да се упусте у преговоре. Али цар Лазар не могаше то поднети; изговори неколико племенитих речи својој војсци, охрабри је и стави у бојни ред. Али се пре тога цела војска исповеди и причести. Српски цар у ономе духовном карактеру који још задржава данас руски цар, свечано опрости војнике своје од греха, и рече им да испуњавајући дужност своју према крсту и према њему, они гину за своју веру и отаџбину.

Пред непријатеља изнесе крсташ барјак најстарији брат царичин, јунак Бошко Југовић. Стара песма вели:

Пред вина је Бошко Југовићу
На злату вас у чистом злату
Крсташ га је барјак оклопио,
Побратиме до коња алата;
На барјаку од злата јабука
Из јабуке од злата крстови
Од крстова златне ките висе
Те куцкају Бошка по плећима."

Како је за чудо истинит поетични инстинкт који овако црта хришћанскога заставника! покривен својом заставом, његова се личност губи у дужности његовој, па не он већ сам крсташ барјак стоји на видику.

Ми се сад враћамо к ономе што Турски историци причају. Бој је беснио, и лево крило отоманско поче већ да се повија натраг, кад му Бајазит, названи „муња", долети у помоћ, обарајући непријатеље својим гвозденим буздованом. „Већ су потоци крви обојили румено дијаманат голих мачева, а црвено као огледало сјајан челик копаља; већ, множином одсечених глава и турбана што попадаше овде и онде, разбојиште изгледаше као леја разно-бојних лала; кад као грабљива птица подижући се са лешина, диже се из гомиле убијених један властелин Српски. Милош Обилић — јер то он беше — начини себи пута кроз гомилу робова што окружаваше султана узвикујући да има неку тајну да каже; Мурат даде знака да га пусте предаћ: Србин паде пред њим доле као желећи да му ногу целива, дохвати га за ногу обори доле и сјурну му нож у тело. Султан беше смртно рањен; хиљаду се мачева потегоше на убијцу: али он јак мишицом и лак ногом одби их потисну их на страну и три пута изванредним скоковима оте се гомили која га гоњаше. Готово је већ био стигао на обалу реци готово се хтеде већ дохватити свога поузданог коња, кад га четврти пут гомила опколи, савлада и исече."

По једноме казивању њега су убили одмах на месту, али највише њих тврде да су га рањеног и онесвешћеног довели натраг у чадор султану па га ту држаше док се битка не сврши,

па га онда погубише с осталима заробљеницима да насите
Турчину који умираше.

Милошева рука која уби отоманскога султана једног д
се чувала на гробу муратовом близу Брусе; и од његов
дрског дела почиње се обичај да странци који хоће да из
пред падишу морају предати своје оружје на оставу него
стражи, а осим тога још и пристати да им се руке држе.

Почем казасмо како причају Милошево дело његови неп
јатељи, сад нас није страх да покажемо и како га његови з
љаци причају. У самој ствари њихово се причање разлик
од оног првог само у толико што веле да је он отишао ц
турском са дванајест другова, да му се приближио преруп
као бегунац и да га је убио пре него се битка започела. С
стране говоре о делу као о јунаштву; па и данас још заслуж
поштовања као један пример самопрегоревања. Остављамо
страну мишлења оних који правдају убијства политичких
пријатеља, кад их чине пољски или италијански патриоти; а
ма како да се мисли о оваким поступцима, Милошево д
опет припада сасвим другом једном реду. Јер у оним пр
убијствима убијца се уклања казни сакривајући се и пу
да сумња падне на невине. Милош, клеветом доведен до о
јања, одлучује се да посведочи своје родољубље очајан
услугом; у Мурату он гледа неверника, варварина и непри
теља његове отаџбине; лукавством се послужи само да доб
нужнога приступа до жртве своје па онда цену крви него
плати својом крвљу.

Међу тим бој је беснио. Мурат ма да беше на самр
опет могаше издати заповест да се бију, и Бајазит распал
својој војсци ново беснило позивљући их да освете смрт с
танову. Срећа се борбе окрете противу Срба; и у том трен
ку Вук Бранковић који заповедаше резервом повуче се с по
и не потегнувши сабље. Његови јунаци, њих 12.000 на бро
мислише да само мењају положај; али то њихово недраговол
повлачење реши судбину дана. Они су били све сами одабра
јунаци — све поуздани, на гласу оклопници.

Него још једнако Бошњаци се добро држаше, и сред
коју је јуначни цар предводио потискаше све пред собом. А
на послетку царев коњ малакса и паде, и њему ваљаде уз
хати на другога. За један тренутак нестаде га са очију вој
његове и кад још угледаше где из првих редова нестаде и н

овога добро познатога зеленка, онда се пронесе глас да је цар погинуо. Хришћански се редови тада пробише, и кад Лазар опет узјахавши гласом и примером својим гледаше да их охрабри, преструђена гомила одвуче га собом; коњ му се спотаче и паде у један јарак, Турци га опколише и заробише.

Турски се султан борио с душом кад му доведоше српског цара, и преко самртне постеље муратове очи Лазареве сусретоше се с Милошевим. Тада се све протумачи и кнез свечано хваљаше Бога што га је поштедио до тог часа кад виде да је Мурат пао а Милош да је веран.

Бесомучан Бајазит га упита како се он смео усудити да причини смрт његовоме оцу. „А твој отац, како је се смео усудити да нападне на државу моју?“ „Господару,“ прекиде га један од његових људи, „зар су ти врат твој и рамена као дрво врбово, да кад одсеку главу може опет израсти?“ Али Лазар не слушајући га настави: „и ти Бајазите, сине муратов, мислиш ли ти да бих ја, кад бих нешто уза се имао чега немам, оклевао да те оправим за твојим господарем?“

Бајазит заповеди џелату да удара. Верни војвода преклињаше да му дозволе да умре са царем својим; па онда клекнувши пред својим господарем рашири царски плашт да нанадне глава царска.

Тако сврши последњи хришћански цар Србије. Његин први турски цар отпоче своју владу давши да се убије брат његов Јакуп док му се очино тело још није ни охладило било: а извињаваше себе једном реченицом из корана, која казује да је боље убити човека но га пустити да прави раздор[1]).

Тако се одсече Косово од Европе, и постаде паша турској коњици.

---

[1]) „Hammer, Geschichte des Osmanischen Reichs“, vol. I. кн. 6. међу побудама којима се он извињава наводе и ову: — „Он сматраше да му се ваља углеДати на Бога, који је самац и без супарника. С тога божја сенка на земли — владалац правоверних, ваља да је као Бог, — сам на своме престолу, и да влада а да му није могућно никакво супарништво.

О практичноме значају оваких мусломанских доктрина о божјем јединству види Palgrave's „Arabia“ vol. I. стр. 365.

ГЛАВА XVI.

МОНАСТИР ГРАЧАНИЦА И ВАРОШ ПРИШТИНА.

Кад се с неравнога земљишта на излазу из Качаника већ је дном изађе на поље Косово, онда се може сести у кола и још терати и у кас. Него за ово се има захвалити просто том што је земља равна а не што тобож има ваљан пут, а мостов су тако трули да је добро бити мало предосторжним па сила зити с кола и прећи преко њих пешице.

Што се тиче сценерије на овоме делу пута, то нема шт да се изгуби ако га пролазите и у завесама затвореним ко лима. На сваки корак шума је све ређа, а трава је све чешћ прошарана песковитом неком прљушом; нити се ово нагн ђује тиме што се све учестаније појављују знаци обрађен земље или и људски станови. Прођосмо мимо неколике јади ханове и мимо мало једно село за које нам рекоше да је албане ско а којега жалосне колибе беху окружене и готово сакри вене у оградама од испреплетенога корења и трна. Један е од ханова звао по Турски Јени Хан (нови Хан), али беш онако исто опао као и најстарији, и као да задржава оно свој име само за то што нема у околини какав новији хан. Стој на обали речице Нередимке преко које прођосмо одмах чи хан остависмо. У подне се заустависмо у Хану Сазлији, н земљишту на коме је зими рит Сазлија, и ту извире река Сит ница. На обали реке одмараше се стока, па како не беше да леко час да се краве помузу то добисмо врло доброг млека нашом кафом. За тим прођосмо Ситницу па прођосмо мимо ха Руповце, који је вредно да се путницима спомене као хан кој је на половини пута пет сахата од Качаника а пет од Приштине Мало даље одваја се пут који води у Грачаницу од друм који води у Приштину.

Можемо споменути да мало подаље на лево од друма, на десној обали Ситнице има једно село са својих тридес

хришћанских кућа и црквом. Хиљфердинг казује да његово име, Липљан, спомињу византијски писци још у једанајестом веку, и у старо доба место је то било довољно знаменито да га узеше за столицу митрополита једног. С десне стране друма између Сазлије и Руповца лежи бугарско село Бабуш. Доскора је ово село знаменито било тиме што је припадало једној једитој породици које су чланови били ослобођени од сваког данка и порезе, јер претци њихови учинише услугу султану Мурату, као калаузи његовој војсци. Кажу да им је ова повластица укинута одкако је издан танзимат.

Позно после по дне ми се приближисмо изданцима оних брда што омеђавају Косово на истоку па ту у једној удољи и присоју, наиђосмо на монастир и село Грачаницу. Мало пре тога прошлисмо мимо једну црквицу која је ту скоро подигнута, и која је тако малена и тако сасвим гола, да је очевидно како Хришћани зазиру да украшавајући богомоље своје не увреде Турке. Као права противност према овој сиротињској пиленој новој црквици подиже се монастирска црква, дивна задужбина једног Краља српског. Гледана из далека изгледа као грудва нека од самих лукова и кубета, завршујући се горе једним великим кубетом. Кад човек дође ближе онда опажа да малих кубета има четири, а да међу оним занимљиво испреплетеним луковима, виши су зашиљени а нижи округли. Главна је добра страна целе зграде њезин општи утисак а овај је, као за византијску архитектуру, тако необично пун милине, да нас подсећа на неке цркве у северној Италији.

Докази италијанскоме утицају без сумње би се нашли и на фрескама унутра у цркви, али је права неправда учињена и њима као и свачему другом што се тиче цркве, безбројним оделењима и кутовима који су опет нужним начином дошли почем се хтело да унутрашњи облик цркве одговара спољашњем. Готово се могло мислити да је ова незгода у Грачаници послужила као опомена архитекту који зидаше цркву пећске патријаршије, јер ту је очевидно спољашња лепота жртвована да би се добила унутра велика и добро осветљена просторија.

Између осталих живописа на зидовима Грачанице имају и слике основача монастирева, краља Милутина и његов жене краљице Симониде, кћери цара Андроника II. Палеолога. Милутин је био отац краља који је сазидао Дечане, и дед цару Душану; он је владао од 1275 — 1321 и кажу да је он сам

подигао не мање но четрдесет и осам зграда за религиозне и добротворне цели. Повластице дате монастиру Грачаници урезане су на црквеноме зиду, и калуђери веле да им је то архива.

Слике светаца који су предмет многим фрескама, јако су пострадале од Турака, који пуцаше из пиштоља на њих и још проводише време избадајући им очи. Ова је последња повреда била тако пуна пакости и намишљеног зла, да је Србима мучније падала но да су им целу цркву оборили и разорили, јер би се бар могло мислити да се тако што десило у забуни и у ватри јуриша. Овако обесвећене иконе стоје на зиду црквеноме, тако да се не може никад заборавити каква им је срамота нанешена и њихова нагрђена лица предусретајући к њима подигнуте погледе поклоника, чисто их на глас позивљу да се освете. У кнежевини Србији где су неколике старе развађене цркве оправљене, ове избодене и исечене иконе са ослепљеним свецима остављене су онакве какве су. Стари један владика рече нам „Оне нам још требају — у њима нам је архива векова патње и насиља; и наш народ не треба да их губи из вида докле год насилник још стоји ногом на српској земљи.“ Ова је мисао самих фрескама добро дошла јер их је сачувала од судбине да буду закречене; и само би желети било да се каква таква заштита пренесе и на спољашње зидове и скулптуру. Док нова катедрална црква у Београду представља нову фразу укуса у Србији, дотле споменици средновечне монархије која преживише турску поплаву, имају више да се боје од ревности „обновљача“ но што им се ваљало бојати од опустошавања непријатељског.

Међу фрескама у Грачаници само је једна једита сачувана била висином кубета или како калуђери веле, чудесним ужасом који је обузео био непријатеље те спасао цркву. Ова сачувана фреска јесте једна глава Христова, која се у источној цркви црта често у колосалноме размеру погледајући доле и благосиљући. Замисао лица које је овде исписано далеко је виша како од оне крутости византијске, тако и од разнежености нове школе. Вештак као да је био сувременик Цимабуе и Луча из Сијене; па као њихов ђеније тако је и његов био довољно снажан, да даде снаге и величине и ондашњим конвенционалним облицима. Заиста, Христос грачанички тако је озбиљнога типа, да би готово помислили, да је вештак био испуњен слутњом на црне дане који су цркви предстојали. Оне очи што изазивљ

страх и поштовање, погледају испод чела, којега је мргод доиста и могао да ужасне безбожнике што се упустили беху у оскврњавлење.

Има неколико римских остатака у Грачаници, неколико камена с натписима и два каменита олтара, а ови стоје унутра у цркви. Хан мисли да су све те ствари донесене из места Вицијанума два три дана хода од Дунава на великоме војничком друму између Лисе на јадранскоме мору и Нисе. На поље у порти видесмо заклопац великог једног мртвачког сандука од камена, на коме беше изрезан крст.

Познавајући српске монастире ми смо се надали да ћемо у Грачаници наћи и удобности и другог задовољства; али нема ништа што би било у већој противности са стањем монастира у кнежевини, но што је стање овог монастира овде. Пре свега стан им је јадан и жалостан. Соба у којој нам је ваљало преноћити није имала ни прозора ни капака. Под није био од дасака и цео се намештај састојао из неколико старих простирака. Али колико је стан рђав био, толико су нам угоститељи још гори били.

У слободним крајевима Србије свештених лица има од три разне врсте по карактеру, три врсте које се простиру од свештеника последњег па до свештеника новог нараштаја. 1-во, још се нађе понегде какав од оних јуначких пастира који су водили своје стадо у борбу за независност па задобили епархију задобивши битку. У Црној Гори овај је ратоборни тип још једнако у цвету, јер има још разлога да постоји; ми познајемо једно лице које је и поп и капетан, и виделе смо једанпут једног свештеника где пре него ће ући у цркву да чита вечерњу скиде оружје те га остави пред вратима па га опет после намести кад пође кући. 2-го, нађе се по неки добар попа, старе школе, миран, тих и љубазан, али поленъ и неписмен. Ови људи изумирући чине места разумној и добро образованој омладини која се учи у богословији београдској. Све су ове три врсте подједнаке што се тиче патриотизма, све се добро слажу са стадом својим, и све су поштованог моралног карактера.

Сасвим су други људи калуђери у Грачаници. К незнању своме додали су глупост, нечистоћу и неуредно понашање; били су уз то подли, с оним подмуклим изразом у оку, који се виђа у зверци што је ловац гони, или и у псу који зна да је нешто скривио. Доиста ми смо дошле у несрећан час, јер су им баш

били одвукли старешину у затвор — судба коју је он судећи і свему што слушасмо пуно заслужио. Али је то у исто вре довољно било па да сваки мусломанин који туда прође насрі на калуђере и да од њих изнуди што год хоће. У таквим прил кама долазак наших заптија беше права несрећа; и доиста (човек морао узбунити гледајући с каквим се безобразлуком п нашају и после с коликом понизном журбом калуђери хитаі да их у свачему задовоље. После неког времена подигуман о, веде нашег тумача у један кут на само, па му изложи како ствз стоји. Наравно ми одмах посласмо да му кажемо да ћемо ми о, мах сутра полазити са заптијама и да ћемо платити за све ш потрошимо.

Оно што подигуман причаше о неделима и затвору свог игумана било је доста зло, и ми чусмо после где се то потв ђује с још неким додатцима, него који не поправљаше ства нимало. Затворени игуман био је човек још и сувише млад з своје место а изгледа као да је до њега митом дошао. Све ј једнако заповедао и био страстан човек и у селу је стекао себ непријатеље. У сватовима једним кад се ракија дигла у глав гостима, игуман Грачанички доби позамашан један удараі на који он одговори још замашнијим тако да обори противник свога на земљу. Човек овај паде на камен па се опасно по вреди; његова фамилија искаше задовољење и накнаду за гу битак његовога рада за све оно време док се рана не залечі свега 2000 гроша. Игуман рече да је ово преко мере много, изјави да је сасвим довољно да он плати само за лекара, болесника док не оздрави да држи и храни у монастиру; ал родбина његова не хтеде попустити па се на послетку онолик глоба плати. Човек се онај опорави и пође да иде на посао али зазебе, пола залечена рана успали се и он премину. Фа милија му је се већ била наплатила за рану, па признавш смрт свога рођака као несрећни случај коме игуман није крив и не тражаше ништа даље: али суседне турске власти наумиш да се послуже том приликом те да исцеде што год новца и монастира. С тога се уплетоше у ствар, и тражаше још једну глобу; игуман не могаше или не хтеде платити, а они онда по купише што новца нађоше а њега одведоше у Призрен на суд Ту га осудише на седам година робије и кад би се знало да ћ се пресуда доиста извршити, цела би се околина зарадовал што га је се једном отресла. По несрећи добро се знало, д

ће он само дотле затворен бити докле се власти не увере да им је већ издао новац који је имао, а после ће га опет послати у Грачаницу под у словом да скупи још новаца.

Јадност калуђера грачаничких простире се и на оно што они зову школом својом. Може бити да им — кад се узме у каквом забаченом крају Турске живе, да их при томе има само четворо, и да им ваља у цркви служити — на част служи што имају школу па ма какву, и само кад би добили доброг старешину, клица би се ове могла лепо развити да буде корисна. А за сада је школа њихова зацело иза свију осталих у земљи и то у више но једном правцу. У једној ћелији без икаква намештаја, нађосмо петоро јадне дечице с издераним књигама испод мишке. Књиге су биле најмање београдске читанке а ђаци читаше из њих тако брзо да не могосмо а да не посумњамо да говоре на памет. С тога ми отворисмо књиге на другом једном месту па ту једва да могоше коју реч прочитати. Њихов учитељ неки добар калуђер, извињаваше их искреније но што толики други учитељи хоће да чине, бацајући сву кривицу на своје сопствено незнање; „него, ја их учим само првим основима у читању, а они ће после ићи у нову добру школу у Приштини.“ Како им њихове жалосне прве читанке беху све поцепане то им ми дадосмо нове, а још поклонисмо и два нова завета калуђерима. Сутра дан дође нам један калуђер у Приштину да нас замоли да и њему дамо на поклон један завет јер рече и он је из Грачанице, па само јуче случајно не беше у монастиру.

Пре него што остависмо школску одају ми се усудисмо да изговоримо врло озбиљне прекоре што се тиче начина на који нас ђаци поздравише кад у собу уђосмо. При нашем уласку они падоше на земљу метанишући пред нама тако да би било смешно да није одвратно. Ми их запитасмо, како за име божје могоше мислити да ће нам се милити овакав дочек? Учитељ одговори, „Турци нас тако научише; њихови великаши иште тако да хришћанин падне на земљу пред њима.“ „Али ми нисмо Турци, а према Хришћанима тако радити не само је срамота већ и грехота. Зар није ко од вас био у слободној Србији па да види како се тамо деца понашају?“ „Није нико!“ али ту се они стадоше нешто погледати и осмехивати. Позваше нас да се сиђемо доле у цркву па нам одмах ту доведоше једног човека из села, *који је био* у слободној Србији. Овај човек но-

шаше турбан, незграпан и иначе изгледаше као свака друг раја; али беше много разговорнији но калуђери. Ми га позва смо да каже да ли у Србији ђаци метанишу пред гостима овак као ови овде. „Да богме да не метанишу“, повиче он, „ал у Србији је све друкчије. Тамо они имају добрих друмов добрих судова, мир и напредак; а овде вам друго нема д нереда и зулума.“

Метаписањем, као ово што је у грачаничкој школи, чес нас дочекиваше на нашем путу, и ми не можемо а да не ми слимо да би их ма који други цивилизовани путник гледао с мање немилине но што их гледасмо ми. Али ова наша осећан што нас обузимљу кад смо сведоци понижењу створења људ свих и Хришћана, дају нам тек слабу мисао о ономе шта Срб из кнежевине осећају, којима су ови људи овде браћа по пле мену, па често и блиски сродници. Калуђери, трговци и бе гунци сваке врсте непрестано прелазе из крајева којима Турц владају у слободну Србију па и сама њихова казивања којим описују свој положај не пробуђују онолико узбуњености ко лико нехотична сведочанства што их даје њихово до пузањ понизно понашање, док не усвоје навике нове земље. Да наве демо један између толиких примера. Један млад човек радећ у Београду скриви нешто па би осуђен на неко време робиј Његов стари отац, хришћанин из Бугарске, држећи да ће ро бија трајати све донде докле му се син не искупи, дође у Бе оград и нађе да власт управ тада отпушташе кривца слободн почем је издржао већ досуђено му време робије и да нема ни кога за што да мити. У својој радости старац мољаше и пре клињаше да га пусте пред кнеза Михаила, да му захвали шт му је *опростио сину његовом*. Ово не беше баш по вољи кнезу који чини све што му је у власти да одучи свој народ од на вике по којој се обраћа њему да ублажи или измени пресуд по закону учињене; он осећа да је овака навика знак друштве ног стања у коме воља господарева заузимље место закона Него опет како старац онај дође тако из далека и не хтеде с задовољити док не види кнеза, то он пристаде да га прими и уђе у ону собу свога двора у коме су рекли Бугарину да чека Чим овај угледа кнеза он му паде пред ноге па опет и опе дохваташе руком спод па онда чело своје. Узалуд наваљиваш нањ да устане, узалуд му говорише да онако понижени по ложај његов причињава кнезу најмучнију бољу; сиромах раја

то све беше мисао коју његов дух не могаше тако лако да схвати. Овај нам је призор описивао сам кнез, — сама успомена потресе га: он додаде: „Je me suis dit — „„Voilà donc, comment il faut se présenter devant un Pascha.““ („Рекао сам у себи: „Ево дакле на који начин ваља пред пашу изаћи“!)

Док се спремасмо да оставимо Грачаницу нове заптије које нам дођоше из Приштине, поручише нам да ако нам је воља да путујемо у колима и даље, то они могу да натерају кочијаша да иде с нама — а не морамо му ништа више платити. Наравно ми се не хтедосмо послужити овим неправедним предлогом, већ посласмо сиромаха човека натраг кући, а ми наставимо пут на коњу.

Од Грачанице до Приштине нема више од једног сахата и по. Варош лежи на усталасаноме земљишту где се брда мешају с равницом. Варош је нечиста и мала али из далека лепо изгледа са својих једанајест мошеја, о којима кажу да су их подигле туркиње којих су мужеви пали на пољу Косову. Живописна је црта једна мала висина на десно од вароши која у ово време беше покривена белим и зеленим чадоровима војничким. Лети је овде на пољу обично размештена једна регимента коњика; а Турчин и у стану као и у вароши показује свој укус да блесак белине разблажи зеленилом.

Кајмакам скопљански оправио је био писмо једном мудиру приштинском којим нас њему препоручиваше, а ово је писмо имало врло доброг утицаја, јер мудир осим што нам посла заптије у монастир, још нам преправи ваљани стан у вароши. Кућа, коју на ту цел одабраше, била је владичин конак, који истина не одговараше баш сасвим европској мисли о владичиној палати (јер он се поношаше само са четири собе, три мале и једном великом), али опет зато беше пријатан стан — сам владика, фанариот, наравно бавио се у Цариграду, а паства његова није баш оплакивала његово одсуство, па ни ми, јер тек тако могосмо добити његову велику хладовинасту и пријатну собу, са њезиним читавим редом прозора осењених стрејом што се ниско спушташе. С ових прозора најлепши је изглед: кућа стоји на једној косини, гледа доле у гомиле кућа, и поглед јој се пушта преко вароши далеко по равници до магловите међе од удаљених планина.

Одмах по нашем доласку мудир Приштински посла да нас понуди походом својом, па онда дође али не као обично у

облику дежмекастог Османлије у масној униформи него као сувоњав Албанез у зеленоме руву постављеноме кожом. Он беше леп старац, са сребрним власима, светлим црним очима, бледим лицем, и држањем које никада не могу да имају они достојанственици, који добише своја места као омиљене чибукџије или кафеџије. Кроз неколико тренутака пратилац мудиров каза нам како је негов старешина доиста од племенитога рода и како ми показасмо живог интереса у овој ствари, то мудир сам предузе да води разговор, каза нам име своје фамилије, додавши да су они сви од племена Гега, и да у њиховоме крају нико не говори ни речи турске. Овако охрабрени ми настависмо да га запиткујемо и о другим фамилијама у северној Албанији и нарочито да ли се слаже с оним људма који су конзулу Хану говорили да су тамо највеће куће Измаил-паше и Махмут-Бегова. Он рече да су то велике куће, али да је се последњи изданак једне од њих примио службе под султаном, па додаде с презирањем „то вам је један гурави човечуљак“, — па се начини и сам гуроња.

Говорећи о нашем путу мудир рече како му је особито мило што му је дата прилика да нас дочека, јер је и сам једном служио под енглеском управом па је пуно задовољан како му плаћаше и како се према њему понашаше. За време кримског рата он је ишао с енглеским конзулом по окрузима пећским и Дечанским да подижу рекруте. „Монастир Дечани наравно да знате — почем је највећи на свету.“

Кад отиде мудир, дође нам српски воћа баша да нас позове да походимо хришћанску школу. После онога што видесмо у Грачаници нисмо много очекивале, па тим нам беше већа радост кад се врло пријатно изненадисмо. Соба школска беше велика, са добром промахом, чиста и како треба намештена, и још украшена словенским текстовима из светога писма, китњасто исписаним на вратима и по зидовима. То беше посао самога учитеља, Србина једног из Митровице на Сави; он је научио децу не само да лепо пишу већ и да цртају. Дадоше нам да понесемо за спомен два чудновата нацрта, који представљаше матер божју и светога Ђорђа. Здрава и чиста деца којих беше пуна соба узеше да нам покажу како могу лако да читају и рачунају; али необично беху у назатку у земљопису а томе се чудисмо јер на дувару беше прилично доста добрих мапа. Него мало после опазисмо да су оне тако високо подигнуте да

се у њих не може дуже времена гледати а да деца не извину врат. Учитељ нам рече да је то нужно тако високо да стоје јер би их иначе деца прстима измрчила!

Књиге су у Приштини биле из Београда, али почем нам се учини да су то све саме читанке удешене за најмлађу децу, то запитасмо зар немају каквих „српских повесница?“ Учитељ погледаше кришом около себе па рече да има неколике али не сме њима да се јавно служи. „А за што не?“ „За то што турски официри често долазе амо па тумарају по школи, а коњанички су официри често Мађари, или Козаци или Пољаци па знају читати словенске књиге.“ „Али у оним кратким сухопарним историјама нема ничега револуционарнога, а за цело официри који су и сами Хришћани не ће хтети да вас оклеветавају?“ „Други истина не ће, али су Пољаци гори но и сами Турци. Једнога дана један Пољак официр загледа преко рамена једног детета у књигу па повика: „Ај ти, учитељу, шта ја видим ово? Ове књиге нису онакве каквим се служе у Бугарској; књиге су ове тоје из кнежевине и ево овде нешто из српске историје. Ако те други пут овако ухватим, јавићу те власти.“ Ја се сав уздрхтах од главе до ногу, и не умедох ни речице прословити; али на срећу беше ту и један Козак, бегунац руски, добар један човек који нам се увек као пријатељ показиваше; он изведе Пољака на поље па му готово срдито рече, да они нису дошли у Приштину да се мешају у српске школе. Од тога доба ми читамо историју наше отаџбине увек кришом.“ Не треба ни спомињати како је злу услугу султану учинио овај пољски официр, дражећи Хришћане прогањајући јавно учење српске историје из школе у земљи где сваки човек, свака жена и свако дете знаде из народних песама најважније и најраздражљивије догађаје те историје. По несрећи оваки појави нису усамљени, и ми смо после дочули како су у једној од највећих словенских вароша у Турској, историје српске заплењене. Наравно паша их није сам читао, него му неко само рекао да оне постоје и да у њима има места која иду на то да изазову мрзост на турску владу; фанатични Мухамеданци подигоше вику а грчки им се владика показа врло услужно оруђе при заплењивању. Вредно је споменути како је један од разборитијих Мусломана мештана, и сам словенскога порекла, имајући и сам подозревање књиге, радио противу те мере на основу томе што ће се овим кораком много пре пробудити мрзост на турску владу но на којим мес-

том у српским књигама. Ми смо и саме читале те књиге па слободно потврђујемо његово мишлење![1]

Што се тиче учитељевог потврђивања, да су Пољаци у отоманској служби много отуђенији од својих гажених Хришћана-једноверника но и сами Мухамеданци, ми морамо признати да су нам на више места то исто с најогорченијом пресудношћу понављали. Без сумње било је време кад су ови изгнаници били наклоњени да мрзе Словене у Турској које сматраше као заштићенике руске. Него опет у последње доба они показују више правичности у суђењу па приликом бомбардања Београда и Пољаци и Угри понудише своје услуге српској влади.

Школска зграда у Приштини има још једну велику собу, која би врло добро могла поднети за женску школу; али као обичпо нема учитељке, а обичај у овоме крају не допушта да се девојке и мушкарци обучавају у једној истој соби. Па онда има још једна препрека. И мушка деца не могу да прођу с миром улицом од арнаутске дечурлије — а шта би било са женском? Ову незгоду помену коџа баша, а на то му учитељ рече — „Знате ли шта сам чуо? Нови је мудир изјавио мецлису да је султанова воља да сва деца његових поданика иду у школу не изузимајући ни децу арнаутску. Сад само ако и арнаутчад привежу за скамије, онда ће наша деца моћи с миром пролазити улицама.“ Коџа баша погледи нас једним погледом као да пита шта ли ми на то мислимо, па онда рече кратко, „ако се и Арнаути примире па почну ићи у школу као и остали људи, онда ће то за цело бити прекрасно.“

Исти овај коџа баша није био врло либералан што се тиче женскога успитања. Он нам рече да у њиховој општини има још много мушкараца који нису ишли у школу, па не ће бити добро да жене науче читати и писати пре мушкиња. На то му ми показасмо неколике лепо повезане књиге, већином путописе, које су жене написале. Он прегледаше књиге подуго па онда позва учитеља, који познаваше латинска писмена, да прочита наслове, додавши, „знате ли ви баш за цело, да то нису писма нити какве песме?“ „За цело“ одговорисмо ми, и учитељ потврди што ми рекосмо. Онда ће рећи коџа баша: „Кад жене хоће да пишу оваке књиге, то ваља да видимо ми шта и наше могу.“

Пошто он оде учитељ нам каза, да становници у Приштини

[1] Ове историје за школе, једну краћу а једну већу израдио је Др. Никола Крстић, који сад ради на једном већем делу о истоме предмету.

у опште имају дар да импровизују песме, и да к народним песмама које једнако певају, додају и многе друге које сами праве приликом разних догађаја у своме животу. Наравно да се овај дар примењује и при дворењу и кад се млади замилују, па отуда мисле да ће жене ако науче писати целога века само писати љубавна писма. Оваки назори да богме да превлађују у земљи која је тако дуго изложена мухамеданскоме утицају, али старе српске песме помињу нам Српкиње које су писале „кано мушка глава."

Па опет поред свију ових предрасуда коџа баша је у Приштини апостол напретка. Њему се има захвалити што је нова школа подигнута, он је нашао и довео учитеља. Како владике нема у вароши, то је он вођ малој општини српској, па ма да је један од најсиромашнијих чланова у општини, опет њега су изабрали да их представља у меџлису, јер он им чини част својим понашањем и сме отворено да говори пред Турцима. Наравно, и он је био у слободној Србији. Можете му то одмах познати; јер и он као Србин у кнежевини, дигао је главу право на ворача као прави човек. Питање је, за што се врати из Србије? То смо често питале кад се састајасмо с људма који су се вратили у своје место рођења, премда је ту стање ствари тако несносно. Одговор беше ово: у свима таквим приликама све што је фамилија имала — комад земље или дућан какав — беше у Турској а Турци праве сваке могућне сметње располагању с имањем кад ко мисли да се сели из земље. Па онда, док једни чланови породице хоће да се иселе, други опет не могу ни поштo да оставе место свога рођења, пријатеље своје младости, па онда и људи воле и да остану но да напусте своје породице. Осим тога, ако не оду у Србију за рана док им се начин живљења још утврдио није, онда позније тешко да могу држати корак и са самим последицама у кнежевини, а обичаји су им неуредни и полагани; не могу довољно да заштеде да своје породице преведу у кнежевину, па им се онда опет у Турску враћају. Али у место себе, шаљу они децу своју: сад се син коџа башин спрема на пут.

ГЛАВА XVII.

СТАРА СРБИЈА.

„Где је сабља ту је вера права.“ —
Албанска пословица

„На муци се познају јунаци.“ —
Српска народна пословица

Па сад кад смо у Приштини, у срцу старе Србије, добро ће бити да погледамо колики се комад земље схваћа под овим именом, каква јој је прошлост, какав народ и какво стање. Одмах ћемо овде да огласимо и то да ми, почнемо ли једном да излажемо нешто што се тиче разних и супротних елемената раса, језика, вере и политичких интереса, врло лако можемо да сваки дан отегнемо главу какву.

Као да се и у саме дане царства права Србија разликовала од „српских земаља.“ Овај последњи назив обухватао је све земље у којима народ српски станује — Зету, Босну, Херцеговину и т. д. Али „Србијом“ се у најужем смислу звала земља данашње кнежевине заједно са земљом између ње и Мећедоније. Старе карте европске Турске које су цртане док је још цела Србија била под Турцима, свој тој земљи дају њезино право име; али сад, кад је онај део, што је најближи Дунаву збацио мухамеданску владу док онај други Мећедонији блиски део још робује, цртачи карата земљописних дају име „Србија“ слободноме крају, а остали део сам народ тамошњи назива „старом Србијом.“

Ово је последње име у обичају не само међу Словенима у Турској, него и међу Словенима у целој Аустрији и Русији. Али зањ подједнако не ће да знају ни турске власти ни европски конзули у Турској. Ови последњи, осим једног аустријског у Призрену, до душе и јесу доста далеко намештени те и не могу знати много шта о местним овим хришћанима; него знају

само толико да Турци зову овај предео „Арнаутлуком“ и да у њему од чести станују и мухамедански Албанези. У самој земљи оба се ова имена могу чути. Ако опазите где па рекнете коју реч о каквој развалини или о каквоме безакоњу, одмах вам подједнако и Срби и Турци одговарају: „А шта друго можете и очекивати у Арнаутлуку?“ Ако ли се где год зауставите па пуни чуда и дивећи се изгледу какве старе цркве повикнете: „Ко би мислио да овуда има такво здање?“ то ће вам се свештеник који вам као вођ служи, ближе примаћи па шапнути: „*Ми* зовемо ову земљу Старом Србијом.“

По томе границе старој Србији нису политички опредељене нити се иначе знаду докле су управо, осим како сами њезини хришћански становници кажу. Ово опет зависи од историјских успомена, тако да није лако показати те границе.

Него опет, да би колико толико описали ову земљу, навешћемо неколике земљописне црте њезине, и почећемо с њезиним границама које им народно предање назначује. На северу, т. ј. онде где се стара Србија сустиче с јужном међом кнежевине, стоји варош Нови Пазар; одавде се на запад пружа један планински ланац (Рогожна планина) завршујући се у ономе планинскоме сплету, који се највише уздиже у брдима црногорским. На југозападноме крају старе Србије лежи Призрен, стари „Цариград“, а иза њега подиже се Шар планина (стари Скардус). Као што се на западу може повући једна линија правцем од севера на југ, означена планинама Херцеговине, северне Албаније и Црне Горе, тако се и на истоку може повући линија једна од града Марка Краљевића у Прилипу па до Скопља а одатле дуж венца бугарске Црне Горе до Ниша. Ниш лежи мало на страни од границе слободне Србије, али он има један споменик који Турци начинише од српских глава што падоше бранећи слободу; и тај споменик, како Ламартин рече, показује где је права граница Србији.

Планине.

Онде где се стара Србија састаје с Маћедонијом стоје највише планине у европској Турској, а њихови су највиши врхови Ком и Дурмитор, 8000 до 9000 стопа високи. Љубатерн, 6000 стопа висок, већ смо спомињали као западни изданак Шар планине, на углу на коме кланац Качаник излази на поље Косово.

Равнице, реке, вароши, и т.д.

Срце старе Србије, историјски и земљописно, саставље: је од две сестринске заравни: Метохије и Косова. На Косо или близу њега леже вароши: Приштина, Ново Брдо, Ђила Вучитрн, монастир Грачаница и место старе славне цр Самодреж. Град Звечани, једном престолница старих српск краљева стоји на једноме вису на северноме кланцу којим на Косово долази.

Метохија лежи на запад од Косова и одвојена је од ње сниским ланцем Голеш планине. На овој равници као у средш српских земаља на плодној земљи и у згодноме положају обрану, Неманићи подигоше престолницу српску, а позн Стеван Душан пренесе амо и столицу патријархову. Царигр - Призрен лежи само на неколико сахата даљине од Пећи п тријаршијске вароши, а између њих двоје стојала је слав црква Дечани, којом се краљ што је сазида тако поносио д од ње узеде име па је и потомству познат као Стеван Дечан ски. По народним песмама Косово се слави као бојно поље Метохија као башта од Србије.

Има се разлога мислити да је украјевима данашње кнеже вине, у старо доба становао најбогатији и најобразованиј део народа. Већина велике властеле, којих имена стоје за писана у књизи српскога племства,[1] као да су имали свој баштине у овоме крају царевине; а красне цркве што јо осташе било као развалине било колико толико сачуване, св доче да је укус за вештине рано продрьо у ове крајеве, ко су данас мало не права пустиња.

Народни српски владаоци били су очевидно штедри у п дизању зграда за побожност и народну корист. Они узима презимена себи од оних места где су основали какав све стан, и још се и данас може по народним песмама опазити ут цај што га штедрота њихова на народ чињаше. Као прим један навешћемо овде песму једну, у којој се радња збив монастиру Грачаници приликом једног сабора држанога смрти „Цара Немање.“

Збор зборила господа ришћанска,
Код бијеле цркве Грачанице:
„Боже мили, чуда великога!
„Куд се ђеде цар Немање благо,
„Седам кула гроша и дуката?“
Ту се деси Немањићу Саво,

[1] Кажу да се ова књига чува у једноме монастиру свете Горе. Нама је г. Љ девит Гај у Загребу показивао копију једну.

Па говори господи ришћанској:
„Ој Бога вам господо ришћанска!
„Не говорте о мом родитељу
„Не говорте не грјешите душе;
„Нијо бабо расковао благо
„На шаке и на буздоване
„Ни на сабље ни на бојна копља.
„Већ је бабо поарчио благо
„Сво градећи многе задужбине
„Док је свету Гору подигао
„И Вилиндар цркву начинио,
„Ту је дао двије куле блага;
„Док начини високе Дечане
„И два стуба светитеља Ђурђа
„Оба стуба виш' Новог Пазара
„Студеницу на Влаху староме,
„Ту је дао једну кулу блага.

(ту се сад ређа дугачки број намастира који су у позније време други Немањићи поградили, али се овде у песми придају Немањи, па онда Саво наставља.)

„Осталога што претече блага
„Остало је благо похарчио
„Зидајући по калу калдрме
„И градећи по водам ћуприје
„Дијелећи кљасту и слијепу
„Док је души мјесто ухватио
„Седам кула блага похарчио
„Ето бабо куд похарчи благо!“

Од старе Србије а времена Немањића прелазимо на ону каква је данас. Пре 1389 г. била је најнапреднији и најлепши крај европске Србије; данас, изузевши суседне планине албанеске, она је најсиромашнији и најгоре управљани крај европске Турске. Тачка на којој се историја њезина обрће, лежи у победи турској на Косову, али претварање плодне земље у пустињу ишло је постепено и од прилике овако: —

По уговору што се начини између султана и Срба који му се први потчинише, ваљало је да црква и мошеја могу стојати једна поред друге, па да је људма слободно ићи у коју хоће. Али су се ови услови онако исто мало поштовали у Србији као и у Бугарској. Умереност и трпељивост Турчина трајаше само дотле, док се лепо не утврди у земљи, па онда стаде присвајати себи штогод не разори и не опусте. Од деце што не би поклато, девојке се одвукоше у хареме, мушкарци у јаничаре, а родитељи им се могоше спасти само „откупом својих глава“ (то управо значи реч „харач“). Цркве које се не разорише или у мошеје не претворише, имадоше за то да захвале или малености својој, или незгодноме положају за мусломанску употребу или најпосле што Хришћани беху вољни да плаћају велике суме новаца. На овај су начин Грачаница и Дечани још једнако извор мусломанскоме дохотку.

Него опет, осим што одмах после битке косовске послаше отоманске насеобине у Скопље, Призрен и ново Брдо, мухамеданисање Старе Србије ишло је сасвим полагано све донде

док су у земљи становали Срби. Али у последњој половини с
дамнајестога века наступише прилике које причинише те ско
сасвим нестаде старих седилаца у земљи.

Турци завојштише на државу цара немачкога, утврдише
у Угарској и опсадише Беч. Хапсбурзима ваљаде озбиљс
предузети рат противу њих, па позваше Србе што станују ј
жно од Дунава, да се дигну на оружје те да им помогну. У Ј
дрену патријарах српски састаде се са Ђурђем Бранковићем
последњим потомком српских кнежева, па га помаза за вл
дара; па онда обадвојица, и духовни и световни старешин
предузеше да подигну народ на оружје. Ми смо већ једном и
мињале како се завршио овај покушај. Аустрија послужив
се Ђурђем Бранковићем као својим оруђем затвори га у та
ницу у Егру па држаше ту док не премину; њезини ђенерал
продреше до Косова поља, наопако поведоше ствари па им с
ваљаде повући. На то већи део народа српског који ту стано
ваше, видевши да ће опет бити остављени Турцима, и држећ
да није никакве надежде да ће до чега доћи ако наставе борбу
одлучи да прими понуду цареву те да се исели у његове земље
У години 1690 37 хиљада породица оставише своју отаџ
бину па пређоше под вођством тадашњега патријарха Арсе
нија Црнојевића; то су били остатци имућности и храбрости
средњој Србији, па волеше и да се иселе но да се безуслови
потчине опет Турцима. У својим новим становима северно о
Дунава и Саве они већином саставише ону гласовиту војну
границу која је тако дуго заклањала Аустрију како да је н
пљене источне војске тако и да источне заразе у њу недолазе.
Цар немачки обећао им је да ће му тек само за неко време
његовој држави служити, да ће он после мало опет завојшти
па им повратити отаџбину њихову а међу тим, ако му само у
хтеду помагати да одбрани своју земљу, нека се управља
сами својим властима и световним и духовним.

Али стару отаџбину српску не повратише, а нову земљу
на који начин не дадоше штедро њезиним јуначким брани
цима. Постављање патријарха пренесоше да зависи од ћу
бечкога двора; војводи се одузела свака права моћ; шта вин
понеке од насељеника почеше тако мучити да би их само н

[1] Види толике описе војничке границе од Алисона, Кола, Пацета и други
Она је служила и као санитетски кордон, па су ту лица која долажаше с исто
нала да издрже строги карантин.

вели да промене своју веру, да многи оставише Аустрију па одоше у Русију. Данас, ма да нема никакве опасности више од Турака, граничари су опет принуђени да држе своју војничку крајину као одгајалицу аустријске војске; па их још, противно изреченом уговору, подижу те шаљу на страну да војују.

У своме часу, Срби под народном владом нису одушевљенији родољупци но они Срби којих су породице 200 година становале у туђој држави; шта више, млађи људи између аустријских Срба радије хоће да се приме службе у кнежевини но у Аустрији. Од рата за ослобођење па овамо стотине фамилија прешле су у слободну Србију, па само кад би се Турци једном извукли из јужних крајева српске земље, већи део народа који сад станује на север од Дунава одмах би се вратио у земљу из које је дошао; тако сами говоре.

Значајно је за непрекидну приврженост њихову према старој отаџбини, како су аустријски Срби посветили један део своје нове земље у спомен старој. Место које за то изабраше јесте Фрушка Гора, планинско полуострво једно између Саве и Дунава. Ту нови досељенаци подигоше цркве па им дадоше имена по онима које су у старој отаџбини оставили; ту пренесоше своја неколика блага и мошти свог последњег цара.

Ми смо походиле монастир у коме Лазар лежи. Тело се његово најпре пренело било с Косова у Грачаницу, одатле после у Раваницу — монастир који је у кнежевини, па одатле најпосле у нову Раваницу што је подигнута у Фрушкој Гори. Дан битке косовске слави се као годишња слава царева; тога дана хиљадама и хиљадама народа долази са свију страна у монастир па се стиче око ћивота у коме он лежи у оделу у коме се на Косову борио и пао. У истоме монастиру има и велика једна слика о битци косовској, она служи за текст песмама о турскоме освојењу и за приповедање и описивање старог завичаја.

Кад показасмо како је стара Србија изгубила своје хришћанске и колико толико образоване становнике, ваља да покажемо и како паде у руке варварима и исламу.

Земљу што остаде пуста, кад је бегунци приликом прве сеобе а и после оставише, заузеше људи што се сиђоше са суседних планина, Шкипетари или Албанесци, или како их Турци зову, Арнаути.

Још од почетка српске историје мора да је било крајева у којима су словенски и албанески живаљ постојали један поред

другог.[1] Докле је ишла северна граница албанеска пре него се Срби иселише, мучно је определити; али се знаде да су Словени становали на албанској земљи чак до Драча и Елбасана; и да је још пре Немање мало српско краљевство Зета сјединило северне Шкипетаре и јужне Словене. Позније, закони српске царевине помињу Албанезе, православне и католичке, као суграђане српске. Напослетку кад пропаде српско царство и кад паде и сама Зета, онда се Албанци појављују под својим кнежевима, а ови су кнежеви — као на прилику и сам Скендербег — сродници и савезници српски.

Већина Албанезаца који су ближе јадранскоме мору постадоше приврженици латинске цркве. Приликом мухамеданскога освајања, интерес је отомански био да се посеје раздор између Хришћана. Римокатолици били су у мањини, па Турци нађоше да се њима може без опасности понајвише повлађивати, а брђани албанески, не онако као Црногорци, брзо се уморише одбијајући поплаву турске силе. С тога признадоше да постану поданици султанови под условом да им се даде слобода да држе своју веру и да наставе свој дивљачни начин живота; ови се услови још у пуној снази примењују у оних племена арнаутских који станују по планинама где им турска војска не може тако лако досадити.

Али кад Албанесци дођоше да живе на српским равницама, брзо се уверише, да Турци не ће према њима боље веру одржати но према осталим Хришћанима, а њихов колебљив карактер и оскудица сталне какве цели, беху слаб материјал за трпељивост и издржљивост. Један део племена који се зове Клименти, доиста се придружио Србима па иселио; али они који остадоше у Турској мало по мало подлегоше турској политици, т. ј. одвојише се од своје браће Хришћана па одпадништвом од вере своје добише право да се дижу изнад осталога народа.

Сад има мало римокатолика Албанезаца у старој Србији, премда од времена на време придолазе све нови са планина. Ови нови дошљаци обично полазе трагом својих претходника па кроз кратко неко време постају Мухамеданци. Па и ако остају при својој латинској вери, да би се ослободили од плаћања харача,

[1] Г. Хан је наклоњен да мисли да су Албанези староседиоци, који су кроз векове српске владе држали плодни крај земље. Како му драго било, и они сами и словенски становници говоре о досељењу њиховом као нечему што се није тако давно догодило; на неким местима зна се да су сишли с планина кроз последњих 50 година, па једнако говоре о томе да се натраг врате.

служе султану у војсци, и помажу да се остали Хришћани газе. Заиста, где год је власт мусломанска и где се по мухамеданском закону суди, ту римокатолички свештеници имају не мало посла, покаткад помагани страним силама, само да тако назване Латине у старој Србији задрже да не пређу у Ислам. Кад једном две три куће у селу постану мухамеданске, онда оне не престају кињити све остале донде док их тако не принуде да пођу њиховим трагом; јер чини се као да потурицу ништа тако не пучи него кад су му пред очима људи који су постојанији у вери од њега. Они који су колебљиви гледају не би ли како начинили какав прелаз између две вере, па усвајају мухамеданска имена те се на страни издају за праве мухамеданце, док су у самој ствари код своје куће Хришћани. Ми ћемо мало после имати прилику да говоримо о овим романистама — њихове главне парохије леже у Ђилану, Пећи, Ђакову и Призрену.

Што се тиче карактеристичних страна и обичаја северних Албанезаца,[1] о томе има пуно и у свима појединостима изведених описа, што их је писао човек један који Албанесце добро познаје и кога они добро познају. Ми мислимо овде књигу г. Хекара, бившег конзула француског у Скадру, у Албанији. За сад је довољно да споменемо само толико, да Арнаути у старој Србији припадају оделењу Гега па као све Геге јако мрзе на јужне Албанце, или тако назване Тоске. Тоске се заиста и разликују врло јако од њих, многи су се од њих донекле и појелинили и по спољашњем изгледу и по карактеру своме наличе на лепе, оштроумне али колебљиве и ћудљиве Грке. Геге су на против издржљиви, јаки и тврдоглави; они што су настањени у словенским крајевима имају јаку примесу словенске крви; па су неки од њихових фамилија словенскога порекла, јер кад Србин какав заборави своју веру онда он губи и име Србина, па се одмах од тога часа зове „Арнаут.“

Албанезац у старој Србији виши је стасом па јачи него Албанезац у Епиру; лично је и чистији, а његово јако и сјајно руво више је налик на црногорско но на фустанелу и рукаве што висе. Али мешовина са Србима није нимало љубазнијим начинила карактер Гега. Ако је по изгледу и достојанственији но Тоска, он је и тврдоглавији, и Арнаути који данас станују

[1] О Албанесцима у опште добро је познато дело г. Хана „Albanesische Studien.“

у Пећи потпуно оправдавају што о њима трговац скопљанс
рече да су најразузданији Мусломани у Турској. Њихова н
марност према власти и важности портиној тако је исто ошт
као и њихова безобразност и насиље прем Хришћанима. „Б
се Бога мало“, веле Арнаути пећски, „а за султана немој
да питаш је ли жив.“ Они глобе рају и радо хоће да узму
веру своју за изговор, али у самој ствари врло мало маре
веру, па они и Срби за цело нису тако јако раздвојени мра
шћу расе, колико су обадвоје одвојени од Османлије. Срби
гледају с омаловажавањем на Албанесце због њиховог неп
стојанства, разузданости и затуцаности, али се диве њихов
војничкој способности, па кажу да су им се многи Албанес
придружили у рату за ослобођење, и да су се од то доба ст
пили са подунавским Србима.

Сад долазимо на онај остатак српских фамилија које јо
остадоше у старом завичају. Сеоба њихове браће и отпадни
тво Арнаута учинише те су они најмања хришћанска мањина
свој европској Турској.

По језику, ношиву и спољашњем изгледу, стари су Ср
онаки исти као и њихова браћа у јужноме крају кнежевине,
тако су исто јунаци како се само пожелети може. Међу сам
мусломанским суседима њиховим, њихово им јунаштво приб
вља поштовања. Али су полагани на устанку и ово им је чес
на штету било у послу и с Турцима и Албанезима, у приликам
где би брза и незазорна радња прибавила победу. Него упра
у миру се и појављује она радикална разлика између Срби
и ма ког другог од мухамеданаца у Турској. Његова љубав
реду и к ономе што је право није источњачка већ европска.
кнежевини где му је рад слободан, народна влада у миру
лепо постоји; и земља слободнога Србина једина је земља ову
где се хајдуштво и званичничка поквареност обара.

У Арнаутлуку и према Арнаутима ми смо слушале где Ср
називају „добрим раденицима“ али је ово у самој ствари сра
њивање њихових лењивости, јер за цело Србин не мари она
за тежачи посао као Бугарин. Ова оскудица вредноће, зајед
са тврдоглавством којим не ће у ситницама да попусти те
тешко може с другима да слаже, јесу управо његове најго
махне. Јуначко постојанство, слободан дух, поштовање само
себе и уздржљивост, у самој ствари нека извесна племито

карактера, све то не може да заглади оне практичне недостатке; него опет баш су у Србина ове особине од нарочите вредности у колико су то управ оне исте које остали Хришћани у Турској немају.

Влада у кнежевини побија народу у Старој Србији вољу да се кеђава к браћи својој, јер би се тако цела она земља напустила Мухамеданцима. Наравно што им је у околини слободна српска земља којом Срби сами управљају, то им даје наде и уздање у саме себе; а уз то, у Старој Србији, не као у Босни и Бугарској, свака поносна успомена говори за Хришћане.

Азијатски Турчин који задоби победу на Косову, оставио је тек само неколико растурених трагова по земљи. Албански мухамеданац представља двогубо освојену расу. Он је Европејац који је изгубио не само слободу своју већ и своју веру, којега је прошлост варварство, садашњост отпадништво, а будућност или повратак к својој старој вери, или робовање деспотској влади којом управљају туђинци. Хришћани на против, скупљајући се о својим празницима испод зидова својих великих старих цркава, имају за се сва предања старе царевине, и онаке цивилизације која је одликовала Стару Србију све донде док је била један део хришћанске Европе. Па кад је прошлост била њихова, то они ваља само добро да гледају да њихова буде и будућност, да пре или после опет постану један део хришћанске Европе. Њихови сународници — па често и њихови блиски сродници — већ живе као европски Хришћани у Србији и у Аустрији; отуда они већ знају шта је слобода, па нема забуне, нема неизвестности што се тиче будућности њихове деце коју успитавају с уверењем да ће бар она бити слободна. Али сав идеалан живот (који се, као што су право рекли, може опазити само кад се међу народ дође познавајући језика и историје његове) опет може да допусти да понекад превладају очајнички назори о стању садашњем, и да понекад човеку дође да се свега одрече, отресе па оде у свет.

Стање је у земљи доиста тако зло да доводи до очајања све становнике, осим оних злих људи који се користе њиме. Порта је развила велику енергију да угаси народну слободу у Албанији и доведе велики број Албанеза до отпадништва, али никада није огледала да своје нове једноверике и пријатеље доведе да буду добри и уредни грађани. Кад год се у њих влашћу служе то је само за то да скупе рекруте, или да им наметну

турске званичнике на место старих наследних управитеља, - никада још да се прибави правица Хришћанима. Начин на који се управа овде врши тако добро показује стање друштва, д ћемо га овде у кратко описати.

По варошима Старе Србије управитељ је турски званични какав, понекад Османлија који не зна језика земаљског, по некад опет, какав Албанезац који је служио у војсци редовно Овај званичник врши своју власт помоћу неколико заптија и ка васа који су у његовој приватној служби, а ове се користе слуге наплаћују поглавито оним што поглобе од народа. Мудир кајмакам или паша, почињу своју каријеру тиме што купе себ место, а ту га остављају за тако кратко време да њему друго није брига већ како ће се што пре наплатити. Сваки то зна и и Мусломани и Хришћани кљукају га митом. Али осим да себ обогати, он има и још један други задатак — да купи султа нову порезу. Ако Мусломани не ће да плате свој део, онд ваља да по два пута стриже Хришћане; јер с Мусломанима с није шалити, почем, ако их што увреди, они могу да подмит некога од оних који су и од њега старији па да га збаце. Приштини се ово непрекидно догађало; мудир, кога ми ту з текосмо био је већ други у тој години, па и њега збацише јо пре него што ми остависмо овај крај.

Ако се деси, да се старешина неда никојим начином з добити и да га се, почем има пријатеља међу великим људ не могу лепим начином отрести, онда се лаћају силе. У Пе кајмакам беше тврдо наумио да покупи порезу и од Мусломан па не само доби редовну војску да му буде на руци при изв шивању намере његове, него као гледаше да доскочи Мусл манима задобивајући за се рају. На то га Арнаути измамис једном у поље па иза бусије једне убише. О овоме смо случа дознали у Приштини; уседосмо то јест себи у главу да питал не би ли могле одавде свратити у Дечане. Мудир нам одговор да нас не може тамо спровести јер су друм посели Арпау који ту скоро убише кајмакама пећског и који не ће да з на за ферман султанов. Ако баш хоћемо да видимо тај монасти онда нам ваља наоколо отићи у Призрен па искати у паше нам даде низаме за стражу.

Одмах после турског управитеља највећа је власт варош веће, меџлис. Чланови су меџлиса сви, осим једног Хришћ нина, Мусломани, а у Старој Србији то су саме најзнатни

старешине арнаутске. Од пре, док је управитељ био човек из самог тог места, он је обично имао у већу овоме јаку странку, јер су му многи чланови сродници његови; па тако Хришћанима је доста било само њега једног да подмите те да осигурају себи колико толико заштите. Данас, управитеља опет ваља митити као и пре, али почем је он странац па нема уплива ни снаге да брани своје подмитнике, то овима ваља сад митити и цео меџлис па су нам сами Хришћани говорили да је сад у овоме погледу стање њихово горе но што је било. Једина им је надежда увек у томе, ако узмогу да заваде странца управитеља и Мусломане мештане; али је опасна та игра, јер кад год обе стране насилника нађу да им је у интересу да се помире, они се увек и помире а наравно на рачун рајин.

Хришћани би могли много више учинити за се да су у меџлису како ваља заступљени, али је то врло ретко кад случај. У Старој Србији, као и по целој европској Турској, Мусломани се збијају у вароши, а Хришћани да би им се уклонили с пута одлазе те станују по селима. Отуда варошке су општине у Хришћанским крајевима сразмерно малене, па тако дају турској влади изговора да представништво Хришћана у меџлису ограничи само на једног једитог члана, или, ако у вароши има Хришћана источне и западне цркве, на два члана. Па и ова се концесија тек у последње доба учинила. Неки извесни турски управитељи, који би се радо хтели послужити Хришћанима противу Мусломана мештана, сами су нам казивали на који се начин рајин заступник у меџлису лишава сваке моћи. Прво, он је један противу толиких; друго, њиме се служе као слугом да пали чибуке и служи каву Мусломанима; треће кад год се о нечем важнијем већа, њега истерају на поље. С тога, мало је Хришћана који пристају да буду изабрати за члана меџлису, осим оних који не маре што ће се изложити понижавању. По каткад метну каквог јадника па му и плаћају само нека је члан меџлиса, покаткад опет сплеткама уметну какво владичино или управитељево створење, које тада постаје прави мучитељ својој општини. У Старој се Србији одважност Хришћана сад показује и тиме што се све побољи људи истављају на избор; па они који су неко време били у слободној Србији, доносе собом у своју дужност и одважно понашање и опредељеност своје цели и задатка, па тиме покаткад могу и да продру да одрже своје.

Главни је представник хришћанскога народа у самој ствари владика; па с тога Хришћанима у Турској ништа горе није него што се ово важно место даје обично Грцима, који ни најмање не маре за словенске интересе. На више места у старој Србији нашле смо да народ кад каже „владика“ чисто увек мисли ту неког човека који је покупио од народа и оно неколико пара што их Турци оставише. Кад је у својој столици онда ће овда и онда узети себи труда да предупреди да Турци не турче на силу децу хришћанску; али он и сувише често није у својој столици па није онда ни од ове користи. Наравно да и овде, као и у ономе што рекосмо о управитељима турским и о хришћанским члановима у меџлису, има честитих изузетака од општег правила.

У приликама какве су сада права је глава хришћанској општини њезин старешина који се турски зове коџа баша. Претпоставља се и мисли се да ово лице сами хришћани бирају. Он има мало политичне власти; али је његов друштвени утицај велик и у добру и у злу, јер он има учешћа при разрезивању пореза и пресуђује грађанске спорове. При овом последњем послу помажу му друге старешине, тако названи кмети, — име врло обично у словенских народа, које се помиње и у старим чешким изворима, па чак и у времену краљице Љубуше. У соби у којој смо ми становале у Приштини, састајали су се ови кмети обично кад владика не би био у вароши, да решавају грађанске спорове у самој општини; криминали остављају се мудировом суду, а ту се, као што ћемо сад навести пример један, хришћанинова сведоџба не прима.

Пошто овако нацртасмо садашње стање старе Србије завршујући навешћемо шта сами становници овдашњи о њему мисле. По њиховоме мишљењу — ма како да се по другим крајевима царевине напредак може сложити са турском владом, овде у старој Србији влада је корен свију зала. Несреће које пустоше земљу ову имају извор свој у мрзости раса и вера: први би задатак добре владе био да уталожи ове суревњивости: али одржање турске владе зависи од тога да се оне потхрањују. Азијатски освојник, којега подједнако мрзе и Албанезац и Србин, још од оног дана кад је први пут ступио на ову земљу вешто је умео да исцрпи снагу својих непријатеља дражећи их једног против другог; пусти ли их само за један тре-

нутак да се они прорачунају и измере, први би њихов слошки посао био да га истерају из земље. Да ће се ствар на послетку тако свршити, то је заиста уздање свију страна; јер само интерес везује Арнауте за њихову данашњу веру; а покушаји које је порта у последње доба учинила да уведе у земљи подизање рекрута и нове странце званичнике, тако су је њима огадиле, да већ почеше питати себе, не би ли могли где на другој страни бољи пазар учинити. Што сада исповедају мухамеданску веру то није баш препрека која се неда савладати; „они су сви били некада Хришћани па да би добили нешто, опет ће Хришћани постати.“ У последњем рату с Црногорцима, опште се очекивало да ће српска војска прећи границу па помоћи својој браћи у брдима. Том приликом Албанези у старој Србији држаше скупштине па рачунаше овако: — „ми смо се дуго били са Црногорцима, и знамо да су добри јунаци; него опет с њима се можемо мерити јер они немају франачкога оружја. Али кажу да Срби на Дунаву имају топове и официре који су се извештили у франачким школама. Ако се они придруже Црногорцима онда ће опет бити битка на Косову; нас ће потући па онда морамо примити што нам год кажу. Дај да потражимо људе који су били у Србији па да питамо колико се порезе тамо плаћа?“ Рекоше им да српска влада наплаћује од сваке пореске главе по два дуката. „Два дуката? даћемо и три нека нам само обећају да не ће узимати низаме.“ Одговорише им: „Срби не маре за низаме, њихови су солдати народни војници, који носе народно руво и не иду изван земље да служе.“ „Добро,“ повикаше Арнаути; „шта, та боље ће нам бити под кнезом но под Султаном. Нек само Срби пређу границу па ћемо се ми лепо с њиме договорити што треба преко игумана од Дечана.“

Али српска би војска могла прећи преко границе само у случају општег устанка у Турској — устанак који и у најбољем случају не може бити без покоља и плени. Није чудо дакле што би неки људи ради били да избегну ову крајност дипломатским путем. По мишљењу ових људи ваља да нађемо средство неко које ће ове земље повратити цивилизацији а да их нужним начином не оцепи од отоманске царевине; такво се средство може наћи у народној хришћанској влади слободне Србије. Та влада уме да држи ред; па кад би се јужна граница

кнежевине раширила тако да обухвати стару Србију, и
скоро видели да је нестало хајдуковања, и да су сва
и сви редови друштва једнаки пред законом. Садашњ
новништво врло ретко, нерадино и неуређено; али да
да једном на плодним равницама Метохије и Косова
имање буду сигурни, па ће се и становништво одмах п
из преко Дунава вредним и уредним насељеницима, ка
покају прогон својих отаца, и да Европи поврате стар
земљу.

ГЛАВА XVIII.

ИЗ ПРИШТИНЕ У ВУЧИТРН.

У Приштини отпустисмо наше кириџије који нас допратише из Битоља. Њихови зеленом травом храњени коњи беху изнемогли а ми се хтедосмо мало одморити па би био узалудан издатак да за њих плаћамо кад се њима не служимо. Али тек што се с нама опростише, кад јаднике снађе тешка једна несрећа. Као обично, да не би плаћали у хану за своје коње они их истераше на пашу. У сутон, на једном усамљеном месту ударише на њих неки Арнаути, који издавајући се за заптије питаше их како они смеду туда пасти своје коње, искаше да им кажу своја имена и ваздан их још којешта запитиваше. На послетку кад кириџијама испаде за руком да задовоље ове своје мучитеље па дотераше коње у гомилу, нађоше да им ђају нема. Одмах посумњаше да оне заптије нису били друго што до чланови какве дружине коњокрадаца па да су их били навели у разговор само да би им се остало друштво могло коњма очистити. Али је сад већ био мрак па се ништа није могло чинити, а сутра зором потражише свуда по околини па нађоше истина не коње али коњске репове осечене. Кириџије беше сад сасвим сигурни да им коњи нису куд сами тумарнули па се вратише натраг у варош да виде е да би ли се што учинити могло да се лопови пронађу. Дођоше да моле нашег кадиса да им сведочи на суду да су такви и такви коњи били сигурно у њиховој сопствености, *„јер његова ће се заклетва, почем е Мусломанин, на суду примити, а њихова неће.“* Ово нам он сам, Мусломанин рече, молећи нас да га пустимо да иде с њима.

Чим мудир дочу шта се десило он одмах одлучи да франачким путницима покаже шта ревност његова може учинити. Он одмах оправи своје заптије на пазар а ови дохватише прва два Албанесца странца који им најпре на очи изађоше, па он-

да нам посла да јави како је он ухватио лопове и како их сада у ланцима шаље у Призрен. Преко нашег тумача ми запитасмо кирџије да ли држе да су ухваћени Албанесци заиста лопови. Они нам одговорише да на сву прилику нису јер људи који им украдоше коње не ће доћи одмах у јутру у варош да шврљају по пазару, већ су на сву прилику умакли некуда на страну с коњма заједно. Уз то јадне кирџије додаше, да оно што њима треба то није да мудир хвата лопове већ да им пронађе украдене коње, а за то још никав корак није учињен. Ми се тада сетисмо једног закона старога цара Душана, који наређиваше, да ако власници и властела једнога краја не чувају свој крај слободним од хајдука или ако се крађа учини не узмогну пронаћи крадљивце па их натерају да поврате украђено добро: онда они сами, власт и властела, дужни су да поробљеноме путнику даду накнаду. Чини се да би какав овакав закон још једнако потребан био да убрза извршивање правице у старој Србији.

Него опет ми запитасмо кирџије да ли не ће, почем држе да ухваћени Албанези нису они што их покрадоше, отићи да то и власти изјаве те да пусте људе. Али о овоме нико од њих не хтеде ни да чује: „Сви су Арнаути лопови! Ако ови што су затворени нису украли наше коње, они су украли какве друге или су намишљали да украду какве. Сам мудир рече да су то подозриви људи, тескере им нису у реду, и оно што један о другом говоре не подудара се. На сваки начин нека их тамо у тамници; без сумње мудир ће их пустити чим ми отидемо.“

Како коњи не беху наши, па ни у нашој служби више, то не видесмо за што би се ми и даље у ту ствар мешале и у самој ствари бојасмо се тога, јер нас страх беше да не будемо узрок да још кога у тамницу баце. Очевидно, *правица* је била изван домашаја мудирова, и све што би му ми с наше стране престављале, сматрало би се просто као глас за освету. У овоме крају света, ако неко повлашћено лице тражи правицу, то ће се неко за цело казнити и то брзо — а да ли је он прави кривац или не, то се мало пита.

У Приштини не бејаше добрих кирџија, па тако утврдисмо да одавде до српске границе узимљемо коње на поштанским станицама — и то сељачке коње да нам носе пртљаг а поштанске за нас саме. Мензилџија доведе три груба али јака коња да изберемо које хоћемо; једна од нас двеју изабра себи једног повисоког зеленка, који изгледаше као да је брзог хода.

Али изгледаше врло млад; да ли је још и јахан? у одговору на то мензилџија и сви остали изјавише да је то најмирнији коњ међу свима.

Ово уредисмо пре по дне а после по дне, кад је жега била мало попустила, доведоше нам коње. Али још се друштво није било ни кренуло а младо живинче поче показивати знаке да се није навикло на вику и звеку друштва јахачкога. С тешком муком једва га могоше навести да прође испод сниске капије, које овде по авлијама оваквим имају ради тога, да би коњаник могао главу разбити. Да би га мирно извели њега најпре проведоше, и таман рекоше сад је све добро кад заптија коме је каменьено било да јаше напред, на један пут протурну се од острагу, па са ужасном тутњавом по грубој калдрми потера коња напред у први ред. Ово је сад било и сувише за нашег зеленка: он потскочи па онда јурну у пуном касу доле низ улицу. Треба знати да турска улица није баш згодно место за коњаника на усплахиреноме коњу: она се врло јако спушта к каналу који је у средини, пуна је великога камења и дубоких јама а да и неговоримо о сниским крововима који јако испадају на улицу и с једне и с друге стране. На срећу, ово беше управо у оно доба кад се већина народа одмарала по кућама својим, те не беше никога на улици да га прегазимо, али би коњаникова глава тешко могла избећи да се не удари о ово или оно да је само коњ још мало и даље пошао онако у оному трку. Па опет, како смо могле очекивати да ће се коњ зауставити док заптије, мензилџија и кавас у најбржем касу јураше за њим сви онако у гомили и подижући вику као да су душмани који гоне душманина?

На послетку један од дружине беше толико при себи те уздржа ревност осталих па онда бегунац пошто је све сунарнике оставио подалеко иза себе, и пошто га вика више не залуђиваше, даде се зауставити. Чим се заустави, Турчин један старац, који је мало пре бегао испред њега, искочи испод једне капије па му дохвати узде. Ово у мало опет не поплаши коња, а још у том истом тренутку чета она што је заостала била опет јурну у кас и дојури гласно вичући. На то се путница мирно скиде с коња па уђе у авлију ону из које је Турчин био изашао. После једно пола сахата вике и разговора, за које се време решише да метну седло на другога коња њу изазваше

на поље па без преговора она узјаха на праву једну стрвину. Цела је истина, да премда као што је обично у таквим приликама човек не осећа никаквога страха у оном тренутку, опет седећи мирно у Турчиновој авлији, ми смо први пут помислили на последице каквог несрећног случаја у овом грозничавоме крају где нема ни доктора, ни вола, ни друмова. После неколико часова утисак се овај изглади, али кроз више дана после тога ми увек са зебњом узјахивасмо на стране коње. А што се тиче зеленка, он доиста није ваљао ни за што, па ни један од оних који нас јуче онако слошки увераваше да је миран као јагње, не хтеде сад да га појаше. Сад стадоше говорити како је он још ждребе, још не навикнуто да с другима иде, да није за јахање. Најпосле ми заповедисмо мензилџији да га сам појаше; он се повинова али одмах га потера напред и целога пута јахаше подаље испред нас свију осталих.

Пут из Приштине у Вучитрн иде преко правог бојног поља на Косову, и прелази реку Лаб, која потицаше између обе непријатељске војске. На десној страни остављамо развалине старе цркве Самодреже, где су се држали толики сабори и где се причестила српска војска у очи битке. На месту где је Мурат убијен има као једна мала мошеја, и сва околина одав[illegible] де па до Приштине, пуна је успомена на Милоша. Сами Турци [illegible]казују кућу једну у којој су гробови везира и његових друго[illegible] што их Милош у својој очајничкој борби п убија. Они показ[illegible] и један мали брежуљак на врх којега се он био испео па о[illegible] рао све оне који би му се приближили. „Сви ови гробо[illegible] унаоколо, гробови су Турака што их Милош поубија.“ Али најзанимљивији споменик пропао; три голема камена беху п[illegible] ављена на местима на које је Милош скочио у три скока ко[illegible] га умало не доведоше коњу његовом. Трећи је камен у јед[illegible] означавао и место на коме га исекоше. Пре неколико годи[illegible] кад се мошеја Муратова оправљала, камење је то подигну[illegible] и употребљено при зидању. Него кад узмемо колико су [illegible] дуго остављали да стоје на миру, онда нам се чини да Тур[illegible] уклањајући их нису имали намеру да вређају Србе, онако к[illegible] што на прилику британски сељани не иду на то да вређају Дру[illegible] иде, кад разбијају њихове камените колутове те праве себ[illegible] ограде.

Гостољубиви шеик из Бокаре који зимње путнике Заха[illegible]

Хана угости чајем, још је једнако чувар гроба Муратова; али кад ми овуда пролажасмо он се бавио у Призрену а његов црни заступник не беше баш много разговоран. Он се с почетка противљаше да нас пусти унутра, не знамо да ли за то што смо женске или што смо ђаури. Али наш јусбаша каза му заповест — у чије име не знамо ни саме — па нас онда не само пустише унутра но ништа не рекоше ни о обућу да је скинемо. Унутра мало шта има да се види. Тако названи гроб јадан је облик оних у Цариграду, то јест проста соба једна у средини које стоји један велики сандук мртвачки. Тело је однесено у Брусу, преко сандука пребачен је шал један а горе на зачељу стоји султанов турбан. Некада се овде чувало право оно руво које је Мурат имао на себи кад погибе; али чувар увераваше нас да су „старе испрљане хаљине бачене а ове што их ту видимо послате су нове новцате из Стамбула.“ Турбан је на облик оних које носише јаничари, пирамида од увијутава од ланенога платна, страшна да је човек погледа, а далеко што је могућно даље од оног најдостојанственијег и најпростијег покривала за главу, турбана какав се још носи у Босни. Горе на врху стоји мали црвен фес, укочено уборен као да су га гвозденим оруђем борили; а овај фес савршено је друкчији од феса са дугачком виђанком што га носе Албанези и Грци.

Кажу да се и мач Милоша Обилића овде чувао, али ми га не видесмо а стражари нам рекоше да је био ту па су га опет узели. Остависмо мошеју па узјахасмо опет и пођосмо даље за једно пола сахата а тада се наше заптије зауставише да нам покажу место где Турци веле да је стојао чадор Муратов; један од њих показа нам и једну гомилу камења где је некакав бег погинуо. Али по изгледу ово као да ће припадати неком догађају из познијега доба, и тиче се какве друге битке на Косову. За тим пређосмо Лаб али не имавши уза се никаквог Хришћанина из околине, не могосмо знати ништа где је такво место у свези са бојним редом српским, осим што гледасмо Голеш планину у којој кажу да је био намештен Вук Бранковић и која је с њега проклета да је довека гола.

Али ако је успомена на положај њихове војске ишчезла осим још у непоузданим месним предањима, српска народна песма није заборавила ред и начин којим јунаци њезини падоше. Старац Југ Богдан рано у јутру; осам браће Југовића

све један поред другог; јуначки Бан Страхиња паде онде где је „крвца до колена потицала.“ Последњи се још видео заставник Вошко „терајући Турке на буљуке, као сово младе голубове, тераше их на воду ситницу.“ А где су „поломљена копља понајгушће и где попадоше најбољи јунаци“ ту је место где цар паде. Тако у сутоњ што све тамнијом постајаше, ми прелажасмо ово кобно поље на које јутром једне мирне недеље изађе косовка девојка с хладном водом да опере ране јунацима, а да вином крепи усне изнемоглих, тражећи данас по разбоју свога јучерањег заручника међу лешинама.[1]

---

[1] Види једну од најлепших народних песама „Косовка Ђевојка.“

ГЛАВА XIX.

ВУЧИТРН.

мо се толико задржавале данас на путу да је био мрак тигосмо у Вучитрн, а наш тумач, који беше одјахао пред у варош, сусрете нас са врло жалосним лицем рекавши „немају ништа за вечеру.“ Него опет бар се чинило да и стан спремили, па се ми скоро нађосмо у кући српскога, у соби једној која истина не имађаше ни окна ни капка, о којој беше простртa врло добра једна пољава од ко-и. Док ми гледасмо да пачинимо завесе попадија уђе па нам донеше наш пртљаг горе у собу ми се с њоме већ атељисмо и она нам шапну на уво: „метлисмо пиле да се “ Па зашто онда не рекосте то још одмах у почетку? Ево). Попа и коца баша стојаху пред кућом кад тумач наш а па набусито поче да говори — а иза њега опазише још ва коњаника. „Знате,“ рече попадија, „ми немамо доста за њих све, а да су Турци дочули само да има вечере у ј кући не би никада отишли у хан.“

ељаци из Приштине требали су да нас допрате само до грна па их ми сада оправисмо натраг, а тако и поштара овим злоћудим коњма, па нам сад ваљаде опет гледати абавимо нове коње, знали смо да би нас то смело да се а кренемо; па како нам се наши домаћи учинише људи нам могу дати обавештења о земљи, то намерисмо да још дан останемо где смо. Ову нашу одлуку саопштисмо ровом сину, који нам дође на подворење још те вечери; су-ан врло рано дође и сам мудир да нас походи. Наша соба не беше спремљена да би у њојзи могли примати походу а договорисмо се да га примимо на чардаку — а овај је врста балкона у облику мале једне собе, па овуда гости очекују на чардаку а и не улазе у кућу. Него кад изађосмо ми га не нађосмо да седи на дивану на чардаку већ се

посадио на једну столицу одмах више степенице. Арнаутин или босански Мусломан ретко кад да хоће да подражава страним обичајима, тако ми одмах опазисмо да је то Османлија један који хоће да се покаже како познаје европске обичаје. Па Османлија је и био, обучен у европско одело, с једним дугачким напрсником од ружичне боје, који му потпуно на видик изнашаше гојазност његову. Али Османлија боље изгледа кад је окружен дивљачним Арнаутима, но кад се гоји о бугарскоме и фанариотскоме миту; на месту опасности он је силом приморан да се оставља дембелисања, његова се дрскост изазиваше да се покаже, па и његова воља износи на видик своју праву снагу, а његово се госпоство опет мало ограничава. Осим тога, ми нађосмо да је мудир у Вучртину и обвежљив и разборит, и вољан да каже све што зна о месту премда је, почем је странац, био принуђен да и сам најпре друге пита па после нама да одговара. Особита му је брига била да нам покаже како он није вечито живео међу варварима. Не — он је бивао мудиром по румелијским крајевима, и његов син добро говори грчки. Охрабрени његовом предусретљивошћу и позивајући се на његова цивилизована осећања ми запитасмо да ли би могли походити мухамеданску девојачку школу. Мудиру се лице развуче и сви који ту беше погледаше један у другога. Ово није било први пут што ово заискасмо, али је први пут што саме просто и без околиша заискасмо. Наши дотадашњи покушаји беху увек предусретани с буди каквим изговором: учитељка је болесна, деца имају распуст, или као у Приштини, десио се Петак па нема школе. Па опет ми једнако слушасмо о арнаутским девојачким школама па у исто време и о томе да Арнаутке живе у грубој затуцаности. Како да се ови гласови измире? на сваки начин ваљало нам је видети те школе.

Мудир вучитрнски не имајући времена да скроји изговор, поћута један минут да мало одахне па онда одговори, да је жеља коју изрекосмо таква каква се и очекивати може од цивилизованих и просвећених путника, даље да је он сасвим сигуран да би нам је у Цариграду одмах испунили. Али смо ми овде у Арнаутлуку па са жалошћу ваља му признати да су Мусломани фанатични и сурови. Него опет он ће предузети кораке те да можемо видети што желимо; девојачка је школа одмах до његовога харема па кад би хтели да будемо тако снисходљиве те да походимо његову кануму то би нас она и син његов спро-

вели у школу. Утврди се да походу учинимо после по дне и већ све што беше нужно уреди, кад се ми сетисмо небрежљиве неодевености жена у Качанику па приметисмо мудиру како смо ми много слушале о лепоти и сјајности албанескога рува женског, и да смо одавна желеле да добијемо како прилику да би га саме оценити могле. Он опази на што идемо па обећа да ћемо у харему његовоме видети најбоље одевену женску у свој варошн. У исто време онај облак на његову челу начини места срдачноме једноме осмеху, као да га је ова последња ствар уверила да ми ма шта искале или покушавале, опет чинимо то сасвим просто из женске радозналости а ни из каквих других дубљих побуда.

Кад време нашој походи дође, попадија се понуди да нас прати па на ту цел навуче руво од црнога сукна; њезина тесна хаљина допираше јој само до чланака и мало се разликоваше од каквога огртача. Ми смо се искрено зарадовале њезиноме друштву, јер она је тако лако и брзо све схватала, да је не само увек разумела што бисмо ми у нашем накрпаном говору рекле, него би нам још служила и као тумач према другима. На вратима харема нађосмо као неку ложу где нам ваљаде оставити нашег каваза и тумача, и где нас дочека син који говори грчки, страшно мален човечуљак у прљавој униформи. Он нас поведе кроз авлију к чардаку на коме намештене беху простирке и јастуци. Доле на степеници дочека нас мати његова. Канума беше дебела стара Туркиња, ужасно налик на какву прегојену птицу грабљивицу; њезино одело показиваше оног истог франачког укуса кога и напрсник од ружичне свиле у њезинога мужа, али танке шарваре и уско јелече тешко да доликоваше гојазној а превенулој форми. Него опет зато она још не беше ослобођена од страха да у мушкараца не раздражи опасно дивљење. Док смо сркале кафу деси се да један заптија имајући да преда некаку поруку њезиноме сину, промоли главу из оне ложе. Ма да је он тако далеко од нас био, опет стара госпа поцрвене узвикну упрепашћена па се саже испод једне стране чардака толиком журбом да би то доликовало каквој младој лепотици од осамнајест година. Ово нас подсети на оне мисли које се често појављују у женскоме оделењу на ватрењачама што плове по Боспору; то јест, да турчиње ако цене свој глас као лепотице, ваља да се свима средствима опиру, да лепоту своју не изнесу свету на видик. А ево за што. Већина

источњачких жена имају црне очи, довољно сјајне да очараш
јући погледају кроз процеп јашмака, а све знају доста доб
да се беле и румене те да лицу своме даду боју која кроз т
нак муслин изгледа као да је све од самих ружа и кринова. А
јао њиховим дражима ако им се вео скине, па оне позову
отворено покажу своје лице напоредо са Европкама, — ца
лице, на беломе дану, изложено сунцу, ветру и киши. Нара
но у богатоме харему где се велика цена плаћа за лепоту
где се увенула ружа баца на страну или гази, могу се виде
прекрасни облици укусно и сјајно накићено. Али многи и мно
званичници у европској Турској не могу да имају више же
нити да купују робиње Черкескиње; или како по неки пут бе
они наслеђују милосницу каквог вишег званичника — па оту
у овоме реду женскиње по правилу није лепо на погледу. З
иста тешко је видети како би и могле да буду. Оне исква
своје зубе пушећи и једући шећерлемета, ако их још и нав
лице некаком бојом не нацрне. Оне подсецају своју косу, ш
валице потпомажу гојазност, умрљају своје нокте навлак
која изгледа као црвено блато. Па онда, ако немају пошир
ко пљоснато лице без икаквога израза, што се сматра ш
велика лепота, онда имају турске дугачке носове, завал
чело, скраћене вилице и жуту боју. Не имајући интелектуа
нога занимања, искључени из образованога друштва, обич
лица не могу ни да имају израза разборитости, па и сама ш
нија лица носе утисак лењивости, простоте па и сувише ш
сто израз необуздане страсти.

Док смо се ми бавили у Цариграду, нека лица која би м
гла бити боље обавештена, проносише глас да ће се прилик
једне части коју даје Фуад паша отпочети еманципација ту
киња — тиме, што ће се ове изван харема појавити па јо
одевене у париској тоалети. Наравно, на части самој не беш
од свега тога ни трага. Али узмимо да се глас онај потврди
није ли још питање у колико би се морал туркиња унапред
мешањем са друштвом у Пери или мењајући руво своје зем
и своје климе, странским измишљотинама париске моде. Д
Мухамеданка не дође до успитаности која ће је наоружати с
мосавлађивањем и поштовањем себе саме, дотле ће сваки он
узимати на се велику одговорност који би је пустио сасвим сл
бодну у источњачко друштво или је на један пут ослободио њ
зиних садашњих стражара заличине и неприкосновених зидо

харемских. Могло би се рећи још и више но ово, па казати, да док се Хришћанке по левантинским варошима поштеније не посуже својом слободом, дотле се тешко може очекивати да ће Муслимани веровати, да Источанка има толико снаге да се сама руководи, да би могла оправдати поверење свога мужа.

О томе ми размишљавасмо док кануму која постављаше небројена питања попадији: прекиде у томе њезин син опростивши се, па онда гомила жена јурну унутра. Кроз неколико тренутака све се посадише на чардаку па бленуше у нас а ми опет у њих. Многе међу њима беху старе и превенуле, и ношаху свакојако неповито одело; неке имадоше тепелуке од бисера и од новаца, па се умотале у огртач од црнога сукна од прилике онако као наша попадија, а ту ношњу нигде на другоме месту у Турској не видесмо. Млађе ове женске тако се беху набелиле и нарумениле да смо доиста с почетка мислиле да су маске, па како свака лица представљају у овоме крају света идеалну лепоту, то ћемо казати да се ова састоји из усана и образа као трешња црвених, веома белог лица и као угаљ црних обрва подебело навучених. Међу њима свима стојаше једно ненабељено младо девојче — невеста једна — и како нам рекоше невеста мудировог сина; она је та што нам показа лепо руво. Њезини се дарови сватовски изнесоше све један по један, сваки за се завијен у леп рубац, јер је као нека врста кокетерије да рубац буде доста леп па да одговара ономе што је у њему завијено. Пошто је мало мазише она оде у другу собу, обуче се па опет изађе к нама у оделу од којега доње беше од ружичне боје а горње од тамно-зелене кадифе — красно подударање боја које је канда узето према ружичноме пупољку што се тек у пола отворио у својој зеленој чашици.

Поједини делови рува били су ови: — Нај пре, доња аљина од белога свиленога газа, а њезин се доњи крај губио у широким шарварама од ружичне свиле, а поврх горњега одела носила је напршњак од кадифе као рубин црвене, који опет беше тако исечен да показује кошуљу на грудима и рукаве. Напршњак и шарваре скопчане су појасом једним који, да би доликовао осталоме, ваља да је од најбогатијег материјала; може бити да млада има код куће какав сребрн, али онај који овде ношаше, беше од материје. Поврх њих спушташе се спреда отворена једна одећа од свиле, опет ружичне боје али мало блеђе но што су шарваре и напршњак; ова је одећа имала још

и дугачке рукаве. На послетку долази зелени кадифени огртач падајући са зади и без рукава. Ма да се ношња ова састоји од тако много различних делова, опет ни један део њезин није прикривен или претрпан другим, ниједан од њих није се сувише износио на видик. Вез на оделу беше сав од злата и врло красно израђен; па опет кад нам с поносом рекоше шта стоји све то, опет цена не превазилазаше ону која се сваки дан плаћа у Паризу или Лондону за наките који врло брзо пропадају, а који су састављени од направљенога цвећа, узица или тула. Цео накит на глави младе девојке беше од једне прећице од новаца и ђинђува и једна природна ружа иза увета.

Кад се хаљине ове колико заслужују нахвалише, девојке донесоше читаве хрпе рубаца што су их радиле жене које ту беху. Рупци су били од муслина или нечега налик на то па извезени разнобојним концем с лаком примесом злата; али мало укуса беше како у избору боја тако и у нацрту. Ми помислисмо да се све то радило у школи. „Није, у школи нису радиле.“ „Шта, зар само уче читати и писати?“ „Није ни то, све ове што су овде биле су у школи, али ниједна не зна ни читати ни писати.“ „Па шта онда учите у њој?“ „Учимо молитве, турске молитве.“ [1] „А разумевате ли те молитве?“ „Не разумевамо.“ „А говори ли која од вас турски?“ „Не, не говори.“ Овде се канума уплете, јако развесељена оним што се њојзи чињаше као изнуђена исповест незнања и нискости. „*Ја* говорим турски“, узвикну она, па прсну у смех, па пруживши руку своју поврх остале дружине додаде, „али су све ове жене све саме Арнаутке.“

Сити овакога друштва ми најпосле споменусмо да пођемо у школу, кад канума небрежљиво одговори да немамо за што ићи; школа је празна, а ђаци су ево овде. Некадашњи ђаци може бити, али ту не бејаше малих девојчица; него опет ми хтедосмо попустити кад се добра госпа окрете попадији па намигнувши показујући на нас грубо церекајући се рече нешто као „ђаур.“ На ову реч „ђаур“ пролете нам кроз главу успомена на толике изговоре којим нас до сад задржаваше те не видесмо мухамеданске школе; осетисмо да нас искључавају као невернике, и да је узрок томе искључавању фанатично презирање. На мах се тврдо решисмо да видимо школу. Промењеним гласом и хладним понашањем окренусмо се попадији па реко-

[1] Албанесци и Бошњаци све што је мухамеданско зову *Турским*.

сио, „мудир нам је обећао да ћемо видети школу, па сад била празна или пуна, ми идемо тамо.“ С овим речма ми устадосмо на ноге. У чардаку прави преврат; канума измени свој пакостан тријумф погледом правог упрепашћења, на склапајући руке као да моли одјури у кућу. Арнауткиње се растурише испред нас кад се ми праћене попадијом сиђосмо низ степеницу, дођосмо к ложи па позвасмо наше људе. С њима дође и мудиров син. „Ми идемо у школу“, рекосмо му, па с тиме се упутисмо првим вратима у зиду; врата стојаху отворена па ми уђосмо унутра. Пред нама је лежала као нека башта а у башти пуно малих девојчица које пола уплашене пола радознале истрчаше пред нас па нам показиваше пут. Уз пут дођосмо на један отвор у зиду између школске баште и баште харемске. Он беше пун начичкан главама, у којима познадосмо кануму и њезине походе. Тек што их прођосмо, а оне се све протурише кроз деру па опијене радозналошћу пођоше за нама.

На другоме крају баште стојала је кућа једна с вратима једним при земљи, а другима у горњем спрату до којих се долазило степеницом једном споља. Горе на врху степенице угледасмо једну високу женску сасвим умотану у огртач и заличину, али чим нас она опази одмах је нестаде а на њезино место изађоше две незаличене жене које се журно стрчаше низ степеницу нама у сусрет. Па сад попадија која очевидно уживаше забуну својих фанатичких суседа, узеде да располаже, дохваташе девојчице што јој беху најближе под руком, па их тураше на она врата при земљи у собу. Оне друге жене повиваше јој да многа од те деце не припадају школи. „Не мари ништа“, одговори она, „били то ђаци или не, нека само уђу и нек нађуне собу.“ Кроз неколико тренутака позваше нас унутра. Заиста, школа беше ту, то јест мала сниска пећина, са земљаним непочишћеним сподом и с две три сломијене клупе. О ученицама наравно не могосмо ништа судити, почем многе од њих и нису редовно долазиле у школу, али у првоме реду седеле су неколике постарије девојке држећи у рукама књиге умрљане и исцепане, а писане турски. Девојке ове читаше на глас или управо зујаше као пчеле а међутим се једнако пригибаше телом то на једну то на другу страну. „Ето видите“, рече попадија, „онако је како вам казаше, они уче само турске молитве.“ У томе тренутку један глас зајеча иза нас и једна жена изађе пред нас. Понашање јој беше сасвим раздражено, па врло понизно запита

шта ми желимо. „Ево ово је школа а ово су ученице, а што се тиче учитељке то се она нада да ми не ћемо хтети да је узнемиравамо, почем је она веома поштовања достојно лице,“ „Она је болесна“, закрича један глас одозго, „она не може да дође; зашто не кажеш да је болесна?“ „А, јесте“, прихвати сад опет она прва, „то је видите, она је болесна а уз то још и врло стара. Хоћете ли дакле бити тако добри да је извините?“ Ми то радо учинисмо, и да се нису саме издале ми никада не би знале да хоџа (учитељка) не хтеде да нас види, као ни то за што нас тако одбијаше од школе. Све је то било само за то што смо ми ђаури; карактер који носе сви немусломански становници у Турској, па за то смо се биле и решиле да извршимо нашу намеру по што по то. Каква права имају они да не дају Хришћанима у њихове школе доћи, док Мусломани улазе у хришћанске и не питајући много је ли слободно или није?

Син мудиров чекаше нас да нас отпрати кући. Он изгледаше јако узбуђен па понављаше више пута, „О, ово није Цариград, ово је Арнаутлук, Арнаутлук!“ Али незгоде Арнаутлука још не беху дошле к своме крају, и наш је кавaз имао и сам да прича. Коњи које су нам јутрос послали да бирамо били су сви јадни и жалосни, па ми препоручисмо нашем кавазу да потражи има ли где каквих бољих. На путу у харем, ми сусретосмо читаву једну ергелу све јаких и на изгледу добрих коња. Он је ишао да пита чији су; па је нашао да Мудир не сме да послужи царски ферман њима, јер су мусломански. Док овако он то причаше ми дођосмо на крај пазару па нас ту попадија позва да походимо српског коца башу. Опраштајући се с мудировим сином ми му казасмо ову поруку: — Пуно заслужену хвалу његовоме оцу којега добре намере ми признајемо; али се јако чудимо што налазимо, како њему потчињени Мусломани мало маре и за њега и за султана. Не марећи за његов налог, хоџа нам није хтела да покаже школу, и за то се ми толико не љутимо колико смо се нашле увређене, јер ми смо имале само намеру да им покажемо од наше стране пријатељску учтивост, онако како је обично чинимо и хришћанским школама. Хришћани нас још и сами позивљу па походе такве сматрају за част, то по томе ми видимо да су Хришћани овуда најпросвећенији и најуроднији део друштва. Осим тога ми се срдимо што видимо да за наше добре новце не можемо да добијемо добре коње за пут, јер Мусломани не ће да се повинују султановоме ферману

па не ће да дају коње за добру накнаду. Цео терет тако пада на Хришћане који почем су сиромашнији мање га могу да сносе. Зар Мусломани нису поданици султанови? Зар ферман нема и према њима онака иста права?! Завршујући овако ми спазисмо да се један крај пазара поче пунити Арнаутима; и густи госамерски вео који смо ради заклона од сунца и прашине носили, не могаше сасвим да нас сакрије муњама из љутитих очију.

И мудиров син опази погледе; он се беше страшно уплашио, обгрли руком милујући раме нашега тумача, па га тихим гласом увераваше да ће све добро бити, да ће се његов отац за све постарати. За тим он чисто отрча кући оставивши нам за обрану једног стаситог заптију, који корачаше пред нама по пазару а наш кавас иђаше за нама.

Али једна чета младих беспосличара окупи нас идући за нама, и пре него што стигосмо до коџа-башине куће добисмо довољнога основа да мислимо како је основано што се многи туже на нападничке навике мусломанске дечурлије. Читава једна чета иђаше за нама вребајући згодну прилику а одаслаше неколицину да трче напред. Ови се поделе на двоје, сваки део заузме једну страну улице, па се онда најпре с једне па онда и с друге стране стадоше бацати ситним камењем на жртве своје. У залуду заптија проклињаше и прећаше, док он најпосле, кад и њега самог каменом ударише, сав помаман трже свој ханџар па растера мучитеље брзим јуришем. Наш кавас, Албанац са југа, беше преко мере огорчен, па нас непрекидно увераваше да у његовоме крају Мусломани нису ни у пола тако зли.

Није чудо што су коџа башина врата затворена и закључана и што довикивање с поља не могаше учинити да се отворе. Најпосле попадија угледа једнога од сродника коџа башиних, па га замоли да он мало повиче уместо нас. Кад уђосмо унутра и кад се врата опет забравише, каква измена, и како пријатна измена! уместо папагајског вричања и раздраженог разметања Арнауткиња уместо канумине смеше од ласкавости, препирања и врећања, овде нас дочека мирна и гостољубна добродошлица Србина домаћина и кафом нас послужи нежна и тиха жена његова смерно обучена, и с ненабеђеним лицем. Па онда се једно пола сахата разговарасмо, разговор у коме је човек могао учествовати с озбиљношћу и с милином одмарајући се на добро застртоме „чардаку“ и погледајући доле на велику мирну башту.

Један други занимљив разговор имадосмо те вечери у кући нашега домаћина свештеника. Поп Данча је био човек добре познат по старој Србији, човек на кога се многи угледаше као што он и заслужује. И не знајући да је тако на гласу, ми смо се биле зачудиле његовој разборитости, његовој лакости којом саопштаваше све оно што је сам знао, и његовоме слободноме честитом понашању. Пред мудиром он не показиваше ону пла шљиву понизност која је тако обична међу хришћанима у Турској, а опет иза његових леђа не хтеде га худити већ напросто пуно му признаваше његов тежак положај. „Ето, рече ми „мудир седи — један човек с по туцета заптија — па шта може да уради? овде има 200 хришћанских кућа а 400 до 500 мусломанских, па Арнаути чине све што им је воља. Отимају од Хришћана што год хоће и кад год хоће; толико пута уђу човеку у дућан, заишту да им изнесе какву робу па онда ју однесу рекавши просто да ће платити други пут, а много пута не кажу ни толико. Од овога је горе још то, што њихов сасвим дивљи, глуп и разуздани живот задржава цело друштво у стању варварства, па како хришћанима не долази никаква помоћ против њих и никаква просвета из Цариграда, то они нарасли за свашта погледају на Србију — на Србију прошлости да се њезиним успоменама одушевљењем наноје, на кнежевину да надежду, савет и обучавање.“

Варош Вучитрн мора да је некада била много важнија но што је данас, јер је некада била столица владичанска, и у граду дићу незином у развалинама којега је сада конак мудиров седио је некада јунак Војин, шура цара Душана. Једна од најзанимљивијих народних песама српских прича јуначка дела Војиновог најмлађега сина и како је спасао цара свог ујака од „лажнога пријатељства“ латинскога. Стара је црква у Вучитрну разрушена, па су сад подигли нову. Не само да је с поља простија што може бити, већ да неби својим кровом надмашила Арнаутске куће, укопана је у земљу неколико стопа. Овако једна црква, само још много дубље у земљу укопана тако да је скоро сасвим мрачна, има у Нишу вароши на царскоме друму између Цариграда и Београда. Али су последњих година Хришћани у Нишу добили допуштење да зидају нову цркву па да покажу радост својих срдаца почеше је зидати у тако великом размеру, да је надвисила све остале зграде у вароши. У Вучитрну има српска школа са својих шестнајест ђака. Ми је виде-

сио; малена је али чиста и уредна; учитељ њезин, младо једно момче, изгледаше нам врло разборит. Девојачку школу немају, с истог истог разлога с којега је немају у Приштини, али само да им се мало помогне па и њу би стекли, јер жена попа Данче чинила је од своје стране све што би могла, а она је и вредна и способна као што је и он сам.

Она с поносом рече: „ја сам из Пећи, а у Пећи има женска школа.“ Ми прихватисмо: „али зар нису Арнаути у томе крају најразузданији у свој Турској?“ „Јесу, али су с друге стране и Хришћани пећски људи „највећега срца“ у свој старој Србији. Међу њима је патријаршијска црква која је тако величанствена и тако стара; па онда међу њима је Катарина, жена којој нема равне у свој земљи. Она је основала тамо женску школу.“ Поп додаде с поносом: „моја је жена њезина сродница“ — па осећајући да је ово велика препорука ми запитиваемо још много шта о школи пећској. Рекоше нам да школа та има књига али нема мапа, па ми дадосмо неколике да их попадија однесе собом кад први пут пође да походи своје место рођења. Очекивајући да скорим будемо у слободној Србији, ми дадосмо скоро све књиге што нам заосташе, попу Данчи за његову школу.

Да би нам се као захвалио за ове изјаве симпатије, попа се посади доле на простирку па нам пребројa и у кратко описа све цркве, монастире и школе у околини вучитрнској. Имаћемо прилику да већину њих опишемо или бар споменемо. Све или скоро све цркве старе су, понеке су краљевске капеле, а понеке су припадале од пре великим монастирима. Многе постоје сад само још као развалине, али их народ редовно походи, па ће се на њиховоме месту или поред њих подићи и подизати нове цркве. По несрећи пребројавајући нам развалине, попа заборави да нам што повише каже о цркви и староме граду Звечанима, па смо је тако на нашем путу прошле не свративши јој се.

Топле и љубави пуне хвале којима попадија обасипаше стару варош патријаршије, и оно како нам њезин муж описиваше цркву Дечане, пробуди у нама жељу да идемо у Пећ; па одлучисмо да запитамо да ли је пут из Вучитрна у Пећ опаснији но онај из Приштине. Уговорисмо да огледамо утицај фермана, да рано сутра пошљемо наше момке с ферманом и с молбом нашом мудиру. Да би тумачу нашем дали налог ми отворисмо врата и стојасмо за један тренутак са свећом горе на степеници. Он

дође са њиме и поп Данча свечано нас преклињући да не излазимо"; изван собе са свећом. „Да није што се бојите ватре?" „Није — али су се Арнаути на пазару разљутили мало, понеки од њих биће да се овуда сад кући враћају па да срдито говоре о нашој походи у школи њиховој. У том случају наша свећа може им послужити, „за нишан!" У соби без капака ово не беше баш најпријатнија мисао да човек с њоме заспи, па с тога је ми избацисмо из главе, казујући једна другој да попу његова предосторожност води те претерује. Али су нас после и сами Мусломани овако исто опомињали, па нађосмо да је једна од признатих људи Арнаута да подозривог странца каквог узму на нишан.

Сутра дан у јутру све се било ужурбало, и док се ми обукосмо и доручковасмо момци нам се вратише од мудира. Ферман се прочитао усред меџлиса, да би показали своју покорност царској заповести, главнији саветници изјавише да ће, ако ми баш останемо тврдо при намери да идемо у Пећ, узети 100 Арнаута па нас одвести куда желимо. С друге стране, мудир нам посла свој најозбиљнији савет да се ни по што не упуштамо у тако што. По најновијим гласовима Мусломани мештани убили су кајмакама који беше у послу купећи султанов доходак, цео је округ у забуни и нереду, па он не зна да л' ће тамо бити кога да нас прими и дочека. А што се самог њега тиче, он има само неколико заптија, а ти су му потребни свакога часа у Вучитрну; он нам не може дати довољни број њих за стражаре, па би тако биле остављене милости арнаутске страже. Без дружине од 100 људи Арнаути не ће да се макну, јер су у завади с многим племенима у околини, и за цело без боја не ће се вратити.

На овака представљања наравно остајаше нам само један одговор. „Жалимо што султанову земљу нађосмо у таковоме стању, али почем су његови званичници одговорни за нашу сигурност, то ми не можемо радити противу онога што нам они светују." У самој ствари нас не би од намере наше одвратио ни убијени кајмакам ни општа забуна и неред, али не могосмо узети на се одговорност да два пуна дана путујемо кроз хришћанска села и да свраћамо у монастире, које нам поп Данча описа, са четом од 100 непријатеља.

Тек што ово уредисмо кад нам сам мудир дође на походу. Он јаче изведе оне наводе које нам тумач донесе, па онда уведе

прилику да изјави како жали што се арнаутска хоџа онако неучтиво показала. Па нас увераваше како је она сад увидела своју погрешку, па ће нам он јако обвезан бити ако јој дамо прилику да покаже како се каје. Не би ли још једном хтеле да одемо у школу? Његова ће канума и онако доћи да нам врати походу па ће нас сама одвести тамо.

Али смо ми већ били сити кануме; па се пожурисмо да га заволимо нека нам не дође јер ето везујемо свој пртљаг па је немамо где дочекати. А што се тиче школе, то мишљасмо да ће — да би отвориле и другима пута — добро бити да урадимо по мудировом позиву, али рекосмо да немамо каде да правимо нарочиту походу школи, него ћемо полазећи из вароши свратити у њу. Па тако и учинисмо, па данашњи дочек тако беше завршено противан јучерањем да се не могосмо уздржати а да се не насмејемо. Чим покуцасмо на вратима од баште одмах нам их отвори један човек с турбаном који нас поздрави добродошлицом па своју учтивост тако далеко тераше да наточи воде с једне оближње чесме те је понуди свима редом. Он нас за тим одведе у школу која овај пут беше пуна ученица које се све по правилу клатише тамо амо и зујаше молитве које не разумевају.

Па и сама упорна хоџа беше ту, али с доста зле воље. Умотана у јашмак и у огртач као да шета по пазару згрчила се била на споду уз зид пред првим редом; окренула нам беше леђа на онај особити начин којим се мухамеданке обично служе кад хоће да их други не виде. Кад ми уђосмо унутра она се ни жива не маче, али један тренутак позније опазивши да једна девојчица подиже очи да нас погледа, она је удари по лицу шаком, тако јетко, да сам онај пљесак зајеча мрзошћу и беснилом.

Тек што опет појахасмо наше коње, кад пред нас изађе мудир, праћен двама заптијама, да нам зажели сретна пута. Он нас сасвим формално запита да ли смо задовољне биле, па понаше свој ружични напршњак с још већим достојанством у пуној свести да је умео учинити да му се повинују. Ми чинисмо све што могосмо да му признамо доброту и да му захвалимо, искрено му се дивећи за постојанство и слободу којом се понаша према оним истим Арнаутима којих браћа управ сад насрташе на његовог друга по звању, злосрећнога кајмакама пешког. Сиромах стари мудир — за његово му се место за цело не може завидети, а на сву прилику није ни плате имао толико да би му била у томе накнада за опасност његову: изгледаше

дође са њиме и поп Данча свечано нас преклињући да не излазимо"; изван собе са свећом. „Да није што се бојите ватре?" „Није — али су се Арнаути на пазару разљутили мало, понеки од њих биће да се овуда сад кући враћају па да срдито говоре о нашој походи у школи њиховој. У том случају наша свећа може им послужити, „за нишан!" У соби без капака ово не беше баш најпријатнија мисао да човек с њоме заспи, па с тога је ми избацисмо из главе, казујући једна другој да нису његова предосторожност води те претерује. Али су нас после и сами Мусломани овако исто опомињали, па нађосмо да је један од признатих људи Арнаута да подозривог странца каквог узму на нишан.

Сутра дан у јутру све се било ужурбало, и доц се ми обукосмо и доручковасмо момци нам се вратише од мудира. Ферман се прочитао усред меџлиса, да би показали своју покорност царској заповести, главнији саветници изјавише да ће, ако ми баш останемо тврдо при намери да идемо у Пећ, узети 100 Арнаута па нас одвести куда желимо. С друге стране, мудир нам посла свој најозбиљнији савет да се ни по што не упуштамо у тако што. По најновијим гласовима Мусломани мештани убили су кајмакама који беше у послу купећи султанов доходак, цео је округ у забуни и нереду, па он не зна да л' ће тамо бити кога да нас прими и дочека. А што се самог њега тиче, он има само неколико заптија, а ти су му потребни сваког часа у Вучитрну; он нам не може дати довољни број њих за стражаре, па би тако биле остављене милости арнаутске страже. Без дружине од 100 људи Арнаути не ће да се макну, јер су у завади с многим племенима у околини, и за цело без боја не ће се вратити.

На овака представљања наравно остајаше нам само један одговор. „Жалимо што султанову земљу нађосмо у таковоме стању, али почем су његови званичници одговорни за нашу сигурност, то ми не можемо радити противу онога што нам они светују." У самој ствари нас не би од намере наше одвратио ни убијени кајмакам ни општа забуна и неред, али не могосмо узети на се одговорност да два пуна дана путујемо кроз хришћанска села и да свраћамо у монастире, које нам поп Данча описа, са четом од 100 непријатеља.

Тек што ово уредисмо кад нам сам мудир дође на походу. Он јаче изведе оне наводе које нам тумач донесе, па онда уведе

ГЛАВА XX.

ИЗ АРНАУТЛУКА У БОСНУ.

Од Вучитрна до северне међе Косова нема више од четири сахата. Међу ту чини сустицање планинских ланаца кроз које потиче река Ибар. На улазу у поље стоји градић Звечани који се подиже са обале реке, па гледан из далека, изгледа као да пуни онај угао, што га сустицање два планинска ланца чини. Брдо на коме градић стоји сада је богато заоденуто шумом; његове стране косе и подсечене као пирамида, изгледају (онако као што су стране брду на коме је градић Високо у Босни) као да су у неколико вештином људском дотериване. У самој ствари, прва историјска зора у овим крајевима показује Звечане као утврђено место, и на сву је прилику био ту какав град источне римске царевине, пре него се Срби доселише. У почетку једанајестог века цела је ова околина потпадала под Самуила Бугарског, а кад овога покори византијски цар Василије II, онда је на сву прилику и Звечани био један од оних многобројних градова који послаше кључеве своје победнику.[1]

Последњег је византијског управитеља од Звечана, изагнао Стеван Немања; и под српском династијом град је овај стекао своју трагичну славу. С почетка краљевска столица — он постаде краљевска тамница; ту беше затворен краљ Урош III, назван Дечански, и ту умре тајанственом смрћу. Криве Стевана Душана, сина Урошева, који предузе владу од свога оца, да је заповедио да се он убије; облак остаје на целој овој ствари, а Срби се наравно труде да оправдају свога великог цара. Још се мисли да је посвећени Дечански под старост своју потпао утицају свештенства, док син његов, Душан, човек с јаком вољом, никада није био свештенству јако у вољи — а

[1] Само у једноме крају помињу 35 градова. — Хиљфердонгова „писма о историји Срба и Бугара.“ Види Finlay's „Byzantine Empire“ стр. 450.

калуђери целу причу и причају. Највећма је за веровање оно што Финлеј наводи, т. ј. да су властели који су се дигли на његова оца, убили овога да би тако предупредили да се син с њиме не измири.

Ова трагедија у фамилији Немањића дала је главну материју за еп једноме од нових српских песника, г. Јовану Суботићу. Његов еп, назван „Краљ Дечански“ казује целу ствар просто и живописно у лакоме језику и метру народних песама, језику и метру који тако један другом доликују да се готово чини да се добар српски говор сам од себе излива у метричкоме току.

У овој је причи главни узрок свој несрећи душанова мачија, која преко свега причињава смрт душанове невесте, кћери једнога зетског властелина. Браћа Мрњавчевићи и други зли саветници навале на краљевића да се прихвати оружја, па онда нагло убијају краља, знајући да ако се он и Душан састану, њихова узајамна љубав довела би их да се опет измире. Призор краљеве смрти ставља се у Нередимље, пољски двор један у околини Призрена; али историја га пренаша у Звечанс, у град, у који се стари краљ на сву прилику повукао са својим благом, да чека згодну прилику за преговоре са сином својим. Можда се г. Суботић послужио оном мишљу у хрисовуљи манастира Дечанског где Урош сам речма, које тако узбуђују, помиње заваду коју његова мачија Гркиња начини између њега и његова оца краља Милутина. Природно је што Срби баца сву кривицу за све распре у кругу породице Немањића на ове жене туђинке; јер ма шта да су биле махне ове династије, женини су чланови за цело били наклоњени маси народа па су себи у њојзи подигли споменик јаке личне привржености. Али није тако било с последњим и мањим владарима. Јерина, супруга једнога од потоњих деспота, оставила је за собом имерско да је већ прешло и у пословицу, а и њезиноме мужу дају да носи подобар део хуле и срамоте.

На подножју брда звечанскога лежи варошица Митровица, и само мало изван вароши стоји један хан, означавајући међу Босне и Арнаутлука. Поред хана има један велики камен, овде обично путници Мусломани прелазећи из једне земље у другу коју овнове као жртву у знак захвалности што срећно довде путоваше.

Међа коју представља камен митровички не тиче се хришћанскога народа који је овде и с једну и с другу страну Срби

па земљу и с ону страну камена зове старом Србијом, а за босанску границу вели да се почиње тек много даље на северозапад. Али за мухамеданце и с једну и другу страну овај камен жртвеник чини праву границу; Мусломани у Арнаутлуку албанески су досељеници, а Мусломани у Босни отпаднички потомци словенске аристократије. Босни Мухамеданац не само да има више важности но у Албанији, него он ту држи земљу као сопственик још од старина; јер већи део босанскога племства помусломанио се тек с крајем петнајстога века, а српска сеоба из Старе Србије извршила се тек с концем седамнајестога века, па Арнаути потурице тек тада заузеше земљу као сопственици. А и положај Хришћана у Босни разликује се од њихова положаја у Арнаутлуку. У Старој Србији, где се оне властелинске породице што не изгибоше, прелише мало по мало у народ, задахнуше овај својим историјским успоменама својим поносним постојанством и ратоборним духом. Отуда, ма да у позније доба Арнаути дођоше до власти усвојивши освојникову веру, опет Србин се још једнако осећа да је узвишенији и бољи од њих; а слаба приврженост отпадника к новој вери чини те их Србин не мрзи толико као Мусломане, колико као дивљаке и разбојнике. У Босни су ствари ишле сасвим друкчије. Ту хришћанско становништво чини онај ред народа који је пре него што Турци дођоше заузимао најнижи ред у народу, док Мухамеданци представљају ред људи, који су још од вајкада били војници и сопственици земље. Отуда се у Босни антагонизам везује више за *веру* но у Арнаутлуку — јер разлика у вери, а не разлика расе, овде је главна преграда између босанскога Хришћанина и Мухамеданца: уклоните ово па су они један народ.

Врло је занимљиво опазити, да Хрвати па и Срби у кнежевини које више не газе мусломански бегови, погледају на мухамеданске Бошњаке с великом филозофијом па и великом допадљивошћу, као на браћу и на остатак старог словенскога племства. Они се у неколико поносе кад кажу да је Бошњак био „лаф који је чувао Стамбул“, да су неки од најславнијих турских везира били Бошњаци, па се још и самим тим диче, што и по стаситости и по мушкоме понашању босански бег далеко надмаша Османлију. Босанским Мусломанима не ће бити тешко да задобију добре услове при ступању у политичку свезу ма с којим од слободних југословенских народа; али тешко по-

ношљивоме и силовитом бегу, ако буде остављен на милост и немилост својој раји кад се ова дигне!

Што се нас самих тиче, ми смо пропутовале већи део Босне, и немамо чим да се жалимо на Мусломане који се тако изливаше у учтивости, да се у оној отворености и пажљивости којом нас предусреташе огледају људи старинскога племства. Сада на овоме путу ма да су налози да нас дочекају предусретљиво, били једнаки како за Вучитрн тако и за Митровицу, опет у овоме последњем месту нађосмо дочек који показиваше како друкчије беху овде вољни да их протумаче.

Прво што видесмо приближивши се босанској граници, беше једна чета коњаника, богато одевених и наоружаних; мало час опазисмо да је ту не само мудир и кадија него и цео меџлис. Све то беху величанствени људи, и добродошлица којом нас дочекаше беше веома гостољубна. Кад на њихов поздрав на арапскоме језику, ми одговорисмо српски, одмах се лед отопи па се они упустише у разговор с искреном усрдношћу. Навалише да се, кад већ не ћемо да коначимо у Митровици, бар поодморимо и да се мало јела прихватимо; па на ову нас цел поведоше не у какав скромни стан хришћански, већ у најбољу кућу мусломанску у вароши, ту сви поседаше па онако у свечаноме скупу пише кафу с нама. Соба, у којој нас овако частише, била је врло лепа и показиваше на себи да припада старинској фамилији, јер беше пуна старога оружја и порцулана, као и других породичних драгоцености. Ми разговарасмо неко́ време пријатно, па између осталога упитасмо их да ли су служили у последњем црногорском рату. Као обично, одговор беше: „Нисмо; Арнаути јесу, али Бошњаци нису.“ „Да ли је „Султан задобио што год овим ратом?“ „Добио је натраг *нешто „мало* Васојевића.“ А зар није добио Цетиње?“ „За цело не.“

Нико се тако љубазан не показиваше као кадија, личност која нам се по другим местима ретко кад и приближаваше. Он је био висок, леп човек, с европским цртама на лицу, и подсећаше човека на оно како су властели његови претци могли изгледати кад први пут повезаше турбан. Он се поношаше својим познавањем арапскога језика али се савршено гадио турскога, а јако је љубио свој матерњи језик. Ми смо прилично добро знале обичне српске разговоре при састанку, па се њему чињаше да ми знамо много више његовога језика, но што смо доиста знале. „Баш ми је мило што чујем где говорите бош-

њачки; ја сам Бошњак.“ Па онда нас питаше за наша имена; на једно од њих направи досетку и рече да један слог његов значи на арапскоме језику „величину.“ Кад пођосмо, и он и сви други остали испратише нас, и пре него што ћемо појахати коње мудир нам предаде једну киту ружа.

Али ове мусломанске учтивости скупо су нас стале, па нас опет ставише у положај оних путника који путујући кроз европску Турску долазе у додир само с Мусломанима. Оно исто осећање што наведе митровичке Бошњаке да сматрају за част да нас угосте, учинило је те не дадоше рајн да с нама проговори. Ми прођосмо мимо неколике Хришћане који стојаше уз пут да би нас боље видели, и заустависмо се да их запитамо што о градићу на брду; али они рекоше да су странци, и очевидно не имадоше воље да говоре. У Митровици нам нико од раје не дође, па тако ништа не чусмо ни о школи њиховој нити што о староме граду, јер наравно Мухамеданци су заборавни у свему што се тиче месних занимљивости а нарочито хришћанских развалина. После смо чуле да у граду звечанскоме имају остатци старе једне цркве и неколико гробова, да је одатле диван поглед на равницу и планинске ланце, и да ни мало није тешко успети се горе ма да то тако оздо изгледа. Али све то дознасмо и сувише позно; већ смо биле утврдиле да преноћимо у Банској па к њојзи полажасмо и прођосмо мимо Звечане. Ова нас је промашка тако љутила да ћемо овде учинити што можемо те да је осталим путницима уштедимо, светујући им да своје путовање овако удесе. Нека путују изјутра од Приштине до Вучитрна, а после подне од Вучитрна до Митровице; у Митровици преноћити, сутра отићи горе у град, па преноћити у Банској. Ко има ко да проведе један дан више на путу, боље нека га проведе у Митровици но у Вучитрну.

Изишавши из улица митровичких, ми сасвим остависмо равницу косовску па прођосмо у планине које је деле од долине карановачке и од котла Ново-пазарског. Ова тако названа „зелена планина“, са својим уздуж повученим браздама, чини природни бедем дунавској Србији; султан Бајазит ма да је на Косову победио не смеде проћи кроз ове планине па да удари на Царицу у вароши Крушевцу. С тога јој одмах сам понуди згодне услове, па лепим речма отвори себи капије на које не смеде јуришити.

Пут иде донекле десном страном Ибра, савија се около под-

ножја брда на коме је горе град, и с њега (пута) се има особито леп поглед на развалине. С промењеном сценеријом промењена је нагло и клима: са жестоког сјајног сунца дођосмо у студену хладовину планинску.

Где се друм савија ту нам се на сред пута испречила беше једна чета оружаних коњаника стављених у један ред иза страшно високог једног човека који беше од главе до пете одевен у скрлетну чоху а јахаше на големом једном вранцу. Мало час па се показа да је овај црвени вођ босански чауш варошице Банске, који изађе пред нас по дужности да нас дочека. Како јахаше пред нама, то се ми веселисмо имајући тако леп комад боје, којом се оживљаваше сивост стења и зеленило грања.

Ближе Банској трава се све већма проређује и стене почињу да узимљу на се вулкански облик и боју. У самоме месту имају минералне воде, као што се већ по самоме имену његовом може мислити! [1]) Место је ово згодно и за обрану кланца и у времена српске царевине држао га је онај јуначни Бановић Страхиња, који паде на Косову, а којега се јунаштво и великодушност пева и у још једној нарочитој узбудљивој песми. Док су у околним селима становници све сами Хришћани, у Бањској су опет становници све сами словенски Мусломани: ко зна, можда су потомци незине старе посаде, ако је ова, као што понеке чинише, да не би морала положити оружје, преврнула вером. Купатило је у Банској мало, па ми га нисмо ни походиле јер већ беше позно, него одосмо да видимо тврдињу, која је на последњем ступњу свога опадања. Високим зидом ограђена просторија има само једну једиту кулу са неколико заптија, који опет имају једну стражару на зиду, неколико кућа без становника и једну пусту мошеју; рекоше нам да је пре 20 година у кућама тима било становника а да се у мошеји служило. Него се налазе и трагови старијега доба. Из опалога зида вире главе и предње шапе два каменита лава, а остало им је тело узидано заједно с капијом или и стубовима којима су припадали. И мошеја носи на себи облик источне цркве, и доњи део апсиса има неколико редова красно изиданих од мрамора црвенога и сивога, наизменце положенога и углађенога, онако како смо после виделе у Дечанима. Има знакова да су и

[1] Него је још под сумњом да ли је то име доиста дошло од бање т. ј. минералнога купатила, или је дошло отуда као што неки мисле, што је ту становао бан који се толико слави у народним песмама.

цркве и град били достојанствене зграде док бејаху у српским рукама; па заиста краљ Милутин, основач њихов, није се узалуд по месту овоме звао још и Бански.

Овде где помињемо развалине у Босни, добро је да кажемо да описи што нам их г. Патон даде о овој земљи, описи израђени по ономе што је он чуо на граници њезиној, и ако су можда имали вредности за оно време, данас више немају. Омер паша, удушавајући последњи устанак, много је шта чинио само да сломи силу беговима; па ови сад не заузимљу јаке средњовечне тврдињице већ живе више или мање сиротињски по варошима, одлазећи у села само кад им дође време да купе свој доходак; па и кад живе изван вароша, опет станују по белим кућама, које нити су старе, нити изгледају као куле, премда су на сву прилику такве да се могу бранити. Градићи оноликог обима и онако стари као онај Марка Краљевића у Прилипу, могу се наћи још само близу неких вароша, или на уласцима најважнијих планинских кланаца; али они су или као Марков савршено разорени, или их као царске градове тек само да се каже бране неколико захрђаних топова и неколико мештана стражара. У самој ствари, свако повеће властелинско станиште у Босни тако је опало, да мање но развалине на Дунаву и Рајни наличе на зграде у којој су људи недавно становали. Они споменици архитектурни што их стари замци имају, и оне успомене на ратоборне господаре њихове што би им позајмили романтичног интереса, тичу се већином времена које је било пре турскога.

Преноћиште нам је спремљено било у кући самога чауша; и премда је соба била мала, опет нас је занимала својим старинским дворезним украсима, својим старим посуђем и оружјем. Сам овај званичник дочека нас овде с великом љубазношћу па нам сопственим својим рукама предаде велики један округао колач, о коме очевидно мишљаше да је велика ђаконија. Ми жуђасмо да га дадемо нашим јадним хришћанским кочијашима, којима ваљада провести ноћ врло незгодно. Близу Банске нема поља, па тешко бејаше набавити пиће за коња; осим тога малени хан не имађаше места где да их смести, те им тако ваљаде преноћити у авлији чаушеве куће.

Али је од ове њихове незгоде дошла једна добра последица — са зором беху они већ готови да путујемо. А поранити овде је управо нужно, кад се хоће да се из Банске право иде

у Нови Пазар. Јер, ма да се каже, да је то пут само од девет сахата опет то је девет сахата путовања по планини и то онакога, које се може васдан одужити. Није да нема друма, бар који би се тако звао, који би турска влада направила била, а који би у толико одговарао својој цели да се њиме могоше вући топови; али крајње неудесан, и стрменити и уз брдо и низ брдо. Свуда је широк толико да по два вола могу упоредо проћи, а ми сусретосмо више оваких трпељивих парова, где вуку првобитна кола натоварена дрвима. У целоме ми не можемо потврдити мисао пољског официра који рече да овим путем могу проћи кола са женскињем, *почем* туда пролазе топови и дрва; али смо му опет за то захвалне што овако изјави своју мисао, јер без тога онако слабе како смо биле не би ни пошто смеле одважити се да путујемо по оваквоме путу.

Један дан јахања по „зеленој планини“, онако као што га проведосмо овде и још понегде, увек нас остављаше богатијим једном успоменом милине. Он донесе путнику свежи поветарац једном за свагда, да се само сећа на ове планине, онако зелене и онако ветровите као равнице по Енглеској, а опет са готово грчким сунцем што им круне обасипље. Грчка сама изгубила је своје шуме, па тако и лепа Далмација, којој Мљечићи поробише плодност раскрчивши јој брда и оставивши је да се суши и да оголе на припеци сунчаној. Добро је што српска брда не допадоше ове судбине, јер она су сразмерно мало живописна да би тиме загладила своју нагост; и њихова копнена сценерија нема оних толиких дражи, које се немогу одвојити од земаља што их јужно море опире.

У планинама између Косова и Новога Пазара велику једнообразност зеленила прекидају тек овде и онде сиви зидови какве удаљене развалине. Звечани вам опет и опет на углед излазе кад год се на нову какву висину успнете, а мало даље, усамљени замак Јелич појављује се на висини као гнездо орлово.

Чини се као да овуда има доста римских остатака; уз пут на једноме извору где нам се коњи напојише, опазисмо на каменитоме кориту један латински напис па нађосмо да је оно неки стари саркофаг. Распитивасмо млого али, како с нама не беше ни један Хришћанин, с великом муком и с резултатом који нас не задовољаваше ни мало. Све што могосмо дознати беше то, да је овај саркофаг донесен амо из села једног које рекоше да се зове Сеочаница; село то далеко је два сахата од Кадијаши

хана, који је одмах овде близу овог извора, шест сахата од Новог Пазара, а четири од српске границе. Осим тога веле да је и много друго камење ту нађено па узидано у зидове маленога сеоскога хана. По свему што чусмо место је врло малено, нема много згодних преноћишта ни хране за коње, па не смедосмо свернути с пута да га видимо.

Наш чауш, који нас је јако разљутио својим „не знам ништа“ о римским споменицима, показа се више саопштљив што се тиче становништва овде и на граници српској. Он потврђиваше да у целој овој околини нема ни једног Арнаутина, и рече да су од Банске па до Новог Пазара сва села хришћанска или како он рече „Српска.“ „С ону страну границе — као што вам је ваљда познато — имају Срби своју државу. Лане се завадише са султаном, па смо ми сви очекивали да видимо српску војску где опет излази на Косово. Људи они на српској граници добри су јунаци а тако а они на босанској страни; граничари су свуда најбољи јунаци, јер се вазда вежбају оружју и боју.“ Ми му рекосмо да је један разлог што Срби лане не пређоше границу у томе што нису имали добра оружја, али сад су га добили па су спремили 200.000 људи. Он одговори: „Знамо ми све то врло добро. Срби имају пуно и топова, и како ја чујем имају они и до 300.000 људи.“ „А колико има за бој спремних људи у Босни?“ Он одговори, „веле 50.000; али никад они не могу толико у бој извести.“ [1] Као Бошњак он говораше о свему овом без и најмање страсти, а на сву прилику мишљаше у себи да ће и он као и претци, ма како да се сврши друга битка на Косову, гледати да се споразуме са оним који победи.

Ваља нам признати да смо са чаушем и његовим друговима и саме делиле наду, да ћемо видети једнога дана да Срби опет изађу на поље Косово, кад се окренусмо да бацимо последњи поглед на то поље са места на коме друм достизаше највишу своју висину. Сјахасмо с наших коња па се успесмо на један мален вис, одакле одмарајући се испод дрва могасмо гледати поврх извијених планина преко оштрога врха од Звечана на удаљену златну равницу.

[1] Голема ова несразмера између овога броја и онога у кнежевини долази отуда што у Босни Хришћане који чине две трећине становништва, не рачунају у људе за оружје способне. Од 200.000 народне војске које има у Србији само је 50.000 спремно да у бој пође, али овуда је обичај да се рачуна увек цео број свију за бој способних људи.

Колико њих и каквих путника није застајивало овде на овоме месту, и колико њих поглед овај покренуо није? Одавде је војска из Рашке и Босне идући у стан цару Лазару морала погледати на оно место, које ће видети пад њезин. Овде су мусломански Бошњаци, ма какви отпадници и издајници да су били, полазећи да од султана бране право своје да сами својом земљом управљају, запевали тешку песму: — „Полазимо браћо на Косово, где нам претци изгубише славу и веру своју; можда ћемо и ми изгубити славу и веру своју — или ћемо их сачувати па се с победом Босни повратити.“ Овуда из дана у дан пролазећи раја моли Бога, „да ускори час кад ће хришћанска војска проћи кроз ове планине, да ослободи стару Србију и да покаје што стари изгубише на бојноме пољу Косову.“

ГЛАВА XXI.

НОВИ ПАЗАР.

ие проведосмо у хладовини испод једног дрвета, близу јед-
грљавога хана, који не имађаше ни једне за себе одвојене
Кад се одавде кренусмо почесмо се силазити к Новоме
ру, пролазећи просеком једним кроз шуму. Киша беше
искварила путању овуда да нам се коњи непрекидно кли-
и једва се одржаше на ногама. Изишавши одатле на
ш друм нађосмо пред собом леп поглед: гледасмо доле на
Пазар како лежи у котлу једном кроз који се повлачаше
, што иде из Цариграда у Сарајево, а изнад њега сто-
један стрменит вис на коме се опет подизаше црква једна.
а подножју последње косине низ коју се спустисмо, опа-
о заптију једног, који одмах чим нас угледа, откаса да јави
и идемо, па мало за тим видесмо где нам у сретање излази
четa коњаника, тако велика да према њојзи она у Митро-
беше незнатна. Пред свима јахала су њих тројица тако
ојанствена и тако по изгледу већ важна, да ми не могосмо
ко је од њих највећи и најстарији. Онај што најсвечаније
едаше ношаше фес на глави, и беше тако драгоцено ство-
, да један момак ходаше поред његовога коња, а готов
ог тренутка да га прихвати кад би случајно што спао с
. Најлепши и најсјајнији међу њима ношаше богато иски-
турску униформу; а најдебљи међу њима — а угојеност
Гурској често знак високога положаја — имађаше на себи
о што беше налик на француску униформу. После смо до-
е да цивилни управитељ Новога Пазара, беше послом оти-
у Сарајево и да онај човек у простоме обичноме руву беше
в заменик. Лепи онај војник беше војнички кајмакам, а
ни официр каваљеријски бимбаша; пратња њихова беше
ис Новога Пазара. Ма да стојаше на челу Мусломана меш-

тана при церемонији дочека, опет ова три виша званичника беху Азијати и не знађаху ни једног другог језика осим турског, а опет наш драгоман разумеваше турски врло несавршено. Па тако се цео спровод крену ћутећи, турски достојанственици јахаше испред нас а Бошњаци за нама. У овоме реду уђосмо у Нови Пазар па јахасмо врло полагано и врло свечано кроз дугачку чаршију на подножју брда једног покривеног турским кућама, па се помицасмо све даље и даље док најпосле које с оних оноликих јама, с онога камења и с обрваности наших коња не почесмо да очајавамо. У овом се тренутку деси нешто што би ма која западно европска светина поздравила гласним смехом. Каналом нагнуте улице потицаше из брда један поточић који још беше набујао ту скорашњом кишом. Наши јадни коњи беху жедни, па један од њих спусти главу, застаде као укопан па узеде пити. Немогућно беше одвојити га од воде док се добро не напи; полузванични ударци што му их каваз са страше даде само га изазваше да се баца стражњим погама; па тако ми остадосмо ту као заковане, док достојанственици они одјахаше напред не осврћући се па их изгубисмо из очију, а зачуђени Бошњаци навалише један на другога. И с једне и с друге стране продавци сеђаху с прекрштеним ногама на тезгама својим, бленуше у нас — бленуше, али се не насмејаше. Али са решеткастих прозора с горњега боја по кућама пиљаше у нас читав рој женских очију, и само овим сакривеним гледаоцима измакоше се изјаве како их наш смешан положај увесељаваше — готово на једној висини с нашим ухом зазвекта кликот једне девојке.

Кад опет сустигосмо наше предњаке, опазисмо да нас воде не уз брдо к великим кућама мусломанским, већ низ узану једну улицу к баровитом земљишту поред реке, то јест у хришћански крај вароши. Ту се заустависмо пред станом грчкога владике, који, као и његов confrère у Приштини, провођаше време своје задовољније у Цариграду. У одсуству његовом кућу му држаше породица његовога слуге, а овај доби налог да најлепшу собу спреми за нас. Рђава је најбоља; мала и ненамештена изгледаше као једно парче ходника а ни на једноме од своја четири прозора не имађаше стакала. Што је најгоре ови отвори у зиду гледају сви на улицу, па смо тако изложене биле не само погледима оних што улицом пролажаху већ и становника на противној страни; ови се последњи наместише на своје

прозоре па гледаше шта ми у нашој соби радимо, као из каквих ложа у театру.

По местима где бисмо остале дуже но једну ноћ, турске нам власти обично даваше по једнога заптију да остане у кући да би га могли послати ако нам за што треба и да би нас пратио кад би куд год пошле да се проходамо. Један је човек за све то довољан био и Хришћани, у којих становасмо, могоше једнога поднети без великих незгода; подајте да се добро наједе и напије, пустите га нека се извали у каквом згодном куту па ће он ту преседити цео дан у ћефу и разговарати о коњма и о оружју с нашим кавазом кад би се десило да овај има времена с њиме да проводи. Али да би нам указали особито поштовање власти у Новом Пазару дадоше нам не једнога већ тројицу, па ова тројица имађаху толику силу привлачења према својим друговима да им ови непрекидно долажаху и од њих одлажаху. Били су нам страшна невоља ови насилници и отмичари пуштени слободни у рајину кућу: ни један део доњега боја не бејаше слободан од њих, женама се ваљаде посакривати, а младоме оцу породице они заповедаше те их он двораше као да им је роб.

Ми одмах опазисмо да у ономе изнуђеном препонизном понашању човековом нису чиста посла, па с тога посласмо нашег тумача доле да каже да нама треба само један заптија и да ћемо ми дати бакшиша само једноме. Али опет за то она друга двојица не хтедоше се ни маћи, па тако све што могосмо још чинити беше да позовемо домаћина горе к нама па да покушамо да га лепим речма мало разговоримо. Али јека нашега гласа учини те се он сав уздрктао као лист на ветру, и на најпростија и најобичнија питања одговараше само шапутањем.

Тумач нам онда рече да су заптије поседале у соби која је управ испод ове наше, па је човек овај био у страху да га не чују шта говори. Одмах и ми почесмо да шапућемо па увераснмо јадног човека да несносне заптије седе у његовој кући противу наше изречне воље, и да ми што почесмо да питамо, питасмо из симпатије према српским хришћанима који су нас на целом нашем путу свуда гостољубиво и љубазно дочекивали. Ми за тим рекосмо тумачу да га запита како је стање хришћана у Новоме Пазару, а међу тим ми разговарасмо једна с другом гласно због стражара доле у соби. Како је занимљива слика била у нашој малој соби! У једноме крају при светлости свећа

нас две сеђасмо и весело разговарасмо поред нашег малог стола покривеног енглеским књигама и женским радом; у другоме куту где сенка беше најтамнија посадили се беху на спод наш тумач и раја, онај пригнуо мало своје оштро мрко лице да му се не измакне ни један шапут његовога другара, а овај друг његов млад човек са светлом бојом и округластим цртама Европца, али уздрктан, готово грчећи се уздрктан од страха.

Шапут се учеста и убрза; наше питање о стању Хришћана порадило је као кад се одврне славина, — вода јури, — раја изливаше своје казивање: „Хришћани су ново-пазарски предати на милост и немилост Мусломанима; они улазе у хришћанске куће и дању и ноћу кад год им је воља, узимљу што им се допадне и понашају се како хоће. Подигни само руку или прозбори коју реч, па ћете или убити или бар начинити богаљем. Потужите се само власти па сте сигурно пропали од оних на које сте се усудили да се тужите.“

Ми запитасмо да ли је последњих година бар у чему боље но пре или је горе.

„У толико је боље у колико званичници што се шиљу из Цариграда суревњиво погледају на бегове, а бегови опет на њих, те тако ове две стране држе једна другу као у шкрипцу. Хришћане сад не гоне тако као пре што се тиче рува и других ситница, па може по хришћанскоме крају вароши појахати и на коњу, премда је још једнако опасно пројахати на друму или на пазару мимо Мусломанина. С друге стране опет, од прошле се године јако гњечи народ јер се боје да не устане те да се не сложи са Србима с ону страну границе. Ми смо били принуђени да кулучимо, подижући шанчеве и давајући хране и новаца да се војска издржава; па још каква војска — знате ли да су лане Баши-бозуци послани били у Нови Пазар? Али ниједна неправда и никоје насиље није Хришћанину тако тешко као то што му Мусломани отимљу и одводе девојке. Ту скоро девојка једна хришћанка служила је у мусломанској кући једној. На један пут јавише њезиној родбини да се она потурчила; не хтедоше јој пустити да оде да се с родитељима види већ је кришом оправише у Сарајево. Али им се она искраде па утече натраг својој родбини која је наравно прими под свој кров: Мусломани јој пронађоше траг па њихова освета паде на цело хришћанско село. Између 110 кућа које су чиниле општину, по мишљењу Мусломана бар 100 морало је имати учешћа у

егству девојкином, па све те куће осетише тежину њиховога њева а више њих пропаде сасвим.“

Ова се несрећа догодила ту скоро, па му је наравно била најближа у памети; али кад га запитасмо да ли зна да се кад-од тако насиље учинило у његовој породици, он одмах без оклевања рече да се десило жени његовој. Била је млада лепа девојка, па је Турци дохватише да је потурче, и само се тако спасе што се владика десио код куће па узео ствар у своје руке. Чим се ослободила владика је венча за њезиног садашњега мужа; кад остави варош он их доведе да седе у његовој кући као средству да их осигура од напасти.

То беше прича нашег домаћина, али он не беше једини пашћенив којега невоља дође до наших ушију у Новоме Пазару. Онога јутра кад ћемо да се кренемо на пут један старац закуца на наша врата, стисну у руку нашем тумачу једно парче хартије па окрете се и побеже. На хартији беше написано нешто српски али тако невешто да ми немогосмо никако прочитати саме, па знајући да нисмо у стању да поправимо ако се писцу учинила каква неправда, то мишљасмо да је боље да писмо то не показујемо никоме у Турској да не би случајно сиромаха изложили каквој незгоди. Понесосмо га са собом у Београд па ту нам помогоше да га прочитамо, а у њему беше написано ово: „Милостиве госпође. У име божје велим вам добро дошле у нашу варош. Смилујте се па ми спасите кћер коју ми Мусломани отргоше.“

Говорили су неки да Хришћани у Турској обезуважавају своје жалбе против турског насиља већ и самим тим што их тако слободно и без страха износе на видик, и још да путници који ове жалбе помињу нису их слушали из прве руке и непосредно. Ми остављамо непристрасним читаоцима да пресуде да ли се ма које од ова два тумачења може применити на ове случајеве које ми овде споменусмо.[1]

У Новоме Пазару пробависмо три дана, па једно после подне одосмо да походимо српску школу. Заптије остависмо код куће, а домаћин нам служаше као вођ. Заиста он се сам и понуди да нас води и од синоћ је постао чисто сасвим други човек. Ходаше поред нас одрешно и сигурно, и говораше премда још

[1] Конзулски извештаји потврђују да насиља, о којима је овде реч, не само да се не казне, него се још онај који одведе хришћанску девојку па је потурчи, ослобођава од пописа у војску.

једнако полугласно — весело; нити нам указиваше оно ропско поштовање, које издаје страх помешан с мржњом. И остали Хришћани с којима се овде упознасмо пријатељски нам се повераваше па би један за другим у згодним приликама тек рекли: „Тако дакле, ви сте били у Србији“, — мислећи тиме кнежевину. Реч „Србија“ прави је отворени Сезам за срца између Призрена и Новога Пазара.

Приближавајући се школи чусмо како деца почеше да певају, не баш нехармонично, песму „добродошлицу“; али кад уђосмо унутра видесмо да сиромашни мали певачи изгледају сасвим врло јадно и мучно. Атмосфера у школи доиста не беше чиста и свежа — изузетак од правила по овима крајевима где у свакој кући имају отворени прозори и промахе ваздан. У једноме крају школе опазисмо читав ред икона са запаљеним кандилима пред њима, па нам после рекоше да ова соба служи и као црква. Отуда онај болешљиви задах тамјана (који је горко и устајани задах дувана) помешан са нездравом запаром у ваздуху. Ми једва могосмо одстојати ту неколико тренутака па се зарадовасмо кад нас позваше да изађемо на поље к једном каменом седишту, па ту прогледасмо књиге којима се у школи служе и које су све из Београда. Међу тим учитељ отпусти кући јадну децу коју су у сред одмора нарочито сазвали да их ми видимо.

Камен коме нас доведоше, беше стара нека надгробна плоча а беше ту и више другог таквог камења поређаног уз зид; али нити нам свештеници нити кога баша могоше што казати какво је камење и одкуда је. Они већма марише да нам покажу варош која се одавде врло лепо види. Изгледа красно у својој узаној шумовитој долини, са својим гомилицама белих кућа у сред тамног зеленила од баштa; али очевидно лежи у котлу којим ветар не промахује, и њезини становници кажу да је несрећна са зле воде и са наплава које грозницу доводе. Мале су богиње кажу бесниле целу зиму а сад летња грозница влада пуном снагом. Шесторо лица из најбогатијих кућа умрла су кроз два три дана од ње. Сад смо знале за што се тога јутра пробудисмо с неком тегобом и нелагодношћу о којој мислисмо да је остависмо иза нас у Скопљу.

„А чије су оне куће на брду?“ „Све су мусломанске.“ „Колико их може бити?“ Раја погледаше једна на другу, оклеваше као да ће учинити какву издају, па онда рекоше с обореним

гласом, „около 800, како *ми* мислимо; али Турци веле да их има до 1200 па и до 1400.“ „А колико има хришћанских кућа?“ „То је лако казати. 100.“ „Зар тако мало?“ „Боље реците зар тако много? Сам Бог зна за што ми овде и живимо — боље би било за нас да живимо по шумама па да никад и не видимо вароши. Погледајте на наш крај вароши — тамо доле поред реке — , башта куће у којој ви станујете сва под водом.“ Ми бацисмо погледе на једну високу заравањ одмах иза вароши па запитасмо, „за што не дижете куће ту, Мусломани то још заузели нису?“ „Зар ми? Та и бегови не смеду ту да зидају. То је вакуп.“ Вакуп се зове замља која припада мошеји каквој, па тако и у Новом Пазару као и у Волу Турци под једним или другим изговором заузели су најглавније крајеве у вароши.

После смо се проходали мало по овој вакупској земљи, па одатле — попевши се на врх једнога брдашца које је одмах ту — угледасмо лако кубе цркве оне којој смо се дивили још из далека приближавајући се Новоме Пазару.

Рекоше нам да су то они чувени Ђурђеви Ступови, које је саздао први Немања упоследњој половини дванајстога века у знак захвалности своје. Мисле да црква покрива ушће оне пећине у коју Немању затворише браћа његова: свети Ђорђе беше му пријатељ који га избави из њихових руку. Два српска свештеника беху с нама у друштву па један од њих, човек с оштро означеном разборитошћу у своме лицу понуди се да нам покаже цркву; наш домаћин рече неким својим пријатељима те нам позајмише коње па се ми одмах кренусмо. На брдо, које са своје стрменитости и положаја из далека изгледа врло високо, може се човек из вароши попети кроз мање од пола сахата. Црква стоји на стени једној; мало испод цркве има једна као заравањ где по обичају, који је још од старина, поклоници остављају своје коње па унутра пешице улазе. На овоме месту има један крст од камена, који за чудо много наличе на крстове келтске — и три од оних мотака које су Турци лане по свима висинама дуж српске границе подигли да ватром на њима дају знакове. Кад угледа крст, наш свештеник поче с одушевљењем да говори о побожности Немањића, који и сами одјахиваше од својих коња овде тако далеко од црквених врата — а кад му погледи падоше на ове мотке горко поче да се жали на обесвећенике Неманићевога олтара. „О“, узвикну, „сам Бог зна шта се ми напатисмо од баши-бозука!“

Зграда је црквена у толико цела, да је док јој човек сасвим на близу не дође, сачувала достојанствен утисак. Најпре уђосмо у једну малу зграду отворену на две стране а изнутра на сводове сведену; попа мишљаше да је то некада била капела некаква или улазница, али Хилфердинг мисли да је то основа за звонару. Зидови су јој покривени фрескама којима су се боје од чести још одржале и на којима су натписи још једнако читки; на једној је страни насликана последња вечера, и свеци Кузман, Дамјан, Пантелија и др.; на другој су страни исликани Немањићи, у дугим драгим камењем искићеним хаљинама и са златним колутовима око главе. Поп наш рече да је ова улазница подигнута позније но црква, а његова се мисао потврђује и тиме што краљеви који су ту насликани припадају времену после Немање првога.[1] Унутра у цркви видећете и њега самог насликаног као основача цркве, држећи у руци образац њезин; ту је и његов син и помоћник св. Сава насликан с дугом лепом брадом; и светац његов, св. Ђорђе са аждахом. У једној капели је ту лежало било тело једнога Немањића, али су га украли пре неког времена; видесмо гроб отворен, али нешто не разумесмо добро ни ко је ту лежао ни ко га је украо. Хилфердинг вели да је ту лежао краљ Драгутин, и да су га одатле подигли Знобићи из Новог Пазара, који с тога навукоше на се и на своје потомство проклетство.

Од оне улазнице па до западних врата саме цркве има само неколико корачаја, па на путу к њима свештеник нам показа један разрушени стуб од црвеног ка ена, који је чинио један део врата. Он рече: „Ово су ту скоро оборили турски војници из Призрена.“

Црква ђурђеви Ступови један је од најстаријих споменика српске архитектуре, а у исто време је и једна од најпростијих цркава. На њојзи нема оних многих малих кубета па тиме њ зино велико кубе у средини зграде добива много у своме ут цају, и његова пуна округлина јако подсећа на оне острвс

[1] По несрећи ми смо заборавиле биле код куће наше писаљке и бележницу не могосмо саме да на месту попишемо имена овде насликаних Краљев Хилфердинг казује да међу фрескама имају ова имена: — 1., Св. Симео Немања, господин свим Српским земљама 1159 — 1195. 2., Стеван Првове чани, Симон Монах, 1195 — 1228. 3., Стеван краљ Урош, Симеон мона 1240 — 1272. 4., Јелена велика краљица, жена Урошева а кћи цара Балд вина, који беше тада у Цариграду; 5., Стеван Урош (назван Драгутин) 12 — 1275; 6., Катарина краљица жена Драгутинова, кћи Стевана V. кра Угарског.

цркве у Млецима, што изгледају као големи мехурови издигнути из мора. Али док је спољашњост готово неповређена остала, дотле је црква у својој унутрашњости сасвим огољена; а разбојници њезини однесавши сва она врата и преграде разне којима су обично цркве српске претрпане, помогли су да јој њезине лепе сразмерности боље на видик изиђу. У кнежевини ми знамо само једину Манасију у којој је унутрашњим сразмерностима правда учињена, и то за то, што још немају довољно новаца да иконостас подигну онако висок како би желели. Унутрашњост ђурђевих ступова мора да је била покривена фресками, али су само на ономе делу зидова, који се не могаше лако дохватити, било што је врло високо или врло сниско, остали трагови живописа. Да би уништили слику христову, насилници су излупали дувар на кубету а све остале фреске које су ниже биле истрвене су злочиним рукама. Живописе које не могоше руком дохватити, кварише бацајући се на њих каменицама; док ми још гледасмо ове последње остатке улете једна каменица кроз врата па улуби бојом исписани зид о који удари. Окренувши се опазисмо нашег заптију кога остависмо код коња наших, и који улазећи на вратницу где је онај стуб оборен грубо упита свештеника, „шта има овде?“ Наш се гњев још увећа учтивим и тихим гласом којим свештеник одговори, па се ми ту пресудно умешасмо и запитасмо узнемирача, како је смео да за нама дође и заповедисмо му да се одмах врати од куда је и дошао. Наш кавас који с почетка беше чисто занесен дивећи се лепим бојама, на један пут начини се тобож небрежљив и натмурен; али кад виде да ми онога онако са срамотом истерасмо одмах промену лице па повика: „Заиста, ја не могу да се овдашњим Турцима начудим! они су крајње штеточиње, и ето руше лепе ствари.“ Па онда с једном задњом мишљу која јако служаше на част његовим пређашњим господарима, додаде: „Али видите, у Новоме Пазару *нема ниједног конзула.*“ Од овога дана па до краја нашега путовања он би увек, кад би га каква несрећа и патња хришћана потресла, обећавао народу да ће краљица енглеска послати конзула у њихову варош. Него понашање његових једноверника у овим крајевима није било без свог утицаја на нашега момка Арнаутина, и нама је ваљало једнако пазити на њега да не прави свакојаке неумесне тражбине у наше име. На путу у Нови Пазар један пут му се учини да је познао коње наших

старих кирицијa па одмах оправи заптије да дотерају целу ергелу и све чуваре незине пред кајмакама, кад после сам признаде да то нису тиј коњи. Иза овога покушавао је без нашег знања да нам за пут добави оне добре коње које нам Хришћани позајмише до ђурђевих стубова. Кад год би смо само дознале цену и праву количину онога што се рад нас у кући каквој потрошило, наша је увек највећа брига била да све лепо платимо, овда и онда излазаше на видик да су наше у напред пошиљане заптије поручивале по седам пилића онде где смо им ми казале да поруче само једно и где смо само за једно и платиле, и т.д. и т.д. Заиста једна од великих незгода у путовању по овим крајевима у томе је што човек и поред своје најбоље воље не може да избегне да људма којима сврати не падне на терет.

На споду црквеноме опазисмо један комад мрамора у коме беху красно урезана словенска писмена. На пољу уз јужна врата опазисмо једно фреско са бојама тако живим свежим као да је јуче писано, али пола затрпано у гомилу рушевине и нечистоће; боље би било да је цело затрпано, јер овако се сада види само да буде поништено.

На северној страни цркве и као њоме прекривено лежи мало једно место, које служи као гробље хришћанско. Пред јужним вратима има већа једна просторија, где се народ о ђурђевдану скупља на сабор, па ту нађосмо још већаке од растовога лишћа и грања, ту нам попа показа у камену јаму једну, изрезану као да се у њу киша слива. Жене у околини верују да вода из ове свете јаме лечи од грознице; па цбуње около њега беше све искићено црвеним кончићима, што их жене извлаче из својих недељних пречага те остављају као жртву у знак захвалности за то што се излечише. Добро је да становници овога грозничавога краја не изгубе своју веру у кишницу на врху ове стене док год се не науче како грозничавим болесницима може добро да дође промена ваздуха из долине на брдо, а нарочито кад је пут тако кратак и тако весео као што је кад се иде на сабор код ђурђевих стубова.

Са стене ђурђевих стубова леп поглед на један ланац брда којих имена сам свештеник написа за нас. Ми ћемо их овде поменути ради будућих путника који ће тако бити у стању да оцене коју је екскурзију највредније из Новога Пазара предузети. Према северу и истоку стоје висови Соколовица и Копаоник; с овога се последњег отеже на далеко поглед на земље

између Мађедоније и Дунава. Међу брдима према југу лежи Јелич са старим својим градићем који се једва види, на југозапад леже планине у којима је извор реци Рашкој; у њима је монастир Сопоћани и тако названи град Рељин. На северо-западу има живописан један пролом у планиској ланцу, који се зове Лужна клисура; а још даље на север подиже се вис један који јако упада у очи што је богато травом и шумом покривен, а зове се Црвени врх.

Равница која се пружа према српској граници зове се Дежево поље, па се види и Дежево, сада мало село у коме станују сами Мусломани, али некада варош, у „којој је породица Немањића волела да седи.“ Друм који одатле води правцем к Соколовици и данас се зове „царска улица? па кажу да овде негде лежи и један двор цара Душана. Село „Судско“ у коме данас опет станују све сами мусломани, лежи једну четврт сахата од „царске улице.“ На томе су месту српски владаоци у старо доба суд држали.

Једну гомилу камења на обали Рашке народ зове и данас кућом Рељином, а припада оном окриљеном јунаку кога ћете видети у свакој галерији српских јунака. О Рељи Крилатици народ пева да је био побратим Краљевића Марка и један од јунака Лазаревих. Као и Милош Обилић и он је био од незнатне породице па га поносита једна госпођица одби од себе као нахочде са улица Ново-пазарских. Има једна народна песма која као да је спевана за то да покаже једно према другоме благост народних владалаца са тиранством туђинских господара; у тој се песми даје Рељи да казни браћу царичину што су закидали плату надничарима царевим. Него у овој песми која је врло стара, Реља не живи у новоме већ у Старом Пазару, којега су нам развалине позније показали. Овај стари Пазар као да не ће бити ништа друго већ главно место тако названог „Краљевства Рашке“, једне од жупанија о којој се по изворима српске историје нај чешће говори, а о којој се мисли да је обухватала нај већи део данашње старе Србије.

Византијски историци помињу Рашку као српску државу још у деветоме веку; а у 1143 рашки владика Леонтије био је један од неколицине православних источних владика у Србији. Отац Немањин био је жупан рашки пре него је дошао да буде краљ од Зете иза свога стрица Бодина. Позније као да није мењао свој назив и како неки тврде остао је да станује у Раш-

ој. На управи овим крајем заменио га је син његов Немања, али пошто је најпре издржао борбу с оним сродницима својим који га затворили беху у пећину. Ослобођен из ове чудом једним, па одбијајући од себе јерес своје браће супарника, он пређе у православну веру, а у њу га преведе владика Леонтије у маленој једној цркви која је близу Новог Пазара, а коју народ и данас зове „светом митрополијом рашком.“ Дошавши после до највише власти Немања у спомен свога ослобођења подиже велику и лепу цркву св. Ђорђу. Неки писци држе да је стара престолница рашка порушена у рату; народно предање опет вели, да је пропала у земљотресу једном. Свакојако новом је жупану ваљало да подигне нову варош која би лежећи онако као она стара на међи између Србије и Бугарске и постајући као и она место за састанак трговаца, могла као и она стара понети име неко које су Турци после превели са речју „пазар.“ [1]

Кад се столица српске владе премести у Призрен онда Рашка мало по мало изгуби свој значај као одвојена, засебна држава и сад јој се име задржало само у реци Рашкој, у маленој митрополитској цркви св. Петра и Павла, и у ономе што Србе источне цркве који се иселише у Угарску у седамнајестоме веку, и данас тамо зову *Рашкима.*

По ономе како смо још у Битољу утврдиле план за наше путовање Нови Пазар би ваљало да нам је последња мусломанска станица с ову страну границе; али пут кроз Косово и кроз „зелену планину“, тако нам је опоравио здравље, а оно што слушасмо о Пећи и о Дечанима тако нам је раздражило радозналост, да не могосмо подносити да овај још не познати крај оставимо иза себе па пређемо у кнежевину где нам је сваки корак до Београда добро познат. С тога претресасмо давно омиљени нам план, да се вратимо натраг из Новог Пазара прођемо кроз планине у Пећ, па одатле преко Призрена ударимо на Скадар у Албанији.

Нови је Пазар главна станица на друму из Цариграда у Сарајево, и очевидно беше да власт није у оскудици што се војске тиче; — без сумње могли би нам одвојити онолику пратњу колика би нужна била. С друге стране ако и не узмогнемо отићи у Пећ, то би бар опет могли поћи једно два дана

[1] У ранијој српској историји помиње се да су се на овоме месту понемењивали српски и бугарски заробљеници, почем је оно лежало тада на граници између Бугарске и Србије.

пута на запад у Сеницу, па одатле после да пређемо у Србију, те би тако бар ударили и на Ужице, које до сада нисмо виделе. Него нам је ваљало пријатеље наше у Београду известити о овој промени плана, јер иначе, кад виде да нас утврђенога дана нема да дођемо, могли би пасти у бригу, а то би аустријски листови одмах дохватили па прекували у оваку или онаку апсурдну вест. Тиј аустриски листови тако брижљиво прате сваки и најмањи покрет путника — па чак и саме побуде његове — да је само штета што, кад се већ једном око тога забављају, ретко кад оснивају своје казивање на фактима.

На нашу молбу кајмакам Ново Пазарски посла к српском капетану на Рашку да запита да ли би ко хтео да дође у Нови Пазар те да с нама разговори. Одмах пређоше границу два Србина, не људи војничкога реда, јер то би могло побудити сумњу какву, већ мирне кућне старешине, војници у народној војсци.

Ови добри људи донесоше нам добре гласове. Рекоше нам да нас у Србији очекују, и да је већ наређено да нас дочекају. Рекоше нам даље да нам је стан спремљен у једној доброј кући на Рашкој, и да само одредимо дан у који ћемо прећи преко границе, па ће нам капетан изаћи у сретање и с радошћу нас дочекати. Од Рашке па на даље има добар пут, али је земља јако брдовита, и додаше да ће ако желимо кола послати за њих у Карановац. Људи ови изгледаше мирни и доброћуди, чисти спокојни и уредни као чланови добро уређенога друштва, а нимало не изгледаше као да задају некоме страх, нити као да су плашљиви; заиста ваљало нам је принети жртве па да се окренемо од њих и њихових гостољубивих понуда и да опет загазимо у крајеве, где је сваки у завади са својим суседом. Него као Срби, они не могоше а да нам јако не похвале нашу мисао да идемо у Пећ и у Дечане, и обећаше нам да ће, ако после свега опет будемо принуђене да напустимо наш план па се преко Сенице у Србију вратимо, капетан из Ужица које није одатле далеко, доћи да нас дочека.

Оправивши гласове о нашој намери у Београд, одмах нам друга ствар беше да се разговоримо с Турцима. Она три достојанственика послала су била да нас запитају у који би час могли да нас походе, па ми одредисмо после по дне додавши да ћемо их примити у башти, јер у кући нема ни једне собе у којој би их дочекати могле. Башта је ова била сасвим подводна, него опет за то простирке и наслонице изнесоше се у њу;

саовим тачно у одређени час Турци дођоше с великом пратњом, па их одведоше у башту на место које за њих беше преправљено. За тим јавише да су дошли; али кад се ми сиђосмо доле па нађосмо како се толика озбиљна господа посадила у високу траву а њихови пратиоци почучали испод грања сниског воћа, ми једва могосмо да се уздржимо да се не осмехнемо. Господа се и сама насмејаше па рекоше да су и они као и ми странци у Босни, и држаше да се климат и удобности у њојзи више могу тек само подносити но уживати. На то ми постадосмо на мах озбиљне па их уверавасмо како се молимо Богу да се смилује те да се сви они првом згодном приликом преместе у Азију. „Да Бог да!“ одговорише они усрдно и топло, изразивши тиме осећања сваког несрећног Турчина који је бачен у словенске крајеве, а за цело и још више осећања њихових несрећних харема. Жена једног високог званичника рече нам један пут: „Оне Османлије што се пошљу амо, послати су својом злом судбином. Ово је Босна: сваки зна шта то значи, а за цело то не значи *нашу* земљу.“ Ми најусрдније пристајемо уз ову њезину мисао.

После обичних комплимената и кафе ми споменусмо на какве смо тегобе наилазили хотећи ићи у Пећ и како два мудира не хтедоше да нас опреме тамо. Војнички кајмакам примети поношљиво, да „на сву прилику они малени мудири нису имали ни сами довољно заптија, али да би нам *он* могао дати пратњу с којом можемо поћи слободно куд год хоћемо.“ Учтиви официр настави даље како су без сумње они мудири и сами били Арнаути па нису желели да ми мало дубље прођемо по њиховоме крају, али да би нас опет свуда лепо примили почем носимо султанов ферман. Што се тиче пута из Новога Пазара у Пећ, он за цело пролази прилипским крајем, али су туда становници све сами Бошњаци па с „конацима“ можемо сигурни бити. Он нам препоручиваше да ударимо на Рожај, место једно на граници између Босне и Арнаутске, јер ту ћемо наћи новога мудира, даровитог и либералног човека који ће нас примити са сваким одликовањем. Ту га сад прекидоше неки од његових пратилаца па почеше нешто дуго да причају, па се показа да високи званичници у Новоме Пазару ма да живе само два дана далеко од Пећи још нису били ништа чули о ономе шта се догоди с пећским кајмакамом. Кад то чуше ревност се њихова мало охлади, и онај цивилни званичник рече да мудири, који

су нам световали да не идемо у Пећ, може бити да су имали, станујући ближе месту томе, разлога кад нам тако световаше. Него опет војнички кајмакам понови, „да с бошњачком стражом нема човек чега да се боји; они неваљалци Арнаути били су све сами дивљаци, али на Бошњаке се слободно ослонити можемо.“ Ту сад ствар ову остависмо да о њојзи још промислимо.

Желесмо да дознамо што о стању црногорске границе која је одавде само дванајест сахата, па запитасмо да ли би нас могли оправити у брда.[1]

Турци одговорише да нас они могу послати до границе, али с ону страну границе не могу ни за што добри стојати: и сам наш ферман не би нам био ни од какве користи тамо. Беше очевидно да ма шта се у Цариграду уображавало, ови званичници портини добро су знали да Црна Гора није присиљена била да призна ауторитет султанов. Ми одговорисмо да ми познајемо Црну Гору врло добро и да је у њојзи све мирно и у реду; ми се бринемо само за сигурност пута одавде до њихове границе, па ако нам за тај пут добри стојати могу онда добро. Него свакојако ми ћемо се још мало размислити па ћемо им јавити. Тек што су они били отишли дође нам наш кавас с поруком од једнога Бошњака Мусломанина. Он је управ дошао био из околине пећске и стојаше добар да ћемо у Рожају наћи Бошњаке који ће бити вољни па и поносити да нас прате у Арнаутлук. Каква год нам обавештења треба, он нам дати може па ће нам казати и коме да се обратимо у случају да нам затреба помоћ. Поручи нам „немојте се ничим дати наговорити да не идете у Пећ, цела она хука о опасностима тек је само наговор оних просјачких Арнаута.“ Ово је био наш цео саобраћај са урођеницима Мусломанима у Новом Пазару. Ми би смо веле да смо потражиле какве познанике и рођаке оних наших пријатеља у Босни с којима се упознасмо прошле године; али нас страх беше да дуже време останемо у овоме нездравоме месту. Па онда не имадосмо никакве препоруке личне те

[1] Брда се зове северно-источни крај Црне горе, а ово последње име у ужем смислу носи онај крај што је ближе јадранскоме мору. Оба ова дела заједно спадала су у Зету којој садашња кнежевина Црна Гора мисли да је представник. Али у временима велике невоље Хришћани, браниоци независности моћоше се одржати само у једном врло маленом крају, и тек под садашњом владалачком кућом они су опет задобили један по један комад своје старе земље, у колико се сад ово а сад оно племе усудило да им се придружи а султану послушност да откаже.

под таквим приликама било би тешко опријатељити се с беговима особито што већ ступасмо у саобраћај са њиховим противницима с обе стране — са турском влашћу и с хришћанским Србима.

Него опет, по овоме што чусмо беше очевидно да су Бошњаци држали да нема за што не би као ишле у Дечане; тако ми одмах посласмо кајмакаму поруку да смо се ми одлучиле да идемо у Пећ осим ако нам и он формално не изјави да је пут тамо несигуран. Он одговори да ће предузети кораке да га начини сигурним, а ми само да одредимо дан у који ћемо се кренути.

ГЛАВА XXII.

БОСАНСКА ГРАНИЦА.

Драга моја не љути се на ме
Јер ако се ја на те ражљутим
Сва нас Босна помирити не ће
Ни сва Босна ни Херцеговина.

Босанска љубавна песма.

Пошто уредимо све што је нужно било, ми четврти дан по нашем доласку у Нови Пазар опет окренусмо коње али не више као до сада путем у Београд и на Дунаво, већ правцем према *Скадру* и јадранскоме мору.

Прва нам станица беше Тутин, мухамеданско село у планини; па тамо оправисмо наш пртљаг на сељачким коњима а ми саме бесмо тако срећне да пођемо за њима на прилично добрим коњима што нам их мензил набави. Два попа дођоше да нас прате јер пре него ћемо се остављајући Нови Пазар упутити на запад, ваљало нам је поћи једно четврт сахата на исток те да походимо ону црквицу св. Петра и Павла коју народ зове Рашком катедралном црквом. Тек што хтедосмо да се кренемо а кајмакам дође да нас сам собом лично из вароши испрати. Шта сад да се ради? Ми не би хтеле ни за цео свет пропустити да видимо место где се Немања крстио; па тако не остајаше нам ништа него да идемо куд смо намериле, заједно с кајмакамом и свима. Идосмо полагано к цркви и уђосмо у њу с поповима заједно и јако нам беше мило кад кајмакам и његови Турци остадоше ван. Црква је врло мала, с прозорима као отворима за топове, зидана је ако не раније а оно бар у једанаестом веку, али је оправљена у 1728. На сву прилику за то што је с поља неугледна и што је изван вароши, остављено је било Хришћанима да се њоме служе. У једној малој капели на страни има гроб једног српског патријарха; показаше нам један комад

патријархове штаке обложене седефом, стари један свећњак у облику змаја једног и један мали триптих од злата. На послетку попови изнесоше једно српско јеванђеље које им је дошло из Пећи, и почеше да нам тумаче нешто што је руком записано на првоме листу; али се они мицаше и говораше тако усплахирено и тако журно, и непрестано им једно око беше управљено на врата. А имали су и за што. Док смо ми још једнако занете биле гледајући што нам показују зачусмо кораке па подигнувши главу опазисмо где се црква напуни људма, кајмакамом и његовом пратњом. Може бити да им се досадило чекати на пољу: али је још већма за веровање да су се посумњали и мислили да су се можда изнеле пред нас какве драгоцености из њихових сакровишта; али ма какве да су побуде биле, свакојако они уђоше са грубом небрежљивошћу према осећањима свију осталих само не према својим сопственим. Не проговоривши ни речи свештеницима и не чекајући да им се пута покаже турски званичници корачаше посред цркве па кроз велике двери на иконостасу уђоше у олтар, у који ни сами Хришћани људи световни не улазе без нарочитога позива. Ми први пут угледасмо кајмакама кад кићанка његовога феса нестаде иза завесе на дверима, па тако све што могосмо учинити беше да га опет што пре можемо на поље извучемо тиме што и само онога тренутка цркву остависмо.

Ми узјахасмо коње кад нам тумач обрати пажњу на турчина који иђаше за нама па се мучаше да нешто говори. Очевидно је опазио био да нешто није у реду било па с тога рече нам како је он увек представљао свештеницима нужду да цркву ову држе чисто и угледно, да би се свагда могла странцима показивати. Ми одговорисмо како се ми надамо да ће он своје старање поклонити и оној лепој цркви на брду; па да би се и она сачувала да јој се свет диви, добро би било да се побрине да Мусломани престану рушити је и обарати. На ово Турчин одговори зловољно да је она црква већ разорена има толико векова па окренувши се попу запита га шта ми хоћемо с тим да кажемо. Али попа се сада не даде усколебати већ му просто рече да је ту не давно сурова солдатија из Призрена оборила један део цркве, па се попа овом приликом још послужи и на то да кајмакаму каже како су поред ове цркве где сад стојимо Хришћани ту не давно почели да зидају једну кућицу као стан за свога попа али је Мусломани оборише. Кајмакам очевидно не беше

преправан за ове изјаве жалбе пред странцима, па се још већма намрштн кад опази да се нама попова отвореност јако допала.

Ми сад настависмо наш пут и кајмакам са чудесном трпељивошћу испрати нас до на други крај вароши. Растајући се ми му врло искрено захвалисмо што нам је осигуран пут до Пећи, на поређујући наш излазак из Новога Пазара с изласком нашега земљака г. Патона ми осећасмо да је увођење суревњивог једног живља у виду званичника из Цариграда, овде порадило као нужна стега фанатизму урођених Мусломана.

Тек што се растадосмо с Турцима, кад се на један пут просу пљусак; нико не знађаше где лежи најближа кућа па с тога касасмо у гомили и једно кроз друго друмом. Међутим се с нашим поповима изврши прави преображај; сваки од њих извуче иза свога седла широк један црвени огртач па га пребаци не само преко себе већ и по коњу своме. Овако намештени изгледаше нам за чудо налик на оне јунаке што су насликани да красе зидове српских механа, да нам је ваљало само мало напрегнути нашу фантазију па да гледамо старога Рељу где се диже на своме сопственом земљишту.

Први покушај да нађемо себи заклона беше у једноме оборепоме појату, којега један крај паде на наше главе; док ми ту стојасмо, заптије нађоше једну мусломанску колибу па је спремише за нас на овај начин: — Натераше најпре газду да наложи ватру па га онда истераше на поље с целом фамилијом те отац фамилије импровизова себи харем затворивши женске у кошару једну. Кад ми дођосмо не видесмо никог осим једну кокош где кљује у једноме куту унутра у одаји, и на споду један дрвен сандук с омиљеним босиљком. Пре него што се кренусмо ми их побудисмо те позваше домаћина, јер се надасмо да ће га бакшиш моћи утешити за ову незгоду што је са нас претрпе.

Остали део данашњега пута показа се и преко очекивања занимљив које што чауш босанске страже беше врло разговоран и знађаше нешто о месним предањима. Наш је пут ишао најпре левом обалом Рашке до места једног где се њоме састаје друга једна планинска река. На углу што га ове две реке праве има једна голема стена и ту с ону страну Рашке има једна равница покривена сниским разрушеним градовима. „Овде је“ рече заптија, „стојао Стари Пазар који је био велика варош пре него се Нови пазар сазида. Још тамо стоји камење од

неколико кућа, а у тој великој стени живела је краљева кћи Морава. Једнога дана земља се затресе, варош паде а краљева кћи остаде затворена у својој одаји.“

Ово је дакле по предању место старе вароши Рашке о којој напред помињасмо.

Мало подаље уз кланац на десно леже развалине старе славне цркве Сопоћана.[1] Ми смо јако желеле да их видимо, али нам рекоше да то не може никако бити, јер у околини на неколико сахата нема конака. „Други путници нек се не дају овим застрашити. Сопоћани не може бити да су даље од три сахата од Новога Пазара. Из овога се могу једнога дана лепо походити; а ако је ко на путу у Пећ, то опет има једна кућа неког Мурат бега где се на сву прилику може добити тако исто добар стан као и у Тутину.

Наш пут остави Рашку па се прихвати лепе једне речице; мало за тим прећосмо и њу и ударисмо уз планину једну. Сва је околина све сама планина; њезина дивља тишина прекида се тек само шумом невиђених потока или и испрекиданим јецањем ветра кад хоће киша да удари. Али ма да нигде не можете спазити стана човечија, опет предео овај није необитаван. Кроз ове кланце Арнаути су продрли са црногорске границе до на северо-запад до на Сеницу, малу једну варош на српској граници. Босанска стража обрати нам пажњу нарочито на једно брдо и рекоше нам да по његовим гударама има једно десет села која нису признавала султана нити су плаћали данка све до пре једно десет година. Тада послаше Решид Пашу да земљу умири. По гудурама се рат поведе, сељани изгубише много својих људи, неки падоше у бојевима, неке опет оправише као робље у Цариград. Ми упитасмо: — „па да ли сељани сада плаћају данак?“

„Не баш врло тачно“, одговори он; „али не могу више да робе суседе своје и не иде више онако као некада.“

„Јесу ли ти разбојници Бошњаци или Арнаути?“ „Измешани су. Права је међа између Босне и Арнаутлука Рожај, али ћете наћи Арнауте измешане с Бошњацима свуда овуда чак до Сенице.

„А има ли Хришћана овуда?“

„Има, — али мало, врло мало.“

[1] О Сопоћанима и другим каменитим црквама по овим крајевима види у додатку опис од руског конзула Хилфердинга.

Нашавши да је чауш тако разговоран, ми га запиткивасмо много шта о земљи кроз коју пролажасмо. Пролазећи мимо лепу једну доњу чусмо жубор једног потока који с виса падаше; ту нам он рече да не далеко одатле има једно место које се зове Островица и на коме је извор један што само у извесна доба године воду има; даље нам рече да се брда која пређосмо зову Јелак и Рујa и да ћемо пре него стигнемо у Тутин имати да пређемо још један вис који се зове Канима.

Тада пређосмо на нов један разговор коме даде повода мензилија прснувши на један пут и изненада у дивљу песму вичући што га грло доношаше ове речи: „Ај, ја сам Бошњак па носим свијетло оружје.“

Ми упитасмо чауша, „коју војничку службу ви Бошњаци више волите, низамску или баши-бозучку?“

Он одговори ватрено, „Не низамску; не ћемо ништа посла да имамо с низамом; али Башибозуци, то су ваљани људи, па увек имају добре коње и лепо руво.“

„Да ли је султан кадгод подигао низаме у Босни?“

„Није, нити може; Бошњаци не ће да дају низаме.“

„Како то?“ упитасмо; „Арнаути дају низаме.“

„Па нек дају, али Бошњаци не ће.“

„Па ко мислиш да су бољи јунаци, Арнаути или Бошњаци?“

„Почуј“, рече он. „Арнаути су јунаци на пушци, а Бошњаци на пушци не вреде ништа; али су Бошњаци на коњу јунаци — ху, та нема им пара у целоме свету.“

У даљини се указаше планине Васојевића, те нас то доведе да променимо предмет разговора па га запитасмо да ли је он или ко од његових другова војевао на Васојевиће прошле године. Он рече, „Ми нисмо али Арнаути јесу.“

„Па какви су јунаци Васојевићи?“

„Добри — врло добри; јунаци, и као Арнаути јунаци на пушци.“

„А да л' су онаки исти јунаци као Арнаути?“

Као мусломанин он не хтеде да допусти ово већ рече да су Арнаути бољи. Жељасмо да чујемо шта ће он казати па га запитасмо да ли је истина да Васојевићи од пре нису припадали Црној Гори, и да ли је истина да су се тек пре тријест година и Брда ослободила.

„Јесте“, он одговори, „они нису припадали старој Црној Гори, али су сада сви заједно слободни.“

Запитасмо да ли је што чуо да се Срби у кнежевини у последње доба оружају?

„О, јест“, повикну он; „али ми не маримо за њих. Истина они имају добрих топова али они нису јунаци.“

„А зар нису били јунаци у Карађорђево време?“

„Јест, онда су били, али ми знамо да сада они не могу бити, за то што има већ тридесет година нису се били.“

Сунце седаше кад ми изађосмо из растове и букове шуме. Пред нама лежи мала заравањ Тутин, кроз њу протиче река; једна на обалама које се подижу дрвене куће са зашиљатим крововима! Излазећи на ливаду опазисмо где нас два Бошњака на добрим коњма са још неким пратиоцима чекају. Старији беше леп старац са турбаном и кафтаном; онај други, човек средњих година, ношаше поврх ланене кошуље црвено ћурче кожом постављено. Онај први јахаше напред ћутећи да покаже пута, овај други рече: „Добро дошле“, па јахаше пред нас у село. На вратницама највеће куће цео се спровод заустави, црвено ћурче скочи с коња па дохвати свог најближег госта у правоме смислу испод мишке па га готово однесе уз степеницу. Све беше тамно, степеница проломљена, и општи утисак беше, да ћемо одсести у кошари каквој. Мало се изненадисмо кад се нађосмо у удобној соби једној застртој простиркама, са отвореним огњиштем и са пећи. Прозори су били врло мали, али дрвени зидови беху сви избушени рупама за пуцање на непријатеља који би на кућу ударао; неке од њих беху повелике, друге опет малене, а већина их беше запушена дебелом белом хартијом да ваздух на њих у собу не улази. Ноћ беше хладна, наше хаљине у торбама беху се од кише овлажиле, па ми дадосмо те нам се наложи ватра, везасмо један конопац преко собе, па је тако претворисмо у собу за припремање рубља.

Те вечери ми се забављасмо помињући се онога што смо биле слушале о личности једној кроз чију шумску краљевину сада пролажасмо — т. ј. о вили. Да вила живи у овим околним планинама, о томе нам је чауш говорио без и једне сенке сумње. Он потврђиваше да њу често виђају и Мусломани и Хришћани, само ако су се родили у земљи; „али, рече, странцима не ће да се покаже, па били они Франци или Османлије.“ „Па како изгледа она?“ упитасмо га. Он одговори: „Она не изгледа увек једнако; по неки пут изгледа као лепа девојка на

доброме коњу.“ Па тако је доиста обично описују, само што још даље додају, да јој је руво бело, да јој је сјајна коса расплетена, и да јој је ход брз као ветар. Кад не јаше, онда је престављају с крилма. Албанесци говоре о њојзи као и Срби [1], али изгледа као да је она словенскога порекла, јер се налази по свима словенским земљама па и у ономе делу Немачке о коме Латам вели „да је, кад би само знала или кад би хтела да зна, Словенска прерушена.“ Ма да су коњи вилини славни (и у узречици вилин коњ значи добар коњ), опет су је виђали и на другим створењима да јаше; на прилику на јелену са змијом у место узде. Али ово се казује о једној старој вили насилници, која наплаћиваше од путника глобу што јој узнемираваше шуму и мућаше воду, док и њу не умири Краљевић Марко.

Надприродна девојка на коњу подсећа човека на скандинавску Валкиру, која јаше на ветру и холују, са гриве њезинога коња падају капље као роса доле у долину те чине те се земља зелени и даје плода. Али Валкира ма да је нешто више но човечије створење, опет је човечије: она се истина називље девојка из Орина, лепотица из Вахале, бирачица убијених, али је она опет зато кћи земаљског владара и невеста земаљског једног јунака.[1] Доиста, Валкира је замишљај расе једне које покрштени потомци изведоше идеалисане жене и у вери и у свакодневном животу; па као таква она беше претходница господски одгајеној пуној духа и опег нежној госпођи витештва. Али Србину није то идеја о жени. Његова слободна, моћна вила једно је, а његова смерна понизна и љубазна жена друго је.

Али ако вила и нема идеалисано човештво Валкире, она нема на себи ни демонску боју северне расе царића (елва и гнома). Нема овде да чујемо о десетку који се паклу плаћа, нема кобних прорицања будуће вечите муке, нема ужаса од светих знакова ни варљиве сјајности ни тајне неваљалштине. Заиста, Срби нису тако присно упознати са демонима као што су Германци. Сатана у њих није јунак, ни у народним предањима ни у религиозним песмама; он има просто и кобно име — „ђаво“, а човек који човеку зла жели и чини зове се само „непријатељ“ или у Турској, турском речју „душманин.“

Може бити да вила поред својих знаменитих одлика још по највећма наличи на нимфу класичнога незнабоштва. И о њојзи

[1] Види „La Haute Albanie“ од г. Хекара.
[1] Вид. причу о Свави и Хелци у Еди.

чујемо да у по дне спава у густој сенци јела док јој ноге перу ситни валови планинског потока а поред ње лабудови праве гнезда, а тако и утве златокриле. У њезиној царевини плахи јелен сам се припитомљава и пушта да га зауздају, а јагње пасе мирно поред вука. И њезин је град од облака на врх брда а капије су му једна од скрлета, друга од злата, а трећа од бисера. У неким приликама она је и „облакиња“ — холуј и грмљавина долазе кад их она зовне.

Данас се вила најобичније појављује као само да посматра људска дела. Од оваквих вила најславнија је она на Ловћену. Врх ове планине издиже се изнад Црне Горе и појетично причање каквих догађаја у овој земљи обично се почиње казивањем како их је видела, чула о њима, или их ожалила или предсказала вила са Ловћена. Ми смо случајно виделе две мале новије песме, једну коју је направио један сиромашак Црногорац, другу коју је написао садашњи кнез црногорски. Кнежева песма описује битку на Грахову, а песма оног његовог поданика описује смрт кнеза Данила; али и у једној и у другој прве речи уводе вилу, па у целоме чини вам се да кроз њезине уши све чујете.

Не би никада дошле крају кад би хтеле наводити примере каква дела приписују вили старије народне песме. Ми ћемо овде навести само једно, којега се у овоме тренутку можемо сетити као најчистије доброчиног дела њезиног.

Детету једном ископаше очи са знањем и пристанком његове рођене матере, па оно остаде само у планини плачући. Вила дође па му изапра ране у потоку па онда „помоливши се Богу“, она узеде да му направи нове очи. Песма у којој се о овоме пева дугачка је, да је овде наведемо; она се зове „Јован и старешина дивови.“ Ми престављасмо себи цео призор међу оним тајанственим пећинама у ономе дивовскоме крају, којим после прођосмо између Црне Горе и Старе Србије. [1]

С друге стране најпакосније дело које о вили знамо јесте, што је два брата која су се заиста миловала, завадила те се побише, па кад један брат погибе она мучаше оног што жив оста лажним надеждама само да га до очајања доведе. Јунаци

[1] Много би се шта могло рећи о речи *див* и њезиним облицима у разним језицима од санскритског па на ниже. — Поменућемо овде да се и у Албанији, они зове дев или деф. Вид. Hahn Reise von Belgrad nach Salonik. Албанескоме и српскоме диву многа су места и многа дела заједничка.

су ове песме словенски Мусломани а она је спевана у једноме крају на међи црногорској; па јој тако приметбе нашег босанског чауша природним начином овде места дају. Ми ћемо је сасвитити целу.

Два су брата дивно живовали:
Једно Мујо а друго Алија;
Колико су дивно живовали,
Испод себе коње мијењали,
И са себе свијетло оружје;
Па се дигли на језеро мутно
Ка језеро утву угледаше
Оба су јој позлаћена крила-
Мујо пусти сивога сокола.
А Алија витому журицу,
Улетише утву у језеро.
Мујо рече: „Соко је ухвати.“
А Алија: „Није но журица“
То је Мују жа' на свијету било;
Ка сједоше на јелу зелену,
И под јелу пију вино ладно
У вину их санак преварио.
То гледале три бијеле виле
Најстарија вила бесједила.
„Чудне оњех два добра јунака!
„Која би их вила завадила
„Датићу јој стотину цекинах.“
Ко најмлађа полећела вила:
Полећела на бијела крила
Она пада Мују више главе,
Па им топле суze пролијева,
Док Мујово прегорело лице.
Скочи Мујо ка' да се помами,
Кад погледа угледа ђевојку,
Па Алију брата дозиваше:
„Устан', Але, дома да идемо!“
Скочи Туре од земље на ноге,
Па је Мују брату говорио;
„А ме, Мујо рђа те убила!
„Тебе двије, а мене ни једна!“
То је Мују жа' на свјету било,
Од појаса повади хајцара,
И Алију на срце уд'рио.
Паде Але на зелену траву,
А Мујо се ђога дофатио,
За се баци лијепу ђевојку,
И окрену двору низ планине.
Стаде цика Алијна вранчића
Але рањен брата дозиваше:
„О ти Мујо брате и крвниче,
„Поврни се Мујо на трагове,
„Узми мога малога вранчића,
„Да не пишти пусти кроз планину;
„А биће ти по дружини фала,
„Ка си своје очи извадио!“
Тад се Мујо натраг повратио
Те он узе Алијина вранца,
На њег баци лијепу ђевојку
И умину Мујо планинама,
Кад је био на сред друма пута,
Срете врана без деспога крила,
Па је тици ријеч говорио:
„А тако ти црна тице врдне!
„Како ти је без деспога крила?“
Но му тица писком одговара:
„Мене јесте без крила мојега
„Како брату који брата нема,
„Ка и тебе без Алије Мујо!“
Онда Туре собом бесједило:
„Зло ти Мујо данашње јунаштво!
„Да буд' ли ме тице прекорише
„Да како ће браћа и дружина!“
Но му тада вила говорила:
„Поврни се Мујо на трагове,
„Некада сам видарица била,
„Ја бих твога брата извидала.“
Поврну се Мујо на трагове,
А кад тамо до језера дође
За собом се Туре обрнуло,
Виђе вранца а нема ђевојке!
Брзо Мујо припаде Алији.
Али му је душа испанула.
Кад те виђе Мујо Туре младо,
Од појаса хајцар повадио,
Њиме своје срце прекосио.

ГЛАВА XXIII.

БОСАНСКА ГРАНИЦА, ОД ТУТИНА У РОЖАЈ.

Сутра дан спремисмо се да полазимо у Рожај, али пре него ћемо се кренути зажелесмо да разговарамо мало с нашим домаћином. Он изгледаше врло натмурен, и прими изразе наше захвалности без и једне источњачке ласкавости у одговор. Ми упитасмо да ли су оне пушчане јаме којима је сва одаја изрешетана, још једнако потребне за обрану. Он рече „Нису; али су нам пре десет година биле сваки дан од потребе. У оно време Арнаути пленише сву ову околину и беснише по селу тако да се ми и наша раја не смедосмо никуда мићи из куће.“ „Па ко доведе краја оваквоме стању“? „Решид паша — онај који је ударио био на планине и подигао толике куле.“ „Је ли то онај исти паша што је ударао био на оно десет села што не хтедоше да плаћају данак.“ Кад поменусмо ова села агино се чело још већма намрштн и његов говор поче још већма да запиње; рече да он не зна ништа о тим десеторим селима; нешто налик на ово што ми помињемо слушао је и он али се тицало само *једнога* села а не десет.“ „А да ли знаде имена том селу?“ „Не, он не зна; нема никаквог имена.“ Ми га сад питасмо о путу којим нам ваља проћи и о рекама и планинама. Он нам рече да су зими путови између Тутина и Новога Пазара претрпани снегом, али се овај обично тако смрзне да се саобраћај без тегобе може обдржавати. Даље рече да цело село живи о стоци, јер земља није за обделавање, али како саме опазисмо беше доста воде и ливада. „Колико кућа има у Тутину.?“ Он узеде бројанице које претураше прстима па онда узеде бројати овако: — „Овде је моја кућа, па кућа мога стрица, па кућа Аврам агина — то су три“ — и тако редом бројаше — „свега седам кућа.“ „А чије је село ово?“ Он се опет намршти па одговори да не разуме шта хоћемо ми да кажемо, али ово село

као и цео округ потпада под кајмакама Ново-пазарског. Овај нам се одговор врло чудан учини, јер осим што се зна да Бошњаци не воле у опште да их човек подсећа на централну власт у којој би другој земљи сопственик некога добра ревао да му оно стоји под управитељем нај ближе вароши? Посумњасмо да смо што пропустиле или из вида изгубиле, ми још додасмо само то, да би нам мило било да знамо име његово као човека који нас је гостољубиво примио. Као и не опажајући да нам тиме одговара на наше прво питање, он одмах рече: — „Ја сам од фамилије Хамза Агића, као што су и сви остали сопственици овога села, који су сви моја браћа и стричевићи — ми и наша раја живимо овде сами.“ Изишавши на капију да појашемо коње, видесмо представнике те „наше раје“ у лицима три или четири крајње ружне жене, одевене у кошуље и прегаче а накићене сребрним новцима. Оне погледаше на нас пријатељски и као поверљиво, па смешећи се пустише да прогледамо њихове наките на глави и на врату. Оне су питале нашег тумача да ли смо ми заиста мусломанке како им је Ага казао, па кад чуше да смо хришћанке, оне се зарадоваше јако јер „зар није то красно видети где се Хришћанке са почашћу примају и часте у агиној кући?“ Али ако је раји мило било што нас види, није мило било староме стрицу са турбаном. Јутрос он изгледаше још срдитији но икада и опет јахаше да нас испрати али ни речи не прослови. Ми се само могосмо чудити овоме понашању особито кад га упоредисмо с оним што смо од пре знале о босанским мусломанима. Али нам се на скоро све протумачи. Што имађасмо уза се царски ферман, што путовасмо у Пећ управ сад у ово овако критично време а може бити и какви изрази у писму кајмакамовом све то скупа даде људма повода да помисле да смо ми као уводе послате из Цариграда. Ово нам каза наш драгоман чим се опростисмо с нашим угоститетелима. И он се зачудио као и ми необичној хладноћи и уздржљивости којом се сви у Тутину понашаше и ономе подозревању које показаше. Али у вече долажаше му једно лице за другим те га питаше да ли смо ми доиста лица које је султан послао у Пећ да развиде како тамо ствари стоје. „То је“ додаде он, „узрок што вам не хтедоше ништа казати о оним непокорним селима, па им противно беше што ви и онолико о њима знадосте.“ Упитасмо тумача да ли мисли да нас је ага доиста држао за мухамеданке „Ко зна? Кајмакам на сву прилику није хтео рећи нешто што

је томе противно јер иначе можда вас не би хтели примити на конак. Свакојако нису ради били да њихова раја мисли да су били принуђени примити у своју кућу ђауре?“ Ми ни мало не бесмо задовољне овом причом. Зловољност ових Бошњака ни мало не беше добар знак онога расположења у коме ћемо наћи Арнауте који имају на својој савести удар на султанова представника. Кад нас у Тутину држаше за изасланике а шта ће бити у Пећи? Ми нисмо заборавили да Арнаутин кад није сигуран да странац има добре намере лако може да умири своју савест те да га узме на нишан, па у тим приликама ми се побојасмо да нам мудир у Рожају не забрани даље да идемо. Да се и по трећи пут вратимо, баш би било зло. Све што могосмо учинити беше да препоручимо нашим слугама да од сада казују да смо ми из Енглеске а не из Стамбула, и да ми нисмо Мухамеданке већ Хришћанке које путују у Дечане.

Какав дан путовања између Пећи и Рожаја! Овде опет имате „зелену планину“ у свима њезиним бојама од јеле па до леске; у свима њезиним облицима од долине што је као башта па до дивље провалије. Па онда опет овде и онде тек се тамна гора проломила као оно таман облак кад се раскине, па се указују сунчани угледи орловога царства — висови црногорски снегом покривени. Тек у оваквим призорима човек може да разуме називе којима словенски језик карактераше и тако рећи звуком описује разне врсте планиског земљишта. Ту је шума, ту планина, ту су брда. Црна Гора и на послетку врх или вис који за себе стоји и којега се голема сива слика издиже из зеленила и плаветнила па изгледа као џиновски пастир планине, умотавши главу магловитом „струком.“ [1]

Врх с којим се данас упознасмо први пут, био је Хаила, одмах више Рожаја. Подижући се на висину од својих 7000 стопа његово кречно стење покривено је снегом све до краја Јула и дивно га је погледати онако како се овде или онде тек укаже на овоме путу кроз шуму. Сад нам пут изађе на једну красну малену долину, којој косине беху покривене тек покошеном травом а спуштаху се к једном брзом потоку. На другоме крају њезином подижу се два подједнака брежуљка покривена тамном шумом а још тамнија гора подиже се иза њих у свом најтамнијем облику као брдо Соко. Прошавши долином пређо-

[1] Струка је обично сиве, прне или мрке боје; кад је киша Црногорац је навуче на главу.

смо речицу па почесмо да се пењемо уз брдо боровима покривено.

Пре неколико година овај је предео био тако пун хајдука да нико није могао њиме проћи осим у великоме друштву, па „хиљаду сјајно оружаних свата“ о којима се често пева у српским народним песмама тешко да би били преко мере јака пратња каквој невести на путу између Тутина и Рожаја. Било од милине што знадоше да су сигурни било од старога обичаја наше заптије почеше да избацују мале пушке и да кликћу и узвикују џиновски; кавaз који је имао рђавога коња па беше заостао, дотрча као без душе с ножем у руци, помисливши да смо се ударили с хајдуцима. И тумач наш беше заостао али нас сустиже тек много позније, па нам после каза како је заједно с кавазом био одјахао од коња па кад чу пушке те помисли да смо нападнути, он сав „позелени као смрт“; него с тиме он прекиде своје казивање па нам остави слободу да мислимо да му се делателност његова завршила тиме што те сакрио у џбун какав.

Подуго пењање доводи вас најпосле на врх кланца, премда на жалост не на врх брда одакле поглед мора да је диван. Врх се подизаше на лево од нас, на њему беше повелика једна стена, а ту стојаше чобанин један. Радо бисмо се нањ испеле, али хладан ветар дуваше а коњи се беху загрејали; заптије нам једва допустише да се за један тренутак одморимо а ми би читаве сахате провели да се само нагледамо онога застора од зеленог грања који иза себе сада остављасмо. Али нас још лепши поглед очекиваше на другој страни кад почесмо да се спуштамо у Рожај. Ова погранична станица, подигнута од брвана из своје шуме лежи на дну дубоке једне долине „на води и из воде“ Ибра који је овде близу свога извора снажан планински поток. Управ пред вама подиже се вис Хаила, сад позлаћен са сунца које седајући бацаше зраке на снег његов, а и с једне и с друге стране отвара се гора те се указују паше и ливаде покривене стадима и чистине са пластовима сена. Онде где се долина отпочиње вире неколики кровови босанскога мусломанеког једног села. Међу брдима имају и хришћанска села али се ни једно не види са нашега пута.

На једно пола сахата од Рожаја сусрете нас мудир са своју своју пратњом пуно накићеном. Он јахаше на великоме једном

вранцу, а јахаше га по турски, т. ј. гоњаше га да узбацује главом и вије вратом као да се брани од читавог роја осиа. Ово изгледа врло лепо док се јадно жив инче не покрије све пеном и док не опазитеда га је — почем је иначе савршено мирно — само навалице разгрејао и намучио јахач његов.

Цело становништво Рожаја изађе да нас види, па заиста изгледаше живописно, многи носише турбане а сви бело и црвено руво што врло добро доликоваше њиховоме високом стасу.

Стан нам припремише у кући једног Мусломанина. Ми се не мало зачудисмо кад видесмо како је соба велика и чиста, и како на прозорима има сразмерно много стакла према хартији; а преко свега у соби беше уредно огњиште онако како се и сада још виђа у Енглеској по старим кућама из средњега века са зашиљатим оквирем од камена. У собу нас уведе млади мудир, посади се à la Franca, скиде фес с главе па провуче прстима кроз своју густу косу која не показиваше ни најмањега трага да је по мусломански бријана. Тада отпоче да говори много српски, па позва себи за саветнике — не газду од куће, једног достојанственог Бошњака, већ хришћанског кодја башу, и попа па и једнога и другога представи нам на савршено пристојан начин. Ова двојица опет са своје стране понашаше се према њему сасвим отворено, нити могосмо опазити ма и трага каквоме страху и зазирању. Предмет њиховога разговора беше писмо кајмакама Ново-пазарског које му не дође пре нас како смо ми очекивале, већ које му донесе заптија што нас допрати. Иза овога чињаше се као да мудир никад није ни речи чуо о Дечанима, премда на далеко чувени монастир није од Рожаја даље но тринајест сахата. У први мах чињаше му се да нема никаквих препреке нашем путу у Пећ; али му мало час пролете кроз главу једна мисао па он нагло поче: „Али чекајте, последњи гласови које из Пећи имамо казују да су мудир и цео меџлис одведени у Призрен да одговарају што убише кајмакама. Сад се незна које тамо у власти и да л ће бити вољни да се обзиру на султанов ферман!“ То беше права тегоба. Бошњак, наш домаћин изађе па рече да ће нас он и његови пријатељи отпратити у Пећ на супрот свима Арнаутима по планинама. Али мудир напусти одмах ову мисао готово нестрпељиво рекавши да почем ми желимо да идемо и даље из Пећи то је преко потребно да се сазна како тамо ствари стоје. На то му ми споменусмо да

би добро било да пошље тамо свога човека с писмом својим заједно с налогом кајмакамовим а ми да у Рожају причекамо да одговор дође.

Овај се предлог допаде свима странама, а ми саме нисмо желиле да проведемо један дан у Рожају да се мало одморимо. Али сад дође опет нова једна брига. Где нам је наш пртљаг? На путу га нигде не сустигосмо, па смо се надале да ћемо га наћи где нас чека овде; али није тако било; и мудир је већ отишао био а пртљага нашег још нигде нема. На последку дођоше нам немиле мисли или су кириџије загубили пута или се нека друга несрећа десила па се одлучили да чекају док не пошаљемо своје људе да их потраже и нађу. На послетку мудир отрави неколико заптија али тек позно у мрак и пошто се ми већ решисмо да проведемо незгодну ноћ. Него опет около девет сахата зачусмо давно очекивани топот коња па позвасмо кириџије да даду рачуна за што заосташе? они рекоше да им се није никава несрећа догодила нити су пута загубили, али су били ударили другим путем а не којим ми, па онда пре подне се мало подуже одмараше. Рожај је био граница њиховоме округу, па се сутра они и заптије вратише у Нови Пазар. Тако и менџлија ма да ми погодисмо мензилске коње до Пећи; он навали да се врати са стражом, јер ако се буде сам враћао, Арнаути ће га за цело убити па му коње узети.

Од она два дана које проведосмо у Рожају чекајући за одговор из Пећи први нам прође непријатно у савлађивању последица што нам дођоше од онога што захладнесмо синоћ. Кад домаћин чу да пијемо лек од грознице он нас замоли да га дадемо и његовоме најстаријем сину који је патио од ње већ има годину дана; па нам доведоше момче једно од својих петнајест година страшно зеленога лица и устаклелих очију. Ми му дадосмо простога лека који смо ми нашле да је од тако велике користи; па за тим и сам отац његов замоли и за себе мало лека тог. Ма да је био човек јакога састава, опет као и сви остали становници које видесмо у Рожају изгледаше блед и нездрав. Кад се већ смркну, дође нам порука из харема изјављујући нам како се у њему надају да ћемо „ако се овуда опет вратимо“, претписати што за жену једну која је јако патила од главобоље. Ми се искрено зарадовасмо што нас не позваше да још сада видимо болесницу те јој препишемо што за лек јер се бојасмо да јој само горе не учинимо; нити икада дођосмо ми до онога

срећног уздања у себе саме, којим толики дилетанти дају лекове и не обзирући се на болесникову природу и састав. Човеку с таком осетљивошћу тешко је кад му заишту лека у земљи где одређи га сматрало би се и за безбожно и за нељубазно.

У Рожају нема шта много да се види осим живописне долине ибарске и нешто мало развалина старога замка једног. Поп нам рече да мало по даље имају и темељи старе једне цркве где се о великим празницима Хришћани скупљају па се молеБогу између маховином застртих зидова њезиних. Распитујући о путу к Сеници дознасмо да на њему имају два разрушена града. Монастир Бјело поље лежи такође у том правцу и поп нам рече да калуђери његови држе школу.

Коца баша и поп веома се хвалише новим мудиром па нам причаше ову причу о томе како он постаде мудиром: — Лане о рату црногорском многе Хришћане позатвараше само што на њих подозреваше па се поче веровати да су Мусломани начинили договор да побију, позатварају или бар прогоне сваког иоле отреснијег и разборитијег рају, у самој ствари онакав договор, какав је у почетку овога века дао повода устанку за ослобођење Србије; па онда дође бомбардање Београда, на које Срби одговорише неочекиваним оштрењем зуба и канца, па се дух овдашње раје подиже у нади да ће војска њихове браће прећи преко границе. Турска влада имајући пуне шаке посла са Црном Гором не смеде терати словенске Хришћане до очајања, па се тако оправише налози да се Хришћани ништа не дирају. У исто време кренуше старога мудира па поставише овог садашњег. Пређашњи је мудир био фанатичан Турчин па у свачему држаше са урођеним Мусломанима, али садашњи мудир дође с настављенима да приволе Хришћане к миру а и био је човек којега нарав и пређашњи живот чињаше га кадрим да изврши налоге што их доби. С тога су га баш и мрзили Мухамеданци и Хришћани су очекивали да ће га Бошњаци убити као што Арнаути убише кајмакама пећског. Први део ове историје ми смо чуле још пре тога јер смо се биле у Травнику састајале са изгнаницима из овог краја, па сада поруке њихове изручисмо фамилијама њиховим које на овај начин први пут чуше шта се с њима збило. Други део приче, т. ј. усиљавање новога мудира да задобије Србе, потврђен је био многим примерима које смо ми саме виделе. Али је овака политика свуда имала једнаке последице, т. ј. не могући да умали осно-

[illegible]у чежњу раје за Хришћанском управом с друге стране чини [illegible] Мухамеданци постају веома незадовољни. Агенат ове поли[illegible] сада у Рожају, може се узети као један од најбољих при[illegible] његовога реда. Он у исто време представља други један [illegible]ајан премда не многобројан тип, т. ј. млади нараштај бо[illegible]ског племства кад пређу у ред турских званичника, па тако [illegible]ује шта бирократија централизиција и станбулски живот [illegible] да начини од издржљивог старог словенскога бега[1].

[illegible] Сутра дан по нашем доласку мудир опет дође да нас походи [illegible]ај пут поче да говори турски прелазећи да говори српски [illegible] кад би хтео да се још јасније изрази. На сву прилику же[illegible] је да га укућани не разуму, јер је имао много шта да прича, [illegible] га несавршенства нашега тумача турскога језика одбише [illegible] разговора кроз неколико пуних сахата. Ово се може од чести [illegible]тумачити тиме што он говораше о себи и о својим претцима. [illegible] Бошњаци у опште, и он је имао своје „старе“, па чим му [illegible]ско да смо путовале по Херцеговини и виделе Мостар, [illegible]ај, Столац, он одмах развезе причање о њиховој и о својој [illegible]ности. Он је водио колено из куће Ризван бега, рођака [illegible]ога Али Паше херцеговачкога. Столац је био седиште [illegible]милије ове, а то је био он још од како Турци земљу заузеше, [illegible] достојанство и моћ његзина почиње се још из времена много [illegible]ијега. Они су били велики људи у дане кад се Херцеговина [illegible] звала Херцеговина св. Саве, а дођоше у Столац кад Турци [illegible]гнаше последњег Херцега из Благаја. Једна грана фами[illegible]лије истурчи се да би сачувала своја добра, друга пође за [illegible]рцегом у прогон и чланови његзини постадоше чланови вла[illegible]теле слободне републике дубровачке. Али се пријатељски са[illegible]браћај између обе гране никада не прекидаше и фамилија [illegible]изван беговића увек се добро слагала с Латинима. Најпосле [illegible]дође велики устанак босанских Мусломана противу порте; једа [illegible] за другом велике куће пропадоше, па ред дође и на кућу

[1] По разним крајевима у Турској слушале смо да се ова реч изговара негде бај, негде бег па готово и бек. У Босни се каже бег, али се међу Европцима у Турској обично говори бај. Не знамо да кажемо, да ли имају право они који веле да реч ова ма како изговарана значи једно исто. У Босни се данас многима назив тај придева више из учтивости. Премда је завођење мухамеданства управо уништило наследне титуле у Босни, опет синови паше једног зову се Пашићи, а синови аге Агићи, бега Беговићи. И пределна су презимена врло честа, у самој ствари чешћа но што је међу Србима у кнежевини, који нису Потомци каквих старих баштиника као што то јесте случај с многим босанским Мусломанима.

Ризван беговића. Послужише се њезиним старим свезама на д
оптужише да се издајнички договарала са Латинима и једа
ферман султанов опуномоћаваше Омер Пашу да све чланове т
куће лиши њихових добара па их као робље у Стамбул пра
На крају овог казивања мудир дубоко дахну па онда ре
„Да ли сте у Стоцу опазили ону фабрику коју је подиг
био један европски трговац?“
„Јесмо.“
„Трговац који је сазида пристао је био да је подигне
условом да кроз неки извесни број година не плаћа ни
аренду за земљу. За време рата фабрика не могаше ра
трговац изгуби свој капитал па заиска од моје фамилије да
плати накнаду. Али у то време сви су наши дохотци били
дати султану а ми живесмо о новцу који нам се у име мило
годишње из државне касе даваше; с тога се уредило да
кнаду ону плати султан а сам да се за то наплати од наш
дохотка. Тако од оног доба никако ништа не примамо од
ших добара, али веле да ће се до године све измирити, па
нам се земља наша опет повратити. Међу тим мој отац жив
Цариграду и ја сам се тамо родио и успитао. Мати ми је б
Черкескиња; од оца сам научио босански језик. Ја сам га
ворио још као дете, али од тада не имадох никако прилике
га говорим до пре два месеца од кад дођох амо.“
Рекосмо му да нам је велики део његове историје поз
већ, и да знамо и више других кућа по Босни и Херцегови
које су у истоме положају као и његова.
„Јесте“, рече он; „у Босни и Херцеговини једва да је је
стара кућа поштеђена. Да ли познајете коју од ових?“ — па
поче редом да набраја велике куће босанске.
„Јест ми знамо неке од њих, и још неке од оних што пр
ђоше у Дубровник те потпадоше под Аустрију, а знамо једн
херцеговачку фамилију која не хтеде да се потчини ни Турцим
ни Латинима, па је сада кнежевска династија црногорска.“
„А“, повикну он живо, „а, доиста. Па и моји су некад
били готово тако велики као и кнежеви, и кад год су Црно
горци долазили у Стамбул увек би дошли на походу оцу моме
Молим вас кажите ми какво је место Црна Гора.“
Сетивши се суседнога Арнаутлука ми одговорисмо: „То ј
земља у којој је хајдуштво угушено, и где и сама женска мож

на дану и у ноћи да прође сигурно носећи уза се ма каква
ваго."

Он нас нестрпљиво прекиде. „Ја не мислим о томе да вас
питам, него да ли је тамо удобно живети? Слушао сам да су
свуда брда. Каква је кућа кнежева?

Ми одговорисмо да кнез има добру кућу, али је већина зе-
мље брдовита, а народ да би сачувао слободу скоро је непре-
стано у рату.

„Да, да," рече он, „то је исто оно што су ми и други ка-
зали; али кажите ми јесте ли били у Букурешту."

„Нисмо."

„Е, то вам је дивно место — за цело би се зачудили да ви-
дите тако европску варош у овоме забаченоме крају света. То
је место у коме бих ја волео да живим. Истина је цела ја
се навикао на велике вароши, па да ми сутра султан по-
мени сва наша добра и рекне „хајде сада натраг у Херцего-
вину," ја бих га молио да их задржи за себе. Ја не бих могао
да."

Ове последње речи он је изговорио гласом и понашањем
толико апсурдним као што би чинили раскошни и размажени го-
сподичићи понегде, па као и они очевидно мишљаше да те речи
његове носе на себи печат велике душевне узвишености. Али
пошто ми ничим не показасмо да му се дивимо с тога, он промену
предмет разговора па поче овако. —

„Ја сам био у Енглеској. Један од мојих рођака званичник
у посланству па сам послом био њему послат. Ала је голема
варош Лондон! Али кад сам тамо био било је тако мрачно као
да је ноћ."

Упитасмо га да ли му се климат није допао.

„За цело не, климат у Енглеској није рђав, али је климат
где је нужно да се пије мало шпиритнога пића."

Запитасмо даље да ли се нашао с каквим Енглезом у овоме
крају пре кадгод.

„Овде нисам," рече; „али један пут док сам био мудиром
у Караманији, дође један Енглез да копа старине. Имао је за
собом дуги ред слугу и пртљага и као ви ношаше собом фер-
ман. Ја изађох да га дочекам као што дочеках вас, изађох на
најбољем коњу са свима мојим људма, али Енглез наишавши
на један пут на оволику чету оружаних људи помисли да смо
разбојници па наже да бега: с тешком га муком могасмо наве-

сти да се врати. Ах!“ додаде мудир, „Мала Азија далеко ј
краснија земља но ова овде. Тамо ми је доста било да пошаљ
само једнога заптију па да добијем колико год хоћу коња, и
још да их сами људи одмах доведу; а овде ако ми требају коњ
могу послати ако хоћу и дванајест заптија па опет да их н
добијем. Народ је овде врло тврдоглав, нити мари да заслу
што пара. Ако путницима требају коњи путници ће и да пл
за њих по утврђеној цени, ако их влада треба, онда се га
њиховом даде признаница па кад скупљач порезе дође о
при наплаћивању порезе прими на место готовога новца
опет овдашњи људи воле да оставе коње да им чаме код к
но да заслуже коју пару.“

Претресајући ово његово казивање ми опазисмо прво д
оно што влада плаћа и сувише мало да би се наплатио тро
за коња и за човека, друго, да признаницу ону скупљач
резе не ће увек да прими, а коњи скапавају од глади, пре
варивају се па често и сасвим одводе. Него ми само тол
приметисмо да што се Хришћана тиче њима је тешко што
коњи подједнако не траже и од Мусломана.

„То је“ прихвати млади мудир, „то је кривица мудира; о
се боје Мусломана, и не сме да их натерају да врше сво
дужност. Али ја их се не плашим; могу ме убити ако хоће, а
ја имам власт у име султана па ћу да учиним да јој се покор
вају. За што да има разлике између људи једне вере и лу
друге? Што се мене тиче, шта марим ја ко је Хришћанин а к
Ислам!“

Ми ту прихватисмо па рекосмо да је права штета што он
таквим осећањима не живи у Херцеговини, јер ту Муслома
својим фанатизмом непрекидно гоне Хришћане на устанак. О
одговори „то не би ништа помогло; нема ништа што би могл
учинити да ови Мусломани друкчије раде.“

„Али ваши су претци умели учинити да их тамошњи наро
слуша, па за што не би могли и ви?“

„Истина,“ рече он, “ви имате право. Да ме поврате у Хер
цеговину за народ би било врло добро, али видте, за ме не б
добро било.“ Па онда додаде: „Да бих вам показао с каквим
људма ја посла имам, ја ћу вам рећи да хришћански поп има
мени бољег пријатеља но међу самим својим људма. Оно шт
њему треба да се даје врло је мало па опет раја не ће да му н
то плати док ја на то не натерам. Шта сад о томе мислите?“

„Ми мишљасмо да то, ма како да говори за мудира, за попу [illegible] врло зло.

„Разговор се најпосле окрете на Србију. О новим друмовима [illegible]ламa мудир је слушао био па је јако желео да пође да [illegible] походи. Он рече: „Ја сам чуо да се Србија држи сво[illegible]арих нутова па се није као оно Букурешт појевропила. [illegible]кажу да у Србији има правде и за сиромаха, и да су бо[illegible]и и сиромаси једнаки пред законом.“ Па онда додаде. „не мишљах да кажем да је Букурешт добра варош, него [illegible] да је варош у којој човек може да ужива живот овај. [illegible]у да има добрих школа у Србији. Ја сам се учио у Цари[illegible]ду; мој је брат ишао у школу где је научио француски и [illegible], а ја бих волео да сам научио грчки јер то је најлепши [illegible] измеђ свију; али се у мухамеданској школи ништа друго [illegible] учило до турски.“

„Зар се и по мухамеданским школама у Херцеговини ни[illegible] друго не учи до турски?“

„Ништа друго“, одговори он; „али се Хришћани уче срп[illegible]е и ми ћемо пре послати децу нашу у хришћанске школе [illegible]да побораве језик својих предака.“

Онога јутра кад ћемо оставити Рожај, мудир који очевидно [illegible]е велики кицош, посла да нас замоли да му дамо ако нам је [illegible]гућно један пар рукавица. Најпре ми се побојасмо да му ни[illegible]ше од наших рукавица не ће пристати, али како он беше [illegible]леног стаса с руком и ногом своје источанке матере, то ми [illegible]мислимо да покушамо срећу његову с једним паром великих [illegible]ачких рукавица које смо купили да се њима служимо при [illegible]ању, а то беше једина врста рукавица која се у Солуну мо[illegible]ше добавити. Наравно ми смо мислиле да ће их он чувати за [illegible]ој прву походу у Нови Пазар; па можете себи представити [illegible]олико нам беше на забаву, кад га пред кућом нашем затеко[illegible]о на његовом разиграном коњу се великим црним рукавицама [illegible]рижљиво закопчаним.

У понедеоник рано са зором дође весник из Пећи с овом [illegible]орувом: „Паша нишки држи суд у Призрену, па су тамо сви [illegible]асници пећки позвани да одговарају за убијство кајмака[illegible]ово; међу тим је на место кајмакама постављен нов мудир, па [illegible]ему ће мило бити да вас с почашћу прими поноравајући се [illegible]султановоме ферману.“ На то се ми одмах спремисмо да се кре-

немо. Наш домаћин у Рожају гостољубиво нас позва да му
други пут свратимо. „Само“, додаде, „ово ћу да вас моли
ако мислите да кад год амо дођете, немојте писати мудиру ве
мени, и ако вам требају коњи иштите их не од њега већ од на
мештана. Овај пут да сте их искали у мене ја бих вам набави
какве коње! Али ви сте се окренули њему, па ето каква вам ј
јадна створења дао.“

Ми мишљасмо да то, ма како да говори за мудира, ва пому говори врло зло.

Разговор се најпосле окрете на Србију. О новим друмовима и школама мудир је слушао био па је јако желео да пође да Србију походи. Он рече: „Ја сам чуо да се Србија држи својих старих путова па се није као оно Букурешт поједевропила. Али кажу да у Србији има правде и за сиромаха, и да су богаташи и сиромаси једнаки пред законом.“ Па онда додаде. „Ја не мишљах да кажем да је Букурешт добра варош, него само да је варош у којој човек може да ужива живот овај. Кажу да има добрих школа у Србији. Ја сам се учио у Цариграду; мој је брат ишао у школу где је научио француски и грчки, а ја бих волео да сам научио грчки јер то је најлепши језик између свију; али се у мухамеданској школи ништа друго није учило до турски.“

„Зар се и по мухамеданским школама у Херцеговини ништа друго не учи до турски?“

„Ништа друго“, одговори он; „али се Хришћани уче српскоме и ми ћемо пре послати децу нашу у хришћанске школе но да побораве језик својих предака.“

Онога јутра кад ћемо оставити Рожај, мудир који очевидно беше велики кицош, посла да нас замоли да му дамо ако нам је могућно један пар рукавица. Најпре ми се побојасмо да му ниједне од наших рукавица не ће пристати, али како он беше маленог стаса с руком и ногом своје источанке матере, то ми намислимо да покушамо срећу његову с једним паром великих немачких рукавица које смо купили да се њима служимо при јахању, а то беше једина врста рукавица која се у Солуну могаше добавити. Наравно ми смо мислиле да ће их он чувати за своју прву походу у Нови Пазар; па можете себи представити колико нам беше на забаву, кад га пред кућом нашем затекосмо на његовом разиграном коњу се великим црним рукавицама брижљиво закопчаним.

У понедеоник рано са зором дође весник из Пећи с овом порувом: „Паша нишки држи суд у Призрену, па су тамо сви власници пећки позвани да одговарају за убијство кајмакамово; међу тим је на место кајмакама постављен нов мудир, па њему ће мило бити да вас с почашћу прими поноравајући се султановоме ферману.“ На то се ми одмах спремисмо да се кре-

тога су га управ и изабрали да буде одговоран за нашу сигу ност. Онако у црвено руво обучен усред зелене дивљине изгл даше као прави Замијел у „Фрајшицу.“ Висок, мркожуте бо у лицу, имађаше ретку црну косу и црне очи поклопцима закр вене. Био је врло млад, али свирепство и неумитно лакомст изгладили су му са лица сваки утисак младости; нос му бе зашиљаст, доња усна мало напред испала, а глас му кречав Међу Словенима, и Мухамеданцима и Хришћанима, у више с прилика виделе по неког човека који је разглашен био са сво свирепства, али никада ни једнога не видесмо у коме тако с свим не би било ни једног трага човечанског срца, у коме би била по нека црта која би вас довела да помислите: он можда добар према деци, њежан у кругу своје фамилије па гостољубив ако му се подозревање не изазове. Али у овога А наутина и у других његове врсте, осмех је гаднији но мрштен њихово, смеј суровији но претња, цео инстинкт изгледа као је управљен на грабеж и плен. Међу зверовима Бошњаку би боље одговара медвед, — Арнаутину вук или хијена. Толи што се тиче човека. А што се тиче његовога рува, оно је диви ми смо и онако сад већ прешли у предео ношње гега, па не нам је слободно да опишемо једну врсту његову. Наш вођ ј хаше на коњу беломе као млеко, а који беше сјајно намешт и окићен. Долама му беше од црвене чохе извежена златом допираше му до колена; около паса увезао се једним шало који му покриваше кожни силав где му стојаше као обично ј дан пар сребрних пиштоља. Дуги му рукави висаше са раме и тако се сниско спушташе да му их при јахању ваљаде прову кроз пас свој; спреда они беху изрезани те показују до раме један други рукав од свиленога газа, белог и сјајног, а ивицама беше искићени лепо израђеним порубом.

На глави му беше црвен фес, с великом тамно плаветн кићанком необичне величине. Као додатак к овоме иде и руб један од жуте свиле који би ваљало око феса повезати као ту бан, али сада по новој моди притврђен беше испод феса ув завши тврдо врат и вилице. Овај последњи дометак к намешта беше врло несрећан, јер учини те носилац његов изгледаше њиме поред својег и онако стиснутога жутог лица, као мртв обучен у своје најлепше одело.

Први је део нашега пута уз једно зелено брдо; Хаила п ном ширином својом управо пред нама, а иза нас шумом обр

сла долина ибарска. После мало дођосмо к једном извору обгрљеном малом једном шумицом. Јусбаша нам рече да се овде Мухамеданке и с једне и с друге стране планине скупљају првога дана пролећа те пију воду и ките се цвећем. Одавде се пут повија низ брдо али постаје тако узан и клизав да нам се стражари не могући се на њему одржати растурише на све стране пробијајући себи пута кроз мирисне паше. Живописно изгледаше ова чета од тридесет људи — једина жива створења која се могоше видети у целој усамљеној околини; њихово руво, бело и црвено чисто повлачећи се по високој трави, њихово оружје блисташе се на сунцу и одјекиваше кроз мирноћу брда.

Кад се заустависмо да се пешаци мало одморе, Јусбаша показујући прстом на Хришћанина рече, „ово је Јова наш Србин, који је био с нама на војсци.“

Ми упитасмо, „А је ли се и он тукао у којем боју?“

„Није“, повикну Јусбаша; „а и како би се тукао? Он је Хришћанин; зар да се он бије противу Црногораца? Али он је из Подгорице где су сви Срби добри јунаци, па тако и он воли да носи оружје, а ми га опет волимо да је с нама. Он је један од најбољих људи наших; па кад се започе рат те нам ваљаде поћи на границу, ми му платисмо да нам чува жене и децу и куће наше, и на то је пристао. А ми нисмо ни очекивали да ће он ићи да се бије противу Црногораца. Шта зар ви не знате да су они сви заједно Срби?“

„Јест“, одговорисмо; „слушалисмо о томе и од пређе; али смо слушале и то да су Срби и Бошњаци један народ; истина је, је ли? јер ево ви сви говорите једним језиком; па ако је истина онда има надежде да ће те једнога дана престати да се бијете и да један другог прождирете.“

Србин подиже очи горе, а Јусбаша му рече, „Е Јово чу ли ти то? Ми и Срби да се не бијемо више, јер смо једно и једним језиком говоримо.“ Па онда окренувши се нама настави: „што рекосте то је истина; пре него што је ову земљу освојио цар Мурат она је била српска. По овим ћете крајевима наћи пуно градића и кула које су у прво време подигнуте биле да се земља у стези држи; има и у Рожају једна која је подигнута још у оно време.“

Појахасмо опет и настависмо пут даље. Јусбаша изгледаше као да се дао у дубоке мисли. На послетку рече: „Султан је добар господар и под њиме ето имам добро место, и доста гроша

на годину; кнез је црногорски тако сиромах да не може ни да исхрани своје људе а камо ли још да им што плаћа. Али има нешто што сам ја слушао и баш ћу вам казати хвала ако ми узможете рећи је ли тако. Кажу да Срби тамо према Дунаву нису онако сиромаси као Црногорци; сад кажите ми је ли кнез српски богат?"

Ми одговорисмо: За цело је кнез Михаило имућан човек; па у место да цеди земљу ради својих забава и уживања он често даје поклоне народу, зида мостове и даје да се храни сиротиња.[1]

„Зар истина?" рече јусбаша као нешто упустивши се у мисли. „Ако је тако онда је штета што Срби нису бољи јунаци."

„А за што мислиш да нису добри јунаци?"

Као и чауш ново-пазарски тако и он рече: „Има већ тријест година како се нису били; али нико не може порећи да су Црногорци добри јунаци, па кад би кнез црногорски имао онолико гроша колико кнез од Србије, видели би велике промене."

Па рекавши то он пружи руку напред па махну њоме као показујући како би се све то на мах „очистило."

На другоме одмору јусбаша отпоче разговор о новом једном предмету. Лане је и он учествовао у једноме нападају на Васојевиће па нам показа на своме огртачу где му је пушчано зрно једно с преда ушло и острагу изашло очешавши га само мало; он је учествовао и при паленју једне цркве и ово као да беше главно јуначко дело целога похода.

„Кад им запалисмо цркву," реч он, „онда да сте видле како хришћани почеше да очајавају. Иза тога и не мислише више да се на равници одрже, оставише села и отераше стоку у брда."

По његовом сопственом казивању он је био велики јунак, али Хришћани у Рожају преко нашег тумача препоручише нам да не верујемо све оно што нам јусбаша буде казивао. Они рекоше да се он мало што уплетао у рат и највећи део свога времена проведе записан међу болесницима. Очекујући на згодну прилику ми га запитасмо да ли уз друге сметње и незгоде турска војска није имала и са болешћу да се бори.

[1] Кнез Михаило има, независно од Србије, велико приватно имање своје, али сам живи на најпростији начин, а према народу је врло штедар и великодушан: кад се оно после бомбардања Београда отворила уписанија да се добровољни прилозима намире изванредни трошкови, кнез се Михаило одмах одрекао целе своје цивилисте на корист народа. —

„Јесте да како,“ повиче он; „многи од наших најбољих људи помреше а многи други проведоше већину свога времена лежећи у грозници. И ја сам био један од њих.“

Не ослањајући се много на казивање јусбашино, него прибирајући сведочанства пријатеља и непријатеља ми изведосмо себи историју Васојевића па ћемо је овде укратко изложити као прилог к познавању суседних одношаја у овоме крају света. Земља на којој станују синови Васоја лежи једно дванајест сахата од јужне границе слободне Србије, а на источној међи црногорској. Кажу да је цело племе изашло од три брата па има једна занимљива прича о томе како они населише ову земљу; [1] нека њихова села леже у брдима, нека опет на плодној једној равници. У старо време цео је овај крај припадао Зети; али после 1489 кад ови крајеви остадоше без главе више племена признадоше султана тек по имену за господара а у самој ствари сви живеше у стању дивљаштва и усамљености. Најпосле Његушима у Црној Гори пође за руком да задобију централну управу у своје руке па мало по мало доведоше разна племена брдска да се придруже њиховој застави, и да приме законе са Цетиња. Планинска села васојевића пређоше заједно с Брдима Црној Гори, али оним селима у равници много теже беше да задобију своју самосталност, Мусломани из Плаве и Гусиња изјавише да имају право да купе данак од Васојевића, па том приликом начинише више иступа; најпосле Васојевићи подигоше убојни усклик: ког је српска породила мајка нека дође гинут за слободу — па отераше Мусломане и изјавише да ће од сада саме њихове старешине купити порез па је носити паши у Скадар. Па онда наставише тако у непрекидним сукобима са суседима својим све до 1859, које године Турска би принуђена да призна Црну Гору као засебну државу и комисари пет великих сила дођоше да повуку границу. Задатак можда није био лак, али по свему што се чуло, било је у власти комисије да прекине једном за свагда безаконитости и разбојништва што опустошавају ове крајеве — само да су повукли границу тако да одвоје брђане источне цркве од Албанезаца римске цркве и мусломанских Бошњака. У целоме овом крају нема ни једнога јутра земље о воме би вредно било да султан речи потроши; док је с друге стране очевидно интерес султанов

[1] Вид. Hecquard's „La Haute Albanie,“ Дечански првенац и т.д.

био да се на кнеза црногорског положи одговорност за одржавање реда међу Србима брђанима. По несрећи комисија се држала сасвим друге мисли. Непотпуно увиђајући потребу да се предупреде будући сукоби, она претера детињасто износећи на видик суревњивости извесних европских сила. По сведочанству већине оних којих се ствар тиче, и по ономе што чланови комисије један о другоме казиваше, излази као да комисари нису хтели ни да походе дивљачније крајеве, већ повукоше границу које по картама које по ономе што су чули били како је где. Па онда — неки од њих држећи да је част да се за сваки палац земље у интересу султановом ухвате у коштац — одсекоше један други крај међе тако раздвојише земљу једног истог племена и једних села. Тако се султану намету дужност да брани земљиште где он не може ни да мисли да ред одржи; а у исто је време за први сукоб с Црном Гором преправљена чета једна очајника који земље немају, па за оно што они почине не може се на одговор узети кнез црногорски, јер то нису његови поданици. Све би то слабо што значило само кад се тиме не би неколико хиљада ваљаних људи доводило до хајдуштва, и кад се читави крајеви не би тако напустили грабежу и пустоши.

Што се самих Васојевића тиче, погранична међа пресече им земљу у два дела, па сву земљу орницу отрже Брђанима. На то се цело племе премести са становима својим на црногорску страну, па овда и онда прелазе они те обрађују своју земљу и жњу усеве. Наравно да је овако што постало опет извор непрекидним заплетима и сукобима; па последица свему томе би да се, кад у 1862 букну рат између Турске и Црне Горе, оно мало земље у Васојевићима што беше за обрађивање, претвори у пустињу. Султану, коме овај комадић земље није ни од какве вредности, ваљаде сад трошити позајмљени новац и жртвовати народ слабо насељене земље, само да „одржи своју границу у Васојевићима.“ Шта више, дуго пошто се рат већ свршио био, у време кад ми прођосмо кроз Рожај, он беше једнако принуђен да чува ту границу; сами нам Турци казиваше, да једно оделење редовне војске станује непрекидно под шаторовима усред погорелих села.

Да се сад вратимо нашем путу. Са узбрдице ми изађосмо на некаву планинску ливаду где неколике Арнауткиње беху у послу косећи траву. Јусбаша нам их показа рекавши као оно заптија у кланцу Качаничком, да оне никада не носе јашмак,

и да су љуте и да боље пуцају но и сами људи. С ове ливаде пут се силази доле у дубоку једну долину у којој Алагина рјека утиче под десним углом у Бистрицу, и где се планинска путања из Рожаја састаје са каменом постављеним коњаничким путем који води из Пећи у Васојевиће.

На косини ове долине заустависмо се да ручамо, дадосмо те нам се ватра наложи и писмо кафу. Пећски Арнаутин учтиво нам понуди један масан колач, који је он донео собом. Изгледом својим колач нас тај није баш мамио, па се после радовасмо што га се и не дотакосмо кад дознасмо да је он провео ноћ у једном хришћанском селу, па натерао становнике да спреме хране под изговором да је нама на путу потребна.

Док се остали спремаше да се опет кренемо ми се успесмо горе на један вис више њих, надајући се да ћемо моћи видети кланац кроз који нам је ваљало проћи. Као и многи други у околини тако и он беше дугачка долина, која са заравњи у старој Србији потицаше к ономе големоме сплету од брда који везује турске планинске ланце са најјужнијим изданцима динарских и карнијских Алпа.

Стене овога кланца много су више и цео изглед њихов много озбиљнији но ма где на другом месту на истоку Црне Горе. Него опет за то заиста лепо изгледа, јер је то један од оних кланаца којега се савијутци, ма како да су испреплетани, могу с дате једне тачке једним погледом сагледати. Наше је гледиште било на вису испод којега се обе речице састају; погледана одатле брда што су најближа не сакривају она друга, што су мало подаље, основе голих стена застрте су шумним косинама, а цело је тако склопљено да му највиши планински ланац стоји сасвим острагу те чини као оквир неки целој слици.

Па сад силазећи низ стрмен, и прешавши реку ми почесмо да се повијамо десном обалом мале реке Бистрице. Арнаути нам рекоше кад би уместо што идемо низ реку у Пећ пошли уз реку к њезиноме извору, то би дошле на место које се зове Марија чесма, и да ту има једна чудотворна вода, једно арнаутско село и једна мошеја. Ми их питасмо много шта о тој Маријној чесми, али се мало користисмо њиховим одговорима. По имену као да је била посвећена Деви Марији, али Хришћани не мариште ништа за њу, а о њој нам ево поменуше Мусломани. Молимо прве путнике који је буду походили да нам јаве што буду нашли.

За овај каменом постављени коњанички пут рекоше нам д[illegible] је ту недавно саграђен да би се њиме ишло на Црну гору; а[illegible] ма да су га можда у новије доба оправљали, трагови стар[illegible] утврђења показују да су се њиме служили још у ранија вр[illegible] мена: игуман једнога монастира уверавaше нас да су га јо[illegible] Римљани правили (?). Како сада стоји за коњанике је врло опа[illegible] сан, јер је узан и без ограде и на много се места врло стрм[illegible] уз брдо пење и низ брдо спушта. На више места ваљало нам ј[illegible] јахати све појединце с чега се врло полагано и с муком у на[illegible] пред помицасмо; па онда и сами дрски Арнаути одјахиваше о[illegible] коња те на већини места пешице прелазише узбрдице и низбрдице. Што даље идосмо то друга страна кланца постајаше све стрменитија и све величанственија више стеновита, а мање шумовита; овде и онде тек штрљаше из сред бујног зеленила по читав низ оштрих висова.

У једном од најгрозовитијих кршева наш се арнаутски вођ окрете, показа својом сувоњавом руком на стење па крикну српским говором али оштрином гласа и изговором који не беше ни мало српски; „Погле тамо, па реци сад је ли ово место за топ и низама! Какву силу има овде султанов ферман, и који је од оних што туда станују икада чуо што о Танзимату? Ово је стење наше и у њему наш народ станује.“ Ми се мирно насмејасмо па рекосмо: „Стење је то врло лепо и ми на путу нашем ништа не видесмо што би нам се већма допадало; осим тога кад је овај крај његов то тим боље за нас кад нас он туда проводи. Него почем сунце ето хоће да седне можда је боље да се не задржавамо овде у разговору.“

Бошњак му се примаче ближе па ходаше с њиме даље руку у руку а ми иза њихових леђа не могосмо да се уздржимо а да се не погледамо, па не могосмо да разумемо да ли ово очито омаловажавање фермана значи нешто или не значи ништа.

После неког разговора са Бошњаком, Арнаутин се окрете па рече нашем тумачу да нам каже да је он са својим људма спалио Цетиње у Црној Гори. Он виде да ми не верујемо, па опет зајеча својим гласом потврђујући да је доиста тако. На то ми изгубисмо свако стрплење даље па га питасмо да ли он зна да смо ми биле у Црној Гори после рата, и да смо становали на Цетињу које он вели да је спалио? Ово начини на све јаког утиска па Арнаутин одмах поправи своје тврђење рекавши да он није мислио да каже Цетиње већ Рјеку, град Иван бегов.

Онда се и Бошњак уплете и рече:

„Не мари то ништа. Погледај само на наше красно одело, па одмах да опазиш колико су у бољем положају султанови људи. Нико не пориче да се Црногорци добро не бију, али рад чега се они бију? Они су и гладни, и зло одевени и без и једне паре, њихов кнез не може ни да им набави барута и олова! Деде Јово, ти си Србин, дед' важи није ли истина што велим?"

Јова се чињаше као да га и не чује; а пре него што би они могли поновити питање једна од нас прихвати: „Ако је тако како ви велите, онда су Црногорци тим бољи јунаци."

Јово одмах чу па чисто весео преведе чистије и пуније на српски. „Она вели: Кад они онако гладни и онако зло одевени и онако без праха и олова могу да вас бију, то су они заиста јунаци."

„Јунаци, јес'!" повиче Бошњак; „али која им је вајда што су јунаци? Бити се без хране и без плате, — Алах!" па дохвативши Арнаутина једном руком а другом потапка своје оружје за пасом, па достојна бојна браћа одоше низ брдо, без сумње узајамно се заветујући да се под тако иршавим условима неће никад бити за султана.

Сад дођосмо к једном хану свом у развалинама, и ту се за неко време задржасмо. Наше вође рекоше нам да погледамо на другу страну преко воде те да видимо „Пећи", или пећине. „Пећи" ове стоје у неком растојању једна од друге и прилично високо изнад воде; отвори су им малени и на четвороугао. После онога што видесмо у Староме Пазару, само једини њихов неприступачни положај не допушташе мисао да су оне оруђима направљене, а даље мало од њих стене на обема странама носе трагове људских станова. Ми се приближавасмо ка крају кланца. Стење се све тешње приближаваше једна другој, и пут постаде прави конац подижући се уз брдо и низ брдо као каква лествица и прелажаше час на ову час на ону страну речице; док вам се као какав катанац на капији, не покаже мали један градић где виси о стени, — у правоме смислу речи виси, јер нема основе на којој стоји, већ су му зидари принуђени били да утврде и у свезу доведу неколико оних пећина. Ко га је зидао не зна се; Арнаути га зову као и толике друге развалине које налазе по српским земљама: Град Јеринин; Срби га зову град Јеленин и ту мисле можда царицу Душанову; а можда је то била каква удова царица бугарска која дође да у овим кра-

јевима умре. Неки мисле да су мали град тај направили Римљани; други опет казују да су га саградили једва што мање непознати Диви из зелене планине. „Можда су их Диви подигли да одбијају Римљане од планина, или су га Римљани подигли да одбију Диве од равница.“

Да смо само ми и најмање знале да ће нас пут провести мимо ове занимљиве развалине, ми би смо већ удесили били те да прогледамо све ове и градове и „пећине.“ Али овако, изненада наилазећи на њих и то пред мрак и на опасноме путу, бесмо принуђене да се само задовољимо што их ево овде бележимо па остављамо будућим испитивачима да их прегледају.

Град брани улазак у кланац па кад га прођете стене се иза вас чисто затварају као двери какве. Пред нама обале и с једне и с друге стране почињу се спуштати и пут је све равнији. Али ми још не бесмо готови са свима чудесима. На другој страни реке види се ушће једне велике пећине, ограђено једним зидом, па вам кажу да је ту испосница једна и капела. Одмах уз пут стоје два камена које Арнаути зову Арап и девојка. „Арапин један појури за девојком па се ова могаше спасти само скочивши у реку, кад се Бог смилова на њу па и њу и Арапина претвори у камен.“ Има више прича по овим крајевима који помињу суровост Маура узимајући под тим именом и све оне црне мирмидоне који праћаху Турке на њиховоме пленичкоме путу.

Ми смо се биле тако упустиле у распитивања у слушање прича и гледање чуда — да заборависмо да погледамо — као што кроз неколико сахата тога дана уморне и жудно погледасмо — кад ће нам се указати први знаци наше мете којој тежисмо. А сад пре него што и опазисмо нађосмо се под белим зидовима једног монастира, па наш вођ Арнаутин мамузну коња свога и узвикну:

„Ево патријаршије.“

С онима који хоће да раде као он па да што брже могу одлете у монастир, ми ћемо се састати у почетку главе XXII. А они који не маре да улазе у цркву док не знају што њезине историје нађиће у овим врстама што иду нацрт српске цркве и незинога основача св. Саве.

ГЛАВА XXV.

СРПСКА НАРОДНА ЦРКВА.

Ми смо већ споменули како је тешко добавити статистичне податке о броју Словена у Турској, и како су, све и кад их добијете, непоуздани. А статистика по вери њиховој још је несигурнија. Имају истина званични податци према којима се тобож пореза разрезује; али су при њиховоме састављању суделовале и справе подмитљивости и покварености, којом сваки ред тежи да избегне онај део јавних трошкова који би требао њему да падне.

Мухамеданци који не плаћају харач и који на овај или онај начин преваљују са својих леђа на другога већину разних такса и дажбина, поносећи се бар у разговору са странцем хоће да претерају свој сопствени број; раја на коју се цео терет пореза сваљује, и боји се да каже колико је у самој ствари има. Па онда ако супротне вере запитате о броју њиховоме, Мусломанин често и не зна ништа о хришћанима да каже; а опет ако хришћанина запитате колико има у месту мухамеданаца, он ће најпре изгледати чисто уплашен па ће на послетку одговорити: „Они сами веле да их има својих 1500 кућа, али“, (спустивши глас) „ми држимо да их нема више од 1200.“

Него опет послуживши се овако несавршеним статистичним податцима какви постоје, и узевши да свега у Турској и Аустрији има 10 до 12 милиона јужних Словена, рачуна се да од тих има 780.000 Мусломана, преко 2,600.000 католика а остали су сви источне цркве.

Словенски Мусломанин казује своје молитве на арапскоме језику који он не разуме нимало; један део католика моли се Богу на латинскоме, језик који народ не разуме; понеке су бугарске општине још једнако принуђене да слушају службу божју на грчком језику; али велика маса југо-словенских Хришћана одликује се и у источној и у западној цркви што се у

својим црквеним књигама и при служби служи старим једним говором словенскога језика. На овој заједници црквенога језика југословенски патриоти оснивају своје надежде на јединство народно у будућности, па се уздају да ће видети једнога дана свој народ не подељен у разне цркве као данас већ сједињен у једну народну цркву. Наравно још се не може ништа рећи ни утврдити о томе како да се до тога јединства дође и како оно да се, огласи. Католици би световали да се папа призна али под условом да се одржи автономија каква је већ уступљена и Грцима унијатима; православни би хтели да црквом управља синод онако како то постоји у Русији. Али оставивши за други пут да коначно ствар уреде и православни и католици раде према истој цели; Хрвати гледају да по својим црквама замене латински словенским, Срби и Бугари теже да из својих истисну грчки језик и русизме. Бугарске општине радије се стављају под старешинство римскога папе но да и даље трпе грчки језик; хрватски свештеници опет радије су волели да пређу у источну цркву но да се служе латинским. Свака је страна записала на својој застави: народно јединство, свака је страна састављена све од самих либералаца па гледа своје непријатеље у фанариотима и језуитима. Обе стране раде на своме послу без шума и вике, и више се као брину да ударе дубоке и широке темеље, но да издигну зграду на високо изнад земље. Отуда који их мотри из далека, не може ништа ни да види. Али они који дођу на лице самога места могу се уверити да посао напредује, да брзо расте, и чини управ један део оног процеса прерађања словенскога живота, који још може на боље да измени лице југоисточне Европе.

Имају три југословенске цркве: српска и бугарска, које припадају источној, и хрватска која припада западној цркви.

Овде ћемо говорити само о Србима. Срба источне цркве има до једно три милиона душа, а служе се у цркви посрбљеним дијалектом старо словенскога говора. Јер црквено-словенски има своје разне дијалекте, измене које у њему према своме језику учинише руски, српски и бугарски монаси кад преписиваше црквене књиге за свој народ. Како Срби доказују њихово је дотеривање старо-словенскога на српски понајсистематније, а преписивање руско најмање систематно; јер Срби су оне измене извршили доста рано и по једном сталном правилу, а Руси су наставили ово дотеривање све до шестнајестога века. У старо су

време југословенски народи били много образованији од Руса, и српски свештеници позвати на владичанске столице у Русију вршили су на црквену књижевност руску утицај, коме се трагови још и данас познају. Али се положај изменио кад Руси стресоше са себе Татаре, а Југо-словени потпадоше под Турке. Кроз последњих сто година највећи део црквених књига штампан је у Русији; па данас осим у удаљеним крајевима Херцеговине, Бугари и Срби служе се обично у цркви порушеним словенским језиком. Овакој се промени није стајало на пут све донде, докле су југословенски рукописи и старинске штампане књиге биле сакривене и растурене, или док не бејаше још југо-словенских филолога да их протумаче и разјасне; али последњих година српски књижевници противни панславистичкоме спајању, изложише разлику између српског и руско-словенског, па траже да се обнови служба божја по народноме обрасцу.

Кажу да влада царева није јако наклоњена овој мисли; док југо-словенски патриоти наваљују да изнесу на видик српске рукописе, Русија врло полагано чини то с онима који су у њезиној сопствености. И тако многи и многи руски рукописи очекују васкрснућа по северним књижницама. Неки су тамо прешли још у четрнајестом веку кад је један игуман дечански постао владика Кијевски, а многи кроз последње сто година отидоше у размену за позлаћене нове црквене књиге. Док год академија београдска лежи испод топова турских дотле Срби не могу ни мислити, да буду чувари свога сопственога књижевнога блага; па тако у млогоме зависе од предавања јавности оних, који су сачувани у Русији и Аустрији.

Међу најстарија дела на српско-словенскоме језику броји се животопис Немањин, који је у тринајестоме веку писао син његов Сава, први митрополит српски. Па онда долазе животописи краљева и митрополита, које је писао архиепископ Данило.

Ови најстарији познати споменици српске књижевности нису први књижевни покушаји на језику томе. Спаљивање јеретичних књига помиње се међу делима Немањиним; па како се пре крштења његовога цео народ српски могао сматрати као јеретичан, то је на сву прилику пламен његове ревности прогутао најстарију народну књижевност.

Збирка докумената хронологички уређена штампана је не-

давно под именом „Monumenta Serbica“ [1]. Међу овима има хрисовуља монастирских још од дванајестога века.

Даљи су споменици српско-словенскога језика књиге које се зову Србљаци, у којима су службе за народне свеце. Многи су од ових светаца били архијепископи и краљеви, а службе на њихове празнике писали су често највиша лица у држави. Тако је службу на дан св. Симеона Немање написао св. Сава; службу на св. Саву опет митрополит његов последник; а службу на цара Лазара приписују калуђерици Ефимији, удовици једној из краљевске породице.

Осим рукописа, српска црква има и своје старинске књиге штампане, између 1493 и 1635. Најстарија је штампарија била у Црној Гори и њезина слова нису била претопљена у пушчана зрна пре него што одштампаше неколико између првих дела штампаних ћирилицом.

Па онда један Црногорац, Божидар Вуковић властелин зетски, подиже о своме трошку штампарију у Мљецима, па га цар Карло V. признавајући му ову заслугу за цивилизацију, начини бароном свете римске царевине. Красан један отисак његове штампарије чува се у библиотеци народној у Београду — минеј један осветљен на пергаменту. У њему се казује како је штампар подигао своју штампару у Мљецима са надом да је пренесе у своју отаџбину чим се одатле дивљи варвари прогоне. [2]

Данас српска црква у кнежевини и у Аустрији има своје богословске школе у Београду, Карловцу, Карлштату, Вршцу и у Далмацији. Ми овде не говоримо о основним школама ни гимназијама, где се такође омладини даје поука у вери. У српским крајевима под турском владом у време наше походе није било ни једне штампарије, [3] нити и једне више школе.

Што се тиче архитектуре и вештачких послова, који су још остали у српској цркви ми смо већ спомињали како је она била богата задужбинама, што их побожни владари подизаше и обдариваше. Премда су се и друмови, мостови, болнице за сиротињу и гостионице за путнике рачунали међу задужбине, опет: према духу времена, највише су се за такве сматрали монастири.

[1] „Monumenta Serbica.“ Miklošich, Vienna 1858.

[2] Ове је речи писао у 1519 зетски властелин један, док његови другови, заборавивши сваки луксуз цивилизације предузеше да бране Црну Гору. И у 1862 кад оно неколико хиљада црногорских јунака ратоваше с војском турске царевине, подигла се нова штампарија на Цетињу.

[3] Сада има штампарија у Сарајеву.

Већину су монастира Турци разорили, па премда су неки од њих и оправљани опет оправка није предузимана у оном старом размеру сјајности и величине, јер данашњи дух народни противан је монастирском животу. Али понегде где је монастир пропао или где је замењен каквом новом ружном зградом, лепа његова црква средњега века преживела је сва зла, па је остала да покаже сложно утицање источне и западне образованости на стару Србију. Најбоља црквена архитектура и најбоље се фреске почињу с концем дванајестога века, па иду до петнајестога и показују лепе примере византијских облика оживљених талијанским духом. У слободној су Србији најлепше цркве Студеница, Раваница и Манасија; у старој су Србији развалине Сопоћана и Ђурђевих Стубова и добро сачуване цркве Грачаница и Дечани. Мање су лепе неколике капеле, које се у Призрену одржаше и патријаршија пећска.

Чланови српске цркве по Турској и Аустрији подељени су у четири одвојене црквене управе:

I. Патријаршија у Карловцима у Угарској, која преставља стару патријаршију пећску.

II. Владичанство у Црној Гори које не припознаје никога другог за свога непосредног старешину, а које шаље своје владике или митрополите да се рукоположе било у Карловцу било у Москви.

III. Црква у кнежевини Србији којом управља синод један који бира своје митрополите и владике. Као и држава у којој је, тако и овај део српске цркве ма да се у самој ствари сам собом управља, није савршено независан већ плаћа неку малу годишњу помоћ патријарху цариградском, онако као што кнежевина плаћа султану неки данак.

IV. Четврти део српске цркве чине православне општине у српским крајевима по Турској; њима што се тиче грађанских ствари управљају турски званичници, а у црквеним пословима грчке владике из Фанара.

У старо време ове разне управе нису постојале, већ је српском црквом управљао један народни митрополит, кога је цар Душан узевши себи титулу цара, подигао на достојанство патријарха (1347). Стара је столица митрополији била Жича, монастир у подунавској Србији; а столица патријаршије била је у Пећи, вароши не далеко од „царевога града“ Призрена.

Битка Косовска која је сломила јединство српске државе,

није се јако дотакла цркве. Султан обећа Србима ону исту автономију цркве као што је обећа Бугарима и Грцима; и докле је год патријарах становао у Пећи дотле је цело његово стадо ма како политички поцепано било, признавало његову црквену власт.

Премда су Турци утврђујући се мало по мало у земљи газили своја обећања о трпељивости, претварали цркве хришћанске у мошеје и забранили јавно богослужење хришћанско, опет тек у 1646 метуше руку на српског патријарха, одведоше га у Брусу и обесише. После овога насиља нови патријар Арсеније Чарнојевић пређе са 37.000 породица у Аустрију, и после тога догађаја владика црногорски не хтеде више да признаје никаквог духовног старешину, који стоји под каквом туђинском влашћу. Порта огледаше најпре да доведе на патријарску столицу своје људе, а после све Србе који још заосташе у земљи заједно с Бугарима доведе под патријара цариградског. Ми смо већ спомињали како су се Фанариоти зло послужили овом раширеном влашћу својом; слободно се може казати да је управо раширење те њихове власти један од оних догађаја у источној цркви, које највећма сажаљевати ваља. Да су мудро радили нашли би средстава да се одважни и јаки Србин задовољи да у речитоме и десетљивоме Грку нађе себи говорника; да су племенито радили, нашли би у томе средства којима би науке и европске свезе Грка могле помоћи Србину па га цивилизовати. Што ни мудрост ни племенитост не управљаше делима патријараха цариградских који дрхташе пред шапом Отоманца, могоше бити збачени кад год овоме беше воља, и само се митећи робове његове одржаваше на своме месту, то се може разумети и извинити. Али да својом сопственом одлуком поглавар источне цркве одређује српској пастви грчке владике који не знадоше народнога језике, да ове владике служе службу божју на грчкоме језику у црквама што их српски краљеви подигоше, да се тако баци мрзост на све успомене о одношајима између Грка и Срба у дане слободе, па да се и сам језик и само име грчко начини мрским њиховој браћи у сужањству, — све то заиста ни мало не наличи на мудрост најлукавијега народа на свету.

По српским земљама у Турској — по Босни, Херцеговини и Старој Србији —'ми нађосмо владике све саме Грке. Само један једити беше у својој епархији, па и он тек што се био вратио из Цариграда а вратио се да исцеди од сиротиње онај

новац који браћа његова што се бавише у Цариграду трошише. Ако сељак нема да плати онда се позове турска власт у помоћ да истера на силу оно што владици припада; па ниже свештенство стрижено својим старешинама принуђено је да прода сваку утвар црквену. Један сељак потврђиваше да му је брат лежао мртав у кући све донде док он не скупи новац који поп искаше па да покојника сахрани — два златна дуката у напред. Последица оваког поступања могла се одмах предвидети. По свима словенским крајевима грчки је владика дошао у ону исту врсту људи у коју и турски бегови; па чим један милион Срба задоби себи неку самосталну управу одмах уредише и своје одношаје према васељенском патријару на онај исти начин као и своје васалство према падишаху.

Између духовних достојанственика српске цркве који су историјски постали знаменити можемо споменити Арсенија Црнојевића који преведе у Аустрију 37.000 фамилија. Родом је био један изданак оне властеле зетске која се вазда борила противу турске власти; и да је цар немачки одржао она обећања с којима позва Србе да се преселе у његове земље, Арсеније би пренео и своју власт на читаву линију једну моћних владара цркве.

Али после његове смрти последницима његовим би забрањено да се зову патријарсима до 1848, кад Аустријанци, потребујући помоћи српске допустише да се изабере патријарах у лицу Јосифа Рајачића. Кад и овај умре опет се нешто узтезаше, па кад у последње време поставише патријарха то се не учини на задовољство оних којих се ствар највише тиче.

Факт је да аустријска влада неће никада допустити да на тако важно место дође човек који није њезино створење, и премда оба патријарха и карловачки и цариградски сматрају себе за духовне старешине српске цркве, опет у очима самих Срба то место држи практички независан архијепископ београдски који носи назив „митрополита све Србије.“

Вредно је да се овде спомену они необични појави у цркви — независне владике црногорске које од 1516 па до 1851 сједињаваше у себи дужности свештеника, кнеза и војводе. Најодличније оваке владике из племена су Његуша. Први беше Данило, који издајом допавши у ропство турско, подиже свој народ те побише све оне Мусломане који нашли беху пута у планине, а тако и све оне подле Хришћане што прешли беху у

мухамеданство; па тако у најцрње дане турске поплаве повратн Србе црногорске к слободи. Од његових последника нарочито су се двојица отликовала — св. Петар и Петар II. Свети Петар потукао је Турке у редовним бојевима у отвореноме пољу, даде своме народу писане законе, а уз то их научи да обделавају кртолу. Петар II установи на планини редовну владу са сигурношћу личности и имања; он остави народу своме веома цењено благо песама својих.

Али ни Арсеније Црнојевић — па ни саме црногорске владике — не уживају у српскога народа онолико поштовања као св. Сава први митрополит и основач народне јерархије. Није могућно да се говори о српској цркви а да се не исприча живот овога човека, све кад тај живот не би бацао светлости на последње дане оног великог владаоца, оца његовог, ни кад у њему не би био занимљиви нацрт обичаја његове отаџбине и његова доба.

Крштено је име савино било Растко, а он беше млађи син великог жупана Немање, о коме се казује да је не само први саставио српске земље у једно, већ да је он први и обновио и утврдио у Србији једну православну веру.

Чини се као да је Хришћанство дошло међу Србе најпре из Византије, јер кад цар Ираклије позва словенска племена из Беле Србије да дођу те да се населе на земљи коју Авари опустише, — он их позва и да приме веру византијске царевине. Али, настанивши се тако рећи на средини између Цариграда и Рима, Срби се кроз више векова приклањаше час једној час другој страни; служећи се овом забуном једна секта, названа јеретичком,[1] задоби и народа и снаге. Најпосле, источна црква доби у Немањи свога присталицу па он је заведе као главну веру у Србији и сам се даде те га православни владика један по други пут крсти.

Без сумње достојанство које је маленој мрачној црквици св. Петра и Павла у део пало овом приликом, један је разлог за што назив „митрополитска катедрална црква Рашка“, није пренесен био са ње на дивну суседну цркву св. Ђорђа.

Слободно можемо веровати да су три сина жупанова, Сте-

[1] Није сигурно да није грчка црква многе од ових јеретика за то тако звала, што они нису признавали њезино старешинство или што не хтедоше да се клањају иконама. Други јеретици као да су доиста припадали секти једној са манихејским тежњама. О Павликапима и Богумилима види Фингера, Гибона и др. Хилфердинг као православан Рус веома је противу њих.

ван, Вук и Растко успитана била у начелима најстрожијега православља. На срећу изгледа као да су они наследили подоста разборитости и карактерне јачине свога оца, те никада не пустише да њихова приврженост к источној цркви превлада приврженошћу к народу своме.

Најмлађи брат Растко беше смерне и тихе нарави, љубљаше јако да је усамљен и да размишља и посматра; али му не дадоше много прилике да задовољи ове своје укусе, јер му рано још поверише један крај да њиме управља, и већ предузимаше кораке да му нађу жену. Али је млади кнежевић тврдо намислио да се посвети Богу; и Бог благослови скромну жељу његову, и окрете његове дарове правцем, којим противу сваког очекивања беше суђено да буду од највеће користи.

Једнога дана калуђери неки из свете горе дођоше да купе милостињу на двору српском. Један од њих беше стар човек, Рус један, па с њиме се Растко веома опријатељи и милина му беше слушати приче његове о мирноме животу по монастирима. Напослетку млади кнежевић наговори калуђере да га поведу собом у свету гору. Није се могао надати да ће родитељи његови пристати да му се жеља намири, јер се они већ спремаше да га жене, па с тога кад се калуђери кренуше на пут Растко се измоли од оца да иде у лов. Том се приликом измаче од своје пратње па пред вече достиже калуђере који чекаше њ.

Родитељи Савини беху тешко ожалошћени кад видоше да им нема сина, а још већма кад најпосле дочуше да је с калуђерима отишао у свету Гору. Немања одмах оправи своје људе и искаше да му се син поврати, а посланици његови добише још и од епарха солунског писмо којим овај позивље монахе да кнежевића оправе кући.

Али кад посланици већ дођоше у свету Гору, Сава их наговори да се одморе мало ту ноћ; а сутра дан изађе пред њих у калуђерској мантији, рече им како је ето примио монашки чин, како није више Растко већ Сава, рече им да родитељима његовим уместо њега однесу руво његово. А оцу поручи како се нада да ће га још видети једном у светој Гори.

Па и дође време кад ратоборни жупан зажели да заврши своје дане у миру монастира каквог. Неки мисле да му је двор био у Рашкој; свакојако ту су га била браћа затворила, и ту је свечано примљен у православну веру; па ту је сазвао и сабор позвавши њ „све главније људе у српским земљама.“ „Пред

оваком скупштином он изјави да хоће да остави престо; потсети их на безвластије и слабост у којој је нашао поцепане земље српске и како је сјединивши их начинио од њих велик народ; световаше народ свој да живи у љубави, и да сачувају јединство у које им је сва снага њихова. Најстаријега сина опредељује себи за наследника, а своме другом сину предаје Зету у управу заједно с називом великога кнеза, и рече да жели, да се повинује своме старијем брату."

Па онда у цркви св. Петра и Павла скиде круну са своје главе намести је на главу свога наследника Стевана и поздрави га именом великога жупана. За тим даде част скупљеној властели и опрости се с њоме.

Неколико дана иза тога Немања прими монашки чин у лепој мраморној цркви Студеници и назва се монах Симеон, а тада кажу да је и жена његова ступила у калуђерице и назвала се Анастасија.[1] Ту остаде две године, па онда жудећи за својим сином Савом пресели се у св. Гору. До границе српских земаља испрати га старији син његов, а и преко њих — па чак и у самоћу монастирску отпратише га многи од постаријих властела, његових старих другова у савету и у рату, који не хтедоше да се с њиме растану с ову страну гроба.

Долазак Немањин у св. Гору чини праву епоху у животу Савином. Од тога тренутка, он није више усамљени испосник, већ се живо интересује за све што се његове отаџбине тиче, и стварно се служи својим утицајем у корист његову. Срби наличе на Русе у томе што њихови народни људи пре постају свеци услед свога патриотизма но услед свог испосничког и мученичког живота, и више корисном делателношћу за живота свога но чудесима по смрти својој.

Стари жупан најпре живљаше у грчкоме монастиру Ватопеду, али желећи да има за себе свој, изради у цара византијског те му овај уступи место једно на коме беху рушевине старог једног монастира који се звао Хиландар, па он поче да га зида с нова. Кажу да док је био у томе послу, дође му старац један те му помену да би добро било да од Хиландара начини монастир где ће Срби који дођу у св. Гору моћи служити богу на своме народном језику, и бирати сами себи игумана. Немања је без сумње добро знао да грчки старешина н а св. Гори неће

[1] О њојзи друкчије говоре византијски историци; може бити лако да су имена како промењена.

никад хтети допустити тако стање ствари; за то он посла свога сина у Цариград да од цара добије повластицу за Хиландар, те да је овај монастир слободан од сваке друге контроле осим самога цара. Нарочито је забележено да је Немања један део свога блага донео собом из Србије; па ма да је обилате поклоне чинио монастирима по св. Гори, опет му је још довољно остало да је могао послати Саву у Цариград са златним кључем.

Посаобина се сврши сасвим успешно; цар посла Хилиндару на дар скиптар један, који је, кад би се монаси скупили да бирају игумне, ваљало изнети на средину те да он представља, као да је и сам цар међу њима, и да им је као знак царске власти да сами потврде свој избор.

Стари велики жупан Немања који се и као калуђер толико трудио у корист свог народа, умре у монастиру који је подигао. Није чудо што српска властела скупљена на сабор одлучи да је он благо своје добро потрошио, ма да као што песма казује: „Док је свету гору подигао и Вилиндар цркву начинио ту је дао двије куле блага.“

Ово оснивање само-управе српскога монастира на светој гори беше прва изјава оне мисли, коју је Сава позније у већој мери извео, оснивање самоуправне српске цркве у православној источној општини.

Последња је воља св. Симеона Немање била, да му се кости пренесу у Србију и погребу у његовој омиљеној му лаври Студеничкој. Сава је извршио ту вољу па пренесе тело очево у Србију управ у оној прилици кад се његова два старија брата беху завадила око наслеђа, па га позваше да дође и да их измири. Велика множина народа пратила је свога старог владара до његовог последњег места покоја, па се слога његове породице и народа још већма утврди на гробу његовом. Његове се мошти и данас могу видети у Студеници, па су нам их ту показали заједно с крстом и одеждама Савиним.

Животописци Савини речито хвале добра дела његова за оно време, које је провео у отаџбини. Он је начинио мир између Срба и Маџара, а после и између Срба и Бугара; он је измирио раздор у својој фамилији; сазида цркву и монастир Жичу у дунавској Србији, и намисли да ту подигне митрополитску столицу; он доврши дело свога оца искорењујући јерес; он проповедаше еванђеље народу.

Прелазимо сад на његово велико дело — оснивање неза-

висне народне цркве српске. У почетку тринајестога века два су догађаја много допринела те папин утицај ојача у земљама источно од јадранскога мора — једно је што Латини узеше Цариград, а друго што се српски жупан Стеван ожени сродницом једном дужда мљетачкога. Осим тога жупан жељаше да узме на се назив краља и држаше да је нужно да га за таквога признаду и источани и западњаци, и грчки цар и папа римски. Папа беше готов да призна Стевана српскога као што оно пре двеста година његов претходник радо признаде Стевана угарскога: него наравно под истим условима, т. ј. да ново краљевство припадне под римску столицу. Али Сава мишљаше да је могућно да му брат до жељене цели дође, а да се никојем страном владару никакви уступци не чине; он узеде посао у своје руке, па оде у Никеју куда се у то доба цар грчки с патријархом повукао био. Онај први радо пристаде да призна Стефана за краља, а овоме другоме Сава наведе ове разлоге: — „Ако хоћете“ рече, „да се српска црква одупре тежњама папиним, то ваља да јој признате самосталност; јер ако остане да нам је странац старешина, онда је најпосле све једно хоће ли он седети у Риму или Цариграду.“ Грчке владике скупљене у Никеји имадоше довољно увиђавности да уваже овај разлог па 1220 посветише Саву за независнога архијепископа српске народне цркве. Као такав добио је права да сам поставља владике, а избор будућих митрополита српских остављен је био самоме српском свештенству.

Сава се тада поврати у Србију, намести се као митрополит у Жичи, сазва ту велики сабор па о вазнесењу круниса свога брата као краља „свим српским земљама и Поморју.“ Слика ове свечаности има скоро у сваком српском монастиру, и кажу да је услед мудро вођених преговора и у Риму српском једном владици предата суверенска круна за Стевана.

Српске земље за тим поделише у дванајест епархија, узевши ту данашњу дунавску и стару Србију, Зету, Херцеговину, један део Босне и Поморје. Имена су сачувана, али не знамо довле се која епархија у самој ствари простирала.

Последње Савино дело карактерише како време у коме је живео тако и његову љубав према отаџбини. Његов отац, његов брат и његови стричевићи и он сам подигли су многе цркве и снабдели их дохотцима; али је црквама овим требало онога што се у оне дане сматрало као нужно, па да постану места на

које ће се народ стицати да се поклони и рад којих би оне стекле гласа у народу. Према духу ондашњега времена у великој, би им мери оскудевала заштита светаца све донде док не би постали хранилишта светих моштију. Пошто су послови, које су потребовали да их Сава руководи, свршени били, он предузе по други пут да путује по истоку, по свима местима купећи мошти, украсе и свете иконе, да њима после обдари цркве у својој отаџбини. Он је походио не само Јерусалим, већ и Мисир, Ливију, Тевајиду, Јудеју, Вавилон, Гору синајску и то пролазећи кроз земље, које су биле у рукама Мухамеданаца. Његов глас иђаше пред њима; кажу да су га патријари јерусалимски, антиохијски и александријски дочекали с изванредним почастима, па да су му и сами султани указивали гостопримство и љубав у толиком степену, да су им се сами њихови поданици зачудили. Свршивши овај пут и нагомилавши благо од светих утвари, Сава пође натраг својој отаџбини.

По казивању његовога животописца он је, полазећи из Србије, кренуо се из Дукље, а одатле изгледа као да је ударио на скадарско језеро, па реком Бојаном сишао јадранскоме мору. Сад се враћаше кроз Бугарску па сврати да походи бугарскога цара Асена, владаоца који је у оно доба имао велику силу и добар глас на југу од Дунава и којега пријатељство Сава задоби за дом краља српског тиме, што испроси руку кћери његове за младога краља Радослава. [1]

У Трнову где је тада била престолница бугарска, Сава проведе свој последњи празник божићни. Ту је учествовао и на свечаности о богојављењу које се још једнако слави по свима словенским земљама, ма да је у њима климат сасвим друкчији но што је на истоку, где је обичај постао. Том приликом како смо и саме виделе у Београду, направи се олтар од леда на замрзнутој реци, па ту се долази са свечаном литијом, коју прати и сам владалац гологлав и окружен министрима државним, а праћен множином света из свију редова.

Том приликом чинодејствује земаљски митрополит сам собом;

[1] Хронологија и номенклатура овог периода врло је заплетена, па се српски и византијски писци често не слажу. Финлеј казује да је Асен убијен у 1196, да је за њим најпре дошао његов брат Петар, па онда млађи брат Јованче. Бугарски један животописац зове овога последњег Иваном Асеном, и вели да је син старијега Асена. Ово ће бити на сву прилику Асен којега Сава походи на своме путу у 1236—37.

али патријар бугарски да би указао особиту част и поштовање Сави замоли га да он предузме те место њега чинодејствује.

Освећивање воде мора да је у Трнову још хладнији посао но у Београду, па с тога је врло лако могло навући грозницу староме путнику који управо с истока дође. Није чудо што одмах иза тога чујемо, да се архијепископ Сава опасно разболео. Бринући се до последњег часа о српској цркви даде те изнесоше предањ све његово благо, одабра неке ствари као за дар патријарху бугарскоме, а остало одмах по својим људма оправи у Србију.

Св. Сава умре у почетку 1239 године и 14. Јануар слави се као годишња успомена његове смрти. Њега признају као свеца и источна и западна црква под именом првог српског митрополита и „просветитеља.“

Наскоро после његове смрти тело се Савино пренесе из Трнова у Србију, па га положише у монастир Милешево у Херцеговини, који се како кажу покојнику омилио био још за живота. Монастир овај, ма да лежи у дивљачноме и забаченоме брдовитом крају, на скоро изађе на глас као место поклоничво; па кад тај крај постаде за се одвојено херцешсво узеде себи име Херцеговина светога Саве, као земља у којој почивају мошти тако великога свеца. У год. 1595 Турци узеше себи труда да пронађу овај монастир и да га разоре; али не задовољавајући се тиме да се тело свечево сачува негде у куту неком, они га пренесоше у Београд, па ту јавно на Врачару спалише, а пепео му ветру предадоше.

Срби гледаше да сачувају спомен на то место оградивши га, али Турци оборише ограду. Али се опет спомен светога Саве још достојније сачувао. У свакој српској школи његова се слика поштује као народнога просветитеља, а на догледу онога места, где су му земни остатци предати пламену подигла се величанствена зграда нове академије београдске, коју је отворио кнез српски на дан св. Саве 14. Јанрара 1863.

ГЛАВА XXVI.

ПЕЋСКА ПАТРИЈАРШИЈА.

Заиста, насиље прави мудра човека лудим.

Еклезијаст, VII. 7.

Ми се сад враћамо тамо где прекинусмо причање нашег путовања, то јест, к вратима пећске патријаршије. Пешаци напунише авлију, Арнаути поигриваше по њојзи своје бесне коње, калуђери стојаху сви у једноме реду са својим игумном на врху па нас поздрављаше најдубљим салаамом; али узалуд им ми отпоздрависмо сваком могућном срдачношћу — они очевидно беху престрављени у крајњој мери.

Прво што нам изјавише беше да нису ништа за нас спремили јер су мислили да ћемо одсести код коца баше у Пећи. Ми промислисмо мало шта да радимо, па држећи да је могућно да нас и коца баша овако исто мало жели и очекује као и калуђери, рекосмо да смо јако уморне, па би нам мило било да нам покажу оне собе које обично дају странцима.

На то нас одведоше у собу једну која на три стране имађаше прозоре без стакала; сав јој је намештај био у неколико избелелих подглавњака, а једна излизана простирка једва покриваше дрвени под кроз којега пукотине продираше оздо светлост.

Ово нам не могаше поднети, па се ми вратисмо нашим коњма и управ их хтедосмо појахати, кад нам очи падоше на другу страну авлије на једну зграду са стакленим прозорима.

„Молимо“, рекосмо, „дајте да видимо и те собе тамо.“ Веома зловољно калуђери пристадоше, па заиста иза стаклених прозора ми нађосмо удобне собе с повеликим столом и другим сразмерно добрим намештајем. Игуман рече, то су његове собе, да је знао да ћемо доћи, он би дао да се за нас спреме, али овако страх га је да не нађемо да су „пуне бува.“

У одговор на овако извињавање ми затворисмо врата оставивши нашу мусломанску пратњу на поље па онда рекосмо игумну: „Ми смо Хришћанке и не желимо да смо вам на досади. Ако хоћете ми ћемо овог часа отићи; али смо преко мере уморне па би нам милије било да даље не идемо данас. Ако нам допустите да останемо ми ћемо оправити све наше Арнауте, а платићемо вам за оно што потрошимо.“

Јадни калуђери на мах изгледаше као да су много утешени па нам рекоше да ваља да их извинимо за њихово привидно негостољубље. Тај им је дан био права невоља. Рано зором дошла им је једна чета Арнаута и поједоше им све што само наћи могоше, па тек што они отидоше а наши предњи коњаници стигоше. Не би се ни најмање противили да нам даду стана само се боје да ће наше задржавање бити Арнаутима изговор да и сами остану у монастиру.

На то ми одмах позвасмо Јусбашу заједно с арнаутским вођом па им рекосмо да желимо да са целом дружином својом отиду из монастира. Јусбаши платисмо да би се могао одмах у Рожај вратити, а Арнаутима рекосмо да иду у Пећ и да мудиру јаве да ћемо ми овде остати до сутра после подне и да ни под којим изговором ни заптије ни Арнаути не долазе у монастир.

Кроз мало времена дворана се очисти и како један по један Мусломанин одлажаше игуманово се чело све већма разведраваше. Кад већ сви одоше онда нам он рече да на трећој страни дворане има неколико соба за госте које ће, почем дуго времена у њима нико није био, на сву прилику бити чистије но његове.

Тако се ми радосно преместимо па започесмо да успремамо одају у којој ћемо ноћити. Али ми још бесмо тако у послу кад у један пут дворана опет затрешта од лупњаве и тутњаве и ми видесмо где се она напуни оружаним људма. Један калуђер долете да каже како је дошао мудиров син; да л' ће остати са свитом својом овде да ноћи? „Не, не“, одговорисмо; „сви ће они отићи, сви. Молимо вас реците им нека одлазе.“

„Ни пошто“, повиче он; „него ви сами треба да им кажете да одлазе, па молимо вас будите учтиви према бегу, јер се може наљутити.“

Сад већ и бег дође и поздрави се с нама, али спољашњост његова ни мало не беше у корист његову. Беше дебео а униформу од бурмут-боје закопчао до горе, лице му је црвено, очи закрвављене и мутне. Уз то му понашање беше некако чудно

сплетено и збуњено да га чисто не могосмо разумети, док после не чусмо да је он стара пијаница.

Један учтив Албанезац вођаше скоро сав разговор, говорећи српски, с којим он као већина Арнаута у Пећи беху савршено добро упознати. Он нам рече како се мудир љутио на нашега вођу што нас је сместио у патријаршију, јер је он припремио добар стан за нас у вароши. На ово ми одговорисмо обећавши да ћемо ноћити у Пећи сутра на вече али пресудно одбисмо од себе сваку заптијску стражу. Бег пристаде да тако буде додавши да ћемо и у монастиру доста сигурне бити, па сад запита само још то да ли желимо да нам његов отац изађе на сустрет са целом својом свитом. У другим приликама ми би воледе да видимо Арнауте у њиховоме најбољем руву, али нам је сада сва брига била да избегнемо галаму и церемоније па га за то замолимо да заштеди све параде.

Пошто се овако претходне ствари свршише, бег поседи још неко време озбиљно и жмирећи очима као сова на дану па се онда опрости од нас те ми опет настависмо приређивање нашег преноћишта. На прозорима не затекосмо окана, али кад Турци отидоше, донесоше нам у собу стаклене прозоре. Ни оквири ни крила прозорска не беху обележена те тако ваљаде сваки по три четири пута огледати и ваздан се препирати који на ком месту треба да је. Пут са веком и виком нередовне чете коњаничке зујаше нам једнако у ушима од десет до једанајест сахата, преговори с Турцима и с калуђерима такође се показаше дуги и досадни, па сад још дође и ово неумешно намештање прозора! Најпосле легосмо у постељу, али уморне у оном степену кад човек дође да зажели да и њега и све што је његово море прогута. Наш последњи налог тумачу нашем био је да нас, ма шта се десило — ватра, буна, земљотрес — нико ни по што из сна не буди.

Сутра дан — али не пре десетога сахата — пробудимо се окрепљене, веселе и захвалне што се нађосмо здраве и читаве у патријаршији пећској. Него добро је било што смо се постарале биле те забраниле да нас узнемирују, јер тек што бесмо готове да можемо походе примати, већ имадосмо да разговарамо са три разне депутације.

Глас о нашем намереном путовању у Дечане, необичан појав да Хришћанке путују саме у мусломанској земљи, ферман, кајмакамово писмо, нагло и одсудно отпуштање наше страже

синоћ, — све се то стекло те доведе Пећане на мисао да мора бити да смо ми нека врло важна лица. Неки мислише да се енглеска краљица као жена служи у својим пословима женскињем, па је нас послала да проучимо стање у земљама њезинога чудног савезника Турчина.

Наравно назоре ове ми дознасмо тек мало по мало, али међу тим користисмо се њиховим последицама у толико у колико добисмо тако прилику да чујемо различна казивања о једној истој причи из уста разних супротних странака. Бележећи све што смо чуле и упоређујући различна та казивања ми слободно кажемо да није могућно сигурно дознати појединости ма ког појединог догађаја, али се о општем стању друштва сва казивања слажу. На прилику, по казивању Хришћана земаљски Мусломани били су све сами насилници и разбојници и сатираше јадну рају — „чим би која раја била нешто напреднија, одмах би тим самим била назначена да мора сатрвена бити — тако се радиност убија и земља упропашћује.“ Даље рекоше да урођени Мусломани не ће да се покоравају турским властима, а ове да немају ни мало снаге да њима владају. Овај општи нацрт стања ствари свуда су нам саме турске власти потврђивале, па управо тиме извињаваше неред у земљи, а Арнаути су убијством кајмакама довољно засведочили своје расположење према турској власти.

Што се опет тиче римо-католика, Срби потврђиваше да су до сада више худили но користили ствари хришћанској, јер су вазда бивали готови да учествују у каквој радњи противу осталих Хришћана само да себи задобију какве користи и повластице. Римокатолици чисто и нехотице потврђиваше ову тужбу, хвалисајући се својим политичним начином поступања.

На послетку што се самих њих тиче, Срби нас увераваше да они жуде за напретком и образованошћу и показиваше на онај део народа свога који је слободан као на личност од које поправка и помоћ мора доћи. Све што смо и од других слушале потврђиваше ово казивање, а ми саме нађосмо међу њима не само да брижљиво чувају сваку успомену на своју стару образованост, него и сами у новије доба подижу школе, док им све књиге и учитељи долазе из слободне Србије.

Прва депутација, коју у патријаршији примисмо беше депутација српске општине пећске, која уздржљива и достојанствена само дође да нас добродошлицом поздрави и да нам јави

како је све спремљено у кући њиховога коца баше. Одговарајући ми им рекосмо да овака уверавања од њихове стране нису нам ни нужна, јер се сећамо гостопримства, које смо свуда досада у Срба налазили, а нарочито у слободној Србији. Као обично на ову магичну реч свачије се лице осветли тихим осмехом једним; одговорише да ћемо што се тиче гостољубља Србе свуда једнаке наћи, само наравно они у слободној земљи имају више средстава.

Мање су уздржљиви походници били разговорни римокатолички Арнаути, с којима се данас први пут упознасмо. Носили су белу фустанелу и иначе беху одевени чисто и угледно; беху лепог повисоког стаса, а жуте боје у лицу; у понашању им беше мало достојанства, али много довијања, учтивости и умешности.

Главни говорник отпоче отворивши пуну торбу ласкавости, па онда пређе са целом осталом дружином у сложно и најжалосније плакање. Дуго не могосмо дознати, шта им је. — Толика наша питања — а свако од њих почеше неким подмуклим инстинктом да избегавају — најпосле показаше ово што следује:

„Они су римокатолички Хришћани, јадни сиромаси Хришћани! Кроз четири стотине година њихови су очеви служили султанима као верни поданици; они су служили у свима султановим ратовима, а за то им Турци никада не искаху харача, нити их мешаше са шизматицима Хришћанима под гадним именом ђаура. Али ове године, авај, авај, Турци почеше да им досађују иштући харач!“ Како поменусмо напред харач, који се сматрао од пре као такса, којом је неверник откупљивао своју главу у последње је време добио име таксе, која се узима од оних што су ослобођени од војене службе. Па с тога ми запитасмо, да ли ови сиромаси римокатолици још служе као пре у султановим ратовима? Е знате, баш се не може казати да служимо. Лане су биле у томе неке сметње. За време црногорског рата кнез Миридитски и римо-католички владика били су разнога мишлења, па се обојица не слагаше ни с разним мањим главарима, да ли да латински Хришћани иду противу Црногораца или не. Услед ове неизвесности понеки римо-католички Албанесци служише противу Црногораца, а неки остадоше код куће.

„А како су радили пешски Албанези?“

„Они из вароши нехтедоше, али они из околине отидоше да

се бију. Па прави ужас и јест у томе што ове године ишту харач и од једних и од других.“

„Па добро“, рекосмо, „по самом вашем казивању ваши су стари начинили славан уговор с Мухамеданцем, и ви сте се њиме користили пуно четири стотине година. Све што можемо казати о овој ствари, то је да Енглези мало симпатије имају према онима, који се заклањају на рачун своје браће у невољи, и да ми више поштујемо оне са којима велите, да вас Турци никада мешали нису, то јест оне Хришћане који плаћају харач и трпе да се називљу ђаурима, али који не служе противу хришћанске ствари.“

Латини се згледаше па као да хтедоше отпочети дугачку неку причу, али се ми опростисмо с њима. Излазећи из одаје они се још једном окренуше да запитају хоћемо ли доћи да им походимо цркву у Пећи, и ми обећасмо да ћемо доћи сутра дан.

Ми смо оставиле за на последак депутацију једну, која је прва дошла била па чекала да пред нас изађе; кад ми устадосмо чланови њезини сећаху пред нашим вратима и рекоше, да су нам донеле живу пастрмку из Бистрице. Депутацију су ову чиниле три жене. Прва наша реч коју на њих управисмо беше: „Познајете ли учитељку Катарину Симићку?“ Њима се лице развесели, па нам у глас рекоше, да је она међу њима.

Како је Катарина једна од најзнаменитијих личности с којима се у Турској упознасмо, и најчеститија женска, коју ми ма где знамо: то ћемо овде описати како изгледа и каква јој је прошлост. Она је жена у средњим годинама, повисока, с бледим тихим лицем и за чудо благородним изразом. У ње нема ништа светињичкога, а још мање чега што би наличило на улагивање и подличење; али увек разборита и мирна, и важност њезинога утицаја одмах се осети чим она пред човека изађе. Причаше нам да је научила читати у попе — или у њезинога мужа или мужа њезине сестре то нешто не могосмо разабрати. Она постаде удовица и њезино јединче умре. Тада, да кажемо њезиним речма, „не имајући моје рођене деце да их негујем, ја почех да обучавам децу других. Најпосле дође нам владика из Призрена. Он случајно разумеваше српски, па ми рече: „би ли волела да будеш калуђерица, да се одречеш света, и да се посветиш Богу?“ Ја рекох: „а ако постанем калуђерица, да ли могу онда обучавати децу?“ Он рече: „да богме да можеш, па још и боље но сада.“ Тако ја постадох калуђерица, и што

—

он рече то се обистини. Као калуђерица добих важности, људи стадоше да ме слушају и послаше ми децу своју, а придружише ми се још и друге жене. После неког времена дође нам добри Александар Хилфердинг, а кад се поврати кући својој он побуди друштво једно Хришћана у Русији, да нам годишње шаљу помоћ неку, а он нам сам посла доста књига.“

Ми запитасмо Катарину, како је успела да јој девојчице долазе у школу кроз улице, кад се то показала на толиким другим местима, тако велика сметња. Она одговори да је с почетка доиста ишло тешко; незгода се могла савладати само тиме што су се тврдо решили, да се пре са свачим другим боре но да напусте добру ствар, уздајући се да ће им Бог најпосле помоћи. Наравно Арнаути су чинили све што год могаше само да је смету у подузећу, два пута су упали у њезину школу, па покупили све ствари што у њој нађоше; него по срећи школа јој је тако сиромашна да их не мами много.

Жене нас тада стадоше молити да дођемо те походимо школу, јер ће то мало охрабити општину њихову, а одвратити Арнауте да им не досађују. Оне су дошле амо да нас за то заиоле јер у вароши, у Пећи, тешко би им било да о томе разговарају с нама, а да их ко год не чује. За цело ми још не можемо ни знати како је стање у Пећи. Арнаути терају своју силу тако далеко, да се бацају камењем на пратњу каквог упокојеног Хришћанина, а на мртваца набацују прашине и ђубрета.

На ове речи једна од жена на један пут бризну плакати, па нам се баци пред ноге, и јецајући исприча нам шта је дошла да нас моли. „Њезина је фамилија допала невоље са несреће која је снашла једнога од чланова српске општине. Невоља се та отпочела још зимус, кад једној Српкињи беше једне ноћи нешто јако позлило. Старешина кућни изађе да потражи помоћи, па један Арнаутин, који му беше киван, опази га и уби.“

Хришћани пећски познавајући убицу у зао га час тужише кајмакаму, а на то Арнаути ухватише једног Хришћанина, па га оптужише да је он, а не Арнаутин кривац. Почем хришћанско сведочанство не вреди ништа према сведочанству мусломанинову, то и за Србина онога не беше спасења. Кајмакам га баци у тамницу. Читави месеци прођоше један за другим, а он још једнако у тамници, — он хранитељ своје фамилије. Ко да се стара за његову децу и жену? Најпосле Арнаути убише и самог кајмакама — цео меџлис одведоше у Призрен да му

паша суди; па тамо одведоше и све апсенике из пећске тамнице; и човека за убијство лажно оптуженога одвукоше с осталима, али га не поврнуше; ту не давно његова је мати ишла у Призрен да покуша не би ли га могла бар само видети.“ На овоме месту у своме казивању глас се сиротице сав изгуби у јецању. Ми погледасмо у Катарину, а она по источњачки помрда главом потврђујући и рече: „Тако је!“ Она не плакаше, лице јој беше озбиљно. Жена се она опет сад прибра па рече: „Ви госпође сад идете у Призрен, па хоћете ли рећи коју добру реч за сиромаха Србина?“ Ми и саме бесмо јако ожалошћене па рекосмо Катарини, „Немојте пуштати да ови јадни људи мисле, да ми имамо некаква утицаја у турске власти; оне су обвезане да нам буду на руци у нашем путовању и да се постарају за нашу сигурност, али то је све. Нама је жао што слушамо да сте у невољи, и овај жалосни случај саопштићемо првоме конзулу с којим се састанемо и изнећемо га на јавност у нашој земљи. Више шта нисмо у стању чинити.“ Катарина понови ово оној другој жени, па још додаде: „Они су нам пријатељи они нас не ће заборавити, па ће о нашим невољама причати своме народу.“ А жена она одговори: „Ми не знамо ко сте ви, али од како се прочуло да ћете доћи, Арнаути не смедоше више да се мешају у наше ствари — ућутали се шћућурили се па седе овако“, и она показујући прекрсти руке на прса. „Е“, прихвати Катарина, „то је оно што они увек чине кад какав конзул долази; али се после накнаде за то, киње нас муче нас и узвикују, „немојте да мислите да вам је земан дошао.“ У том нам тренутку донесоше ручак, па се с тога жене ове с нама опростише са жељом да се сутра у српској школи видимо. Кад изађоше напоље ми одосмо к прозору да видимо како одлазе у варош. Оне се две погнуле беху за Катарином, која смерно, али сигурним и постојаним кораком напред корачаше.

Чињаше се као да је начин на који ми примисмо походе улио калуђерима поверења у наше добре намере, јер они послаше да нам кажу, како се надају да ћемо хтети да походимо њихову цркву, „и они имају да покажу ствари онако старих и занимљивих као год и Дечани.“ Додадоше још и молбу да дођемо ако хоћемо одмах пре него се Мусломани из Пећи врате да нас отпрате у Пећ. На нашу несрећу, управ кад хтедосмо проћи кроз дворану, ко ће да нас сретне, а оно наш нежељени

јучерашњи арнаутски каваљер. Ми га замолисмо да изволи отићи горе уз степеницу, па да се посади и одмори, а нашега каваза остависмо да чува стражу код њега; али само прост појав његов беше довољан да и игумна и сву његову браћу баци у страх и ужас, па тако не видесмо многе драгоцености, а нарочито свако обавешћивање пресуши сасвим у извору своме. Једва нам смедоше допустити да погледамо мошти једнога светитеља, а само за то не смедоше, што је на прстима његовим било нешто разног прстења; и кад запитасмо имају ли какви стари рукописи и драгоцености да су се спасли од пропасти, онда један калуђер који изгледаше разборитији но остали уштеди игумновој савести један излишан терет од неистинитога „Нема", рекавши нам отворено да почем су Мусломани у монастиру, то не смеду да извлаче драгоцености из њихових скривалишта. Нити им ми могосмо за зло узети ову преосторожност. Некада велико благо њихове цркве први пут поробише два Грка калуђера, који пре него ће се српска патријаршија укинути, беху послати из Цариграда да покупе све што могу и што вреди, па да у Цариград на продају донесу. Позније је више драгоцености однесено на Цетиње. Ако су калуђери које у патријаршији видесмо од буди какве користи народу, то је поглавито као чувари народних старих успомена; па би доиста била кривица кад би, само да задовоље радозналост путникову, излагали опасности сигурност по некога крста или пехара који су некада припадали патријарсима и краљевима.

Да се вратимо к нашем испитивању саме цркве. Један зид који потиче кроз дворану монастирску одваја за се цркву и донекле је као сакрива; само тек кад се унутра уђе опажамо тек по нешто, што нас подсећа да стојимо у поштовања достојној патријаршији пећској. Првобитну цркву, коју је у тринајестом веку подигао архијепископ Арсеније, који дође иза Саве, беху Турци разорили. Садашња је зграда из шестнајестога века, кад је вештина у Србији јако опала била, нарочито кад се сравни с оним што се радило у дане слободе. Тако, црква је ова мање лепа и у форми својој и у фрескама, но неке друге; али је с друге стране богатија у успоменама и гробовима старих.

На централној згради и на свакој крилној капели њезиној стоји по једно кубе; гледана споља ова три кубета у једноме реду изгледају доста тромо и безукусно. Него опет, њихови

прозори пуштају ефективну и за исток необичну пуноћу светлости у унутрашњост цркве; у оним двема крилним капелама прозори имају бојадисана стакла, што је ретност по српским црквама.

Изнад северних врата нартекса има један натпис, који казује како је црква обновљена. Ту пише како је „трудом и усрдном бригом пречаснога и благословенога архијепископа и патријарха Макарија обновљен овај свети престо свих српских земаља, западнога приморја и северних крајева у год. 1562.“

Лађа је како споменусмо добро осветљена и велика, али сниска према дужини својој. Пуна је споменика међу којима су најлепши мраморни гроб Арсенија и патријарха Јоаникија. Од светиња показаше нам тело архијепископа Никодима и главе пет тако названих увенчаних мученика, које је последње донео амо из Трнове Архијепископ Арсеније, а на сву прилику биле су један саставни део збирке што је донесе св. Сава са истока. Један од најзанимљивијих предмета у цркви јесте престо српских патријарха од белога мрамора; стоји с десну страну олтара.

У северној је капели гроб св. Саве четвртога и патријарха св. Спиридона, али иначе ништа што би нањ пажњу привукло. У јужној капели нађосмо једну чудотворну икону мајке божје, окићену повећом огрлицом од златних новаца. Ту видесмо и митру архиепископа Никанора, брижљиво чувану под стаклом и патријархову палицу једну о којој рекоше да је врло стара а на којој има натпис неки нешто од грчких слова а нешто од слова тајанствених — бар се тако учинише калуђерима и нама самима. У овој је капели главни гроб архијепископа једног кога зову светим Данилом. На зиду више гроба има једно фреско које представља свеца заједно с његовим патроном пророком Данилом. Овај нам живопис показаше као оригинални рад једног од становника монастирских.

Пре него што остависмо цркву запитасмо најпре свештеника да ли нам знају што казати о тако названоме Јеринином граду и оним ћелијцама у стени што их уз пут видесмо. Они знадоше, или бар рекоше да мало знају и о једноме и о другоме, па нас упутише на околину Дечанску где имају још занимљивије испоснице и осим тога упутише нас на дела хилфердингова где има опис њихов. Ми не могосмо наћи никаквих појединости у српскоме преводу његових дела, па би боље било да су нас упу-

тили на Катарину, која је најплоднији извор за обавештавања о каквим предметима. Кад изађосмо кроз јужна врата опазисмо да је унутрашња ограда сва пуна људи а нарочито деце; али врата кроз која се иде у спољашњу дворану беху отворена и кроз њих се светљаше црвено руво арнаутско. Између Арнаутина и улазнице стојаше наш каваз, и ни један од њих не смеде баш сасвим прекорачити нашу наредбу те да би ушао унутра; али држање нашега момка који се издигао био на прсте, издужио врат па упрьо очи, беше више срачунато да он сам намири своју радозналост, него да уздржи навалу свога земљака.

Од патријаршије па до Пећи једва да има једну четврт часа на коњу. Наш пут беше пун начичкан децом које се лепо чисто премда грубо руво састојало од једне беле кошуље и напрштњака поврх ње, и који се тако прекршташе по прсима да добро заклањаше животне органе док ноге остављаше слободнима. То су била хришћанска деца а не показиваше ни мало оне насртљивости коју показаше млади Арнаути у Вучитрну; него опет за то имадосмо доста труда да спречимо наше стражаре да их не растерају. Једно мало красно дете измаче се испред заптија, отрча испред нас па нас дочека код коџа-башине куће. За тим дођоше на ред Српкиње, јер Катарина хтеде да начини прилику ову сасвим свечаном, па је целу своју школу извела на зелено једно поље изван вароши. Красне девојчице зажарене здрављем и раздраженошћу лепо шчешљане и обучене у своје празнично руво. На челу њихових белих и црвених редова стојаде су чудновате у сиво руво одевене слике калуђерице и њезиних помоћница.

С овог милог призора пажња нам се окрену да гледамо како да избегнемо црвоточне мостове, да не заглибимо у какву баретину, да не оклизнемо и не спотакнемо преко грдобног оног камења по улицама, све то уз остале достојанствене пригоде које су обичне кад се улази у турску варош какву, а још нарочито кад се улази у варош Пећ које улице служе у правоме смислу као канали за воду.[1]

Заустависмо се пред вратима једне високим зидом ограђене дворане, и ту нас дочека српски коџа-баша. Пут нам беше преко једне степенице, кроз чардак, па у собу једну која гледаше у башту а од улице беше заклоњена високим баштенским

[1] Види опис Пећи од Хилфердинга. Он вели да у њојзи има 4000 мусломанских и 800 хришћанских кућа. —

зидом. Сведочанство ваљаног газдинства указа нам се овде у лепим простиркама и подглавњацима; овде дођоше да се с нама поздраве и женскиње. Једна од ових, снаха домаћинова, беше права лепота и сама собом и ношивом својим. Њезин гибак стас, нешто мало виши од средњега, беше заокругласт као у какве класичне статује; црте јој беху врло нежне, а лице тако бело и румено да не могосмо а да у ономе црнилу обрва и косе не подозревамо вештачки намет боје. Хаљину је имала од онога као скоруп бледо-жућкастог свиленог газа који се израђује за турске шарваре; пространи рукави беху отворени а пуни скути беху прибрани уза сваки лакат. По врх ове хаљине носила је она дугачку горњу хаљину беа рукава, од црвене чохе па златом извежену. На глави и око врата носила је низове од дуката и бисера нанизаног на конац од црвене свиле; а од острагу са главе спушташе јој се вео од најблеђег жутог газа, који за чудо красно доликоваше њезиној као гавран црној коси. Овај намештај женски у целини својој беше најукуснији који ми у Турској видесмо, није био сиротињски а опет не беше ни претрпан. И у Призрену виделе смо саставне делове његове у намештају двеју турских госпођа, али тада провидни бели газ не беше кадар ни да накити ни да сакрије читав један свет дебљине. И у Скадру смо виделе оваку доњу и горњу хаљину али испод и изнад њих читав низ напршњака, а да и не говоримо о широкој кецељи која иђаше од прсију па до колена.

Осим младе никоја друга жена није била особито обучена, али и оне постарије љубазно и пријатно изгледаше, што је прави изузетак у Турској где је правило да је лепота тако названа „du diable.“ Нигде у овим крајевима не опазисмо да су жене које већ пређу прву младост тако окретне и свеже, тако лепог састава телесног и таког израза финог као што то нађосмо у Српкиња у Пећи. Томе појаву мислимо да ће бити узроци у овоме. Њихова словенска крв још се није помешала са јужном црножучношћу, њихови хришћански обичаји чувају их од угојености која је последица леновања по харемима, а опет нужда да носе јашмак, јер распустност Арнаута неда ни немусломанским женама да друкчије на улицу изађу, брани их од сунца и ветра што потамњује лепоту и Србији и Црној Гори.

На један пут наша домаћица и њезине гошће скочише на ноге па утекоше: мудир и бимбаша долажаше нам на походу. Онај први, један арнаутски бег из Призрена, показа се као

аристократско створење у беломе европском руву; онај је други био Османлија, па се сав запурио у тесној турској униформи. Мудир је служио под енглеском командом у Кримскоме рату па и он и један страни баши-бозук који позније дође да нас види, ватрено говораше о својим официрима, и о својој „редовној плати.“ Ми га запитамо да ли је енглески заповедник допуштао да баши-бозуци плене села као што то раде баши-бозуци у турској служби. „Боже сахрани повиче он, и енглески командир бацаше у гвожђе оне који би пленили што; мимогред да кажемо ове је судбине допало и једно високо лице с којим сте се ви ту не давно састајали као са мудиром од Приштине.“ Ми изјависмо како се ми надамо да ће добар пример говорника добро порадити на његове земљаке, а у одговор на ово они нам потврдише све оно што смо дотле биле слушале о непоправљивости пећских бегова. Примедба: — Дајте само да Турчин спази или бар уобрази да се ви њему лично обраћате за то што га тобож сматрате за просвећенија и образованија но што су остала браћа његова, па ће вам често он сам узети да прича из живота дела, које можда не би ни веровали да вам их је раја причала.

Има једна ситница скопчана, с овом походом, која нам се чини доста карактеристична. Кад смо дошле биле, кафом нас је послужила лепа снаха домаћинова, и то послужи нас шољицама у сребрним зарфовима, на које нам домаћица обрати пажњу нашу пуна поноса. Кад Турци дођоше, опет се изнесе кафа, али је сад редом послужи стара једна жена и то са простим шољицама да простије већ не могу ни бити.

Сутра дан дође нам од мудира порука да дођемо те походимо арнаутску женску школу; а ваљало нам је још походити и латинску цркву и две школе српске.

Прво отидосмо у српску мушку школу. Нађосмо да је соба врло малена и сниска, али добро напуњена ђацима. Дочекаше нас певајући удесивши песму на врло висок глас а у исто време удараше у неке плоче од метала што звечаше као звонцад. Овака вика и звека не могаше се сносити, па опет се не заврши пре него што ми у тешкој муци не подигосмо очи на учитеља који разумеде шта хоћемо па викну деци „доста.“ Школске књиге којима се служаху беху као обично из Београда, али нађосмо да је истина што нам попадија у Вучитрну рече како немају мапа, па жалисмо што не могосмо имати задовољства да им их

дамо. Него опет кад им рекосмо да ће им их попа Данча кад први пут у Пећ дође, донети, сви у глас повикаше да су онда у добрим и сигурним рукама.

Катаринина школа беше још простија но и ова мушка, јер Арнаути не трпе никакву раскош и лепоту. Двадесет и седам девојчица знадоше да читају српски и старо-словенски и нешто мало да пишу. Катарина рече „то је све што смо ми у стању да их научимо, али оне кад већ једном узмогу читати нека после уче саме.“ Обрадова се кад јој рекосмо да смо донеле нешто књига, јер није имала других до оних што им Хилфердинг из Русије посла. Из школске собе одведоше нас у собу катаринину и ту нас представише одраслијим ученицама и њиховим матерама. Женске су ове носиле сури огртач један с рукавима, управо као некаку калуђерску мантију; јер премда осим саме Катарине нису биле калуђерице опет су се све биле одале на самачки живот али тако што га проводише чинећи добра дела, учећи омладину и молећи се Богу. Ми смо знале биле једну општину која је тражила била учитељку Словенкињу, па питасмо под којим би условима која од ових девојака хтела да се прими тога посла; па што овом приликом дознасмо то ћемо изложити овде да би могло послужити свакоме оном коме би се у жељи његовој да унапреди женске школе по Турској на пут иставила тегоба наћи учитељку. Главна је сметња у томе што треба велика плата па да женска која се успитала у неком цивилизованом месту хоће да се закопа у ове дивље крајеве. Једна цинцарска учитељка у Маћедонији прима 120 дукага годишње плате а уз то има и стан, а за ово има сваком детету да поклони онолико пажње колико је могућно да је даде учитељка која има повише ученица. После ту долази и тежња за удомлењем која одводи учитељку од њезинога посла чим стече нешто мало мираза, па с тога бива да се често у уговору са учитељком странкињом уговара од прилике ово: — „Учитељка нека станује у — конзулату, и нека никада не излази сама да хода, јер се иначе нико у нашој земљи њоме оженити не ће.“ Сад, све би се ово избегло са катарининим ученицама, које и не мисле да се удају, и које обучавају децу из једине жеље да чине Богу угодно дело. Него опет не беше тако лако да се ствар уреди. Ни једна пећска девојка, па и у старости од двадесет и седам година не хтеде се никуда ни маћи без своје матере, а опет већина матера не хтедоше се маћи из свог зави-

чаја. За то, почем неписмена сродница не може ни помагати да се деца обучавају, то би издржавање њезино био изванредан терет који опет свака општина не би била вољна да плаћа. У катарининој је соби била само једна девојка које је мати била слободна да иде, али нас она не задовољаваше, јер изгледаше некако болешљива, сањива и плашљива. С друге стране наши погледи беху упрти на катаринину помоћницу, дивну једну девојку, којој беше име Петра, веселу, разбориту, одрешну и у које радњи и понашању опазисмо ону брзину која не прави шум али потпуно изврши чега се лати. Катарина најпре рече да Петра не може нипако остављати своју фамилију; али ми јој представисмо како треба имати и окретности и слободе те да се школа подигне и унапреди, и како би се Петра могла вратити кући пошто један пут само подигне и утврди школу оставивши је другоме ком, па на то добра жена пристаде на то и рече да ће то предложити коца баши. Овај даде свога одобрења и утврди да плата буде 2000 гроша. О томе што ће изгубити Петрине услуге, о опасностима и тегобама пута, о самохраности девојкиној у страноме месту, о свему томе Катарина не спомену ни речи. После дужег путовања по земљи харема чисто је не могућно описати како оживљавајући дејствује разговор и саобраћај са женом које је дух тако пригрлио мисао о само-пожртвовању за добро свију.

У Катарининој кући видесмо једну Црногорку, која је дошла у Пећ кроз Подгорицу и долину Морачу. Не давно је ту била и једна калуђерица из црногорскога монастира Острога; па о њој причаше ово: — кнегиња Даринка огледаше, да се њоме послужи као учитељком за девојчице, али она као да је већма волела да прави чудеса, па јој с тога кнез рече, како се нада да ће једнога дана имати више калуђерица у Острогу, али за сада није добро да она сама једна женска глава ту остаје, па је боље да иде у Пећ. Амо она и дође и оста ту док год Арнаути не зачуше за њу и почеше да распитују да ли она није сестра црногорскога кнеза. На ово је српска општина опет оправи на пут, па најпосле она нађе приступа у бугарских калуђерица у Самокову. Ово потуцање острошке калуђерице послужило је да се рашири добар глас о кнезу и кнегињи црногорској, па кад позније стиже у Пећ глас да је Данило убијен, народ га јако жаљаше. Ми смо имале уз нас једну фотографију кнегиње Даринке. Катарина је с таком жудношћу и

с толиким осећањем гледаше какво је странцу тешко и замислити, па на послетку промуца, „Сад сам јој видела слику, ох, кад бих могла да говорим с њоме лице у лице!“

У Пећи су нас Црногорци задужили давши нам средство једно којим се борисмо противу узбуњивог обичаја, који чинише многи од наших љубазних походника. Као оно ђаци у школи Грачаници, тако и овде оне савршено падаше на земљу пред нас и љубљаше нас у руке и у скуте. Ми се мучасмо да им покажемо како тако што није достојно Хришћана, који су сви браћа, али узалуд. С тога се присетисмо, па запитасмо, да ли тако као оне Црногорци раде? Све у један глас повикаше, „Не, не, Црногорац дигне главу“ — истинит и потпуни опис лавовскога понашања брђанина.

За овим одосмо да походимо латинску цркву. Она беше малена, али нова новцата. Кров се подизаше некако чудновато заоштрљен, и повисока једна преграда од степенице олтарске па до црквених врата одвајаше мушкиње и женскиње. Књиге су биле из Рима, молитве су у њима биле штампане у два језика у латинскоме на једној и у албанскоме на другој страни; ове последње штампане су римским словима са додатим знацима за нарочите албанеске гласове. Свештеник ношаше црквену кошуљицу поврх свога обичног рува; он говораше талијански и изгледаше разборитији но калуђери у патријаршији, али мање разборит но попови у Вучитрну и Новом Пазару. Он нам рече да у Пећи нема више до 15—20 кућа латинских, а у целој парохији има их једно 100 до 200; школе немају. Упитасмо га да ли Турци поступају боље с Латинима но са Србима. Он рече, да су тако радили до скора у колико су Латини давали војнике у рату, али сад су Турци почели и од њих да траже харача. Ако Латини усплаћају харач то ће и њих почети да зову „Каурима“ као и остале Хришћане, име које се овуда Хришћанима придева не толико као неверницима колико као платиоцима порезе, или управо Арнаути га просто сматрају као израз презирања. Он, попа, не знађаше како ће *то* народ сносити. Ово рече, он са врло ожалошћеним лицем, али некако ми не могосмо увидети да је то била нека ствар за сажалење. Или Латини не хтедоше да дуже држе свој стари уговор са султаном, а тада не имадоше право да се туже што и он са своје стране не ће да држи што им је обећао; или, да би осигурали себе од гањана, они су сада били готови да помогну Турцима да газе њихову

осталу браћу Хришћане, а у томе случају не имадоше никаква права на симпатију ма кога који се Хришћанином зове.

У томе и сунце јако припече па се ми вратимо у наш стан, готово полу мртве. Код куће затекосмо неколике калуђере из Дечана који дођоше по нас, па они навалише да се одмах кренемо, јер је друм кад замркне несигуран. Али ми ту замолисмо да нас извине; више но од хајдука нас беше страх од грознице, а за цело би грозницу навукле да смо се и даље излагале сунчаној припеци. На то калуђери пристадоше да иду испред нас и да нас чекају на међи свога земљишта, али опраштајући се с нама замолише нас топло да не доводимо собом Турке у Дечане.

После ручка дуго се разговарасмо с Катарином која знаде много о народу и земљи у околини. Али кад све већ беше готово за полазак, коџа баша уђе у собу оправи из ње на поље жену своју и све остале осим Катарине. За тим се посади па окренувши се нама рече свечано: „Ја не знам ваш завичај ни вашу фамилију, не знам јесте ли нам пријатељи или нисте, да ли се на вас ослонити можемо, да ли смем пред вама слободно говорити или не.“ Ми не хтедосмо да му дајемо уверавања, па ништа не одговорисмо те тако наста ћутање. За тим он на један пут узвикну: „Хоћу да говорим. Ми трпимо овде што никоји језик не може исказати, што месо и крв већ дуже не могу да издрже; наш живот и имање, наше жене и наша деца сасвим су на милости једној чети разбојника. Наши мудири и мецлиси, наше судије и полиција, све су то лопови, злочинци и крвопије. Ако се нађе један међу њима, који би хтео да се бољи покаже но остали, ако је рад да ма и само мало правичан буде, одмах дружина скочи њаљ па га убије. Ви сте чуле шта је било с несрећним кајмакамом?“

„Па је ли кајмакам био добар човек?“ „Добар и рђав. Шта друго да кажем? Није био добар како би требало да је, али је за њих и сувише добар био. Они одлучише да га уклоне с пута, па већ знате шта је било?“

„А какав је човек овај нови мудир?“

„Он је овде тек неколико дана. Ја га још не познајем, па не ћу да говорим ни о коме ни добро ни зло док га не познам. Али то знам, он или мора бити онакав какви су и остали, или не може овде дуго остати.“

„Какав је човек онај што нас кроз планине допрати? Чуле смо да је син неког силног бега?“ Коџа баша заћута.

„Желите ли да знате ко је он? Његов је отац заиста бег! И он и отац његов то вам је измет земаљски, дрождина људска. разбојници над разбојницима и неваљаљци над неваљаљцима. Свака пара у њиховој кеси плен је, свака прња на њиховим леђима плен је, плен од људи који се муче и раде, плен од сиротиње. Јесте ли му запазили рукаве — оне дуге беле свилене рукаве — он их је здерао с рамена које су их откале. Госпође, ја нисам фанатик. Ја сам био у слободној Србији. Ја сам слушао како образовани људи говоре. Ја знам да човек није рђав *с тога* што је ове или оне вере. Ја пристајем да Мусломанин има своју џамију, да Јеврејин има своју — (како ти оно велиш Катарино?). Али човек какав је онај о коме говорим, рђав је човек; он гази, он пљује на оно што ја држим да је свето. Који закон то хоће да ја стојим ту без обране, па да само гледам што он чини?“

Ми се окренусмо Катарини па рекосмо: „Не рекосте ли ви да би нов мудир могао држати Арнауте у реду кад би имао уза се редовну војску?“

Она рече коџа баши као умирујући га: „Зар ниси чуо да је мудир довео собом нешто низама?“

Ми настависмо: „Зар се не очекује да више њих конзула доћу у Призрен?“ А она опет њему рече: „Ти знаш да се говори да ће у Призрен доћи руски конзул.“

Србин коџа баша подиже се са дивана па говораше озбиљно и разговетно: „Низами су бољи од баши-бозука — с почетка; али у месту какво је ово ја сам их већ виђао да постају као год што су и остали. Конзул који би могао Хришћане заклонити, добро би нам дошао; али конзули, какве сам ја виђао у Призрену, немају ни мало снаге, па не могу ништа ни учинити. Ја не велим да се ствари не могу на боље окренути, али ја велим да ако се ствари сасвим не преокрену ми Срби морамо радити као наши стари — морамо *одлазити!*“ Он отвори врата па изађе на поље.

Калуђерица и ми само се згледасмо. Па онда ми је дохватисмо за руке и рекосмо: Катарино, ви их не ћете пустити да одлазе! Кад сте толике стотине година издржали, зар сад да остављате патријаршију Арнаутима на милост и немилост? Катарино „ви ваља да им покажете, нека увиде да боља времена мора да су близу.“ Она одговори мирно, „од последњега рата ми смо сасвим одвојени од Србије; времена не постају боља већ гора.“

ГЛАВА XXVII.

ИЗ ПЕЋИ У ДЕЧАНЕ.

Један Арнаутин у црвено одевен са својим баши-бозуцима, је дан низамски Јусбаша са шест коњаника који носише заставе, грађани на коњу, међу којима угледасмо латинскога старешину и српскога попа, то нам беше пратња из Пећи. Заустависмо се пред девојачком мухамеданском школом. Један стражар са турбаном отвори нам врата у баштенскоме зиду а кад уђосмо већ унутра сваку од нас дохвати по једна хоџа (учитељка) или боље да кажемо по једна харпија. Загрлише нас, повукоше нас и одведоше кроз авлију у кућу и најпосле посадише нас на снизак један диван у куту мале и запарне собе пуне пунцате жена. Харпије почеше да кидају с нас наше јахачко руво и расхлађиваше нас махалицама: прва је била необично дебела и црвена у лицу; другу смо и заборавиле; али трећа сувоњава и с лицем као каква птица грабљивица, имађаше на глави бледозелени вео. Подигле су ужасну вику, па између њихових узвика могосмо разликовати само „Јесте ли мухамеданке? Јесте ли мухамеданке?“ С почетка не знајући какве последице још доћи могу ми не хтедосмо ни узети на ум ово питање; али доведене већ до очајања њиховим учтивостима, ми најпосле повикнусмо: „Не; ми смо Хришћанке.“ Ове речи подејствоваше као право чудо. Три „хоџе“ тргоше се натраг, остала се гомила пови по њима, па и сами се гласови изменише и оборише; користећи се овим резултатом ми стадосмо посматрати она лица које у овој школској соби затекосмо. Осим две три усплахирене девојчице, остале све беху већ одрасле девојке, а многе су већ претуриле биле цветно доба младости; очевидно беше то скуп Арнауткиња из Пећи. Усред свакојаког шаренога ношива угледасмо и сури огртач и лорфасто лице жене једне из Вучитрна. Ми их сад српски упитасмо да ли ће бити тако добре да нам покажу књиге из којих уче. На то опет главне харпије изађоше

из гомиле. „Шта хоћете? Сад ће доћи кафа!“ У један пут зачусмо један глас иза нас, па опазисмо на пољу на сниском прозору жену једну која држаше детенце једно и која преко наших рамена погледаше у собу. Она говораше српски па рече: „Ви желите да вам оне читају, је ли?“ Па онда подигнувши глас свој викну унутра у собу: „Оне хоће да учите — учите велим вам.“ Општа узрујаност и забуна, свака од друштва говори по нешто друго. „Шта хоћете?“ „Књиге“, „Кафу“, „Учити.“ У овом тренутку, она гојазна хоџа прегну се преко нас па у гостољубивој намери узеде грепсти прстима и трести прашину из јастука што беху иза нас а пуни мољаца. Гушећи се у прашини ми скочисмо на ноге, па с оноликом учтивошћу колика беше могућна у овакој кризи, протуривасмо се и отварасмо себи пута кроз она створења што се беху повађала по споду. На вратима сусретосмо кафу, али почем је скувана била од како дознаше за наше ђаурство, то је ми само додирнусмо уснама. Онај стражар у турбану смејаше се од срца гледајући како изгледасмо намучене, па се пожури да нам врата отвори. Кад један пут већ изађосмо на поље онда у црвено одевени Арнаутин, Јусбаша, низами, Срби и Латини — сви нам они изгледаше као прави свеци и анђели према оној гомили у школи.

Патријаршија пећска и монастир високи Дечани стоје једно три сахата једно од другог, а обадвоје леже на тачци где мала једна речица по имену Бистрица прелази из планинског кланца у равницу. Варош Пећ стоји на углу између брда Пеклена и Копаоника; први онај на врху ланца који се протеже до Митровице, а последњи онај који се састаје са албанеском Короницом. Од овога угла па до подножја Шар планине, протеже се плодна равница Метохија, коју од Косова дели један снизак ланац ниских брда; на југо-западноме крају њезином стоји Призрен а на северо-западној Пећ и Дечани.

Пут нам је ишао дуж основе Копаоника — дуж једнога шумом застртог ланца, који избијаше у високе фантастичне врхове; час заошиљене као какав обелиск час изрезане као просечан на каквом граду. Испод сивих врхова планина развија смарагдово зеленило какво крајеви ови ретко где имају; испод шуме се пустиле паше и поља, овде и онде прошарана шумицама и пластовима мириснога зеленога сена. Било је вече, па се цела околина, лепа по разноврсној и раскошној лепоти запада, чисто купала у зрацима источнога сунца на заходу.

Нити је слика ова оскудевала у нужним допунама; само уместо трпељивих волова и посленика који се кући враћају, ми имадосмо пред нама заставе коњаничке, добре ватрене коње, златно и црвено руво Арнаутиново и његову дугу пушку. Овака војничка знамења изведоше нам пред очи једну другу коњаничку чету која се пре пет стотина година могла видети како пролази овим путем између Пећи и Дечана. Представисмо себи краља Уроша како се при заходу сунца враћа са надгледања како напредује зидање оне лепе „задужбине", које је име дошло и потомству с његовим уплетено. Краљевски светац изгледа уморан и опет благ, као много-искушавани човек коме је смрт близу; заиста је он био благ и великодушан краљ, и његова нејасна и поштована слика, још је једнако мила народу. Али у његовој свити јаше она властела широких плећа и соколових очију, које тип још живи у бегу босанскоме и у слободноме Црногорцу. Добро мора да су изгледали ови племићи српски у мушкоме достојанству, у понашању и у руву и оружју своме, кад сва толика сјајност источних говорника није могла да их укине с народних очију, и векови стране туђинске владе нису довели народ српски да се за појам господства служи речју освојникова језика.

Ми смо већ спомињали факт да је равница метохијска лежећи као што је у старо доба доиста и лежала између великих монастира Пећских, Призренских и Дечана, добила име своје отуда што је већином црквена земља (*μετόχια*). Од како се Срби иселише, а Арнаути са планина сиђоше, последњи је још у старо доба назваше Дукађином. Ова два имена показују каква се промена извршила с овом некада срећном земљом. Од свију разбојничких гнезда где подли разбојник из заседе пуца на вредног, а безоружаног човека, ниједно се није тако на глас изнело као северни крај Дукађина, и овде централна власт портина не може да сачува ни онај спољашњи изглед реда, којим се понекад кречи гробница слободе. Јер није само у опасности живот и имање раје, сељанина, трговца и путника; Арнаути хоће усред дана да убију и намеснике султанове, које прате султанови низами, само ако намисле да предузму наплаћивати порезу и од Мусломана. Не далеко од пута којим ми пролажасмо злосрећнога је кајмакама како неки говораше постигла судбина његова. На путу из једнога села у друго подижући порезу, неко обори ватру нањ иза једне заседе, а он

познавајући добро карактер својих нападача не хтеде допустити да низами ударе на џбуње одакле ватра дође па да убијце гоне. Премда није убијен као што се у први мах мислило, он беше опасно рањен; у Пећ се не хтеде повратити, већ га на носилима однесоше у Призрен.

Почем су такве успомене биле скопчане с овим путем, то се ми не чудисмо ни мало кад се пролазећи кроз једну честу, наша пратња раздвоји у три гомиле, једна отиде у напред, једна иђаше за нама, а једна тумараше не би ли како на другу страну одбили пушке заседе какве.

Више но на половини пута између Пећи и Дечана ми наиђосмо на подигумана монастирског, који нас са својим људма чекаше. Прва им је брига била да нас подсете на обећање наше, да отпустимо — Турке. Ми с тога позвасмо к себи две старешине пратилачке, захвалисмо им што нас допратише довде и замолисмо их да се поврате кући. Они просто одговорише: „Позно је; а осим тога коњи не могу сад ићи у Пећ пре него се одморе.“ Ал' хаџи Кирил рече да је то тек само изговор: кад им је могућно да јаше у Дечане могућно ће им бити и да се врате у Пећ, јер је даљина и на једну и на другу страну једнака. Он се надаше да ћемо ми остати при нашој жељи и очевидно нешто се узнемири. Положај беше незгодан кад случајно кроз шуму опазисмо једно минаре — очевидан знак да је ту негде близу бар какав заселак мухамедански. На то ми позвасмо јусбашу уздајући се да ће се он као редовни војник боље показати, па му рекосмо, да ако жели да се ноћас одмори и коње да нахрани, ето овде има село једно згодно и за једно и за друго — није нужда да иде ни један корак даље с нама. Он огледаше да нас поколеба у одлуци нашој, тврдећи да он и његови људи не ће ничим бити монастиру на терету, да су они понели собом и хране за коње, а осим тога и нарочито, кад би нас они сад тако па пола пута оставили, мудир би се на њих јако љутио. „Је ли то све?“ рекосмо ми, па оцепивши један лист из наше бележнице написасмо неколико речи (наравно енглески) и предасмо му рекавши: „Предајте ово мудиру, па ће он бити задовољан с вашим понашањем, али ако и даље останете при том да нас пратите у монастир ми ћемо му сутра писати друго писмо да му кажемо како нас не хтедосте слушати.“ У унутрашњости Турске и најзатуценији Турчин некако се чудно покрене кад види писмо, а особито кад види где и

жена пише, и ово није било први пут да нам је откриће ово добро дошло. Писмо то предато с бакшишем, намери Јусбашу да се повинује, па се и сами црвени Арнаутин усколеба. Њему не дадосмо никаквога налога јер не знадосмо у колико би безопасно било. Али он сам сада дојаха до нашег тумача, па рече да ће се и он кући вратити само ако и њему дамо тако парче хартије, а наравно подразумеваше ту и бакшиш.

Мирноћа, дубља но тишина вечерња, као да се спустила свуда около нас кад ови људи нереда и немира отидоше од нас. Заштита нам није оскудевала, јер на скоро за тим изађоше испод једног великог и гранатог дрвета, пешаци, момци монастирски. Ослобођени од Арнаута, калуђери који до сада ћутећки идоше иза нас, сада изађоше напред и јахаше с нама у поредо и обраћаше нам пажњу на разне занимљиве ствари на путу. Најпосле угледасмо „лепу“ цркву високих Дечана. На отвору тамне једне долине, на подножју шумовитих брда оштар цртеж мраморних зидова сину кроз сутоњ са бисерном сјајношћу. Пошто проведосмо дан у дивљаштву Арнаутлука, ноћ нам донесе сведочанства, да је ова земља некада била Хришћанска.

На великој улазници у монастирску дворану стојаше Хаџи Серафин, достојанствени игуман с још три брата који ношаху заставе а одевени беху у одежде црвене, вишњеве и беле. Кад ми сјахасмо, калуђери се ови окренуше па испред нас корачаше полагано у цркву, а игуман нам даде знак да и саме с литијом пођемо. Уђосмо у сенку мраморне цркве и заустависмо се пред дверима олтара. Калуђери очиташе једну кратку молитву, за њом дође једна молитва у ћутању па онда нас игуман дечански поздрави добродошлицом. —

ГЛАВА XXVIII.

МОНАСТИР И ЦРКВА ВИСОКИ ДЕЧАНИ.

„Нека виде царске задужбине
Нека знаду е смо царовали.“
Српска нар. песма.

„И сами Турци веле кад виде ове цркве: По овим се развалинама види да су и Срби имали своје цареве.“ — Шафарик.

Монастир је сазидан северно од цркве па да би се Арнаути одбијали од места где би могли многа зла починити, подигнут је кроз дворану један други зид, који дохвата цркву са западнога краја. У овој унутрашњој дворани имају собе за госте, с великим прозорима, који излазе на један ходник што је испред њих, а и са малим отворима на зиду који гледа доле на Бистрицу. Соба коју нам дадоше беше велика и обојена, а осим дивана имађаше још и један астал и столице. Мала једна табла у зиду помиње повлоне кнеза Милоша. Како је у соби овој лепа хладовина усред лета, то ће путник у први мах рећи да је то соба да већ боља не може ни бити, али нека се не жури тако радовањем својим. Ни на једноме прозору нема стакала, промаха је оштра да чисто продире, па то заједно са студеним ноћним ваздухом планине и реке врло лако може да новоме дошљаку са равнице пећске нанесе назеб или и грозницу. Ми смо тако патиле да подигуман Хаџи Ћирило у којега соби прозори беху од стакла, љубазно нам је уступи; него опет болест нас је много спречавала те не могосмо пуно уживати оно десет дана што их проведосмо у монастиру.

Да би нас као поутешили приповедаше нам ово: —

„Пре неколико година, богата једна жена у кнежевини Србији пошто је тражила за свога јектичавог и меланколичног сина помоћи у разних доктора и у разних бања, одлучи се да са њиме путује да се поклони краљевској цркви у Дечанима.

Задовољно остадоше више месеца у монастиру, па и читаву зиму једну.“ Да богме, болесник умре, али то је била „божја воља.“

У време свога основача монастир Дечани био је као краљевски двор, али после битке на Косову све би порушено и оборено осим једне цркве, па кад удовица последњега цара српског дође амо она нађе (да кажемо речма саме Хрисовуље), „ово красно место покоја светога краља Уроша III. које побожни основатељ његов тако украси и тако снабде, сада, божјим попуштењем ради наших грехова, спаљено и разорено злим племеном измаиљским.“ Царица је Милица подигла монастир из пепела и дала му нову Хрисовуљу и повластице. Него од тога доба опет га је разрушио био некаки „Татар Хан“, незнани варварин један, коме се највећи део разоравања у овоме крају света приписује. На сву прилику у овој последњој несрећи пропала је и звонара, која је стојала била изнад велике улазнице у дворану. На једноме нацрту цркве и монастира од 1747 има нацртана ова звонара и још на једној чистини ту одмах мала капела св. Ђурђа, али је све нагрђено и тако зло нацртано да човек управо не може себи представити како је зграда у самој ствари изгледала. Свакојако и овде има још један пример, осим оног у ђурђевих Стубова, да уза српску цркву звонара стоји за себе.

Од старога двора краља Дечанскога остала је још кухиња са огњиштем у средини, и собе од темеља обновљене, у којима је краљевски светац походећи монастир частио своје многобројне госте. У вишој соби частила се господа а у нижој сиротиња; у овој последњој има сто дугачак толико, да би за њега удобно се могло посадити стотину лица, а у зачељу његовом има од камена сто и столица, где је „добри краљ седео и гледао како му се гости часте.“ У српскоме народу свака кућа слави у години један дан као успомену кад је фамилија у старо доба први пут веру хришћанску примила, и то се „зове славити крсно име.“ Тога дана домаћин био он цар или сељак треба сам да двори госте своје и једна од најлепших народних песама пева како је Дечански о свом крсном имену угостио господу и сиротињу. Стара једна песма казује како је силни цар Душан хтео једном да напусти ову побожну дужност у колико не хтеде служити сам собом гостима својим вино; на то се његов патрон Арханђео Михаило, који довле цар служаше

своје госте, стојаше му на десноме рамену па га расхлађиваше својим крилом, а сад, кад цар не хте више да служи, удари га крилом у лице па љутито излете на поље из двора. Нико не виде анђела да излете само један старац који сећаше на пољу на дворани, па он одмах диже вику, те се гозба прекиде, част се претвори у пост и постило се пуна три дана докле увређеног свеца не ублажише.

Рекоше нам да крсно име славе сви јужни Словени источне цркве, али у исповедника те вере грчкога племена нема тога обичаја. Крсно се име још друкчије зове и „Слава“, па се мисли да је обичај овај још од незнабожачкога времена кад је свако словенско племе имало свога домаћега бога. Примивши хришћанство фамилија није хтела да се лиши надприродне заштите; отуда на дан свога крштења свака је фамилија дала своме домаћем божаству хришћанско име, заменивши га хришћанским свецем који отада примаше једнаке почасти, а предпостављаше се да ће он опет од своје стране бринути се за добро оних који га славе. Куће које славе једног истог свеца сматрају се као да су духовно сродне и било је време кад нису могле да ступају у женидбена сродства. Ова је мисао морала природним начином доћи отуда што су у први мах они што при крштењу узеше једнога свеца да славе били доиста блиски сродници.

Између осталих занимљивости у монастиру Дечанима слушале смо од народа да има ту и један пехар Краљевића Марка у коме је нацртан он и његова жена. Ми заискасмо да нам га покажу, па нам калуђери изнесоше велики један пехар на коме беше изрезан грб један и нека писмена: Грб је с једне стране подржавао један човек, а с друге стране жена, али им се обадвојима тело завршиваше рибљим трупом. „Како је то?“ повикосмо, „ви ваљда не мислите да је ваш велики јунак Марко био пола човек, а пола риба?“ Пун поштовања и неразбирајући много за ствари које не познаје млађи калуђер рече: „Бог зна, ја не знам казати; али Хаџи Ћирило, лукаво трепћући рече да је пехар на сву прилику припадао каквој властелинској кући у околини и да су то какви хералдијски знаци куће те. Он додаде да у Русији има сада један велика кућа која води своје порекло од српских исељеника, па има и носи још једнако свој стари српски грб.

Рукописи стоје у једноме сандуку у нартексу црквеноме;

одатле их без велике пажње извлачаше да нам их покажу, а у исто нам време калуђери рекоше да непрекидна насртања од стране Арнаута не даду им да рукописе и књиге своје лепо разместе у књижницу. Хаџи Ћирило дуго претураше да нађе један рукопис у коме како рече стоји описано време од педесет година „када су Турци отимали девојке хришћанске за хареме, а децу за јаничаре, кад ниједан свештеник не смедијаше да јавно служи службу божју нити да се где жив покаже, тако да су родитељи сами крштавали своју децу.“ Многи су рукописи писани били по каменитим испосницама иза монастира и дуго времена пошто већ нико више није становао у њима нашле су се у једној од њих две књиге у металним корицама па се донесоше у монастир. У једној од ових књига, некакоме преводу с грчкога, први сопственик њезин написао је био нешто на првоме листу својом руком. Замолисмо да нам прочитају шта, па се показа да је некако чудно јадиковање зарад опустошавања што га починише Турци и погани народ.“

Најбољи је поглед на цркву Дечане кад им долазите с источне стране; тада тек можете пуно осетити њезин први карактеристичан утисак бисерне светлости, углађености и лепоте. Платна су цркви од мрамора од три боје, беле, сиве и црвене поређанога у редовима који све на изменце долазе, а понеки је комад тако углађен да народ мисли да је комад од кристала. Мрамор је и овде, као оно у Студеници у кнежевини, донесен из непосредне околине, а и сада стоји отворено оно место у долини где се ломио. Да оценимо утицај турске владе на црквену архитектуру у Србији, ваља само да упоредимо мрамор и вештачки израд у овим старим црквама са грубим камењем и кречом којим се у новије доба и цркве и мошеје замазују.

Облик је у основе Дечана крст, црква се састоји из нартекса, лађе, олтара и две побочне капеле; није претоварена још и нарочитом улазницом као што је то случај у више српских цркава.

Црква има само једно кубе а на њему крст о коме кажу да је сав од чистога сребра. Калуђери причају да је ово кубе тек само једно од двадесет и четири које је краљ намислио био да подигне и да је према томе изнутра у цркви и приређено толико сводова. Али како се приближаваше крај животу краљевом, то се показа да није прилика да ће моћи свршити свих двадесет и четири кубета; св. Никола дође краљу на сну, рече

му да заврши цркву с једним кубетом и нека је посвети једноме Богу у тројици. О великим празницима кубе се на цркви дечанској осветљава, па се види чак до Призрена — драга светлост Хришћанима у овој равници, некадашњој Метохији, данас Дукађину.

Да описујемо Дечане у свима појединостима њиховим а без нацрта било би узалуд; али нека читалац пође с нама около цркве па ћемо се заустављати бар код најзанимљивијих места те покушати да му дамо колико толико неку мисао о њима. Најпре да се зауставимо у монастирској башти према источноме крају.

Одатле видимо олтар са његових пет апсиса, од којих се пуни лук онога у среди дели у два мања с једну и другу страну. У главног је апсиса красан прозор са три крила раздељен танким стубовима, а изнад њега се извија и мало напред испада округао лук. Главе овога лука држе два чудовишта, а основа њихова лежи на створењу неком које пузи а изгледа као човек. Резачки је посао врло богат, а украси његови често доиста лепи; тако на прилику има ту изрезано једно гнездо пуно орлића који отварају кљун да приме храну, а орао их заклонио раширеним крилма. Испод лука опет изрезана је једна човечија глава из уста које излази винова лоза па се вије десно и лево око прозора а доле се испод њега опет састаје, међу њезиним лишћем има изразаних гњезда свакојаких птица и створена фантастичнога облика.

Да оставимо сад башту па да отидемо к јужним вратима, која заједно са источним и западним и чине нартекс. На путу овом опазићемо како је нека сиромашна рука изгребла углађено платно мраморно речма „немам хлеб.“ Ми пролазимо испод прозора лађе црквене. Од ових прозора два крајна од једнога су окна, а два средња имају два крила раздвојена једним стубом. Док је и на источноме и на западноме крају лук изнад прозора округао, дотле је у оних уских прозора с једну и другу страну цркве заошиљен.

Јужна су врата много мање лепоте но остала троја, каменорез је испод њиховога лука сразмерно груб, а представља крштење нашега Спаса. Него овде има натпис који казује име архитектово: —

„Фрад Вита, мали брат, протомајстор из Котора, града краљева, сазида ову свету цркву пантократора краљу Стевану

Урошу III. и његовоме сину светломе и превеликоме и пре славноме краљу Стевану. Сазида је за осам година а доврши у години 6843 (1335).“

Од јужних врата окренућемо се око угла па изаћи на западна; и на једној и на другој страни врата имају по два прозора а два опет у једној линији више врата. Ова су врата главна улазница, па више њих представљен је онај коме је црква намењена, то јест „Сведржитељ“, седећи на престолу и држећи књигу са седам печата. Више прозора испуштен је опет један лук.

Први прозор изнад ове улазнице јако наличи на велики прозор на источној страни, само што је једно од његових чудовишта пропало у обрани светога места овог. „Мусломани намериште да претворе Дечане у мошеју, и њихов хоџа већ се клањаше пред вратима молећи се по мусломански кад у један пут спаде једно од она два чудовишта од камена и раздруска хоџи главу, те тако неверницима даде поуку која им још и данас траје.“

Од прозора на западној страни доњи има три пролома, а онај горњи само два, и сразмера у ширини опада што се од масивних вратница иде на више. Утисак који се овим постизава заједно са богатим накитом чини те је ово један од најлепших крајева цркве.

Прозори на северној страни наличе на прозоре на јужној; али северна врата уместо икона имају само један крст уплетен криновима, и натпис „Исус Христос, цар славе.“ Овде је један стуб лука пребијен, и то је једно од оно сразмерно мало штета што их је црква претрпела.

На свима платнима одмах испод крова потиче низ округлих лукова који леже све на људским главама; доле при земљи опет свуда у наоколо уз платна црквена потиче клупа од камена да се на њојзи одмарају уморни поклоници. На овој клупи сваког сунчанога дана наћићете где седи старији игуман архимандрит Серафин па чека на вечерњу. С њиме ћемо да уђемо у цркву.

Нартекс је постављен црвеним и белим мрамором, а његов сведени кров лежи на четири мраморна стуба којима су главе и основе ишаране свакојако птицама, животињама и цвећем. Зидови су покривени фрескама о разним црквеним и историјским предметима, а на северној страни врата која воде у лађу насликан је основач цркве и његов син. Натписи око њих гласе овако: —

Свети Урош III. краљ свих српских земаља и поморја, основатељ овог светог места.

Стеван у Христа Бога благоверни цар грчки, краљ свим српским земљама и поморију, основатељ овог светог места.

Отуда се види да је Стеван Душан допринео нешто к задужбини свога оца, а ово се потврђује и оним што има у једноме полу истрвеном запису изнад западних врата. Изнад оног напред поменутог записа има у зиду један отвор у коме су били сакрили мошти посвећеног краља у време кад ударише Мусломани под Татар Каном.

У нартексу имају три гроба с натписима из друге половине четрнајестог века. Близу улазнице којом се пролази у лађу опазисмо једну округлу мраморну крстионицу а иза ње на зиду живописана генеалогија куће Немањине.

Врата кроз која се у лађу улази имају један вешто израђени округао лук који се наслања и с једну и другу страну на шест стубова од црвенога и белога мрамора. На основи стубова полегао велики један лав а предње му се шапе одмарају на човечијој глави једној; са њихових глава полазе мали лавићи, од којих онај на левој страни има крила и држи у својој шапи главу некаке зверке.

И лађа има четири стуба онако као нартекс, а осим тога има још осам обојених стубова, од којих четири стоје између певнице и олтара а четири између лађе и певнице. Трансепти се завршују малим капелама које заузимљу спољашње апсисе. Сниско једно платно од мрамора које од чести затвара певницу, закривено је и с једне и с друге стране дрвеним столовима а с лица иконостасом; али ни једна од ових преграда и одељења није тако висока да би могла прекинути пуно повијање свода.

Кад улазите у лађу из нартекса одмах вам падају у очи два гроба покривена црвеном кадифом а који стоје с десне стране један поред другог. Они су у спомен краљевскоме основачу и његовој сестри Јелени, жени Михаила цара бугарског.[1] Један пут на вечерњи видесмо једну жену где разастр

[1] Тако су нам казивали. Дечанскога сестра удата за бугарскога цара Михаила звала се Неда, а може бити да се после покалуђеричила па добила име Јелена. Него ово је последње име носила удовица душанова, а зна се да она ступила у калуђерице после смрти свога сина. Него, њу народ није воле Мисле да није добро поступила са својим сином, а што се после посветила то веле да је дошло услед великог кајања њезиног. Без сумње ће стари рукописи моћи показати о којој је Јелени овде реч. —

пољаву једну по споду одмах до царичиногa гроба па ту намести згрчено једно детенце, покривши му главицу једним крајем онога покровца од кадифе. Кроз целу вечерњу дете се нити маче нити даде гласа од себе; кад се вечерња сврши мати га опет подиже верујући да се чудотворством св. Јелене окрепило.

Према иконостасу имају два стола, један за владику а други старо мраморно седиште српских краљева. Амвон није подигнут, већ му је место само означено крстом једним на споду.

Иконостас је од дрвета извајаногa и позлаћенога н има много потамнелих икона. С леву страну двери у обојеноме и позлаћеноме ћивоту леже мошти светога краља обученог све у саму свилу. Место где би требало лице да је, окружено је металним једним колом, ноге су испружене да се види скупоцена обућа, а потамнела и сува рука једна искићена је сва прстењем. Хаљина је свечева богато искићена једним лепим појасем и гривном једном бисером искићеном. Ћивоту његовоме леже два мала крста; један, у коме имају неколике власи Христове, дао је светоме Сави патријарах јерусалимски Јеремија; позније га је краљ Дечански поклонио монастиру овом, а најпре је дао те се од злата и сребра исковао у облику цркве с кубетима али да изгледа опет као крст. Крст овај има одвојену основу а на њојзи су изрезана четири евангелиста, свеци из куће Немањине — Симеон, Сава и Милутин — и српски грб.

Осим главног апсиса, један од побочних апсиса узет је у олтар, а други је закривен и (како смо ми калуђере разумеле) служи да у њему остављају ствари које им потребне нису. У олтару има један камен синтронус и мраморна трапеза; имају и неколике драгоцености, од којих нам показаше више крстова и један тако названи образац цркве, који је јако искићен драгим камењем али доста грубо израђен и ни најмање налик на цркву. Овде стоје и две рипиде а на њима стоји забележена година 1754; о великим празницима носе рипиде ове с једну и другу страну крста. Има ту још и једна света икона деве Марије с дететом, за коју кажу да ју је живописао сам свети Лука; него је из иконе некако исечена слика св. Јована тако, да му је остала још само једна рука. Народ зове ову икону „Богородица троручица“ и погледа на њу с тугом и са чудом.

За цело ће многи који ушчитају овај опис Дечана запитати: „Па како је то ова овако богата и лепа црква избегла

те је Мусломани не оборише нити је у мошеју преобратише?“ Дечане је као и Призрен опсађивао Татар Кан (којега име ученији калуђери гледају да претворе у Тамерлана). Како је то да овај Татар-Кан обори душанову велику цркву св. Архангела Михаила а да остави Дечане неповређене? Стари игуман Серафим рече да је то било чудом божјим, али Хаџи Ћирил видевши да нас такво тумачење не задовољава рече да су Дечани више но већина осталих монастира били у стању да се од непријатеља откупе, јер нема шта Срби не би дали само да сачувају ову своју народну светињу. Осим тога, док на цркве у Призрену, чинећи један део утврђене вароши, Мусломани удараше онако у беснилу јуриша, и док к њима Хришћани бегаше као к местима заклона, дотле су Дечани својим положајем у усамљеној долини једној избегли већину ових описности. Него велика црква српска мало што им не пропаде и то само пре неколико година. У време кримскога рата, један добродушан француски емисар дочувши како калуђери дечански живе у великој сиротињи, и у непрекидној опасности, понуди им пензију и заштиту своје владе, ако само ставе свој монастир под римскога папу. Добри Хаџи Серафим за цело би волео да прима пензију као што то воле толики други људи, а и онако га по кнежевинама знаду као правог просјака, али опет на овај предлог он одговори: „није у мојој власти да продајем Дечане, јер они не припадају ни мени па ни владици нити патријарху, већ целоме народу православне цркве.“

ГЛАВА XXIX.

ИСПОСНИЦЕ У ДОЛИНИ ДЕЧАНСКОЈ.

Рекосмо да је већина рукописа у Дечанима написана по испосницама у околини. Ове су испоснице ћелије на обалама Бистрице. Јер монастир стоји на улазку у каменити један дô кроз који је река Бистрица прорила себи корито. На јужној страни реке брда су шумом покривена али на северу само је подножје шумом обрасло а на више се подиже голи крш од кречнога камена. Монастиру најближе брдо зове се Плијеш и са његовога врха поглед се пружа на далеко. На једноме шумовитом вису на југу имају остатци од зидина неке старе тврдиње, а на једном другом вису на северу опет имају трагови утврђењима. С ових висина па до на други крај долине има да се иде четири сахата па се тада долази у село Белај које је сада арнаутско али има развалине једног српског монастира, и гробље са четири стотине гробова. Између овога села и Дечана косине су у долини пуне испосница, малих капела, и ћелија, пола од стене, пола озидане, а неке се и до данас задржале оне боје којима су још пре пет стотина година исписане биле. У једној од ових испосница кажу да је становао за неко време краљ Урош а у једној другој св. Јелена.

У једној старој хрисовуљи дечанској, забрањује се власима т. ј. чобанима да не дотеривају стада у околину дечанску; али од како калуђери изгубише силу да могу овоме закону прибавити поштовања, од то доба њихова брда и планине постадоше летња паша за арнаутска стада, па ни ћелије њихове нису сигурне да их неће Арнаути походити. Тако се испоснице мораше напустити као место за нарочито становање и учење; шта више, несигурност је у свакоме погледу такова да калуђери не смеду ни да пођу да их обиђу и походе. Међу тим арнаутски се пастири служе некима од њих као торовима за козе своје

у друге се увлаче да копају благо, спаљују све што ту има од дрвета и кидају фреске све комад по комад. Знајући да ће ове занимљиве испоснице постати предмет интереса и заштите чим се с њима европски путници упознају, права је жалост гледати их како овако, тако рећи као оно лађа на догледу земље суве пропадају.

За време нашег бављења у монастиру ми смо походиле пет каменитих ћелија; Хаџи Ћирило, један млађи калуђер, наш каваз и монастирски заптија пратише нас. Али је питање како да се дође до тих испосница јер многима се може приступити тек преко лествица или какве даске, које су некадашњи њихови становници обично додавали својим походницима. Они путници који не воле много да се пужају нека се утеше што знаду што са пута на северној страни Бистрице од прилике једну четврт сахата од монастира има добар поглед на околину. Одатле и ми видесмо испосницу „светога краља“ што изгледа као нека висока а узана кућа с прозорима и вратима, а којој задњи зид чини сама стена. Ниже испод ње стоји на голој стени испосница свете Јелена, којој је предњи зид пао па се виде унутра два свода а међу њима стоји један џбун ружа. Да би је изближе разгледале ми пређосмо Бистрицу, успужасмо се уз врло стрмениту обалу на другој страни и прођосмо мимо једног кладенца с добром водом, а који се зове краљева чесма. Кад већ дођосмо к ћелији и калуђер нас већ хтеде унутра увести кад с узвиком очајања он нам показа трагове пожара. „Ето спалили су степеницу и све су разрушили.“ Заиста: Арнаути тражећи заклона у улазници наложили су били ватру на степеници те је тако не само ова изгорела већ и спод у горњој соби. А трајала је била пет стотина година!

Да смо имали лествицу уза се можда би се могле успети горе ма и кроз прозор било а ваљда би и горе нашле где једну педао стопе где би ногом стати могле; али и не мислећи на ову несрећу калуђери не понесоше нигде ништа собом. Можете себи преставити шта смо осећале кад један тренутак позније опазисмо једнога од ових рушитеља и штеточиња, где мирно стаја поред нас па без бриге гледа — Арнаутин, наравно, полунаг, дивљачан чувајући своје козе, али не растављајући се од своје пушке. Појав овакога крадљивца тако близу монастира, већма него све жалбе и јадиковања калуђера показиваше нам како су дивља зверад из шуме продрла у овај красни виноград.

Тешко је доћи до капеле св. Јелене, јер почем је поништено све што је од дрвета а зид оборен, то се једва може преко стене прећи. Гојазни калуђери не смедоше ризиковати да се упусте у покушаје, али монастирски дрводеља који се једном као бегунац потуцао по планинама, показа се врло ревносан и вешт вођ. У првој ћелији нема шта да се види; али ако продрете кроз онај ружични џбун онда долазите у олтар испосничке капеле. Плоча једна у стени представља олтар а иконе су исписане на једноме слоју штука. На једној страни и то у доњем реду, Арнаутчад су олупала свеце, али други и трећи ред остао је прилично сачуван, и колорит му је још једнако тако свеж да смо се зачудиле. Најпре долазе иконе светаца, а испод сваке написано је име свечево тако да је још једнако читко, а више њих има насликано нешто као неко крштење или мучеништво. Светац до појаса наг стоји у једноме великом казану а око њега су многи различити људи; неко тајанствено лице којега се руво спустило доле али не додира земљу, појављује се као да благослови или можда да избави мученика.

Забависмо се око ових живописа те једва имадосмо времена да уздржимо нашу пратњу на одронку светотатства. 1-во: они беху у послу одбијајући један комад фреска, за нас да га понесемо као успомену. 2-го: да би нам као олакшали излазак, они се договараху да исеку ружични бокор. Мало што не посекоше ружу свете Јелене — која је у пролеће право чудо ради свога изобиља у цвећу, и којој се они путници што не могу да се пентрају амо, радују и чуде с ону другу страну воде. Шта би било кад би поклоници до године у мају месецу нашли да ње више нема?

Трећа испосница лежи на подножју једнога крша ту у околини, и ваља је потражити испод једне велике стене. Бегунац давно није пролазио овуда па му тако ваљаде неко време провести док нађе где је а кад је нађе то отвор на који се у њу долази беше тако мален, да кавас и калуђер не хтедоше ни пошто да унутра уђу. Алидрводеља тако навали на њих да ми најпосле рекосмо да ћемо саме унутра да уђемо. Он се увуче унутра запали свећу једну па онда ми уђосмо за њим. Нађосмо се у маленој једној соби у стени, полу претрпаној земљом и прућем. Одатле се ишло у једну унутрашњу ћелију, чисту и лепо озидану на свод и на све стране довољно широку да човек

може пуно раширити своје руке. Ми не могосмо опазити нигде каквога трага живопису или каквоме запису. Кад изађосмо на поље видесмо једну стазицу која се од ћелије ове повија горе уз стену па најпосле завршује у некаку чатвороуглу јаму као у некакав гроб. Па калуђери и рекоше да је гроб, али дрводеља који је био горе два пута потврђиваше да је и оно испосница; да ли има тамо каквих записа на зиду није знао, јер није на то никада ни пазио.

Још на више на брду има једна велика испосница где је нађен један мач који смо после виделе у монастиру. Ма да је зарђан опет се лако из корица вади а на сечиву златом је извежен малени један крст и земна јабука.

Сутра дан се опет кренусмо да походимо испоснице. Јахасмо читав један сахат левом обалом Бистрице па се онда заустависмо према једној јарузи, којој с једне стране стојаше испосница једна а с друге стране једна капела. Она прва лишена свога предњег зида изгледа као ушће некаке пећине; другој се место познаје по дрвеним вратницама утврђенима у стени, а иначе нема никаква друга спољна средства да би јој се приступити могло. Опазивши да ћелије ове леже ближе врху но подножју косина запитасмо Хаци Кирила за што нас није водио с ону другу страну и косином те да смо им брже дошли. Речи не могу описати како се калуђер пренеразио на ово наше питање, које јасно издаваше да смо наумиле да их походимо. Потврђујући најпре да није никако могућно да им се ближе дође он најпосле заврши речма: „бар *ја* никад не могу тамо отићи.“ Ми га остависмо доле па почесмо да се пентрамо по одроњивој косини од земље и камена. Овде и онде налажасмо тврда наслона на каквој жили од дрвета а где упаднемо међу дрва ту се хватамо за гране. Сад изађосмо на једну камениту ивицу па нам се чињаше да је већ црква ту. Већ усклицавасмо при помисли на фреске па чак и на књиге о којима нам рекоше да ту имају, кад се између нас и оних врата указа стена једна на којој не беше никакве стазе. Ово беше права провалија преко које су некадашњи становници бацали мост како су кад хтели па одлазећи и однели га собом оставивши испосницу затворену за свагда.

Прогутавши немилину од преварене наде колико могосмо, ми се испесмо горе на врх стене па се после одатле сиђосмо доле да видимо ону другу испосницу што је преко пута. Ово

је била једна од најславнијих у свој планини и ту су нашли она еванђеља што нам их показаше у монастиру. Од зида је још толико остало да се може опазити како јој је негда лице било као оно у испоснице светога краља; али је предњи зид сад разрушен па уместо њега стоји плетер један од прућа, те се испосница претворила у тор за козе. Неколико корачаји даље одавде случајно подигнувши очи горе, опазисмо у стени један четвороугли отвор а више њега лик богородичин доста грубо црвеном бојом нацртан. Сад смо знале за што се ово место зове „Богородичина капела.“ Монастирски заптија рече нам да он памти кад су стене овде и с једну и другу страну биле покривене живописима; али ово тешко да је тако јер нигде нема томе трага.

Док ми тако загледасмо у ове ћелије, иза нас се зачу један глас, и ми угледасмо једнога Арнаутина где вири иза једне стене. Од оних Арнаута које смо до сада виделе он се одликовао тиме што не изгледаше неповерљив и немарљив него више изнурен и као уплашен, као каква гоњена зверка у људскоме облику. Каваз поче с њиме да говори арнаутски па га запита да ли би нам могао показати пут к оној испосници горе. Он одмах изађе па пође по ономе стењу као мачка и тражаше али узалуд где год сигурнога пута којим би могли доћи оној пећини. А за све то време он се једнако разговараше са кавазом, па кад се већ обадвојица као боље мало упознаше, онда нам се каваз окрете и рече, осмејкујући се: „заиста, овај сиромах рајетин врло је гостољубив и љубазан. Он вели да ако волите развалине као што су ове, ваља да дођете у његово село где има много развалина и бољих но што су ове, он се нуди да вас угости у својој кући, и изнеће пред вас све што има, а то је меда и скорупа.“ Ми запитасмо где тај човек живи и како му је име. „О, он је најјаднији рајетин на свету!“ повика каваз. „Он и његова фамилија као да су једини Латини у селу једноме које је некада цело било латинско, па сад оне остале фамилије што су се истурчиле хоће живог из коже да га истерају мучећи га и кињећи га свакојако. Најпосле пристали су да носе мусломанска имена, па се рођаци сад зову по неки Мујо, по неки Хусејин а по неки и друкчије; али он вели да још не може да прегне да баш сасвим промени своју веру, — не може вели „да заборави Исуса Христа“ па у Христово име моли вас да му дођете. Он мисли да ћете ви само кад видите

како ствари доиста стоје заповедити његовим мучитељима да га се окану па да спасете и њега и његову родбину од невоље да промене веру. Ја му кажем, „Хеј да је само овде одкуда *мој* конзул, па би видео шта би било.“ Ми се нисмо зачудиле кавазовоме адвокатству, јер Арнаутин обично стоји уз Арнаутина онако као што се и бије с Арнаутином — т. ј. без призрења на његову веру.

Међутим спромах онај стојаше ту па нам чудно гледаше у лице. Кад каваз заврши, он рече српски а ниским тужним гласом: „зарад Христа! тако вам слатког имена Исусовог.“ У овим крајевима кад Србин или Арнаутин замоли што у име Христа или „за име божје“ то је молба коју нико не би требало да одбаци. Ако је могућно ваља помоћи, ако ништа више а оно бар дати симпатије; у народним се песмама пева како и сама нема створења и мртве ствари одговарају кад се овако закуну. Ми смо јако биле дарнуте, али наравно пре него се могосмо ма на што решити, ваљало нам је вратити се коњма својим и посаветовати се са калуђерима. Латинин нам показа један други пут којим беше лакше сићи се но оним којим се успесмо, па ми пођосмо брзим кораком који изазва нашег каваза те од часа на час узвикиваше: „ала! ви трчите, ви трчите. Истина рајетин је у невољи и он је добар и гостољубив, али зар је ово место за трчање? шта би рекли ваши пријатељи да вас нешто виде?!“

После свега наша журба беше узалуду. Показа се да је Латининово село тако далеко да га не би никако могле те вечери походити, а калуђер још рече да је ћуд мусломанских становника његових врло чудна па се чисто сав стресаше на саму мисао да тамо отиде. „Па онда“, рече, „Ко су ови Арнаути па да се човек мучи да им помогне? Без сумње је све истина што овај човек ту вели, јер таквих је прилика као што је његова пуна земља; али шта је натерало њега и његово племе да дођу амо кад не може да трпе муке нити да остају у својој старој вери. Село у коме данас они станују, било је монатирско, развалине о којима он говори све су то биле цркве, испоснице и гробови калуђерски. Људи његовога племена били су сви Латини кад отераше калуђере из села и разорише оне зграде; шта могу Мухамеданци горе да чине? Ако не могу да раде боље или да подносе гоненье, нека их, нека иду откуд су и дошли!“

Ми се посаветовасмо и са кавазом шта да се ради па на послетку одлучисмо да му дамо бакшиш за оно што се мучио тражећи нам пута, и да му наручимо да нам сутра донесе какву мотку, јер смо нашу мотку за чадор изгубиле биле. К овој материјалној утеси каваз још додаде утеху по своме начину и изговори читаву беседу искићену са честим помињањем краљице енглеске и конзула. Како је говорио арнаутски то не могосмо ништа разабрати, али видесмо где се Латининово лице разведри и порумене, чусмо како он повика калуђеру потрчавши мало за нашим коњима: „Оне су ме милостиво погледале, па су ме послушале у име Христово.“

Кад он оде ми мирно јахасмо враћајући се монастиру, а премишљасмо о чудној причи и о стању ствари које нам он одкри. Немогосмо а да се нечудимо ономе постојанству, с којим две просте и полудивље албанске фамилије остајаше при својој вери, о којој готово ништа и не знадоше, поред свега тога што исповедање њезино беше скопчано са гањањем сваког дана и тако рећи сваког часа. Не могосмо а да не помислимо како би сасвим друкчије могли изгледати ови крајеви кад би оваквo постојанство било и међу Албанесцима онако раширено као што је међу Србима. Истина је цела, да је погодба која од Латинских Албанезаца начини савезнике Турцима, сломила снагу Хришћанима у овим крајевима, и да кад ова погодба једном већ би утврђена њихова злочиност мало је имала шта посла с вером. Него опет докле се год бар зову Хришћанима, дотле опет бар има нека алка која их везује с утицајима који цивилишу. Свештеници образовани у Италији често продиру у понеки од најдивљијих крајева, па премда су по кад кад ови свештеници просто агенти политичних сплетака или и празноверице, опет с друге стране они често показују одважности, самопожртвовања и милосрђа и по правилу старају се да раструре око себе бар прве клице образованости. Осим тога почем су римо-католички Арнаути и сами под заштитом по неке од католичких сила, то често бива да одлазе на море па и преко мора, те враћајући се доносе у свој дивљи завичај мисао о реду и напретку. Али све то пада чим једном приме мухамеданску веру или управо кад приме ту „не веру већ себичност“ коју они као и понеке цивилизованије потурице, налазе да је пробитачно назвати мухамеданством. Тада су заиста одсечени од Европе па ма како да се они одупиру турским властима, опет имају

с овима један исти интерес подржавајући ону систему насиља и покварености, којом се мухамеданско господарење и држи.

Случај с латинином у бистричкоме кланцу потврди нам оно што смо често слушале, да т. ј. број мусломанских Албанезаца не треба мешати са бројем Албанезаца који се зову Мусломани. Има читавих села тако названих Мусломана, који су сви у потаји Хришћани. Нека су села то и изрично признала од како се објавио Хати-хумајун, друга ће на сву прилику то учинити одмах при првоме покрету који се окрене незгодно по мухамеданску владу. Па и у самих правих Арнаута промена вере није тако давнашња да би могла сасвима изгладити сујеверно поштовање хришћанских обреда. У болести они често траже да им хришћански свештеници читају молитве, а о извесним празницима пуно их је у цркви дечанској, долазе да одстоје службу у част светаца од освете којих се боје. Стари игуман додаде с пакосним задовољством да им је сва мука узалуд, „свеци не ће да воде рачуна о томе што они долазе у цркву, кад неће свештенику да плаћају што му припада.“

О другим неким празницима Арнаути се понашају сасвим друкчије; дођу капели једној ту у околини где се обично хришћани скупљају да се причесте, ту опколе врата па никога не пуштају унутра на причест који им не плати таксу неку. А што се тиче понашања Арнаутског према самоме монастиру, то је непрекидни предмет разговора и жалбе од стране калуђера. По Хрисовуљи основача монастира овог Дечани су ваљали да буду „краљевска кућа“, где ће сваки сиромах сигурно наћи себи комад хлеба: па су му на ту цел дата била многа поља и ливаде. Данас ствар стоји друкчије. Да само одрже монастир хришћани сељаци одкидају од своје сиротиње; али лењи мусломани узевши највећи део земље себи, још кад год им се прохте ишту хране, стана, сена за коње, ракије за гозбе, па кад му се све то даде он то све сматра као данак који му природним начином долази за то што пушта да монастир постоји. Паше кад путују и њихова гладна свита често се по неколико дана задржавају у монастиру. За време црногорског рата читаве чете низама, башибозука, болесника, рањеника једно за другим долажаху на стан амо, сви ждераху, а нико не плати. Ми смо саме виделе, како би тек по неке вечери ма колики број Арнаута дошао унутра па искао вечеру и стан, не казуіући никаква друга разлога своме понашању до то што су уморни на-

не ће по ноћи да иду кућама својим. После вечере тек настане свакојаки неред, и заптија коме калуђери плаћају да их брани, ту је не давно рањен био огледајући да одржи ред: и само једино то што нису ради да изгубе овако слободну гостионицу у којој ништа не плаћају, само то једино уздржава ове дивљачне госте те монастир не спале. Па онда кад Арнаути хоће да се часте они се ни мало не устежу да позајмљују посуђе, руво и друге ствари монастирске, којима хоће да сјаје; па шта више кад се венчавају облаче невесте у тешке златне одежде што су калуђерима остале од старина. Остављајући на страну обесвећивање, ово је још једна од најмањих тегоба јер Арнаути оштро пазе један на другога па се свака позајмљена стварка сасвим тачно натраг врати, да би је опет првом приликом кад им затреба позајмили.

Да намире непрекидна потраживања мусломанска и да издржавају уз то цркву и монастир калуђери су у невољи да осим онога што им она неколика поља прихода дају и осим што добивају од хришћанске околине, још иду те просе по Аустрији, Русији и Србији. Све једно на друго живот је њихов невољан, па није ни чудо што је сваки дан све теже наћи калуђера за Дечане.

А што се тиче стања земље ове за време док се ми бависмо у њојзи и Мусломани и Хришћани рекоше нам да је стање то сасвим изванредно, јер насртај на кајмакама учинио је те сад паша нишки са низамима пролази по земљи те се Арнаути ни живи не показују. Пре него што ће паша доћи и док се још кувао онај насилнички намишљај, тумарање по кланцу дечанском било би скопчано с ризиком нашега живота. На срећу Арнаути доводише нашу походу с пашином у свезу па тако гледаше да нам нико ништа зло не учини. У исто време они све то поузданије осећаше, да наш долазак мора бити да има неку политичку цел и да се ми не мучимо тек само узалуд завирујући у разне кутове, да нисмо намериле да их како себи узмемо. Једном приликом кад се враћасмо из једне испоснице нађосмо калуђера, који је остао био доле уз коње, некако чудно узнемирена и усплахирена, а опазисмо и једнога Арнаутина где оде играјући се с пушком својом. Кад већ дођосмо близу монастиру калуђер нам каза како га је, док смо ми биле горе, мучио свакојаким питањима о томе чиме се ми бавимо и шта нам је намера. Калуђер му рече да он не зна ништа, а на то питач из-

губи стрплења па викну: „О, ти се имаш и зашто претварати да не знаш, ти се бојиш да ми не прокопамо како су вам оне донеле толике хиљаде дуката. Али ми све то знамо већ, па само да није паше и низама, видели би ми шта виси у Арнаутској кући.“ Па при последњим речма он значајно потапка своју дугу пушку па додаде: „Би ли твоја краљица волела ово?“

Ми упитасмо „А кога је мислио под краљицом?“

Калуђер одговори: „Кога другог до вас саме! Је ли још ко видео где жене које маре за земљу и за народ а да нису краљице?!“

Ова нас је мисао јако веселила, само се побојасмо за глас да смо донеле монастиру велики дар не навуче калуђерима нове невоље; а уз то знале смо да ће нам од сад наши мали поклони с незадовољством примани бити. Позније смо слушале како су се Арнаути срдили за што ми не обасипасмо златом све оне који су нам се приближавали. „Зашто да штедимо кад имамо ковницу те можемо ковати колико хоћемо!“

Пре него што остависмо монастир чусмо за још једну причу, која ову што је напред испричасмо баца сасвим у присенак. Ова нова прича не само да нам даде имена него показа и разлоге нашем доласку и то на начин који за цело прави части уображењу онога који је измислио, било сад да ју је намењио био да се проноси по овој лаковерној полудивљој околини или нам је испричана у намери да нам се измами признање да наша похода има неке политичне намере. Пре него што је испричамо напоменућемо одкуда је понека њезина мисао могла доћи. Ове године које ми путовасмо по Арнаутлуку српска се кнегиња бавила у Лондону. Велика хришћанска госпођа у овим крајевима то је кнегиња Црногорска; а још се знаде да удова кнегиња Даринка узимље учешћа у политичним пословима. Али је нарочито нужно да се каже како се у песмама о последњему рату с Црном Гором помиње како је Енглеска стојала иза Турске па то тумаче тиме што је краљица енглеска побратимила султана те је по томе и дужна била да му помаже као оно вила Краљевићу Марку, ма и преко воље своје.

Па сад да испричамо причу. Једнога се јутра напуни дворана Арнаутима. Њихове старешине изјавише игуману да ни на који начин не ће пре отићи „док год нас не виде очима и док се с нама лепо не проразговарају док је још томе време.“

Игуман им рече да ми још спавамо и да би било противу сваког обичаја да се ми с њима разговарамо на тако јаван начин. „Осим тога“, рече, „шта имате ви да говорите с двема приватним путницама? Шта ви мислите да су оне? Старешине се примакнуше ближе па стадоше говорити ниским гласом „Да богме, оно је тајна, али ако је ико зна то је ти мораш знати; па можемо ето и тебе запитати је ли истина оно што смо слушали. Људи говоре да је једна од ових путница, кнегиња црногорска Даринка, а она друга краљица енглеска.“ „Заиста,“ повиче игуман, „ала би то красно било! Па молим вас одкуда то да ова тако висока лица дођу да походе ову сиромашну цркву?“ „Ваша је црква највећа на свету“, одговорише, „и зна се за њу по целоме свету. Него опет нама се чини да је само то изговор што су оне тобож дошле да се поклоне цркви. Прави узрок њиховоме доласку и ти можеш да погодиш као и ми. Ми сви знамо да је у последњем рату султан позајмљивао од Енглеске и новаца, и барута и олова и оружја и инцинира и све што му је год требало, и краљица му је енглеска све слала, јер зар му није она посестрима? он се обећао да ће јој све натраг вратити, али сад ето види да не може, па су се договорили да јој уместо злата даде један комад земље око које се и онако једнако са Србима крви. Па говоре да ће и овај наш крај да даде, па како је Енглеска далеко а Црна гора ту одмах на граници, то је кнез црногорски задобио да даду њему да покуша да у миру држи овај крај, а он посла Даринку, да енглеској краљици покаже земљу. Тако су ето обадве дошле у потаји да виде нашу земљу и да се увере је ли све оно истина што су о њојзи слушале.“

ГЛАВА XXX.

ИЗ ЂАКОВА У ПРИЗРЕН.

За време целог нашег бављења у монастиру једнако смо биле салетане понудама пратње и страже на нашем даљем путовању. Час је то био наш стари познаник низам из Пећи који овамо онамо па опет удеси да проведе једну ноћ у монастиру. Час би опет дошла депутација из Ђакова која нам доказиваше да не треба да тражимо стражу у Пећана већ у њих Ђаковљана да нас они допрате, и молише нас да утврдимо дан у који ћемо доћи па да пред нас изађе цела општина ђаковачка. На послетку и аустријски агенат у Призрену оправио беше свога каваса да види ко смо ми, и да се сам понуди да нас прати на нашем путу. Ми све редом отпустисмо али не без бакшиша, те кад још и монастиру дадосмо нешто новаца у накнаду за оно што нас гостише, једва нам остаде толико да могосмо наш пут наставити. Ми молисмо добре људе на овој и на оној страни да се не брину толико о нашем одласку; ми не можемо ништа још на тврдо определити осим да ћемо ако у Ђаково дођемо узети стан у кући Катарининога зета, српскога попа по имену Стевана. А што се тиче пратње ми ћемо им још за времена јавити кад нам што устреба. Па онда једног мирног дана после подне стари Серафин даде нам монастирске коње па одјахасмо к Ђакову без даљега околишења.

Један калуђер пође с нама у друштву па за свој рачун поведе једнога од монастирских момака, једнога Србина, једнога друга оне мале дружине ускока који потражише заклона у монастиру, пошто су осветили обезчашћење жене своје или смрт брата свога. Случајно беше тржни дану Ђакову па уз пут сусретасмо Арнауте који се враћаше с трга; изгледаше доста дрски и безакони људи, многи беху све у самим дроњцима, понеки босоноги, али сваки беше оружан. Пролазећи мимо калу-

ђера погледаше га попреко, он се смејаше па нам рече: „То су све моји добри пријатељи, ја их добро познајем. Да се вечерас сам вратим, за цело би ме зауставили па тражили бакшиша. Кад им га не бих дао, они би потапкали пушку па рекли „О, поп увек има коју пару да уштеди". Али овако у Јовиноме друштву, нико не жели да са мном посла има." Јово мирно прихвати: „Јест, доста су се дуго по планини самном упознавали." Калуђер додаде: — „Он је био у планини светећи брата свога."

Пут из Дечана у Ђаково удара најпре преко ливада и кроз обале, пролази испод једног села у којега су зидови пуни пролома за пушке а куће све ишаране зрнима из пушака; најпосле остављамо сасвим планински предео а излазимо на равницу једну без шуме, која држи тако све до Призрена.

Док се одмарасмо последњи пут у једној шумици окупише нас мало не савим наги цигани, који видећи странце на коњима и стражаре почеше да просе најпре испрекидано турски па онда албанески, и као последње сретство, српски. У награду за једно српско „Бог вам дао", бацисмо им неколико пара тек само да покажемо да има још „Господе" којима је мило да чују језик српски.

Наша жеља да се мирно увучемо у Ђаково, утолико се испунила, што нас изван вароши дочека само шест заптија; али унутра — као да је цео свет изашао био на улицу, и не знамо да су нас ма где толике очи гледале као овде.

Да смо пре три месеца дошле би се сусреле са нечим горим но што су погледи. Али су Арнаути сада мало као оборили тон понашања, и још једнако беху под утицајима последње походе паше нишког. Насртај на кајмакама пећског причинио је те се стадоше „отварати књиге" по свој земљи, па се и у самоме Арнаутлуку упрепастише кад се пропађе да је од последње званичне походе Ђакову, 400 Арнаута поубијало једно друго у партајским сукобима; а ту није урачунато колико је раје изгинуло од Мусломана, јер о томе на сву прилику и нема рачуна. Услед тога ударила се објава на пазару, да ће се сваки онај строго казнити који буде изазивао другог на суков било речју или делом. Па су оставили и низаме у овоме месту, и нама добро беше кад угледасмо где редовни војници чувају стражу на капији своје касарне.

Међу онима који осетише бич пашин беху и Латини којима

се с харачем попрети тако озбиљно, да они изјавише да ће радије, но да му се подчине, учинити коју од ове две ствари: вратити се у планине или — постати Мухамеданцима.

Срби, с друге стране осим што имадоше задовољења видевши како се понизише њихови непријатељи, добише лепих речи и обећања да ће доћи боља времена. Али на жалост, рекоше они, ових речи и обећања тако смо сити да већ нимало не маримо за њих.

У одговор на пашина обећавања један човек беше слободан па му рече да Арнаути имају једну пословицу „кад је бујица река се чини као да ће све испред себе да однесе, али бујица престане а камење и шљунак остају.“ „Паша је бујица“ додаде, „а Арнаути су камење и шљунак.“ После смо слушале да је мисао ова сасвим основана била. Кроз једну или две недеље паша остави земљу ову, па Арнаути опет почеше по староме.

Било је већ позно кад се заустависмо пред кућом попа Стевана, па се извинисмо у мудира што не можемо да га на походу примимо. Соба у коју се сместисмо беше малена и сниска али по дуварима јој висаху разни предмети и разно оружје, а на полици стојаше поређано посуђе, шољице, тањири и неколике књиге. По намештају кућњем видесмо да је попа сиромах човек; а попадија, сестра катаринина, изгледаше жалосна и брижна. Ова нам добра жена рече да ћемо видети да су Хришћани у Ђакову далеко испод оних у патријаршији, па ова се мисао потврди спољашношћу оних жена што дођоше сутра дан да нас походе. Уђоше унутра замотане у јашмак као мусломанке, метанисања овде беше горега но игде, нити им могосмо објаснити нашу одвратност примером црногорским. Да би им дале прилику да размисле мало о овом предмету, ми потражисмо међу нашим књигама једну малу песму па је дадосмо попу да им је чита. Појета прича ту како је походио Црну гору и како је пао пред ноге младоме кнезу Николи, али га господар с прекором подиже и рече му нека незаборавља да су сви слободни Срби браћа.

Жене нам у Ђакову показаше нешто свиле, која се ради у њиховој вароши, али је била јако жута и скупа. Рекоше нам да је гаје све сами Мухамеданци, јер Хришћанке су тако сиромашне да нису у стању да набаве дудова лишћа за храну свиленој буби. Па онда нам показаше два мала сребрна новца, који су како рекоше нађени у једној разрушеној цркви у околини планинскога краја Малесије. Нашла их је једна девојка која

је уснила била да је на томе месту сакривено благо, па је отишла да копа и ископала један ћуп с новцима. Понеки су комади били повелики, па их је продала, од других је направила себи огрлицу и тепелук; они новци што нам их показаше беху малени и танки. На послетку изнесоше да нам покажу један дијамантски прстен са повећим једним каменом у средини, а у наоколо окићеним многим ситнијим. Рекоше да је то прстен некога Арнаутског бега који жели да га прода. С мало готових новаца човек би могао овде да накупује много занимљивих украса а нарочито богато искићено оружје. Бегов прстен није нам се баш много милио; али видећи да се жене оне чисто сневеселише с тога, ми им искрено рекосмо, да што год новца уза се имамо то нам је све преко потребно за наше даље путовање, и да би га ми, само да га имамо нешто више, дале њима на цркве и школе њихове. Па с бољом у срцу жуђасмо да имамо само једну шаку златних дуката више кад дођосмо да походимо школу и цркву Ђаковачку. Нек нико не мисли тек олако о попи Стевану, као што ми с почетка мишљасмо те нас после савест гризаше. У њега нема оног понашања које одмах човека за се задобије и оне речитости која је карактерна црта у толике друге његове браће по позиву; он говори брзо и збуњено, казивање своје сплете и замрси, странац га тешко може разумети, и тумач изгуби стрпљења. Али усталачност и оданост попа Стевана, достојна је сваког Хришћанског пастира. Кад је дошао у своју парохију, ту не бејаше ни цркве ни школе; па зар је чудо кад у Ђакову нема више до 15 или 16 српских кућа? Али је поп Стеван био у слободној Србији па не могаше да своје стадо остави онако како га је нашао. Он је умео да ради и да штеди док не стече толико новаца да могаше зидовима оградити место једно где подиже чисту једну црквицу, школу једну и где приреди као неко стовариште књига из Београда.

По несрећи пошто је већ то све свршио, поп Стеванов посао застаде савршено. Ко ће да буде учитељ у тој школи? Он сам? Све и кад би био способан за то његове дужности као пароха не дају му времена за то, а где да нађе новаца да плаћа редовнога учитеља. Из Русије је добио један пут на поклон хиљаду гроша да посао отпочне; и из Србије му обећаше хиљаду гроша годишње помоћи; али једини учитељ којега је нашао био остави га изјавивши да је плата и сувише малена, па сад нико неће да се прима учитељства испод 1200 гроша годишње. Мала

општина Ђаковачка у време наше походе није била у стању да гарантује ни оних 200 гроша годишње; па тако школа оста без учитеља. У целој Турској нигде нисмо се сусреле са приликом где би помоћ пре требала и пре заслужена била, али по несрећи ми смо се тако побојале да не ћемо имати новаца да отидемо до Скадра, да не смедосмо попу Стевану дати ништа више до што обично давасмо за наплату за стан и храну. Позније, добротом једног британског конзула дођосмо у стање да могосмо послати неку малу суму овој и другима школама у околини.

Да се отиде одавде на коњу у Призрен а да се путник у по дне одмара, за то ваља шест до седам часова. На срећу мудир нам послао беше заиста добре коње од којих једнога на његову молбу даде један турски званичник. Услед пашинога не давнашњег проласка овуда пут је био доста сигуран за сад, али нам рекоше да је иначе пун хајдука; а прелазећи прашњаву равницу једва да сретосмо где какво живо створење. На једно два сахата иза Ђакова прегазисмо воду Дрину одмах поред једног високога моста са више лукова, о коме веле да га је у старо доба сазидао краљ Милутин.

Хан у коме стадосмо да се поодморимо беше жолостан, једина његова одвојена одаја служаше као кокошињак; ни у хану нити около њега могосмо опазити где каква знака саобраћају. После по дне јахасмо испод једног маленог брда, на косини којега беше једно мухамеданско село са мошејом, а кажу да у околини тога села леже виногради који су некада припадали краљевима српским. Свака је ствар овде сад скопчана са успоменом каквом на владаоце којима престолница беше у околини; јер наш пут опет оставља долину па се пење на брдо, па кад изађосмо горе на праву висину, угледасмо пред нама варош Призрен; стару престолницу српску.

ГЛАВА XXXI.

ПРИЗРЕН, СТАРИ СРПСКИ ЦАРИГРАД.

Варош која лежи на северној косини Шар планине, а која се сада зове Призрен у Албанији има само око четири хиљаде кућа[1] а сасвим је без икакве политичне и трговачке важности. На лево река Дрина пролази путем својим у јадранско море; у околини леже равнице Метохија и Косово а иза вароши подижу се планине богате шумом и рудом. Али се Дрином сада не може пловити, поља су она истина плодовита али се никако необделавају, а планине су само прибежишта хајдука. Кад човек запита за узрок овоме стању ствари па чује да је господар земље мухамеданац, странац и још да станује далеко; он се не брине да развије изворе ове удаљене и према њему непријатељски расположене земље, па је задовољан ако само може да је одржи у покорности, а немајући бољега оруђа, он се служи мишицом Арнаута да сломије мишицу Срба.

Али је Призрен знао и за боље дане. Кроз некаквих 200 година он је био српски Цариград, српска престолница, и обично место састанку српског Сабора. Кроз то време по гласу свију сведочанства, он је био срећна и напредна варош. На великоме тргу у Призрену, Србија и Бугарска измењиваше своје производе за разна добра са запада. Сигурни царски друмови повучени по старим римским линијама, скопчавали су га с Дунавом и јадранским морем. Између њега, Котора, Дубровника па и Млетака био је непрекидни саобраћај и закони цара Душана показују како су српски владаоци старали се да олакшају превоз добара по својим земљама.

Осим оних користи које долазе месту једном кад се у њему стално бави двор владаочев, Призрен је још уживао сигурност свога јаког положаја у средини српских земаља; ратови по

[1] Аустријски конзул говорио нам је да у вароши има 32.000 Мухамеданаца, 12.000 Хришћана православне вере 2.000 римокатолика, — свега 46.000.

границама њега се не дотицаше, и кроз више нараштаја његови зидови не видеше непријатеља. Кажу да је у његовој околини било 360 цркава и монастира, а сама варош беше пуна добротворних завода од сваке руке од саборне цркве па до велике гостионице за путнике за коју веле да ју је цар Лазар подигао.

Али централни положај Призрена био му је и на добро и на зло; срећа царске престолнице ишла је онако као што је ишла и срећа царства. Кад Немања пренесе српско краљевство северно од Зете, онда изабраше Призрен за столицу царства; кад се срећа окрену па стење зетско поста јединити заклон српске слободе онда и Призрен наравно изгуби свој пређашни понос. Турци га истина нису узели пре 1455, али је опет он престао бити српска престолница од онога дана, кад српски владари изменише пограничне ратове с европским суседима, борбом на живот и смрт са мусломанима који упадоше у Европу.

Пре битке Косовске последњи је цар пренео своју столицу у Крушевац, у данашњој кнежевини Србији; после битке Косовске његови последници повукоше се у утврђена места на Дунаву док их најпосле Мусломани који све даље продираше не принудише да пређу на десну страну реке.

Тек у ово последње по века Срби стекоше себи престолницу на своме сопственоме земљишту, али та престолница јоште није стари српски Цариград, који још нема учешћа у њиховој слободи. Али све да граница слободне Србије хвата у себе и Призрен, опет тешко да би он заузео свој стари положај. Може бити да ће га поштовати као српску Москву али он никада не ће моћи постати српски Петроград. За престолницу која је унутра у сред земље затворена, време је прошло; да би Србија могла бити у слободноме саобраћају са својим суседима и да би одржала свој утицај на сродне народе у околини, од преке је потребе да је седиште владе природна средина за цивилизацију и обрт. За будућност, главна варош Србије ваља да лежи или негде на мору, или негде на каквој од великих европских артерија, и ова се нужда тако дубоко осећа да се и у самоме непоколебљивоме уображењу народноме почиње „Призрен на Шар планини“ да замењује Београдом на сутоку „Саве и Дунава.“ И у самим најпоноситијим најпунонадеждни-јим привиђењима будућности ова се промена народне престолнице измирује с променом у народноме осећању и политици:

стара искључива столица српскога царства прави места главној вароши свију јужних Словена.

Четири века турске владе оборила су са Призрена све његове архитектонске украсе и одбила га од свакога корака којим би ишао на то да добије добро сазидане улице европске вароши. Али он је још задржао нешто од оне величанствености свога држања и укупнога утиска, које се опазило да некако остаје на краљевству које је пало. Путник који му долази са севера, с истока или запада види пред собом велику једну белу варош посађену на планини, допирући тако рећи кутима својим у долину, он опажа да се овде састају друмови с Дунава, с јадранскога и егејскога мора, — па још може себи уобразити да долази у престолницу владара над околним земљама.

Из живописне једне масе белога и зеленога подиже се импонујући један поширокн заравањ. Да није на њој двор Немањића? није, већ нови Турски град, који као сви Турски градови у опште више су на страх самој вароши но спољашњем непријатељу. Иза овог града подиже се једна стена као копље, а на врху њезиноме стоје разтурене зидине куле једне; ова је кула по сведочансву становника, једини остатак од тврђаве цара Душана.

Кад уђете у варош, свака вам појединa црта њезина говори о арнаутској садашњости и српској прошлости. Минарет главне мошеје начињен је од дрвета те изгледа као кутија за бибер, али јој је основа широка кула од камена; иза куле подижу се пет кубета цркве једне. Врата на једној другој мошеји начињена су од стубова који су узети из једног оближњег манастира, а на камену још стоје трагови крста. Па онда, ако из доње улице подигнете поглед на куће које су на брду, а које одавде изгледају као да су нагомилане све једна на другу на готово отвесној стрмени, опазићете овде и онде несумњиве лукове и кубета.

Пре него што уђосмо у варош сусретоше нас неколика достојанствена лица, а у сред фесова њихових опазисмо конзулску капу аустријскога агента.

Ревносни овај званичник дочека нас с великом пажљивошћу и учтивошћу и одведе нас како он рече у *једину добру* кућу у Призрену, која не беше никоја друга но двор римокатоличког владике. Собе су његове биле празне, јер је последњи владика умрьо а нови још није дошао. Од две добре собе са стакленим

прозорима једна је била права дворана са асталом, столицама, софама па чак и једним столом за књиге; друга соба за спавање по турскоме начину т. ј. с једним диваном свуда унаоколо, имала је довољно просторије у средини да могосмо наше ствари наместити. На зиду је лик султанов страну у страну са папином сликом.

Ми смо се задржале три дана у Призрену и излажасмо да прогледамо варош врло мало, јер нам велика припека не допушташе да изађемо пре него тек на једно два сахата пре него ће сунце сести. Наш је вођ био један српски поп, који је био вођ и Русу Хиљфердингу, и који се одлучио да ми хтеле не хтеле морамо видети све оно што је и Хиљфердинг видео. У тој цели он нас немилице потрзаше из цркве у мошеју, па уз брдо, па кроз пазаре; за то смо после искрено захвалне биле, али у ономе тренутку, баш ни најмање.

Пре свега нужним начином ваља нам ићи да походимо његову цркву коју је Немања зидао и посветио св. Ђурђу. Улази се кроз један високи зид и кроз једно гробље где иза већине гробова опазисмо мале земљане судове с уљем. Стара црква малена је и сниска и у њезиним полу тамним улубима једва могосмо распознати појединости; иначе нам попа није ништа у њојзи показао што би било од нарочитога интереса. Поред ње се подигла једна нова полу сазидана црква. Отпочета је у великоме размеру, и на њезиној улазници стоји један ред стубова од белога камена али без главе. Поп Коста нас доведе у здање, а за нама уђоше још неколицина добро одевених Срба. У једноме заклоњеноме куту они стадоше мирно и испричаше нам своју историју. Црква није довршена не с тога што, као што и мишљасмо, не беше доста новаца „него један део земљишта који треба да уђе у план држао је као приватну сопственост један сусед Мусломанин.“ Ми запитасмо колико времена има како Турчин држи ту земљу? Четрнајест година. „А колико има како сте почели да градите цркву?“ „Осам.“ „Па што сте онда почели да градите тако велику цркву да прелази просторију која је ваша.“ Они одговорише: „Јер је земља наша, и ми имамо стара сведочанства да је наша. Од старина је припадала нашој старој цркви, па имамо права да се њоме послужимо и за нашу нову.“ Може бити да ми писмо добро разумеле целу ствар; него чини нам се да је пре за веровање да је какав призренски архитекта рђаво прорачунао просторију која му

треба, но да призренска раја овако шпекулише да задобије натраг земљу коју је Мусломанин један држао кроз последњих четрнајест година.

Од цркве св. Ђурђа ми пођосмо уз брдо тако стрменитом једном путањом да нам се коњи мало не потреше; али најпосле бар уживасмо леп поглед на целу варош са места поред једне мале цркве. Ова зграда има два дела један поред другог, већи је део једна новија црква коју су додали ради веће удобности за богомољце. Други старији део врло је малена црква, али красна на свод изведена а на зиду њезином имају насликани чланови Немањине породице.

Како попови не ће ништа да казују пред Мусломанима, то смо ми као обично оставиле нашега заптију на пољу пред вратима; али окренувши се пошто гледасмо оне фреске, ми опазисмо да се он увукао иза нас па завирује на све стране. Ми му одмах рекосмо да одлази простом турском речју: „Хајде!“ а он мислећи да се та реч може тицати пре сваког другог но њега самог, узеде па истера на поље из цркве две старе бабе.

Али се сви јако зачудише кад ми преокренусмо овај ред ствари, па истерасмо заптију на поље, а уплашене бабе позвасмо да дођу унутра па им се стадосмо извињавати. О томе не беше сумње да је Мусломанин био узнемиритељ, а да су старе жене као чланови општине хришћанске имале потпуно право, да походе цркву, да целивају иконе и да гледају странкиње; по томе је пресуда била проста правица; па опет можда се не би смели одважити да је извршимо да смо могле предвидети последице. Милина, радост, грлење у своје право повраћених баба не знађаше за границе, гомила жена не бојећи се више заптија стече се около нас па нам стадоше љубити руке, ноге, скута, с поздравима и добрим жељама да сва црква зајечa. Страшно нас је потресало кад нам један сиромах нем човек захваљиваше оним немим звуцима који беху све што му је природа оставила. Кад видесмо да и овај несрећни човек хоће да се придружи читавој литији која нас праћаше низ брдо, ми му одмах оправисмо нашег момка с бакшишом и замолимо га да се не труди да нас даље прати.

Поп Коста нас поведе сад к једној од главнијих мошеја, па нам показа на улазници њезиној изрезе и крстовима означено камење; све је то донесено амо из велике цркве Арханђела Михаила, коју је Душан сазидао одмах испод свога града. Како по

свему казивању у мошеји није било шта вреднога да се види, то се ми задовољисмо само са спољашњим њезиним изгледом.

Па онда нас попа повуче низ један друм, који се повлачаше низ једну брзу планинску речицу. Сунце је седало, па ваздух се подизаше од воде тако студен, да слабо уживасмо овај излет а нарочито кад се сусретосмо с једном четом низама — „оних редовних војника који ће да цивилишу Турску.“ Најпре видећи да пред нама иде хришћански свештеник, они се спремаше да и нас одбију у воду као што чинише и с осталима. Али ми потерасмо наше коње право, и не дадосмо им кад много да бирају, него или да нас баш навалице потисну у воду или да скрену с пута. Опазивши нашу европску ношњу, заптију и каваса, у последњем тренутку једва избегоше судар с нама; али скренувши на страну зајечаше потмуло а са пуно мрзости.

Обишавши полукругом једним ми опет уђосмо у варош кроз крајњу улицу њезину, и заустависмо се пред црквом која је некада била катедрална. Кажу да се у овој цркви начинио свеча ни мир између српске и грчке гране источне цркве, кад сукоб који се изроди за време душанове владе, расправи тихи и побожни Лазар.[1] Кад Турци освојише земљу онда оборише саборну ову цркву, и дуго је тако стојала разваљена. Али ту недавно Турци начинише од ње мошеју па подигоше минару на широкоме вршку западне куле. Гледана од оздо ова танка шиљаста зграда изгледа као кепец у зашиљатој капи у тренутку кад дође да прескочи каквог голијата; његов нескладни и дрски утисак доста добро претставља понашање новијега албанскога мухамеда низма у старој Србији.

Аустријски конзул рече да нам никако не ће могућно бити да мошеју ову видимо изнутра, али је поп Коста био предузим-

[1] По смрти првога патријарха Душан сазва у Сер све владике своје царевине да бирају новога. На сабор је овај дошло и више грчких владика из оних крајева царевине који су тек ту скоро освојени били. Али српско духовенство било је тако пуно неповерења према њиховоме утицају да су на сабору издали одлуку по којој се све грчке владике имају прогонити из Српске царевине. На ово грчки патријарах баци анатему на српску цркву па кад му Душан чињаше преставлења, он му одговори пребацујући му што отима земље од грчког царства и што себи присваја царско достојанство. Душан и онај патријарах не могоше измирити ову ствар, али кад Лазар би изабран за цара и кад у Цариград дође пов патријарах измирење се с успехом покуша. Из Цариграда послаше посланике да скину анатему, што они и учинише како кажу о великој једној свечаности у саборној цркви у Призрену. На скоро пошто ови посланици одоше умре патријарах српски а Лазар као оно и Душан сазва све владике да бирају новог. Ово наводимо да се види да измирење са грчким патријархом није ни мало у сумњу довело самосталност српске цркве.

љив човек, а ми имаћасмо собом пашину заповест да нас пусте да видимо све што хоћемо, па тако хоџа би позван да нам отвори врата. Он не дође већ посла човека да нам каже како не може нигде да нађе кључа. У томе се отворише једна врата са стране те ми уђосмо унутра уз степеницу једну па изађосмо на галерију једну, која је на сву прилику некада била звонара а с које се лепо видела сва унутрашњост. Заптија се понуди да нас изведе горе на галерију минарета; „одаклен се види цео Призрен"; него ми мишљасмо да ће паметно бити да се на томе захвалимо, па се сећосмо да с миром изађемо. Али врата на која смо ушли беху сада забрављена, па како нас од унутрашњости мошеје одвајаше једна ограда, то ми ту ето западосмо, па сад ни напред ни натраг.

То беше тренутак забуне, али тек само један тренутак. Наш заптија служећи се изрезима на оној прегради као лествицом пребаци се преко ње па нашавши се једном унутра у џамији нађе хоџу, а хоџа на то нађе кључа. Заптија се тада врати к нама праћен једним Арапином вратарем којега он принуди да с њиме преко ограде пређе. Нас ослободише па као да би нам дали задовољења позваше нас да уђемо у мошеју на главна врата.

Унутрашњост призренске саборне цркве била је с почетка као оно црква Грачаница подељена у више делова, па је тако нарочито незгодна за богомољу мусломанску. Има и нова предикаоница и свето место не заузимљу апсис, него су извијени на страну да гледају према Меци, тако да они који дођу да се клањају, морају ако хоће да су лицем к њима окренути да се ставе у ред који се пружа дуж цркве од истока к западу а не могу да стоје на обични начин у преко. Живописи на зидовима и кубету закречени су или можда „сасвим уништени, јер посленици који оправљаше целу зграду; хвалисаше се да су они „дохватили и Христа и све његове свеце па их бацили доле на под." Што су нагрдили ову красну стару саборницу то тим већма човека љути што се то извршило тек у последње време и то од онога доба од како се Хришћанима у Турској формално признало право да се служе црквама. Саборница призренска лежала је у развалинама толике векове па сад поче да свиће зора надежде да ће се опета повратити хришћанскоме богослужењу; ваља да је био тежак дан маленој православној општини кад виде да јој у последњем часу отеше цр-

кву па нагрдише да би је удесили за мусломанску потребу. Па и сами Мухамеданци нису задовољни, јер првобитни је карактер зграде тако јасан и оштар, да је многи никако и не сматрају као мошеју, па особито неким низамима који пролажаху кроз Призрен беше веома противно што их одведоше да се клањају у згради која им изгледаше као црква. „А шта је то тамо?“ упиташе неки од њих показујући на западну кулу. „То је место где су звона некада звонила“, рече један човек који се ту нађе. „Где су некада звона звонила!“ повикаше војници, „е онда ће богме она и у напредак опет звонити.“

До онога времена кад ћемо оставити мошеју ћуд њезинога вратара сасвим се променила; он показиваше на врата која нам је тако преко воље отворио па ласкајући искаше од ђаура бакшиш.

Пре него што ћемо поћи кући, поп Коста навали на нас да још један пут изађемо горе на брдо па да походимо владичин конак и цркву св. Николе која је одмах ту. Не давно је црква ова била у самој ствари испод земље, тако се силно ђубре око ње нагомилало. Један део ђубрета сад су одвукли, али опет к улазници се приступа тек низ неколико степена, а унутра је у цркви мрачно и хладно као у каквоме бунару. Кућа православнога владике већа је но она римокатоличког али колико ми видесмо није намештена à la Franca. Сам владика бавио се у Цариграду трошећи новце што га је од својега стада исцедио натичући се с другима да купи за себе столицу патријархову. Видесмо његову сестру, жену једну која тужно изгледаше; по речма попа Косте и она и православна општина дан и ноћ суве пролевају што им нема пастира. Али о овоме мало после.

Други дан нашега прогледања по Призрену одведе нас к развалинама Душановог града. Пут води испод зидова турске тврђаве, одакле је леп поглед на варош. Па онда вам се ваља повијати по кориту Призренске Бистрице док се пут тако не сузи, да се по њему већ више не може коњма пролазити. Ваља вам сад поћи пешице а коње оправити да вас чекају доле испод града. Све што је остало од душанова града данас лебди на ивици стене једне, којој основу подлоче брза планинска река; од оздо се горе успети било би тешко и опасно, а приближити му се са суседне обале опет је клизаво. Него најгоре је то што, не као на оним развалинама које смо до сада гледале, овде нема нигде ништа да се види. Део један од неке куле и неко-

лике рушевине од зида то је све што је остало од оних утврђења која су како кажу покривала цело брдо. Могућно је да је повећи део развалина претрпан земљом и отуда ће и бити да је обала добила свој данашњи облик јер готово се не може ни веровати да је на тако стрменитоме вису могла наћи места зграда нека већи но обично стражарска кула. Јако нам се наметала мисао да је овај градић био просто тврђава некаква, а на далеко чувени двор царски да је био на приступачнијем и пространијем месту где је данас турски град. Поп Коста сумњаше да ће бити тако, и рече да на овоме последњем месту пре тридесет година није ништа стојало; али смо се после ми састајале с људма који су делили нашу мисао.

„Погледајте", рече поп Коста, показујући на брзу планинску реку која потицаше доле испод стене, „то је призренска Бистрица, а имају још две реке с истим именом, дечанска и пећска Бистрица. Све три утичу у Дрину и у свима њима има нека особита врста рибе. Бистрица долази из планине којом ћете проћи на путу у Скадар." Не могосмо а да не помислимо да је то она иста планина у коју је цар Душан ишао у онај славни лов са старцем Југ Богданом и са девет Југовића, пре него ће запросити сестру њихову за свога драгог дворанина Лазара; без сумње међу ђаконијама што их овај спреми за њихов повратак беше и по нека пастрмка из реке Бистрице.

У цркви монастирској испод овог града или иначе у великој цркви у вароши, држао се велики сабор на коме је пошто се угаси лоза Немањина изабран за цара Лазар Грбљановић. Народна једна песма изабрала је град душанов и за призорницу смрти Душанове уместо села Девола, где му се по историји смрт десила. Песма је ова занимљива са свога описа призора на самрти, а после што Душану и у његовим последњим тренутцима приписује ону заповедничку вољу, којом је за живота свога много извршио али којом сада полу развијеноме народу, завађеној властели и издајничкоме тутору остави задатак за који они још не беху дорасли кад он премину. Овде ћемо навести ту песму која као да је тек одломак једног полу изгубљеног епа: —

Побоље се српски цар Стјепане,
У Призрену мјесту питомоме,
Побоље се, умријети хоће.
Кад то виђе царица Роксанда,
Пером пише како мушка страна,
Она пише три четири књиге,
Пошиље их на четири стране,
По свој њихној редом царевини,

Сву господу по реду позива:
„Чујете ли сва паша господо!
„Тешко болан српски цар Стјепане,
„Болан јесте умријети хоће;
„Но хајдете у Призрена града,
„Не би л' цара у животу нашли,
„Да чујете шта ће наручити,
„И на ком ће царство оставити",
Кад се тако књиге растурише,
Сва господа редом разумјела,
Хитро иду како који може,
Сви одоше у Призрена града,
Код силнога српског цар-Стјепана,
Затекоше цара у животу;
Код њега се сва господа саста,
И ту дође Вукашине краље,
Диже цара са свил'на душека,
Прислони га у наручје свил'но,
Па над њиме грозне сузе рони.
Погледује српски цар Стјепане,
Погледује сву редом господу,
Погледује паке проговара:
„Мили куме, Вукашине краље!
„Аманет ти моја царевина!
„И аманет сви моји градови!
„По свој мојој редом царевини!
„И аманет мој нејак Урошу,
„У кол'јевци од четрьест дана!
„Царуј куме за седам година,
„Осме подај мојему Урошу."
Ал' говори Вукашине краљу:
„Мили куме српски цар Стјепане!
„Није за ме твоја царевина,
„Ја не могу куме царовати,
„Јер ја имам сина самовољна
„Сина мога Краљевића Марка,
„Кудгоћ иде, никога не пита
„Ћегод сједне свуће није вино,
„А све ради кавгу да огради."
Рече њему српски цар Стјепане:
„Мили куме Вукашине краље!
„Кад ја заптих све моје војводе,
„По свој мојој редом царевини,
„А ти не мо'ш кога си родио!
„Но аманет моја царевина!
„И аманет сви моји градови!
„И аманет све моје војводе
„По свој мојој редом царевини!
„Аманет ти нејаки Урошу
„У кол'јевци од четрьест дана!
„Царуј куме за седам година,
„Осме подај мојему Урошу."
То говори српски цар Стјепане,
То говори, а душом се бори;
То изусти, лаку душу пусти.[1]

Од развалина градића горе на стени па до развалина Лавре која је доле испод ње, више смо се тоциљале но силазиле, јер и ако има можда пута наш га вођ не могаше наћи па ми падосмо доле како је која боље могла. Овде је на подножју стојао некада велики монастир из којега су Турци однели стубове за своју мошеју. Данас једва да има што зидина изнад земље, али поп Коста као да је знао све где је шта било па нам између осталога показа и где је стојао олтар. У старо је време имао одмах испод монастира, преко Бистрице мост један; сад га нема ту па нам ваљаде прегазити реку на коњу, па да не би биле принуђене да сваки час одјахујемо од коња пролазећи уском путањом једном у стени, то се ми држасмо све једнако низ реку па газисмо кроз њу час на ову час на ону страну како нам се где пут бољи указа. Сунце је село било, тајанствени плам обузео стење по коме случајно пролажаше једно стадо коза —

[1] Вука Караџића Српске Нар. песме II, Смрт Душанова.

цео нас призор јако подсећаше на једну од пределних слика Салватора Розе. Сапред на стени спазисмо повише јама налик на оне у Дечанима, и поп Коста нам потврди нашу мисао да су и то испоснице и да су им становници долазили из Лавре.

Сутра дан добри попа опет навали да нас води да походимо монастире у околини; о овима он нам даде овај опис који ћемо сад навести, а препоручујемо га првоме путнику који буде имао доста времена и снаге да се њиме послужи. Док је, по казивању попином, у старо доба било у призренској околини не мање од 360 цркава и монастира, данас их има само двадесет и један. Од ових у двама, на име у монастиру св. Марка и монастиру св. Тројице, станују калуђери, а сразмерно су новије зграде; монастир Кориша, стар је али пуст. На косини Шар планине стојала је некада црква једна главна каква има на Црној Ријеци, са ћелијама у стени и остатцима живописа и написима. Монастир који је био уз ову цркву остао је пуст, јер га Арнаути опленише и село му разрушише. Још су занимљивије зидин цркве једне која је сазидана на заповест цара Душана у част младом једном калуђеру којега је он високо уважавао. Овај калуђер оде у планину да у самоћи живи, али док се тамо тако бавио уђе бес у њега; али помоћу арханђела Гаврила ослободи се ђавола потиснувши га с одсека једног доле у провалију. Да би се могла подићи црква на лицу самога места где се ово дело извршило, подигоше уз стену сводове па на њима сазидаше капелу. Мухамеданци је разрушише, али кажу да су сводови још остали заједно с једним зидом на коме су се слике светаца задржале. Арнаути који им не могоше на други начин досадити изрешеташе их пушчаним зрнима.

Најпосле и историјски најзанимљивије: једно пола миље од старога двора Неродимље може се видети место где је млади цар Урош убијен, а тако и црква богородичина на месту где му је тело лежало било. —

ГЛАВА XXXII.

НОВИ ПРИЗРЕН И ЊЕГОВИ СТАНОВНИЦИ.

Она већа соба наша у владичином конаку, била је одређена како већ споменусмо, да се у њој дочекују походе, а на целоме нашем путу нигде нам таква соба није већма требала но у Призрену. Наши походници беху Мусломани, Римокатолици и Срби. Међу оним првим дођоше нам разни одасланици пашини, да нам походом учине почасти и да чују жеље наше, а осим њих још и сиромах стари мудир приштински, који већ прође трагом којим обично пролазе приштински мудири. Аустријски агенат и његова жена беху нам љубазни и учтиви у највећој мери; они се јако интересоваху за старински накит па нам показаше неколико лепо прстење и античне геме што су покуповали од осиромашених бегова. Па онда беше ту привремени газда од куће отац Викарио, францишканскога реда и разборит Италијанац, и још други албанески свештеници из планинских парохија, који и својим ношивом и својим целим држањем некако представљаше чудну смесу од Миридита и попа. Пар један који се тешко могаше сложити, у коме беху представници и једне и друге врсте, један млад италијански калуђер и један албанески учитељ, теглише заједнички јарам домоводства. Походио нас је и један старац који нам донесе једно стакло изреднога црвенога вина, па нам рече да је из винограда који је засађен још у време Стевана Душана. Он беше тако јадно одевен да ми помислисмо да му платимо што за вино, али на то чусмо да је он најбогатији трговац у вароши. Најзанимљивији чланови православне општине чекали су да их најпре позовемо па онда нам дођоше учитељка девојачке школе, поп Стеван, и поп Коста са женом својом. Поп Коста родом је из Васојевића и осим што је енергичан вођ, још је и иначе разборит и не оскудева у такту.

Из разговора и по сведочанствима свију ових лица могле смо о садашњем стању и о становницима некадашњега српског Цариграда дознати ово: — У вароши се говори српски, албанески и турски; а од куд да се и турски говори, то тумаче овако: Кад Призрен први пут паде у руке Турцима, онда његова величина, утврђеност и иначе значај његов побуди неколике праве отоманске фамилије те се настанише ту, а некима се другима опет предаде да чувају варош; данас синови имућнијих призренских мусломана често одлазе у Стамбул да се изобразе; па из ових узрока Турски језик који се не зна у Пећи и у Ђакову, јесте један од језика који се у Призрену говоре. Што се српски језик сматра као главни при свем том што су Срби овде у мањини, то се има приписати српском карактеру који се неда отуђити и после успоменама које су скопчане с местом овим; а кажу да се од чести приписати може и томе, што су неки од Мусломанаца српскога порекла, — иначе су већином Арнаути.

У Призрену станује паша него који је подчињен једном већем пашалуку, од пре Скадарскоме, сад Нишкоме. Почем у вароши има редовне војске и отоманских фамилија, Арнаути се призренски понашају с мање непокорности према централној влади и с мање разбојништва према Хришћанима но у Пећи и Ђакову. Него опет, они су зла дружина, њихове главније фамилије сиромашне и предају се пороку и нераду; понајчеститији чланови мусломанске општине као да су они мајстори са челиком који праве славне призренске ножеве и ножнице (маказе).

Почем је Призрен главно место целога овога краја, то се у њему суде велике кривице, и по целој Старој Србији непрестано смо слушале о кривцима који се амо шаљу „у оковима.“ Па с тога управо са сугубим сажалењем чусмо како је призренска власт неправична и покварена и чусмо из извора који беше према Турцима пријатељски расположен. Страховити описи о стању тамница подсети нас како се у старим српским песмама пева о тамницама којих по некад допадаху јунаци бијући се по далеким земљама. Њих ту описују као да је у њима „вода до кољена, од јунака кости до појаса, туде иду змије и јакрепи, хоће змије очи да попију, а јакрепи лице да нагрде, да отпадну ноге до кољена и јунаку руке до рамена.“ Ако тамница призренска и није пуна воде и змија а оно је по свему што се о њојзи прича пуна сваког гада и нечистоће, и ако сужне не

држе по девет година чекајући да се откупе а оно их држе без суда док год не подмите власт; кривац и невин човек, грозничави и здрави, све се то збије у тамницу на гомилу на незнано време; уз то њихова родбина ваља да их храни јер иначе могу и скапати од оскудице, тако би желети било да се у Призрену настани довољни број енергичних конзула, не само зарад Хришћанског народа између овог места-и српске границе, него још и да би се и паша покренуо и потпомагао да изврши давно обећане реформе. За сада осим аустријског вице-конзула, нема другог европског претставника у целој области Старе Србије.

Призренскога бега једног онаквог какав је на дому своме видесмо у харему збаченога мудира приштинског. Сиромах старац, једва би га човек могао познати, па поред свега што се служаше обичним изразима „воља Алахова“, опет му очевидно тешко падаше што га сметнуше па радо хтедосмо да му учинимо задовољство приставши да дођемо на походу харему његовом. Да би нас као намамио рече да би желео да нас упозна са сестром својом која је удата била за пашу једнога па сад као удовица живи у кући једној одмах до његове. Још нам рече како је она ваљано успитана и образована жена, и да се много бавила у Стамбулу. Стамбулске госпође које смо по унутрашњости Турске виђале носиле су обично хаљине од европских памучних материја или муслина, па с тога му изјависмо да би нарочито волеле да видимо албанске госпође његовога харема и да би нам јако мило било да их видимо у њиховоме народноме ношиву. Па према томе, жена и кћи мудирова примише нас у пуноме накиту од белога газа и кадифе, дивно и богато златом извезене. Него ту се сва лепота ових госпођа и поче и заврши; испод рува одаваше се трома гојазност, више њега бојом нафракана лица, а доле ноге без чарапа и нокти подебело калом намазани. Стамбулска сестра очевидно је некада лепа била, црте лица њезинога премда порушене, опет беху још једнако правилне. Као пашиница она сад представљаше велику госпођу у харему; она изађе пред нас, она нас уведе унутра и она се посади да се с нама разговара а угојена мудировица и њезина кћи послужише кафом па нам после прављаше хладовину махалицама. Оне никако и не покушаше да се пусте у разговор, који је у осталом и онако јако запињао, јер ми нисмо знале Албанески а оне опет врло мало српски знадоше. Кад се дигосмо да идемо мудир и његове женскиње позваше нас

да се прошетамо мало по башти и да „видимо воду.“ Мудир пође напред, а пашиница с нама, подигнувши мало своју узану сукњу тако да јој се показаше наге ноге и чланкови. Прођосмо по високој трави и мимо неколиких малих дрвета па дођосмо к једним вратима у зиду; отворише их и гле, брза река туда протицаше. После овога проходања по башти ми се опростисмо и одосмо.

У овоме као и по другим харемима веселисмо се гледајући како госпође и чељад пажљиво прате како се ми једна према другој понашамо не би ли опазили који од оних знакова по којима се на истоку тако тачно познаје коме госту припада старешинство. У овим се крајевима овде чисто не може ни да замисли да људи могу бити једнакога положаја и да не поклањају пажње свима ситницама етикете; нити беше могућно за нашу домаћицу да разуме да ми бирамо места где ћемо се на дивану посадити само с обзиром на светлост и промаху. Дуго ми нисмо знале да се на све то овде пази, па смо се и нехотице посађивале на најнижа места држећи се при том једино европскога и хришћанскога правила учтивости, т. ј. да се не посађујемо на места о којима мислимо да су најбоља. Позније смо се по неки пут забављале правећи загонетку нашим угоститељима тиме што би лепо између себе поделиле сва најтања указивања почасти и одликовања; чим би то опазиле одмах би и оне тако исто радиле овда и онда указујући оној о којој би мислиле да је старија, сваку неподељиву почаст.

Па сад о Римокатолицима. Албанци ове цркве имају заштитника и добивају у помоћ новаца из Француске, Аустрије и Италије, а учитељи и друго што им треба за школе долази им из Рима; једини конзулски агенат у Призрену јесте римокатолички агенат Аустрије који је послат нарочито да њих заклања — па с тога нам и беше чудно кад од Латина чусмо далеко више јадиковања, жаленја и прошења но од Срба које нико не заклања. Истина која се порећи неда то је: да је овај народ — које услед своје привржености к Риму што га одваја од осталих хришћана у земљи, које услед раздељености своје у више непријатељских племена, што неда да се развије мисао о једној цели и свест народна, а преко свега услед своје навике да с Турцима праве пазар као Јуда искариотски, и после што очекују да за њих све на свету учине стране силе — деморализован тако како их и најгрђе робовање никада демора-

ливовати не би могло. Највећа надежда да се препороде лежи у томе, што француски утицај, који сада тамо превлађује, гледа да унапреди слогу међу свима хришћанима у земљи. Кад римокатолички Албанци опазише да смо ми наклоњене да се радујемо слози и јединству хришћана и да је одобравамо, одмах почеше да нас уверавају о својима пријатељским осећањима према браћи Хришћанима; али у први мах, помислише да ће нам као Енглескињама мило бити да у корист турску верујемо да су Хришћани у Турској једнако у раздору између себе, па запеваше сасвим друкчију песму. Не ћемо рећи да међу овим латинским општинама нема и добрих људи; образовање на страни чини те многи од њихових свештеника имају више углађености но што се тиме српски попови похвалити могу. Осим тога њихове црквене власти одважно устају у њихову обрану и рад њих подносе жртве онако како грчке владике ретко или и никада не чине. Кажу да су покојнога римокатоличког владику у Призрену поштовале све вере -- а то потврђује и сам Рус Хиљфердинг; његовом се утицају има приписати што саборница није сасвим разрушена. Добар је знак његовога укуса и то што и онда кад већ сасвим готов беше лепи нов стан владичин он настави да живи и даље у своме пређашњему смерном стану, а новом се зградом служаше само за скупштине. Без сумње је и сам осећао оно што свакоме у Призрену у очи паде, да је нескладност која зло доликује свакој вери кад пастир живи на начин далеко узвишенији но ма што у околини, док је народ међу тим пука сиротиња а црква жалосно малена.

Онога дана кад ми дођосмо отац викар беше послом неким у Ђакову; кад се врати он нам исприча сву важност тога посла и замоли нас да се придружимо његовој молби и његовим усиљавањима. Пре свега беше јако у незгоди са неких римокатоличких општина у планини. Док Турци најжешће гањаше Хришћане они се издаваше за Мухамеданце; али гоненье попусти, а војничка служба поста терет, онда они објавише да нису Мухамеданци већ Хришћани и пристадоше да плаћају харач. Али тек што харач платише, а Турци поискаше и људе за војничку службу, не хтедоше ни да чују што они говоре да су се повратили хришћанству, него још потражише да и у напредак врше мухамеданске обреде као и до сада. Па онда отац викар беше у незгоди и са неких римо-католичких општина

доле у равници. Они су сразмерно не давно сишли с планине, па као кмети држе земљу али нису од ње прави сопственици. Они су најпре већма волели да се бију за султана но да му плаћају харач и у кримскоме рату изгубише многе људе своје. Али неправда коју им учинише[1] и закидање плате побише им вољу да и од сада тако служе; прошле године не хтедоше ићи на Црну Гору, па сад Турци навалили да од њих наплате харач. У оба случаја отац викар жаљаше се на Турке, „кад им треба харач они сматрају наше људе као хришћане, а кад им опет затребају војници онда их опет сматрају као мусломане.“ Они који познају Турке не ће помислити да се овоме потврђивању не може веровати; али с друге стране и они који познају римокатолике Албанце, могу веровати да и Турци имају нешто разлога кад веле да су „ови Латини сви Мусломани кад им се харач потражи, а сви Хришћани кад се у војску позову.“ Насељеници у равници око Ђакова знајући да су њихова браћа у планини у стању да се опиру харачу, изјавили су како су се одлучили да се врате од куда су и дошли. „Па и за што не?“ прихватисмо ми; „за чију љубав и стоје тамо где су данас? С Турцима не могу да пристану, с Хришћанима се не слажу, воле да обрађују и неплоднију земљу но да један део плода од свога рада дају у порези, а што се тиче саме земље што је они тобож својим обрађивањем поправљају, то је сасвим све једно а парали земљу у долини а парали је на планини“, „Не, не, повиче часни отац, „ви не разумете ту ствар. Ако Римокатолици отиду одавде *онда ћемо ми пастири остати без стада.*“

Отац викар рече нам како Мусломани у болести често призивају свештенике да им читају молитве, сматрајући то на сву кирилику као неки начин врачања. Не давно је њему самом долазио један хоџа па га молио да му даде благослова и да дуне њаљ не би ли га тако излечио од некаке болести. Часни отац не хтеде тога чинити рекавши хоџи да он почем *нема веру* то му ни благослов не може добра донети. „Махни ти то на страну“, прихвати му хоџа, „па дед' ти мене благослови; а вера или невера, не мари то ништа, зло ми учинити неће.“ Свеш-

[1] За време кримскога рата Миридити су служили на Дунаву и ту су се одликовали. „Ту, кад капетан Биба оде да купи новаке (рекруте) за војску, Омер паша, не обзирући се на протесте Миридита, које је по уговору њиховоме ваљало смењивати сваких шест месеца, уврсти у низаме три стотине њих а остале мање способне оправи кући пошто их је најпре разоружао.“ — Hecquard, Haute Albanie, стр, 243,

теник се од свег срца смејаше глупости хоџиној; али се нама учини некако подозриво то што се он изговараше на оскудицу вере, уместо да је човеку искрено казао да ни његов благослов ни његов дах није у стању никога да излечи. Римокатолички калуђери по Албанији можда се онако као и њихова браћа босанска, издају у народу као да могу да лече људе свакојаким апсурдним начинима, па тиме као и они колико толико да увећају своје мршаве дохотке пишући талисмане у силу којих верују незналице Хришћани а не мање и незналице Турци.

Римокатолички свештеници које видесмо у Призрену испричаше нам много занимљивих појединости о старешини најјачега племена латинских Албанаца, кога обично зову кнезом миридитским. Назив је овај погрешан; старешина се истина зове Принк или Пренк (Петар), али је то обично име у његовој фамилији. Последњи је Пренк има чин бригаднога ђенерала у турској војсци, прилика која довољно означава разлику између његовога положаја и положаја његовога православног суседа, независног кнеза од Црне Горе. Ми смо гледале да дознамо како се према овој разлици разликују и њихови начини живлења и стање њихових поданика. Има лица која су за готов новац примала да је, што се тиче удобности, мира и цивилизације брђана црногорских, једина пречага у точку само упорство њиховога кнеза који неће да призна власт султанову ма и само по имену, принудивши тако Турке да их сматрају као непријатеље. Као и много друго шта, што се разноси о Црногорцима и ово не треба да се тако прими док се не погледа на право стање латинских Албанаца који признају власт султанову па му још и у војсци служе. По свему што се о предмету овоме дознати може готово је извесно да су ови Албанци у много варварскијем стању но и најдивљији Црногорац, а тако исто сиромах и тако исто готов на плен; а у исто време немају никаквога знака оног модернога напретка и организације, с којима су последњи владаоци црногорски успели да утврде сигурност у својој земљи. Описи Вроша, где је стан миридитскоме главару, показују да у њему немају ни оне црте малене престолнице црногорске које показују (да се послужимо речма кнеза српског кад једном приликом о своме народу говораше) да „бар народ има вољу да се цивилизује.“ Они путници који су имали прилике да се упознају с кнегињом од Црне Горе и кнегињом удовом могу судити о разлици између црногорских и миридитских обичаја кад чују

да је међу Миридитима обичај да се Пренв не ожени Хришћанком, већ Мухамеданком коју је на силу отео па покрстио нарочито на ту цел. Кад је г. Хекар долазио у Орош у женском су оделењу поглаваровога стана живеле две удовице које су преживеле све своје најближе мушке сроднике, па пошто је свака од њих убила по једног човека, да би број покојника и у једне и у друге једнак био: онда се сагласише да забораве прошлост па да остатак својих дана преживе заједно под истим кровом.

Кад је г. Хекар штампао своје дело, старешина је миридитски био Пренк Биб Дода, и о његовој се власти и важности нико не сумњаше. Али позније један од његових нећака узеде да прави сплетке противу њега, те је њихова распра дала прилику да се умеша и порта и разни страни конзули. Даљи се заплети изродише за време последњега црногорског рата. Православни и католички брђани од векова су били непријатељи, и могао се човек ослонити да ће се они бити један с другим у интересу својих узајамних непријатеља: али покојни кнез црногорски Данило постарао се те је задобио за се заробљенике Латине, па у последњем рату његова политика уроди плодом. Ово је учинило те су се јако изменила осећања Албанаца, којима најјаче покретало јесте освета; па онда и они имају много да се жале на порту; а један свештеник о коме ћемо одмах говорити живо им проповедаше да им папа забрањује да се уз невернике бију с Хришћанима. И тако дође да понеки Миридит заједно с другим Албанцима отидоше на Црну Гору, а други опет не хтедоше; а кад се рат већ заврши онда позваше Пренка Биб Доду у Цариград да даде рачуна. Како се у његовој отаџбини прича он се оправдао беше, доби допуштење да се кући врати, поласкаше му и почаствоваше, али управ кад се хтеде на пут кренути он из ненада и на подозриви начин умре. А међу тим јавни непријатељ турски, кнез црногорски, остаде здрав и читав, и независан и лепо код своје куће. Ове две противности добро опажају његови људи а тако и људи миридитскога Пренка.[1]

[1] О Римокатолицима у северној Албанији лорд Странгфорт вели, да су после турског освојења „били у стању да одрже своју веру и неку извесну самосталност, и не смедоше да се туже на насиље. Али развијање њихове цивилизације би устављено; они се одсекоше од Европе, и сахранише са видика свету,“ — Eastern Shores of the Adriatic. Шта Хекар говори о Миридитима види додатак. Исто дело има и неколико бележака о албанским насељеницима на пећској равници.

Али да се вратимо у Призрен, где имамо још да рекнемо коју о православној општини. Архијепископ није био ту, а о њему слушасмо гласове противне једне другима. Једни говорише, да је он по материној страни Бугарин и да је пријатељ Словенима, да служи службу божју на словенскоме и заштићује Србе који то заслужују као што је поп Коста и Катарина из Пећи. Други опет тврдише да је он Грк из Сера, где има много Бугара; па како је знао словенски да говори, то је мање одвратан био стаду своме, него опет за то беше себичан и одан фанариотским сплеткама. Шта више неки се жалише на њега да је противан изображавању народном и да је направио сметње те се не може подићи једна виша школа српска. И на поп Косту као секретара архијепископовог паде један део тужбе. Али ма шта да је архијепископ могао чинити у погледу на више школе, ми можемо посведочити да у Призрену постоје две основне школе. Ми смо походиле школу за мушку децу, па нађосмо да је то доста добра зграда и да ја снабдевена књигама из Београда. Девојачка је школа тек у зачетку, које за то што су многе породице и сувише сиромашне те да би децу своју могле од куће заштедети, које за то што нема довољно средства да би се обучавање давало бадава, али поглавито за то што нема добре учитељке. Призренска је учитељка смерна, добра жена, која сама очајава о своме незнању, па се заиста труди да учини све што најбоље може. Поп Коста рече: „Нама треба жена једна каква је Катарина. Њезин карактер као калуђерице даје јој важности и значаја, она одлази из куће у кућу, проналази где има деце па их води у школу. Таква би нам жена напунила школу.“

Једна је сметња напретку општине призренске у томе што њезини најбољи чланови одлазе у кнежевину. По њиховоме сопственоме казивању не мање од 500 фамилија иселило се ту не давно, и премда је аустријски конзул мислио да је овај број претеран, опет он сам признаваше да би њих толико па и више отишло да им исељавање не спречавају турске власти. Успомене на стари Цариград одржавају жив дух слободе, и, не као оно исељеници из деморализованијих крајева, Призренци хоће да примају европске установе, па почну ли једном ходати с уздигнутом главом, онда ни по што не ће више да приклоне главу у јарам. Они нуде својој родбини сваку помоћ коју могу да за њима пође, али ако ова неће њих то још не наводи да се

и сами поврате натраг. Више него једна мати оплакујући одлазак свога сина показиваше како се он отресао турске владе, потресајући један крај својега одела и живо пљујући на земљу. Оно неколико енергичних људи што су остали задржани су у завичају само страховањем њихових плашљивих сродника, и поп Коста показиваше на своју жену као на сметњу која му не да да с ону страну границе добије добро место. Чим би противна страна опазила да се хоће да појави мрски јој предмет, одмах би отворила своје батерије, плачући, ширећи руке и преклињући га да је не одваја од завичаја и родбине. Српски народ ваља да је захвалан овим добрим женама, јер за цело не треба да раскине последњу алку која га везује са старом земљом; ми смо већ споминьале како влада у кнежевини не охрабрава исељавање из старе Србије.

При растанку дадосмо поп Кости наш последњи српски превод новога завета, и не слутећи како ће му дар овај добро доћи. Он прими књигу не показујући баш великога задовољства и однесе је собом кући својој у очи дана кад ћемо се из Призрена кренути. Али сутра дан дође нам сав радостан, а праћен својом женом и још једном сродницом. Рече нам како је почео књигу ону да чита женама, па почем је у делу језик онакав исти каквим они говоре, то им речи долажаше тако како им никада долазило није кад се чита из превода на црквенословенски. Седели су тако до нека доба читајући па сад се попа спремаше до пође по селима да целоме народу чита из ње.

Не можемо се растати са Србима призренским а да не испричамо ово. Једнога јутра наш тумач пусти у нашу собу дечка једног, који озбиљно мољаше да му дозволимо да нам нешто каже. „Ствар се“, рече, „мене ништа не тиче, него ми је повери да је пред вас изнесем једна сиротица мати, која је морала да отиде из Призрена пре него што ћете ви доћи. И самог су ме у детинству моме украли Турци и с тешком се муком спасох те ме не помусломанише, а што хоћу да вам испричам то је опет о детету једноме којега су Турци тако украли. Он је син удовице једне у Вучитрну, кућа му је била одмах до куће богатих Мусломана који се, док год му отац бејаше жив, показиваше као добри и пријатељски суседи. Кад отац умре, онда Мусломани суседи предложише да им дечко дође у кућу да их послуша колико може, а обећаваше да ће га лепо пазити и хранити. Мати како оста у великој сиротињи, пристаде; али

Турци чим се докопаше детета одмах почеше да га свакојако наговарају да промене своју веру, па њему онакоме исцепаноме и јадном једног дана дадоше да се обуче у добре хаљине, па му обећаше да ће му их дати ако пристане да се потурчи. Најпосле дете рече да хоће, а они га одмах тога часа оправише у Призрен и дадоше га пашиним заптијама да га чувају. Чим му сродници дознаше што се учини они дођоше за њим амо, па представљаше власти да тако младо дете не може по закону мењати своју веру. Владика није био код куће него секретар његов поп Коста узеде ствар његову у своје руке. Он питаше: „Шта вели закон? Може ли дете једно изјавити да хоће да промени своју веру пре него што достигне зреле године, или не може? Изнесите закон па како тамо пише нека тако буде.“ Изнесоше закон и прочиташе: „Промена вере не вреди кад онај који је мења нема толико и толико година.“ Онда поп Коста запита: „Има ли ово дете толико година?“ Нико не могаше рећи да детету има више од осам година. Сад се већ чинило да је ствар изван сваког даљег разговора, кад у један пут паша све поквари, наредивши да његове заптије чувају дете то док не наврши нужни број година. Узалуд родбина његова потврђиваше да по закону дете ваља да се њима врати или бар да оно време проведе под заштитом православнога владике. Паша остаде при своме суду, и да би тобож изгледао да је праведан окрете се детету па га запита да ли жели да се растане од својих садашњих другова. Као што се могло и очекивати дете одговори кроз плач „Не“ и на то паша рече да је ствар свршена. Од тога доба заптије најстрожије чувају да се нико не приближи детету. Његова јадна мати дође из Вучитрна али пошто је истрошила све што је имала, врати се и не видевши га.“ Полазећи препоручи дечку који нам све ово исприча да не губи из вида дете њезино. Даље, чувши да нас очекују у вароши она га замоли да нама каже све шта је и како је било. „Ја сам чинио што год сам могао да испуним њезин аманет“, рече он. „Тешко је добити прилику проговорити с дететом, јер га заптије чувају од Хришћана, али кад год му ја дођем те проговорим он одмах плаче за својом мајком и волео би да јој се врати; други пут га опет видим међу Мусломанима где изгледа весео и задовољан.“

Ми не можемо а да овде не приметимо да приповедалац овога догађаја ни мало није гледао да искити своју приповетку,

нити да судбину детињу опише претераним ужасом. Он само показиваше како су Турци на силу одвукавши дете повредили поверење које се у њих имало, а задржавши га и даље, повредили закон. Ми запитасмо како се то дете зове; али нам то његов адвокат не хтеде казати; а име његове матере или његових пријатеља — ни једну реч ни о коме. Оваку уздржљивост раја обично показује где год није сигурна да ће заклоњена бити; што нас је зачудило то је, што сведок с готовошћу каза своје име и допусти да га себи забележимо. Али онога дана кад ћемо да оставимо Призрен, улете нам у собу жена једна, сва дркташе и плакаше и донесе нам као „бакшиш“ један пар црвених чарапа искићених цвећем. То је била мати онога детета које нам каза „ону приповетку“; ако Турци дочују за то, убиће га, а ми смо му „име записале.“ Вративши јој бакшиш, ми отворисмо нашу бележницу, показасмо јадној матери име њезинога сина, и избрисасмо га пред њезиним очима.

Али ми нисмо остале без сведока кога би могле навести у потврду да је догађај онај истинит. Приповедилац нам је споменуо био име поп Косте, а попа нам исприча све појединости и дозволи нам да се слободно послужимо његовим именом; он још обећа да ће целу ствар и на писмено изложити само ако се даље потражи.

„Па сад“ рекосмо ми, „шта можемо ми чинити? *Вама* не треба ни да кажемо да ми немамо оне моћи коју нам сиромашни ови људи придају, али у Скадру има европских конзула; не би ли помогло што да целу ствар доставимо некоме од њих?“

Он рече: „Јест. Конзул какав могао би помоћи.“

„Па ми ћемо говорити о томе рускоме конзулу.“

„Рускоме?“ повиче поп Коста, „његово би заузимање дало само паши изговора да целу ствар представи као политичку сплетку. Треба да говорите француској конзулу.“

„Али украдено је дете Србин; није Латинин.“

„Не мари то ништа“, прихвати попа, „за Французе је довољно то што је дете хришћанско — а осим тога њихов је конзул једини који уме Турке да научи да га слушају.“

„Па шта може ту учинити француски конзул?“

„Он ће најпре узети да ствар испита, да сигурно дозна шта је и како је, па ће онда написати неколике врстице паши казујући му — „Такво и такво дете заптије ваше држе противно закону, заповедите нека се преда кући православнога владике“

Сваки конзул може овако што искати, јер се дете држи доиста противно закону; али ако паша види да се то потраживање не ће баш тако терати до краја, он ће за цело одговорити, да он ништа не зна о каквоме таквом детету, или да дете остаје где је од своје драге воље, или да му је слободно да иде ако хоће — а заптије би га држале као и до тада. Али ако то потражи француски конзул, одмах ће паша да дете пошље натраг.“

Ово што поп Коста рече о енергији и готовости француских конзула да помогну, потврђују лица разних вера и мишлења. Доиста, онај ступањ на коме је француски уплив заменио аустријски овде где се Аустрија некада сматрала као заштитница, врло је немила ствар агентима ове последње силе. Него они сами признају да њихова влада претерује у својој себичној политици, ретко кад допуштајући им да помогну Хришћанима, осим у приликама где то иште очевидан аустријски интерес; а у таквим приликама наравно и захвалност народна није врло топла. На против француски конзул стоји уз рају кад год му се само прилика укаже, а ту се држе начела да ће се дух његзин уздићи само тако кад види да је најпосле и Турчин наишао на Хришћане пред којима му се ваља клањати. Да наведемо само један пример. Римокатоличко гробље у Призрену дуго је било неограђено, а Мусломани који туда пролажаху забављаху се скврнећи гробове свакојако. Аустријски конзул не смеде га оградити, али француски агенат, Хекар, кад први пут дође да походи варош, нареди да се одмах подигне зид у наоколо; па онда видевши да у вароши нико не сме да се усуди да насупрот Турцима почне зидати, он узеде владику са собом изађе на лице места па сам својим рукама положи први камен.

ГЛАВА XXXIII.

ЦАРСКИ ДРУМ У СЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ. ИЗ ПРИЗРИНА У ВАРОШ КОЈА СЕ ЗОВЕ СКУТАРИ У АЛБАНИЈИ, СКАДАР И СКОДРА.

Да нас ко запита који нам је део пута био нај не пријатнији на нашем путовању по Турској европској, ми би дале првенство ономе који проведосмо пролазећи зажарене равнице било на коњу или у скитским колима што нас одведоше из Родоста у Једрене. Али можда је најопаснији пут био онај из Призрена у Скадар, кроз предео који се зове стари Дукађин.

Игуман дечански световаше нас да га не предузимамо, него боље да ударимо преко Дибре, па преко Охрида, Елбасана и Кроје па у Скадар. Овај пут није ни мало тежи што се тиче тешкоће пута но онај који иде право, и он пролази кроз дивне крајеве и на њему би човек могао да сврати да види многе на страну забачене монастире, и да види да ли је остала још која зидина од старога двора у Неродимљу.

Али да све то учинимо за то би нам ваљало много више дана него кад би ишле право из Призрена у Скадар; ми се некако већ бесмо и умориле а наша сребрна готовина како који дан све се ниже спуштала, а с ову се страну Скадра не могаше потпунити. Осим свега тога, ми смо често слушале, да пут кроз стари Дукађин иде кроз најдивљачнији крај у Европској Турској, па овај дивљачни крај и јесте што смо желеле да видимо. Други путници слободно нек се не угледају у овоме на нас; заиста није вредно — то јест, није вредно ако човек цени удобност и пртљаг свој, и ако му се миле изгледи да здрав и читав у Скадар дође.

Али онај који још нема искуства рећи ће као што и ми рекосмо, „Зар друм из Призрена у Скадар није царски друм, поштански друм? Није ли то трговачки пут између Призрена и све оне земље што је иза њега са обалом јадранскога мора?“

Све је то тако, али по несрећи у Турској све то не смета ништа, да тај пут не буде груба коњаничка стаза кроз густе шуме и кршеве, узана, клизава, пролазећи преко провалија и испресецана потоцима и рекама. — Приватних кућа има мало или ни мало, ханови су праве коњушнице, па почем су ту састанци путника, то су оне и састанци хајдука, којима су, бар како се говори, ханџије харамбаше.

Албанци у овоме крају припадају племенима од којих се једно зове Халуја а друго Пука, и половина их је Мусломана а половина Латина. Латини обично кад иду да се бију, иду под управом миридитског поглавице; као и Миридити и они не плаћају харач султану али кад је рат дају султану од сваке куће по једног човека. Мусломани су се страшно на глас разнели у својих суседа; па ма да понекад хоће да трпе да постоје уз пут на друму куле са заптијама, опет тешко да с њима може шта учинити ма која полиција. За цело је права несрећа што једини пут из Призрена на Приморје иде кроз овако дивљу земљу читаве дане, и само се желети може да се открије стари онај друм који је у старо време под Неманићима везивао Метохију и Зету. Народ овуда казује да се тим старим путем могло отићи из Пећи у Скадар за шестнајест сахата а данас између Призрена и Скадра ваља путовати четири дана. Него како данас ствари стоје онај крај којим је пролазио стари пут Неманића а који се зове сада Малезија, онако је исто несигуран као и Дукађин; што је он ближе црногорској граници и то ће на сву прилику бити један разлог за што се стари пут напустио од како Призрен паде у Мусломанске руке.

На истоку се човек некако навикне да тек само верује половину од онога што чује, па тако и ми једва хтедосмо да верујемо у опасности које нас чекају, док их у самој ствари не доживесмо. Него опет да одамо правду нашим познаницима ваља да кажемо како нас они не хтедоше пустити док нас не опоменуше. Најпре добри игуман дечански рече нам, да би он, у случају да има каква посла на јадранскоме приморју, ударио кроз Бугарску, кроз Маћедонију на Солун, а ту сео на лађу па дошао наоколо, а ни пошто се не би излагао ризику за оно неколико дана путована између Призрена и Скадра. Па онда аустријска вице-конзулка која и сама беше, као оно и игуман, гојазна, причаше нам дуго њезине муке и невоље пролазећи тако уским путем и одјахујући сваки час од коња да пешице

пређе најопаснија места. Да не би то што нам рече као смели с ума, приповеди нам како је ту скоро један злосрећни свештеник оклизнуо се с узанога пута па се стрмоглавио доле у корито реке једне. Још нам причаше и у Призрену и после у Скадру како је један млад трговац Италијанац на путу овоме добио грозницу па с оскудице добре хране и осталога умрьо у једноме злеудоме хану, управ кад ће да стигне на крај путу своме.

У очи онога дана кад ћемо се кренути, дођоше нам два човека па се понудише да нам набаве писма од извесних неких лица у Призрену на извесне неке ханџије на друму. Рекоше нам: „Ови су ханови праве станице хајдучке, па с тим људма тамо не може никоји паша ништа да учини. Али кад им неко дође с писмима од њихових пријатеља онда саме ханџије хоће да му даду своје људе да га прате од једнога хана до другог, а с таквом стражом кад сте, нико вам не ће ништа зло учинити.“

Тек што ови утешници отидоше кад нам сам паша посла ову поруку: „Шаљем вам једног заптију да вам буде вођ на путу, човек је добро познат и поуздан, а учиниће за вас све што се учинити може. Ја сам му рекао да Албанезима ако вас где зауставе каже како ви носите султанов ферман, а надамо се да ће вас кад то чују с миром пропустити. Више ја нисам у стању учинити, нити је вредно да вам дадем већи број стражара, јер они кроз чију ћете земљу проћи, недаду се никаквој редовној власти да њима управља.“

Него горе но сви ови гласови о хајдуцима нама је долазила извесност да ханови у којима би нам ваљало одседати немају одвојених соба. Не могосмо се никако одважити да као оно јадна аустријска конзулка једну ноћ за другом спавамо у пуноме путничкоме оделу на слами у коњушници; кавас и заптија са запетим пиштољима да стоје између нас и осталих путника. Ова сметња мало што нас не одби натраг само да не беше нашег до сада неупотребљивога чадора који сад дође на среду, па се нађе да је доста мален да се може сместити међу зидове хана каквог.

Наравно да нисмо могле ни очекивати да ће нам на путу кроз такав крај, у коме се незна за закон ни за власт, пашина заповест бити довољна те да нам набављају коње од једнога места до другог. Бесмо принуђене да се опет осврнемо да потражимо кириџије, а то се измету још у понајтежи посао. После

смо чуле како се међу нашим походницама шапутало да би могли добити Хришћане кириције по утврђеној цени од 50 гроша за коња; али се десило да је пашин ћаја имао свога човека, коме је рад био да задобије добар пазар. Па с тога нам он јави да Хришћани кириције не могу да се добаве, али може нам препоручити једног Мусломанина, најпоузданијега кирицију на свету; човек коме су се поверавале државне ствари и званичнички харемі да их проведе тим путем и отуд и одовуд, човек, који је осим свега још почаствован био тиме што га је аустријски конзул изабрао за свога кирицију кад је пролетос долазио амо. Узорни овај кириција дође да се погађа па искаше за сваког коња по 120 гроша; нама се цена ова учини преко мере велика, па посласмо једно писманце аустријскоме конзулу који нам јави да је он са женом својом платио само по 80 гроша од коња. Ствар се изнесе пред пашу па услед тога кириција изађе пред нас попустивши нешто у целоме своме држању. Него ћаја нам препоручиваше да дамо деведесет гроша, само да би задржали оваког кирицију — прави цвет, правога цара кирицијског —, а то тим пре, што ако с другим каквим пођемо паша не може да стоји добар за нашу сигурност, а и онако овај човек да би само с нама ишао напустио је једну прилику где су му давали по 100 гроша на коња.

Да би уштедели себи незгоду даљега преговарања ми пристадосмо на ово, али нам опет за то та незгода не беше уштеђена. Да би се накнадио за оно што изгуби на обореној кирији, наш се кириција досети да домете каравану још једнога коња преко више. Рече нам да то чини за то што он не може из Скадра дотерати какав повратни терет без свију својих седала, па почем смо ми узеле да јашемо на нашим седлима, то он мора да поведе једног коња више да нањ натовари седла, која би иначе наши коњи носили. Нама се никада до сад тако што у рачун стављало није, па нам се с тога његово потраживање учини неправично. Најпосле пристадосмо да платимо половину пуне кирије за онога коња — а кириција на то домету његовоме товару још и многе друге ствари које би иначе морао носити о своме трошку.

И још не беше он свршио све. Искаше да му бар половину кирије унапред исплатимо. Али о овоме ми не хтедосмо ни једне речи да прозборимо, јер смо врло добро знале, да почем је Мусломанин, па још заштићеник ћајин, те се тако не

бији казни, једино чиме могосмо њиме владати беше надежда на његову кирију. Да му исплатимо сада половину те да се после на најмању ситницу расрди па да нас на сред пута остави! Догађаји су показали да смо у томе право имале; али опет за то ову ствар не могосмо тако лако расправити. Пашин ћаја сам собом дође да с нама говори, тобож о нечем другом, па нам наскоро поче давати да разумемо да по његовоме мишљењу заиста би требало да кирацији дамо нешто новца унапред, у колико (као што му је сасвим сигурно познато), он има дугове, па повереници његови могу да му не даду да из вароши изађе. Ми одговорисмо да нам не ће срце од туге препући, ако кирицији не може бити да пође јер смо већ и онако нашле да је непослушан и незгодан; с друге стране, ако има он повереника, то за цело има и пријатеља својих па је много приличније да му ови даду новаца у зајам те да плати своје дугове, но да их иште од нас. Ово заћутка ћају као да га зали; не рече ни једне речи више о кирацијиним дуговима већ му одмах посаветова да пође с нама без даљега разговора.

Сутра дан дигосмо се рано, па погледавши доле у авлију, да видимо како ће нам се пртљаг кренути пре нас, опазисмо да је кириција после свега опет удесио да у караван уведе још једнога коња више па наш рачун, натоваривши пртљаг на пет коња уместо на четири. То већ тако не би могло ићи; пре него се кренемо на тако ризични пут, нужно је било пре свега осталог да онима који хоће да нас служе дамо разумети, да наша воља има да се врши — не њихова.

Одмах заповедисмо да се прекину свака даља спремања за пут, посадисмо се доле готово с турском немарношћу, чекасмо да прођу први јутрењи часови док и паша у конак не дође. Па онда му оправисмо нашег тумача с горком тужбом што нам је његов ћаја препоручио тако ћудљивог и тврдоглавог кирицију. Изјависмо да не ћемо савршено никаква посла да имамо са таквим човеком, осим ако нам се пре поласка не даде јемство да он неће више правити никакве незгоде, да ће се строго држати онога што је уговорено, и да се обећа да не ће искати ни једне паре од своје кирије пре него што нас не преда здраве у руке каквом европском конзулу у Скадру. После дугог оклевања нађе се добар један јемац, предадоше паши неку суму новаца за сигурност његовог доброг понашања, па онда кириција савршено припитомљен наново натовари коње па се крену,

а ми пођосмо за њим мало позније после по дне кад поче већ захлађивати.

Прву нам је ноћ ваљало провести у једноме хану близу Дрине, једно четири до пет сахата далеко од Призрена. Кад се изађе из вароши пут је с почетка раван, али каменит, и без и једне црте лепоте или интереса. Већ је био мрак кад стигосмо на преноћилиште, и обрадовасмо се кад нађосмо да је кирџија — вредан кад хоће да је, и сад жудећи да се с нама измири — дао те нам се у хану разапео наш чадор. Ми би волеле да су нам га разапели на пољу али с киме год смо о томе разговарале свави нам казиваше да су ноћи овде врло студене а нарочито овако на обали реке, и после помињаше страст Албанаца да нишане у светлост, па је опасно спавати у соби без тврдих зидова. Тако бесмо принуђене да останемо унутра у хану, који беше права коњушница, окружена у наоколико јаслима за коње, а као огњиште служаше јој велики један камен. Наравно много смо се напатиле које од запаре које од задаха коњушничког, а наш чадор беше и сувише мален да би се у њему удобно покретале. Него опет за то не смемо да се тужимо, јер да је био већи, не би се могао разапети у хану; у приликама у каквим се нађосмо ми бесмо захвалне што имамо одвојено место у коме се могоше сместити постеље купатило и сто за чај. Понеле смо собом печених пилића, а млека нам овде набавише те тако не имадосмо шта да замеримо вечери нашој; нити нам је сан узнемиравала вика или иначе какво покретање од стране осталих лица у овоме дивљачноме гостионику.

Али што отпочинусмо те ноћи то скупо платисмо умором и мукама које се с јутром започеше. Никада нам се није учинило да кирџије тако без краја дуго време проведоше око товарења као сад; само ако за један тренутак престанемо да их терамо да раде, одмах би спустили руке па се посадили доле. Наше слуге које обично руководише цео овај посао, јутрос нађоше да раде нешто сасвим друго. На послетку тумач дође па нам рече да ханџија иште прекомерно велику плату, и то на основу тога што вели да је синоћ одбио друге неке путнике који хтедоше у хану да преноће, а одбио их је само да би ми имале веће удобности. У оваком положају ми одлучисмо онако како видесмо саме Арнауте где раде. Нека се све спреми, појашите коња свога, изађите из хана, извадите из џепа онолико колико знате да треба да се ханџији плати, спустите му то у руку, па онда

ободите коња. У овој прилици ми најпре оправисмо наш пртљаг па се онда саме са заптијом кренусмо, а остависмо наше слуге да плате ханџији па да за нама дођу; али они не дођоше за нама те се по неком времену ми заустависмо да их чекамо. Најпре докаса кавас сав прекипео од љутине, а за њиме мало по даље његов хладнокрвнији друг, а обојица се беху не само разљутили већ и уплашили. Онај први повиче: „Никада још нисам био међу оваквим лудма као што су ови Арнаути ханџије; шта, та њима није ништа рећи човеку да ће да га убију. Не што се ја тобож бојим њихове претње, само кад би сам сигуран био да не ће то и учинити.“ Ту сад иза једнога џбуна ко ће да искочи него наш кирџија. Он се од срца смејаше па рече тумачу: „Ха, ха! тако, имао си „баруфу.“ Ја сам видео шта ће бити па се уклоних, јер ниси ме ни звао да ти помогнем. Да си мене звао, ја бих све то друкчије уредио, јер знам пошто је шта и онај несретник не би смео од мене наплатити што је од вас наплатио. Болан, та ви сте за сваку ствар два пута платили! Синоћ сте имали само млека, и два сте пилета узели да понесете на пут данас. Све бих вам ја то за неколико гроша добивао; али од куд ћете ви и да знате људе у овим крајевима!“ Па онда поче да нам описује карактер својих земљака мешајући јаван прекор са полу-сакривеним поносом онако како по неки пут мати хоће да прича непослушност свога невољалог детета. Рече: „Овај народ овуда нико не може да доведе у ред који није човек њихова племена. Странца не ће да слушају па био он ко му драго. Ваш вам заптија не може овде ништа помоћи, па ма он и сам конзул био. Шта мислите, шта се десило кад сам проводио отуда аустријскога конзула и његову жену? Један Албанац коме сам био нешто дужан, дохвати коња за узду и не даде нам се ни маћи у напред док му дуг не намирим. Конзул викну, „Одмах да си пустио! Ја сам агенат цара аустријскога и овај је коњ у мојој служби.“ Али Албанац не хтеде се ни осврнути нањ: шта зна он за цара аустријског? нити хтеде пустити док ја не замолих, не преклињах и не показах му да ваља да ме пусти да извршим што сам подузео те да тако добијем новаца па да му платим мој дуг. Таки су обичаји у ових људи па тако ваља с њима и поступати. Љуте речи овде ништа не помажу, јер међу Арнаутима живот човечији није од веће вредности но живот пилета.“

Целог тог дана пут нам је ишао дуж обале дринске, па по-

гледајући на њезино плитко корито и пуно стена ми не могосмо а да не посумњамо о оној могућности, о којој нам је призренски конзул говорио, да се то јест по реци овој плови ватрењачама. У земљи северно од Призрена јако се осећа потреба да се има каква бродопловна изласка у јадранско море; па управ у време кад ми походисмо ове крајеве, конзул Хан, који је пређе испитивао пут од Београда до Солуна ради грађења гвозденога пута, спремао се да пође да испита не би ли се Дрином могло на малим ватрењачама пловити, те да лепе шуме старе Србије и северне Албаније буду приступачне. После смо чуле, да је, пошто се најпре брижљиво известио, био принуђен да мисао ту напусти.

Пре него што ћемо доћи да се на подне одмарамо, ваљаде нам прећи преко једног савијутка реке; мост је преко ње био тако трошан и тако стрменит да кириџија позва све да одјаше те да га пређу пешице. На другој страни мало даље наиђосмо на једну заптијску кулу, па док се коњи преводише преко моста ми се посадисмо у једну ваљску као одају са стубовима од неотесанога дрвета а кровом од зеленога грања. Албански су станови изнутра нечисти, неуредни, и порушени — али ако хоћете да се одморите и окрепите на чистоме ваздуху ако хоћете какво добро место, добру воду и добар поглед, то пустите источњака нека бира. Ако игде има што скупо неудесно а уз то да особита права за се иште то је за цело летња кућа како се обично по Европи прави и то нарочито у великим господским баштама где се трошка не жали. Али на истоку доста је само да имате своју поњаву па да дате своме стражару нека је простре где за вас, па ће је наместити управ на ономе месту где, ако остала околина ни мало занимљива није, опет има нешто што би читаве сахате могли гледати, где кад је запара, опет имате слатког поветарца а где, сунце кад припече, какво дебело стабло или грање своју сенку баца. Ту се посадите, — за сада баш онде где се ми десисмо, на поље изван куле заптијске, па погледајте само на красну околину. Може ли што живописније бити, него онај мост што се повио као змија, са својим малим луковима неједнаке висине? Кроз лукове те брза вода опире подножје од обале, а управо према нама чисто да се човек каменом добаци, подиже се велико једно брдо умотано у жар сунца те изгледаше не као маса од стене и земље, ваћ све од самог љубичастог облака и сребрне сјајности.

Подне проведосмо у хану који се зове „Брод.“ Ово словенско име често се даје крчмама и варошима где има у близини какав прелаз преко воде. И име оног великог љубичастог брда подсети нас на нешто. Име му је Галич, па се сетисмо пољске Галиције о којој кажу да носи име од Галича или Хелича, и од њиховога богатства у соли. Питасмо више пута али без разумљивог одговора да ли има где овде у околини какав слан извор или мајдан камене соли?

Од подножја брда Галича па до хана Брода, пружа се красна једна долина, богата зеленим пашама, а овде и онде и обрађена. Док се ми одмарасмо, пастири дотераше своја стада, а наш тумач беше у стању да нам добије млека. Хан бродски има тобож одвојену собу, па нам управ с тога и световаше да у њему преноћимо. Али та хваљена соба не беше ништа друго до једна заграђена, просторија у којој ханџија кува и држи своје ствари а од коњушнице одвојена је даскама тако зло једна до друге прикуцанима да се између њих лепо видети може.

Овде код Брода улазимо у предео који је нарочито пун хајдука, па с тога заптија искаше да нас два човека са најближе куле прате као стражари.

Пут опет на скоро улази у речни кланац па удара још на један мост него који је мање колебљив но онај први; приближујући се мосту овоме деси нам се један опасан али апсурдан догађај. Каваз, који је јахао за нама, на један пут пројури с коњем мимо нас, достиже стражара који напред јахаше, окрену га лицем натраг па му викну, „видиш оног тамо, пуцај нањ.“ Стражар не опали, али застаде за један тренутак па подиже пушку на неку тачку с ону страну реке. „Шта је?“ упитасмо, Каваз одговори у великој ватри. „Зар не видите? Иза оне стене тамо повлачи се човек један циљајући на нас, — а сад види где и стражар подиже пушку нањ, па је спустио своју.“ „Којешта“, прекиде га стражар и сам спуштајући своју пушку доле, „човек није зло мислио, него гледао да пуца на рибу у реци.“ “Гледао он куд му драго да пуца, тек је он подигао пушку на нас“, одговори каваз љутито.

С ону страну реке стоје зидине великога једног хана, од којега је један део очевидно служио као кула. Ту се једно четири или пет Албанаца ставило у ред иза нашег кирџије који сад изгледаше сасвим ратоборно с пушком на рамену.

Он истрча пред нас па нам рече: „Гледај, гледај, шта сам

ја учинио. Чекао сам да видим да пређете сигурно преко реке, а ове сам јунаке дигао да вас бране. Знао сам за цело да ће онај човек огледати да убије некога од вас, као год што је огледао да убије некога од нас. Кад смо онуда пролазили, он подвикну да нас поплаши — „Хој, ево хоћу да вас побијем"; па с тога док су коњи с пртљагом полагано прелазили преко моста ја га узедох пушком на око па му подвикнух да ћу га онде на месту убити само ако опали."

Ми одговорисмо да је права будалаштина и мислити да ће човек седети по цео дан под стеном па чекати прилику да на тако забаченоме путу прође један или два путника. Људи они одговорише: „Он је пастир па чувајући овце он проводи време огледајући докле му пушка тера, обрвајући или бар плашећи тиме путнике. Него он то не чини што хоће као да вас пороби, није, него тек само да се смеје." Помисао на такву шалу била је тако оригинална да ми не могосмо а да се не насмејемо, не знајући при том колико од свега тога да верујемо.

На овоме истом месту где је живот тако јевтин са заптијама у кули живљаше и једно мало сироче. Рекоше да му је отац погинуо на путу а они га после узеше те га одхранише, путници би по кадкад дали што год бакшиша на његово издржавање. Дете изгледаше врло здраво и срећно и очевидно беше љубимче његовим суровим пријатељима.

Хан у коме је све ово било зове се Везир Хан; сад је развађен али је од пре познат био као један од највећих на путу овом, а г. Хекар помиње га као место на међи пашалука призренског и скадарскога.

Остатак тога дана проведосмо јахајући у хладовини дуж шумовитих обала и погледајући на реку која овде тече поширока и бистра. Целим путем стражари и кирџија пролажаше по шуми весело узвикујући, како нам рекоше за то, да одбију и поплаше пушке које можда вребају; њихова вика привуче неколике сељане те изнесоше лубенице и зелене јабуке на продају. Прођосмо мимо неколико врло малих ханова, а кад се већ смркну онда бесмо принуђене да одседнемо у таквом једном. Кров му је био тако снизак да се чадор није могао друкчије разапети већ да се што ниже положи; ноћ проведосмо врло незгодно и чисто позавидесмо нашим пратиоцима за онај чисти ваздух на отвореноме пољу где спаваху. Пред ханом је била као нека отворена комора па нас кирџија поштеди од друштва

са његовим коњима; само једноме коњу би допуштено да остане у коњушници и то на нашу нарочито изјављену вољу. То је био коњ једног старца Турчина који путоваше из источних крајева у Скадар да походи сина свога, кога му како рече отргоше од њега да служи у султановом низаму. Старац се упознао био с нашим кавазом па се придружио нашој пратњи ради веће своје сигурности а то тим пре, што је у Призрену где су коњи јевтини, уложио своје новце у једног красног коњчића, у намери да се наплати за своје трошкове путне продавши га каквоме коњаничкоме официру у Скадру за два пута или и три пута ону цену, коју је сам платио. А коњ му вечерас беше јако уморан и загрејан, и старац се спремаше да га уведе унутра у хан, кад наш заптија заповеднички истера га на поље и рече му да његово живинче ваља да дели ризик са осталима.

На срећу ми се ту нађосмо; знајући шта вреди коњ и видећи како старац очајавајући погледаше око себе, ми одмах опозвасмо тврду реч нашег заптије. Ми му нисмо ништа ни казивале о томе да истера коње из хана, па тако што он тераше старца то је сасвим навалична неправда од стране његове. Ово је била једна од оних прилика у којима видесмо како Турци немају ни мало призрења ни један према другом.

Овај мали хан био је тако зло с храном снабдевен да не би имале шта да једемо да нисмо из Брода понеле нешто млека и пилића. Заиста, осим ханџије, једино живо створење које видесмо овде беше једна скорпија, а и њу нађосмо сутра дан у јутру где мили по платну нашега чадора. Наш нам тумач рече да се у овоме крају људи лече од уједа скорпијнога мелемом који праве мећући раздрускану скорпију у стакло са слатким уљем. У Скадру смо виделе једно стакленце с оваким мелемом, и у многим се таким кућама држи у приправности. Један је конзул и сам кушао његово дејство и рече да је лек тај у општој употреби.

Сутра дан јахајући један сахат и по, наиђосмо на једно прилично добру гостионицу, с новом и чистом коњушницом и безбројном живином по дворани. Пре тога нико нам је не споменуо ни једном речју; без сумње не постоји одавна, а до сад је већ можда опала као и толике друге. Мало пре него што ћемо к њојзи доћи угледасмо једини траг старог једног градића на путу из Призрена у Скадар. Сад је у развалинама, а лежи високо изнад реке на обали према оној којом ми јахасмо. Овде се

сад растадосмо с реком Дрином, прегазисмо јој широко а плитко корито нити је видесмо више док год не изађосмо из планина на равницу скадарску.

Сад појахасмо или управо пужасмо се уз обалу на другој страни реке па при овоме пењању наиђосмо на једну препреку коју да уклони као да никоме није ни падало на ум. На стрменитој и уској путањи једној злосретни коњ некакав клонуо је био па ту и скапао па му сад ту стрвина лежи на путу у последњем стању трулежи. Осим што се испречила на путу, још и иначе углед и задах од мртвог живинчета учини те предњак нашега спровода поче да се баца на страну и покуша да се окрене назад; коњаник који га јахаше могаше га само тиме спречити да не јурне натраг на осталу пратњу, што га потера на страну од пута у дубоку јаму једну из које се стрвина испружила била.

Гадан овај призор доведе нас у злу вољу, него нас ова остави кад пред нас искрсну неочекивана лепота околине. Ми смо сада били на висини једној, па нам погледи нису више били ограничени на дрински кланац а пролом један у шуми на један пут нам отвори диван поглед на висове од кречнога камена који се уздизаше један иза другог у даљини. Чудно им је звечало име: „Црна Гора“; гледани из тамних планина Албаније они би се по своме изгледу пре могли назвати „бела гора.“ А особито је ово истина ако узмемо реч „бела“ у њезиноме преносноме смислу у Словена, па упоредимо планине дивљака, који не знају чему да теже, с оним брдима, истина онако голим и нагим, али која су завичај племена што и знају за ред и слободна су.[1]

Велики хан Сахат у који на подне приспесмо, има ту добру страну што лежи на једној великој заравњи, са које се лепо виде провалије и кланци на све стране, а тако и сваки савијутак малене реке доле. Овако згодан положај осигурао му је особиту љубав многобројних хајдука па заједно са суседним ханом који се зове Влет, ужива глас као главно стециште не-

[1] Г. Хан казује да се тако названа Црна Гора састоји од сиваcто-беле кречне стене, и сасвим је извесно да Црна Гора из далека изгледа бела а не црна. Даље у унутрашности њезиној имају неколика места која боље заслужују име Црне Горе, па неки Црногорци као и странци кажу да је ово име отуда и дошло. Други пристају уз Хана да назив онај као и у Бугарској Црној Гори, хоће да каже црни за становање неудесни крај; други веле да је Турци зову „Кара“ у опоме смислу у коме кажу Кара-Ђорђе, то јест хотећи да са „црним“ изразе нешто „страшно.“ Погледајући из овога краја Албаније на Црну Гору албанске планине имају још највише права да се зову „Црна Гора.“

ваљалаца. Он је и станица заптија па ханџија о коме цео свет говори да је јатак или и сам харамбаша хајдучки, овде у исто време издаје заповести као старешина полиције. Ово није усамљени пример у Турској, и свеза турске полиције с Арнаутима разбојницима и заптијских кула са арнаутским хановима остаде за нас тајна која достизаше свој врх у смешаноме карактеру што га ханџије себи узимаше.

На једноме од оних талисманских комадића хартије које би требале да нам набаве заштите и заклона, стојало је записано и име ханџије сахатскога. Па му га и предадосмо; али га он прими врло сумњиво, рекавши нам најпре да он не познаје ни мало човека који је то писао. Него најпосле он промуца нешто као да је слушао да ћемо ми овуда проћи и да су му поручили да нам спреми пратњу; у исто време он нас хтеде утешити да *за сада* нема хајдучких чета између његовога хана и Влета. „Молимо“, упадосмо ми у реч, „немојте да вас та прилика уздржи те да нам не дате вођу“, па тако, да би нам по вољи учинио, како се он милостиво изволе изразити, најпосле рече полу нагом дерану да пође да нам пута покаже. Док се вођ спремаше за пут, ми ручасмо у једноме крају коњушнице, који, мање одвојен но онај у Броду, беше ограђен даскама које допираше тек до половину висине између спода и тавана. Ручак у овој ћелији остао је дубоко уписан у нашој памети јер прикупљајући наше ствари после ручка, забацисмо једну сребрну кашику па тако остаде иза нас кад ми одосмо. Тако сопственом нашом непажњом, изгубисмо је; али њезина кашика друга, заједно са две сребрне виљушке, вратила се лепо у Енглеску — пошто је пропутовала по Турској и горе и доле и сваки дан служила, а што се сачуваше, то за цело немају приписати томе што их ми тобож притајивасмо. Ножеви наши, као што смо већ спомињале, не могоше овако јуначки да издрже што се изнесоше на јавност, јер добар ручни нож у Албанији може да послужи не само при јелу, него и за друго којешта.

Албанац коме паде у дужност да нас одведе из хана Сахата у хан Влет, спреми се за пут обукавши кратке ланене чакшире, и кошуљу отворену око грла и на рукавима, а понесе и пушку. У ованој лакој путничкој опреми, погнувши се плећима и грбином, посади се на маленог једног али јаког коњчића, који га не спотакнувши се ни једном ношаше горе и доле по стазама вртоглавних стрмени, узаним као мусломански мост у рај.

Пут сад поче да постаје рђав и то још у албанскоме смислу речи. Косине брда беху изривене јаругама онаквим о којима у Шотској кажу да их је ђавоља баба ноктима својим изгребла пужајући се тако из дубљине провалија, у коју је незахвално унуче, које је она однеговала, баци. Где год се пут савије око каквог места што га је стара госпа тако прстима изрила и издубила, свуда би туда он постајао тако узацак да је требао само један несигуран корак па да се и коњ и коњаник сурвају у пропаст. Уз то је земља некако трошна па се рони тако да се камење непрекидно снизује доле на пут, те га сваког часа могу сасвим и затрпати. Албанци јаше и кроз џбун и кроз трн и сведочанство су њиховој дрскости стрвине коња по путу и приче о путницима који су врат сломили; заиста опасна места тако често долазе, да се на крају дугог каквог дана најпосле и сам франачки путник навикне на њих и постане сит непрекиднога надања и ненадања па дрскост и немарност најпосле чисто привежу човека за седло. Наше слуге, који натрпаше поњаве и много друго шта на своја седла док не седоше повисоко као на каквоме престолу, наравно нису били вољни да се скидају са такве висине на коју да се човек попне требало је да има и времена и вештине. А опет заптије и сви остали који имадоше добре коње, поклањаше онолико бриге и пажње својој сопствености колико не поклањаше себи самима, па на свакој стрмени, или где би се иначе земља ронила, редовно би одјахивали од коња, па их водили.

Ако пут у хан Влет и јесте опасан, опет по срећи кратак је. Нађосмо чадор већ разапет, па се надасмо да ћемо рано моћи лећи да спавамо. Али сад овде искрсну невоља због хране. Синоћ у хану где ноћисмо нисмо ништа могле набавити па дођосмо амо без игде икакве готовине за јело, те нам ваљаде чекати док нам се вечера спреми. Најпре нам рекоше да су послали по млеко; али стадо је било далеко у планини на паши, па ако је неко и отишао по млеко, он се бар за цело никако није вратио. Пред вратима је кљуцало подоста кокошака; али ханџија најпре рече да не ће да их продаје, а на послетку стаде се изговарати да не може да их ухвати. Добар један сахат узалуд прође у хватању кокошака; час их јурише час се бацаше на њих камењем, а наравно између сваког оваког напрезања ловци би се посадили да се одморе мало и попуше. Најпосле пошто смо већ свршиле све што смо имале с наше

стране да спремимо за спавање, ми увидесмо факт да нам вечера није ничим ближа но што је била, па очајавајући рекосмо нека *ауцају* на један пар кокошака.

Ово беше управ по ћуди овдашњим људма; одмах опалише пушку усред хана те привезани коњи подскочише ужаснути а усплахирена живина прну у кричању и кокоту поврх наших глава. Једна кокош клону рањена доле, а на то нам онај који је уби приступи иштући бакшиш.

И тако после свега беше позно кад легосмо да спавамо; а без млека не могосмо да пијемо наш обични напитак чаја. Легосмо у постељу уморне и неокрепљене, а сутра дан показаше се знаци грознице.

Од како смо се напатиле у Горнишеву, свака друга невоља чинила нам се да није ништа у сравнењу са грозницом, која чини те човек клоне духом и немаран постане, и која га обори да лежи у нечистоме хану каквом. Ништа није тако кадро да одклони ову врсту болести, него кад се човек за времена још добро одмори. Па с тога ма да је хан Влет у средини најгоре разглашеног краја на целом нашем путу и ма да ништа не може бити мање саветно но излагати наш пртљаг и наше кесе њежној милости становницима овдашњим ма само и за један сахат дуже но што је нужно; опет, да би се сачувале од грознице ми се одлучисмо да ризикујемо све друго па да останемо где смо још један цео дан. У овој нас је одлуци утврдило и то што би иначе морали поћи на пут без икакве готовине у храни, а не могосмо казати да ли ћемо што и шта ћемо на путу наћи; па онда и то што овај хан лежи у здравоме крају, на отвореноме месту међу брдима и рекама — док, шта ми знамо, наш први стан у који ћемо преноћити лежи може бити негде у доњи на каквој баретини.

Изјава наша, да смо наумиле да останемо цео дан, начини велико незадовољство и праву узрујаност. Ханџија није желео да се мучи да нам набавља хране, наше слуге нису желели да се муче да га на то терају, заптији се није милило што се задржавамо у тако опасноме месту; а што је најгоре тврдоглави кирџија, с којим смо кирију утврдили на коња а не на надницу, рад је био да пут што пре сврши. „Лепо“, рекосмо саме себи, „сасвим је очевидно да нам се воља наша овде не ће извршити лепим начином, па кад већ морамо да навалимо, онда бар да навалимо тако да је вредно.“ Једна од нас изађе па чинећи се

као и да не опажа њихово незадовољство рече нека моче какво отрчи к стаду па нека донесе доста млека за чај и за кафу, и једно јаре, јер нам се већ досадила пилетина; па онда нека наложе ватру на пољу изван хана и нека испеку кафу, прженице хлеба и печење. Уз то додаде да ће онај који из далека донесе хране бити према томе у новцу награђен, и да ћемо за то што један дан више остајемо уз утврђену кирију платити још што коњи тога дана потроше, али то тек кад приспемо у Скадар. Давши оваква упутства ми се обадве затворисмо у чадор. На пољу најпре се ћутало, па поче шапут, па онда мумлање и муцање, па на послетку јека од гласова који викаше албански у најљућем удесу. Мало после ми их прекинусмо позвавши нашег тумача и рекосмо му да осталима каже да буду мирни. Он одговори срдитим гласом: „добро, ја ћу им рећи то, али најпре морам и вама једну да кажем. Кирицијa вели да он није понео собом више новаца него колико да може платити храну својим коњма још за једну или две ноћи, па ако хоћете да останете овде цео дан то му морате одмах дати деведесет гроша, или ће иначе да се са својим коњма врати а вас да остави овде где сте.“ Кад ова помирљива беседа долажаше к своме крају остали слушачи који су јој очевидно знали садржину потврдише је прснувши у гњевну вику. Кирицијa говораше на глас и то гласом сасвим пресудним и чисто претећи, а ни кавас ни заптија не кушаше да га умире, очевидно зачуткани његовим гњевом, и помишљући можда да је он сасвим на своме земљишту. Може бити да смо се и ми уплашиле као и они, али на срећу ми имадосмо страха на две стране, те ове једна другу држаше у равнотежи. Да будемо остављене усред ове дивљине три дана далеко од Призрена а три од Скадра — болеспе и недовољно заштићене, било је зацело опасно; али би тако исто опасно било, бар се нама тако чинило, да у овоме гнезду разбојничкоме отворимо наше сандуке па да извадимо новце те да платимо и то услед претње. Нека ови људи само један пут виде злато, нека опазе да се ми дајемо плашњом навести да се с њиме раставимо па би нам лепо врло брзо које прекомерном ценом које непрекидним бакшишима исцедили и последњу пару. А кад нас један пут тако ошишају, то кирицијa тешко да би имао воље да се у Скадру суочи с пашом и са конзулима, па би нас после свега опет оставио ту где смо се затекле.

Сваку могућност мерећи једну према другој, најпосле претегну вагу нагон да се противстане, који се природно рађа кад год неко куша да човека силом на нешто натера. После кратког договарања, ми рекосмо навалице не излазећи из чадора; „Тумачу, кажи ти кирицији да тиме што иште новаца на путу он гази уговор који је пред призренским пашом утврдио, па с тога не ћемо ми с њиме никаква посла више да имамо. Нека га, нек иде.“ Па онда после одморке једне: „ми ћемо овде остати док год се не одморимо; па ћемо онда оправити заптију у Скадар *француске* конзулу, он ће послати своје људе по нас, а телеграфом ће јавити паши у Призрен како се кириција према нама понашао.“

Срећа је велика била што не хтедоше ово што рекосмо, доводити у искушење; јер десило се, премда ми о томе ништа знале писмо, да француски конзул на којега смо имале писма, није био у Скадру, нити је ту било кога који би могао или хтео да ради брзо и доста пресудно те да нам помогне. Али с овим варварима искуство нам потврди оно што нам сам нагон наговешћиваше, то јест да их постојано и одважно понашање може да заплаши као каквог нарогушенога ћурка. Глас тумачев кад превођаше наше последње речи већ звечаше друкчије као опорављен и глас кириције кад одговори беше чисто сасвим смешан у својој противности с гласом којим мало час говораше. Одмах али запињући начини он себи изговора. „Није он желео да нас остави, није му ни падало на памет да погази уговор, само је реч била о томе да ли ћемо ми кад стигнемо у Скадар хтети да му платимо додатка деведесет гроша, то јест по десет гроша на свакога коња.

„Па то смо ми већ саме обећале.“

„О, е онда он моли по хиљаду пута за опроштај, све је то било само неспоразумевање; он је мислио да ми не ћемо да платимо више од *осамдесет* гроша!“ тумач понављајући ово дода талијански; „Adesso é contento“, (сад је задовољан).

Ми одговорисмо, „добро, овај ћемо пут и ми бити задовољне; али ако ко од тих што су око вас нису никада служили путнике Енглезе или и путнике који носе ферман, то им реците нека сваки добро утуби да ферман даје ономе који га носи право да га сваки поданик султанов поштује, и да Енглези што кажу то и мисле.“

Последњу ову поруку тумач исказа тако свечаним високим

гласом да се ми све тресасмо притајивајући наш смех, а нарочито кад чусмо с коликом важношћу изговори згодну реч ферман. Усред најпокорнијих изјава од стране кириције и узвикивања „Боже сахрани“, од стране осталих хан се испразни и велика се врата затворише.

Тај се дан одмарасмо на тешко задобивеноме пољу. Донесоше млека, донесоше и јаре и никада у Турској нисмо боље живеле нити проводисмо часове мирније но задржавајући се у хану Влету.

Поред овога дана стоје у нашој бележници записане речи албанске које су у свакодневној употреби. Наш нам каваз рече да је нашао да се изговор Гега јако разликује од изговора Тоска, да је у оних првих некако мутнији и тврђи. Реч која значи „добро“, он изговара „мир“, а Геге као „мр“ и тако даље.

Сутра дан смо дуго путовале; сами нам Мусломани световаше, да се не усуђујемо одсести ни у једноме од мањих ханова на њиховоме земљишту, јер ћемо тада тешко моћи пртљаг сачувати. Журите се само да се дохватите хана Кирвета, који стоји на латинској земљи; ту су Албанци Хришћани и ни један вам не ће ништа украсти, нити зло какво учинити. Ми смо занста већ и онако биле сите мусломанских ханџија; јер ма да нам је овдашњи ханџија дао своја два човека да нас сигурно изведу из његовога краја, он не само да прављаше тегобе продавајући нам нужну храну него на послетку искаше и прекомерно високу наплату за оно што се у његовоме хану задржасмо. „Зар мислите“, викаше он, „да бих ја чистио спод моје коњушнице и поливао водом да се прашина слегне ма и за љубав моме рођеном оцу — а камо ли још путницима ђаурима?“ Кад он ово говораше ми смо већ биле на пољу изван хана, али он сасвим пресудно затвори вратнице од авлије и не даде слугама нашим да за нама пођу док год се кириција не уплете, светујући му да спусти своја потраживања и да допусти да се он за онај остатак наплати сам не име дуга који ханџија (њему кирицији) дугује. — Приметба: Јуче у јутру овај се исти кириција на овоме истом месту изјаснио да нема новаца да плати што му треба. Да би се спасли из онога затвора момци пристадоше на оно што кириција искаше, а овај их тада ослободи рекавши да ћемо му у Скадру платити или ћемо ризиковати живот наш.

Пошто је оваво мало попретио, наш вођ чудноватe људи,

јако се развесели и предузе да нам испуни тако често споменуто обећање да покаже где је „поп скрхао врат.“ Пут изгледаше доиста необично вратоломан и нама беше добро дошло изненађење што бесмо ослобођене од невоље да по њему пролазимо, јер корито реке једне беше у ово доба године пресушило па могосмо њиме доле обићи около подножја стене. Горе више нас на ивици од рођиве стене видесмо стазу без икаква трага ограде какве. Узани и опасан део њезин пружа се доста подугачко, па с тога свештеник, стар човек и уморан не хтеде да одјаше па да пешице иде. Кирицијa рече да га је он по својој дужности опомињао и наваљивао нањ да сјаше. На послетку свештеник се и сам уплаши, па баш на најузанијем месту хтеде да се скине с коња. Наравно да је то било најгоре што је могао учинити, па било што се земља одронила, или што је одјахујући потргао коња те овај изгуби равнотежу, свакојако и коњ и коњаник сурваше се доле у провалију. Кад му се друштво сиђе доле, он је још дисао, али га не могоше покренути па ту и умре.

Кад се слушајући његову жалосну причу окретосмо на страну да видимо шта око нас бива, ми опазисмо да се кланац напуни Албанцима разнога доба и разне висине, од стараца па до сасвим младих дечака, а сви у исцепаноме и испрљаном белом руву и с дугом пушком о рамену. Како идоше истим путем којим и ми и како покретања своја удесише у неколико у један корак то ми држасмо да они не мисле никакво зло. У том наш заптија нађе прилику да мало заостане натраг па нам рече: почем су кланци овуда пуни хајдука или управо почем је овде сваки становник хајдук, то је он по заповести пашиној позвао нешто људи да нам увећају пратњу. „А ко су они? Јесу ли заптије?“ упитасмо ми; Он одговори: „То су они исти људи који би вас поробили да вас случајно не прате као стражари.“

Прођосмо сад мимо неколико малих селанаца сакривених у зеленој шуми одаклен изађе гомила издрпане просјачке дечурлије, која измиле из оних џбунова, стена, потока и из свију оних вутова где се случајно задесила била, па са подигнутим рукама и виком стаде трчати за нама. Ако нам је друштво њихово немило било за то ваља да захвалимо саме себи, јер не размишљајући много првоме дерану на кога наиђосмо дадосмо прекомерну милостињу од читавог једног гроша.

Најпосле изађосмо из кланца па се опет с нова почесмо пети. Пут нас проведе поред врата хана једног, и ми жељасмо

да ту мало одседнемо да се одморимо, али нам заптија ни по што не даде тога чинити већ нас жураше да идемо даље. Брзо смо дознале за што. У овом се хану зауставише све оне гоље што нас пратише као стражари, а ту их друга једна чета замени. Очевидно они су очекивали да ћемо и ми ту одсести, па кад видоше да ми нећемо они се опет и сами кренуше, стигоше нас, ходаше некако чисто претећи и почеше да вичу на заптију као нешто протестујући. Зачудисмо се кад заптија не хте као обично нас да пита за налоге нити хтеде да нам наш тумач каже о чему је говор, већ он сам предузе на свој рачун да говори и то пресудним гласом и као да је нека виша власт. Ми опазисмо овај миг па се не хтедосмо плести ни у што.

Мало час па разговор узеде на се непријатељски изглед; видесмо где Албанцима лица потамнеше, стадоше се тапкати по оружју за пасом, махаше пушкама претећи, љутито погледаше на нас чисто да нас прогутају, па онда почеше међу собом да се договарају. На један пут им прекиде саветовање заптија па показа рукама на нас. Чусмо где реч „ферман“ изговори чисто грмећи гласом. „Јок, јок“, повикаше Албанци као утишавајући један другог: пушке се пребацише о рамена па се онда цела дружина окрену натраг. Него сад се опет један од њих поврну, приђе нашем стражару осмешкујући се па му онда нешто шапну; заптији се и самоме лице разгали и он одговори нешто љубазним гласом. На то цела дружина оде а ми настависмо наш пут у миру. Него паде нам у очи да нас сад осим она два човека из хана Влета нико други није пратио.

Кад се већ подобро измакосмо са догледа и дослуха нашој последњој пратњи онда заптија заустави коње па исприча шта је било. „Лопови, неваљалци, разбојници“, поче он, „такви су вам ови људи, сви до једнога. Ја сам их призвао да вас чувају од хајдука, а овамо су они сами хајдуци. Идоше за нама да ишту бакшиша. Ја знам шта у њих бакшиш значи. Колико год затегну толико им морате дати; то је роблење под лепшим именом. Па с тога ја одмах рекох да од тога не ће бити ништа. Рекох да ви путујете са султановим ферманом па смо ми сви, од паше па на доле, дужни да вас служимо без бакшиша. Видели сте како одговорише; почеше да тресу пушкама, те ја мишљах да је боље да ствар на брзо свршим. Ја им вас показах па викнух: „Ево их где стоје са султановим ферманом на себи, пуцајте на њих ако смете или нас пустите да идемо сво-

јим путем.“ На то сте чуле како повикаше: „Јок, јок.“ Лопови једни! Знам ја како треба с њима!“

Ми га запитасмо што се онај Албанац врати и шта је тражио од њега? „Само толико, да обећам да не ћемо дати бакшиша ни икоме другом кад нисмо њима дали. Наше једино извињење што им не дајемо бакшиша у томе је што га не дајемо ни другом коме. Ја им то радо обећах као што већ можете мислити.“

„Али за то што си обећао да не ћемо давати бакшиша, за то она друга нова стража наша не хтеде да нас прати даље.“

„Не ари ништа, сад већ можемо и бити без њих.“

„Али“ прихвати тумач, „ми ваља да обећамо што год оној двојици из хана Влета, јер ће нас иначе и они оставити, па ћемо остати сами.“ Ту се сад и ми умешасмо па рекосмо да су њих двојица велики пут с нама већ прошли па је право да их за то чим год наградимо.

Али се заптија не даде покренути. Он је дао већ своју реч, па ништа не би зањ опасније било но да Албанци дознаду да је одржао није. Ако хоћемо да дамо бакшиша једноме онда треба да га дамо и свима осталима, па тако данас не треба никоме ништа давати. Не имадосмо куд, већ да пристанемо на то, јер он беше одговоран за нашу сигурност.

Она два човека из Влета идоше испред нас још донекле, па онда се стадоше нешто разговарати, а кад ми дођосмо к једном згодноме месту испод гранатога дрвета једног они се ту посадише и пустише нас да мирно прођемо. Заптија рече: „Није друкчије; прва стражара није одавде далеко; ваља нам се пожурити да јој дођемо пре него се ма с киме сусретнемо.“ Али пут не беше такав да би се по њему човек журити могао, јер се готово као конац танак повлачаше по ивицама провалија; заптија не хтеде више никако одјахивати с коња баш и на највратоломнијим местима, а ми иђасмо за њим не прословивши ни једне речи. Да ствар још поправи, наш каваз изабра баш ово место да се свађа с кирицијом. Тоска изусти једну реч албанску о којој Гега мишљаше да вређа; Гега рече Тоски да се није више усудио да пред њиме тако што изусти, а Тоска рече да у његовоме крају та реч ништа зло не значи па је понављаше по сто пута. На срећу цела дужина нашег каравана у коме се све један коњ за другим у реду мицаше, била је између ове две прзнице; кириција је ишао напред а заптија нас

све у ходу по мало задржаваше докле онај не измаче мало напред, па онда озбиљно поче кавасу говорити како је нужно да се помирљиво понаша.

Кад већ обиђосмо ову опасну тачку, наиђосмо на једну другу која је можда била најопаснија од свију осталих. Путања ударише шљунковитом косином једном која се спушташе у дубоки један јаз; одрођено камење и прашина тако су затрпали путању да се једва и познавало где су је стопе људске утрле, док одмах испод ње лежаше једна коњска стрвина, чисто као да опомиње четвороножну живинчад да не кушају туда пролазити. Па опет заптија удари управо упреко по овој клизавици а ми за њим, нисмо чисто ни виделе куда идемо док не бесмо већ подалеко загазиле да би нам могућно било да станемо.

Не смедосмо ни речи прозборити, не смедосмо се обазрети натраг и стреписмо свакога тренутка да ћемо чути да се неко иза нас стропошта, тако пролажасмо напред. Полагано, полагано — један, два, три, четири, пет — сваки коњ пређе срећно преко откоса.

Заптија се само окрену да види да ли смо сви прешли овај „зао корак“, па онда опет потера коња живо у напред, док кроз једну четврт сахата не стигосмо до изгледане стражаре. Тада заптија први пут поче да говори рекавши; „ја сам знао врло добро да оно није било место да га ви на коњу прођете, али кад би одјахивале то би начинило шума и вике, а да поведемо коње за узду, за то би опет требало времена, а не знамо ко нас је могао чути и ко је могао пред нас искрснути.“

Ово је био вршак наших невоља. Иза тога ми путовасмо без већих незгода но што је туча, а и ова не хтеде се пре спустити него тек кад се ми приближисмо хану једном.

Кад олуј пређе те се небо рашчисти, шумовити призор изађе нам у свој својој бујној величанствености и ми се науживасмо погледа какав се само у прастарој шуми може видети. Из шуме изађосмо на високу заравањ једну па преко ње се упутисмо нашем преноћишту коме тек у мркли мрак стигосмо.

Ваљаде нам из пртљага извући сваку крпу само да се топло покријемо, јер стан Кирвет у коме заноћисмо лежи на једној од оних голих заравни које не знају за лето и које су хладније но висови планински. Него овде легосмо да отпочинемо са пријатном свешћу да смо сигурне, и сутра у јутру заптија, кириџија и сви остали који познају земљу честиташе нам што смо

ушли у хришћански крај, јер сад већ не беше никакве опасности. Ми овде наводимо што нам рекоше наше вође који су сами Мухамеданци, те по томе нису пристрасни сведоци. Ми саме опазисмо да Латинац ханџија не прети и не псује, да су стражари по кулама спремни да одмах полазе, да се редом измењују а да се и не моле и без гунђања; овда и онда тек би се указао по неко у бољем руву но што су остали па би нас учтиво поздравио талијански. Па опет, сваки има свој укус! нама је овај последњи део пута од Призрена у Скадар, премда најмање опасан, био најтегобнији. Опасност некако пробуди у човеку бодрост и живахност; али ох! како је мучно стрплење које се иште да човек мирно јаше уморена коња који се једнако спотиче по земљишту где сваки корак удара на камен.

Да нисмо познавале јадранско приморје, ми за цело не би знале куда идемо, кад опазисмо како земље, траве и маховине нестаје са голе стене. Аустријанци посластичари који су осуђени да с гарнизонима стоје у неплодној Далмацији имају у неколико основа кад веле да јуначко племе људи што се рађа на овој обали не имајући о чему другом да живе, живе о чистоме ваздуху. Али је јадранско приморје права „вилинска земља“ по шотској мисли о вилинскоме, то јест у исто је време и сиромашна и опет очарава, чаролија њезине лепоте таква је да вам не може бити да је не заволите па ма се иначе с каквим невољама по њојзи борили. Кад опазисмо како земља не стаје испод копита наших коња те место ње излази оштар наг камен сав бео, кад јелу, букву и леску заменисмо дивљим смоквама и маслинама што им је лишће чисто сребром постављено; кад ваздух поста сувљи и тањи а светлост и боја постајаше све сјајније и сјајније — тада опет осетисмо стари мађионски утисак на нама и чисто узвикнусмо од милине кад први пут угледасмо оно плаво и сребрно море, оно „сиње море“ српских народних песама.

Кад се са брда сиђосмо доле у загушљиву долину почесмо да осећамо умор од пута, и чисто падосмо у очајање пре него што стигосмо у хан Дугање. Овде предузесмо да се известимо колико смо далеко од Скадра. Један немарљиви Албанац рече да нема више од три сахата, други рече четири, један трећи опет шест, док најпосле не могосмо поверовати ни једноме. Не хтедосмо да ризикујемо да тамо дођемо позно ноћу, нарочито узевши у поглед могућност да можда још ништа није спремљено

за нас и да наша писма која из Призрена оправисмо по приватним људма у Скадар можда још нису ни дошла конзулима у руке. Срећом смо тако помишљале — јер поменута писма стигоше у Скадар пошто смо ми у њему већ пуну недељу дана провеле.

Хан у Дугању имао је одвојену једну одају, а газда његов беше далеко много учтнвији и тишији човек но ма који други на целоме свету. Али је још једнако било тако рано да се ми, кад чусмо да два сахата даље одавде има опет један хан, одлучисмо да идемо тамо на преноћилиште па одмах оправисмо свој пртљаг и чадор.

Време које нам још празно остаде употребисмо да походимо једну албанску кућу. У Призрену смо слушале од свештеника да близу Дугања има једна велика фамилија која би могла добро послужити као примерак у својој врсти. Један члан ове фамилије случајно шврљаше нешто око хана, па у одговору на наша питања он нас позва да идемо те да видимо кућу његову. Стан им је лежао на подножју брда једног. Имао је два дела, тако названу *кућу*, која је одређена била за кухињу, децу и жене, и *кулу*, зграду тврдо сазидану, снабдевену с отворима кроз које се на непријатеље пуца. Цело изгедаше врло неромантично, ни мало као какав кастељ, а што се тиче удобности, ту је било на најнижем ступњу. Соба за дочекивање гостију била је у кули. У њу нас одведоше преко неке степенице кроз неколике собице празне и незастрте па на балкон један, на који се једина два човека што се код куће затекли беху, склонила да пуше. Један је од њих био старешина кућни, затуцан намрштен човек, други беше разборитији и говораше српски. Причаше нам да је био међу Црногорцима па с ватром потврђиваше како су ови лепо поступали са Албанцима које заробише тако да готово подозревасмо да је и сам био међу овима последњим. Он енергично изјављиваше да Миридити у прошломе рату нису ишли на Црну Гору нити ће кад год у напредак ићи. Он и остали његови врло повољно говорише о последњем пренку Биб Доди, а врло незадовољно о ономе како је порта према њему поступила. Рекоше да је био јунак и напомињаше као да га је порта себи с пута уклонила, јер је слободно изразио шта његови земљаци мисле не хотећи да се са својом браћом Хришћанима бију. У колико је ово мишлење истинито ми наравно не знамо казати; али ћемо навести да је, док се Биб

Дода бавио у Цариграду црногорски један војвода питао не би ли се британски посланик хтео заузети да осигура да се он (Биб Дода) у Албанију жив и здрав поврати. Ми тада приметисмо да почем је Миридит Латинац то протестантски представник на сву прилику не ће се осећати да има права да се меша у ту ствар. „Боже мој!“ узвикну брђанин. „Зар не ћемо никад престати да слушамо о Латинцима, протестантима и православнима а никада да слушамо о *Хришћанима* који један другог помажу као браћа. Ево, и ми сами Срби које ви називљете дивљацима, почињемо да се отресамо такога делења и раздора, па зар ви цивилизовани Енглези хоћете да га се једнако држимо?“ Говорник није био један од оних Црногораца који су се успитали у Паризу, већ је био човек у годинама и од старе школе.

На балкону су лежале гусле једне па на нашу молбу млађи Миридит поче да гуди и то много брже и живље но што смо дотле слушале биле. Са привидном стидљивошћу он не хте да запева штогод, што јако жалисмо, јер судећи по неколико дивљих одломака што их наш кирицијa певаше, ваља да има лепих песама албанеских. Остављајући гусле, он нас запита да ли смо их слушале у Црној Гори додавши да је у овој земљи и женама слободно да огледају своју вештину. „А зар то није тако и у вас?“ упитасмо ми. Он преведе старешини кућњем шта ми упитасмо, а овај набусито, и показујући покретима тела оно што речима хоће да каже, одговори: — „Да их само ухватимо па би им одмах руке одсекли.“ Његов се друг као застиде овим оволиким варварством, па огледаше да га забашури причајући нам како они допуштају својим женама да пуцају из пушака и како оне погађају куд оком погледе. „Јес' богме“, прихвати његов намрштени друг, „погађају боље но понеки човек.“

Ми питасмо чиме им се жене баве кад не пуцају, па нам рекоше да гаје децу, кувају и преду. Па онда опазивши да смо радознале што се тиче жена њихових, браћа се показаше толико учтива да нам понудише да сиђемо ако хоћемо па да видимо „кућу.“ То беше одвојена једна зграда или управо комора, у којој се разни домаћи послови врше, а само да спавају становници одлазе у сигурнију кулу. Три или четири жене беху у послу око кувања, па премда не беху старе опет беху превенуле, са црвеним носовима, без игде икаква струка и форме претрпане онако у оне њихове напршњаке и кратке сукње. Ми не могосмо а да не држимо да је сасвим неумесна она сурев-

њивост која им не да да свирају у гусле из страха од њихове силе која очарава.

Дугање је лепо место и добро је водом снабдевено. Одатле одјахасмо преко некаквога крша у сув грозничави крај један где нас зла срећа наша намери да преноћимо. Па опет место ово, премда наго и без и једног студенца, није било без својих занимљивих страна. Високо сиво стење подиже се изнад њега у фантастичним облицима, а не далеко одатле река Дрина пробија себи пута кроз стене па се шири у скадарској равници. Близу хана има и једна мала црквица, која изгледа стара али је ту не давно оправљена. Помињу француз кога конзула у Скадру који је учинио те се она опет могла посветити служби божјој; можда је он дао да се удари и онај латински крст изнад врата, па тако за римокатолике присвојио стару цркву православних. Цела је остала зграда подигнута у стилу који смо се ми научиле звати српским; а што је сад црква то као да је био тек неки мањи део веће неке зграде. Док нам преправљаше вечеру ми проведосмо неко време прогледајући цркву ову и чудећи се у које ли је доба могла бити сазидана. Ништа од свега онога што до сада видесмо не даваше нам ни најмањег разлога да држимо да су је Албанци зидали; али је могућно да су је подигли Мљечићи а још је више за веровање да су је подигли Срби, јер земља на којој смо сада припадала је некада старој српској кнежевини Зети. [1]

Хан који је подигнут ради удобности путника који прелазе Дрину био је у време наше походе сасвим нов, и имао је две малене собице на горњем спрату; него како нам чадор беше већ разапет доле то ми ту и остасмо; можда би боље учиниле да смо отишле у горње собе ма како да су малене; за цело нам горе не би могло бити но што нам је било, јер запара беше да човека угуши, па према врућини и нездрава испаравања и после тварке што уједају и миле. До после по ноћи поднашасмо све трпељиво уздајући се да ће тада мало захладнити, али кад и тада не би никакве помоћи, онда већ не могосмо дуже трпети; викнусмо наше слуге, подигосмо наш стан па чим поче свитати толико да се пут могаше разпознавати ми већ бесмо на путу у Скадар.

[1] Г. Хекар помиње више таквих цркава о којима се зпаде да су подигнуте под српским владаоцима. Он још казује да се по мирдитскоме крају народ причешћује у оба вида, а на црквама својим имају грчке крстове. У Орошу има такав крст врло стар.

На нашу велику радост и окрепљење нађосмо да нам први посао беше да прегазимо Дрину. Није могућно замислити красниј призор у нежној светлости ранога јутра. Широки рукав плитке воде у коју загазише људи и коњи, пружаше се као сребром постављена дворана испред оних полу отворених вратница од стене кроз које се река излива у равницу. Стење, којега је боја на дану тврда и без бојна сивота, посуто је сада дахом зориним — обливено бојом бледог ружичнога листа, која мало по мало згараше на црвену и поморанџину док се не запали као пламен на врховима и одсецима стена огледајући се доле у реци што се стаклише. Дубоко у сенци на другој страни реке лежи једна од оних дрвима обраслих долина, што накнађују нагост јадранскога земљишта — а једна гомила белих кућерака полу сакривених у шуми од маслинових дрва угњездила се у котлу једном.

Кроз хладан пљусак воде наши коњи полагано прећоше на другу страну па сад се нађосмо на путу који води на Скадарски трг, у друштву с многим сељанима који тераше магарце натоварене воћем и живином. Путања се претвори чисто у некакав друм који од чести беше ограђен живом обалом, и прашина која се за читаве палце ухватила на свакоме листу, побуди нас да саме себи честитамо што смо се тако рано кренуле те ћемо да умакнемо сунцу и ветру. Него и овако, чим изиђосмо сасвим из заклона од стена, сунце нас стаде жећи у потиљак опомињући нас да се журимо да у заклон дођемо.

Сунчани зраци пре него што ће пасти на нас, осветлише неку бледу неразговетну масу пред нама на равници, и ми видосмо да је то наше место коме смо и пошле биле. Па опет још један дуг сахат прође пре него што уђосмо у „варош на Бојани“ — испод стене злосрећнога „белог града Скадарскога.“

рош а више као гомила села или још боље гомила од 4500 растурених кућа, башта и авлија.[1]

Један од првих предмета који нам привукоше пажњу била је велика римокатоличка црква која се зидаше.

Докле француски конзул г. Хекар не отпоче овај посао, Латинци су држали службу божју под ведрим небом; осим тога нису имали ни једне школе и у својој књизи он позивље Француску и Рим да се постарају не би ли добили бар једну, да би се тако предупредило да не зависе савршено од наставлења која им даде Аустрија. Српска православна општина ма да је далеко мања бројем својих чланова но латинска, умела је да изради те је себи подигла малу једну црквицу и издржава школу о своме трошку.

Док смо још били пола сахата далеко од онога дела вароши који се управо зове варош, прођосмо кроз пазар, где дућани беху већ отворени.

Добро стоје овде кројачи и терзије који излажу по својим продавницама на углед богато извежена ћурчета које овде носи и мушкиње и женскиње. Она са рукавама што висе плаћају се са 15 до 20 дуката. На несрећу сад улази у моду да се носе више тамне и неопредељење боје и шаре о којима се мисли да су француске; с приличном тешкоћом и тек узевши већ ношени напршњак од кадифе, могосмо набавити један примерак правога албанскога скрлета извезенога у гротеском, а оригиналном стилу. Жене које се враћаше с ранога пазара сусретоше нас носећи широке огртаче од скрлетне чохе извезене златом; како не могосмо ово руво прогледати из ближе, да би о њему могле судити по свима његовим особинама, то не можемо шта друго казати, већ да нас је подсетило на огртаче које смо виделе у Солуну, само што су дужи и шири.

Најпосле, по што смо дуго тумарале и више но један пут заустављале се на вратима на којима није требало, дођосмо у британски конзулат.

Тада је био британски конзул у Скадру сада покојни сер Францис Гилберт; у време наше походе слабо је стојао са здрављем, а то му се још погоршало услед једног догађаја о

[1] Скадар има око 4500 кућа. Најбољи опис утиска који варош ова чини на путника кад у њу улази, има у књизи Леди Странгфордове „Eastern Shores of the Adriatic," стр. 178.

Друга једна река отиче кроз скадарско поље к јадранскоме мору у које утиче код Леша, — Дрина, начињена сутоком две гране: црног Дрина који долази од језера охридског, и белог Дрина, који нам беше сапутник од равне Метохије.

Да би ове природне згодне особине допунили начинивши од вароши јако место за обрану, један ланац сниских брда полазећи с јужнога краја језера завршује се лепом једном стеном, која је утврђена још од најстаријих времена.[1]

Три пута су, веле стари Кроничари, Скадрани подизали варош на овоме месту. Најпре су је подигли били на равници с једне и друге стране мале једне реке која се звала Кири, а кад ту варош разорише варвари што у земљу упадоше, онда се становници склонише на стену где је град био па около њега и низ косине брда подигоше нову варош. Овако су на сву прилику Срби затекли Сладар па га тако држаше до 1401 које године паде у руке Мљечићима, а од ових Угрима, од ових опет Мљечићима док га у 1477 не узеше Турци па разорише; после овога изабраше му данашњи положај његов, једну миљу мало даље на исток.

Од онога доба кад Турци освојише Скадар па до половине овога века, управа је његова била у рукама фамилија које су ту од старина, а нарочито у рукама велике куће Бушатлија, која доводи своје порекло од једне потурчене гране српских кнежева зетских. У последње су доба и у Албанији као у Босни турски званичници узели управу из руку мештана Мусломана, а тиме су веома разхладили и смањили њихову љубав према султановој влади. За време црногорског рата од 1862 Скадар је постао познат читаоцима новина као главни стан Омер пашин. Кад смо ми амо долазиле варошани се још једнако тужаху на терет који им долази од тога што се у вароши бавио још неки број војске.

После ових неколиких историјских података, ваља да се вратимо к нашем уласку у варош и да опишемо ствари које су с њиме у свези оним редом како су нам и долазиле пред очи.

Скадар из далека гледан лепо изгледа, али је тако растрвано сазидан да кад му човек ближе дође изгледа мање као ва-

[1] На крају брдског ланца Тепе и Торобоса који деле варош, и на врху малога једног брда својих 150 метара високог, подиже се стара српска тврђава Розафа. — *Хекирова Северна Албанија* стр. 17.

Уздајући се у оно што смо слушале о Скадру као месту које је већ сразмерно цивилизовано, ми не хтедосмо послати нашу бујурдију паши, нити хтедосмо од власти тражити стан. Мислиле смо да ћемо моћи наћи бар неку сорту гостионице или иначе какав стан под кирију; па се нисмо ни превариле. Собе које нам конзулов каваз нађе ма да нису биле ни елегантне ни удобне, опет имадоше у себи нешто више од Далмације а мање од Турске. Држала их је нека Дубровчанка, па премда нису биле ни онакве какве су у дубровачких гостионица, опет се могоше похвалити неколиким европским луксузима, као постељама, столицама, умиваоницама и асталима. Онако у теорији ми би већма воледе по турски намештену собу, с њезиним читавим низом прозора, отвореном оџаклијом, веселом бојом застртим диваном и пуно просторије у средини; али опет за то овако уморне како дођосмо, јако се зарадовасмо што нисмо имале нужду да саме себи преправљамо собу за спавање.

Имале смо прилично доста посла да посвршујемо у Скадру. Одавде нам је ваљало натраг оправити у Битољ брижљиво и добро изученога младог каваза којег нам тамошњи конзул даде на послугу, па нам се ваљаде обаврети да нађемо на његово место кога другог. Осим тога ваљало нам је потражити каквог трговца који би могао и хтео да нам готовим новцем откупи менице на Трст; и на послетку наумиле смо биле да понесемо собом неколике примерке рада и ношње с којих је овај крај на гласу. Намирујући све ове потребе ми добисмо прилику да се упознамо с разним људма. Него нађосмо да и Скадар, као и све остале полу поевропљене вароши у Турској, није згодно место да се човек упозна с народом какав је, а за тај су посао много бољи још првобитни крајеви по унутрашњости.

За цело, ако хоћете да видите Албанце, било Мухамеданце или Латине, ово је место за то; нигде на другом месту не ћете видети толику силесију усталасаних фустанела, фесова с тако дугачким кићанкама, тако богато извезених ћурчета, или толико врхова од оружја што вире иза свакога паса. Охоли и поношљиви карактер Скипетара нигде се тако пуно не показује као овде; паша нам је дао био коње и заптије па кад јахасмо по вароши заптије би износиле на видик своју жестину чак и тиме што би бабу какву с пута отерали. Кад се оно потражише новаци за рат противу Црне Горе ови красни јунаци на један пут нестадоше с пазара, и ваљало их је тражити испод дивана

коме ћемо мало ниже говорити. Него то га није могло уздржати да нам не укаже сваку учтивост и доброту помажући нам у свему што нам је требало за кратко време нашега бавлења. Писмо којим смо му препоручене а које му је оправљено из Призрена још му није стигло било и тек дуго после нашег доласка у Скадар донесе му се, него он нас је опет очекивао, почем му је из Битоља јављено било да ћемо доћи, а и један свежљај писама од куће чекао нас је код њега.

Да не би понављао своја претерана потраживања ми изабрасмо конзулат да у њему исплатимо кирицији. Али овај вредни човек, онако дрзак на својој земљи, чим нас је опазио под заклоном који нешто вреди, а он постаде тих као јагње какво; па кад му исплатисмо сваку пару од уговорене кирије па и оно што нам је у хану Влету силом изнудио, његова радост не знађаше већ за границе и он подскакиваше као јарац. Наш тумач мишљаше да ће добро бити да се послужи овом приликом да му рече: „Ми знамо врло добро да је онај новац, који нам измами да ти обећамо у хану Влету, више него што би требало да ти припадне, али кад ти је већ једном обећано, ето ти се сад плаћа.“ Кириција одговори узвиком пун радости: „Е сад видим да ни мало није нужде од Енглеза путника искати паре у напред.“

Још задовољнији растаде се с нама заптија, који се показао био као далеко најбољи човек своје врсте којега ми икада познавасмо. Био је човек у годинама, висок и крупан, у оделу од тамне боје без и једног накита и без и једне закрпе, у тако чистом и солидном оделу да једва могосмо веровати да је родом Албанац, па само упитомљен дугим одсуством од завичаја. Кад му платише за труд његов, онда он замоли за дозвољење да се види с нама и да се опрости, па нам врло озбиљно и срдачно изјави како се радује што нас види под сигурним кровом после опаспости оног „очајаног пута.“ Ми му захвалисмо као човеку којега мудрости и храбрости имамо поглавито да захвалимо што сигурно путовасмо; па онда премишљајући шта би могле додати још к његовоме бакшишу у знак признања, сетисмо се да немачким језиком напишемо сведочанство о његовоме понашању, да га аустријски конзул прочита паши. Та нам прилика послужи не само да похвалимо заптију већ да опоменемо оне тамо у Призрену да не поверавају друге путнике ћајиноме љубимцу кирицији.

Уздајући се у оно што смо слушале о Скадру као месту које је већ сразмерно цивилизовано, ми не хтедосмо послати нашу бујурдију паши, нити хтедосмо од власти тражити стан. Мислиле смо да ћемо моћи наћи бар неку сорту гостионице или иначе какав стан под кирију; па се нисмо ни преварили. Собе које нам конзулов каваз нађе ма да нису биле ни елегантне ни удобне, опет имадоше у себи нешто више од Далмације а мање од Турске. Држала их је нека Дубровчанка, па премда нису биле ни онакве какве су у дубровачких гостионица, опет се могоше похвалити неколиким европским луксузима, као постељама, столицама, умиваоницама и асталима. Онако у теорији ми би већма воледе по турски намештену собу, с њезиним читавим низом прозора, отвореном оџаклијом, веселом бојом застртим диваном и пуно просторије у средини; али опет за то овако уморне како дођосмо, јако се зарадовасмо што нисмо имале нужду да саме себи преправљамо собу за спавање.

Имале смо прилично доста посла да посвршујемо у Скадру. Одавде нам је ваљало натраг оправити у Битољ брижљиво и добро изученога младог каваза којег нам тамошњи конзул даде на послугу, па нам се ваљаде обаврети да нађемо на његово место кога другог. Осим тога ваљало нам је потражити каквог трговца који би могао и хтео да нам готовим новцем откупи менице на Трст; и на послетку наумиле смо биле да понесемо собом неколике примерке рада и ношње с којих је овај крај на гласу. Намирујући све ове потребе ми добисмо прилику да се упознамо с разним људма. Него нађосмо да и Скадар, као и све остале полу поевропљене вароши у Турској, није згодно место да се човек упозна с народом какав је, а за тај су посао много бољи још првобитни крајеви по унутрашњости.

За цело, ако хоћете да видите Албанце, било Мухамеданце или Латине, ово је место за то; нигде на другом месту не ћете видети толику силесију усталасаних фустанела, фесова с тако дугачким кићанкама, тако богато извезених ћурчета, или толико врхова од оружја што вире иза сваког паса. Охоли и поношљиви карактер Скипетара нигде се тако пуно не показује као овде; паша нам је дао био коње и заптије па кад јахасмо по вароши заптије би износиле на видик своју жестину чак и тиме што би бабу какву с пута отерали. Кад се оно потражише новаци за рат противу Црне Горе ови красни јунаци на један пут нестадоше с пазара, и ваљало их је тражити испод дивана

би се ослободили волели да се онако у скупу придруже Грчкој или би се поделили па Тоске да се њојзи придруже а северни Албанци Словенима. Он одговори као избегавајући; „Они имају право који држе да овдашњи Албанци имају више симпатије према Словенима но према Грцима.“ После смо опет чуле како један Латинац из Скадра извињава хладноћу својих суграђана у последњем рату, рекавши: — „Истина је у томе што су многи и многи очекивали да ће хришћанске силе потпомоћи црногорског кнеза, па не би им немило било све кад би га виделе да улази у сам Скадар.“

Изгледа као да у целој Турској нема нигде ни једнога места, где би Хришћани мање гажени били но што је то у Скадру, а то са суседства њихове силне браће албанских Миридита и Црногораца. Него опет мухамедански живаљ тако превлађује бројем и утицајем Хришћане, да ови још не смеду да изађу да сведоче противу какве неправде што су им Мусломани учинили, па то и онда кад моле конзуле да се умешају ради њих; а где год овако уздржавање постоји то је знак да они нису сигурни да ће се пресуда у њихову корист изречена доиста и извршити, или да ли не ће на послетку још и страдати што су позвали Франке у помоћ противу Турака.[1] У таким приликама ништа не може охрабрити Хришћанина осим лични карактер онога конзула који његову ствар предузме у своје руке; немоћан човек некако нагоном својим познаје човека који ће уз њега и уз његову ствар да стоји. Једини агенти који су до сада у Скадру умети улити народу поверење, јесу француски конзули који не маре баш много да точно испуњавају правила етикете, па не много ни за законитост, већ гледају да на страну хришћанинову баце толике тежине да га доведу у стање да теразије, на којма се с Турчином мери, дође у равнотежу. Нема сумње да путови и средства њихова нису свагда врло нежна. Нигде у Турској па и нигде на другом месту у свету није законита казан повалити човека у прашину па поштено избити за то што је на улици сусед свог мувнуо. Па опет, по свему што се чује,

[1] Како је неосновано очекивати да ће се гажени народ јавно тужити или још и бранити своја потврђивања кад је изложен осветољубљу оних против којих устаје, томе имамо примера онако исто по раденичким кућама као и по варошима у Турској. По несрећи о овоме неће увек да воде рачуна људи којима је баш поверено да се старају да се злоупотребе не догађају. Занимљиво је како је се стари српски закон утврђујући да сељак може властелина потерати на суду, постарао да узакони и то да судија ваља да иште од властелина довољнога јемства да се овај неће после светити сељаку.

г. Хекар много је учинио за друштво у Скадру кад је пре једно десет година заповедио те, први пут од како Турци освојише земљу ову, кавази његови оборише у прашину мусломанског бега једног па избише жестоко, што је на путу гурнуо на страну једног члана француског конзулата. Пошто је већ више година радио, исти агенат каза карактеристичну изјаву: — „Радујем се што видим да је сад по кадкад и Хришћанин безобразан према Мусломанину.“ [1]

И дело једног другог француског конзула уврштено је сада лепо међу јуначке приче скадарске. Слушале смо о њему бар двадесет пута у самоме Скадру, у Призрену и у Црној Гори. Ми ћемо овде испричати онако како смо саме слушале а за тачност појединости не стојимо добре. У време црногорског рата, неки свештеник, који се звао Дом Гаспар (латинским се свештеницима у Албанији придаје назив Дом, онако као што се н. пр. у Шотској учитељима казивало Домини), беше тако дрзак те проповедаше да је и греота и срамота да римокатолички Албанци у интересу Мусломана војују на слободну браћу Хришћане, Црногорце. По свима сведочанствима проповеди су овога човека имале далеко узвишеније и племенитије побуде него ма које од оних што су кроз толике векове изазивале дела ових сиромашних себичних варвара, и на част самом народу, он задоби неизмерна успеха, а одговор на његове проповеди да већ бољи и не може бити, беше у оној хотимичној љубазности што је кнез Црногорски указа онима 600 Албанаца, који му као заробљеници допадоше руку одмах у почетку рата. Али Турци не одобраваше ни најмање оно што он учаше народ па пошто им све сплетке и подмићивање узалуду прође, они дохватише Дом Гаспара у своје руке па се спремаше да га оправе у Цариград да му се тамо суди. Аустрија је тако названа заштитница римокатоличких Хришћана у Албанији па по конзулским правилима етикете кад Аустрија није дала била своме конзулу налог да се заузме за Дом Гаспара, то већ онда и не остајаше шта да се зањ чини. Али се француски конзул умеша на своју сопствену одговорност па изјави да порта нема никаква права да се меша у оно што Дом Гаспар учи и да ни на који начин не сме бити да се он са свога данашњега земљишта где

[1] Ми смо се више пута састајале с г. Хекаром пре него што смо оставиле овај крај света, и живо се сећамо његових причања о догађајима по Африци и Албанији којима нам је зачинио једно кишовито после подне на Цетињу.

би се ослободили волели да се онако у скупу придруже Грчкој или би се поделили па Тоске да се њојзи придруже а северни Албанци Словенима. Он одговори као избегавајући; „Они имају право који држе да овдашњи Албанци имају више симпатије према Словенима но према Грцима.“ После смо опет чуле како један Латинац из Скадра извињава хладноћу својих суграђана у последњем рату, рекавши: — „Истина је у томе што су многи и многи очекивали да ће хришћанске силе потпомоћи црногорског кнеза, па не би им немило било све кад би га виделе да улази у сам Скадар.“

Изгледа као да у целој Турској нема нигде ни једнога места, где би Хришћани мање гажени били но што је то у Скадру, а то са суседства њихове силне браће албанских Миридита и Црногораца. Него опет мухамедански живаљ тако превлађује бројем и утицајем Хришћане, да ови још не смеду да изађу да сведоче противу какве неправде што су им Мусломани учинили, па то и онда кад моле конзуле да се умешају ради њих; а где год овако уздржавање постоји то је знак да они нису сигурни да ће се пресуда у њихову корист изречена доиста и извршити, или да ли не ће на послетку још и страдати што су позвали Франке у помоћ противу Турака.[1] У таким приликама ништа не може охрабрити Хришћанина осим лични карактер онога конзула који његову ствар предузме у своје руке; немоћан човек некако нагоном својим познаје човека који ће уз њега и уз његову ствар да стоји. Једини агенти који су до сада у Скадру умети улити народу поверење, јесу француски конзули који не маре баш много да точно испуњавају правила етикете, па не много ни за законитост, већ гледају да на страну хришћанинову баце толике тежине да га доведу у стање да теразије, на којма се с Турчином мери, дође у равнотежу. Нема сумње да путови и средства њихова нису свагда врло нежна. Нигде у Турској па и нигде на другом месту у свету није законита казан повалити човека у прашину па поштено избити за то што је на улици сусед свог мувнуо. Па опет, по свему што се чује,

[1] Како је неосновано очекивати да ће се гажени народ јавно тужити или још и бранити своја потврђивања кад је изложен осветољубљу оних против којих устаје, томе имамо примера онако исто по раденичким кућама као и по варошима у Турској. По несрећи о овоме неће увек да воде рачуна људи којима је баш поверено да се старају да се злоупотребе не догађају. Занимљиво је како је се стари српски закон утврђујући да сељак може властелина потерати на суду, постарао да узакони и то да судија ваља да иште од властелина довољнога јемства да се овај неће после светити сељаку.

нути конзула нити се хтеде постарати да одржи ред. Ноћу, кад је већ све у конзулату било у дубокоме сну, једна чета људи дође пред врата па искаше да је пусте унутра. Кавази излетеше на врата да питају шта хоће а она чета варошана наједан пут опали из пушака унутра у авлију па се онда разбеже. Пуцањ трже конзула из сна, пожури се на капију па нађе једнога свог каваза смртно рањеног где се купа у крви својој. Болестан се човек тиме ужасно потресе, па читаве недеље после тога једва ако је један сахат могао на миру проспавати. После неколико месеца чуле смо да је оставио Скадар па отишао у Енглеску да умре.

Онда се баш десише неколики Енглези путници у Скадру и паша беше управо с њима кад му стиже глас о оној увреди па он их журно остави узвикујући „све ћу их до једнога обесити! сам ћу их собом све повешати.“ Он је тиме развио своју праву турску умешност јер они пред којима је то рекао, забележили су овај љутити узвик п: га свету саопштили. Али кад ми један месец дана позније дођосмо у Скадар нико још обешен није био, нити се мислило да се ко веша. Узалуд конзул искаше да му се учини правда: одговорише му да су неколики кривци умакли у планину па би била неправда казнити остале смрћу док све не похватају; а међу тим нико није узимао себи труда да их хвата.

Италијанска једна лађа појави се у Дулцињу па се разнесе глас да је енглеска; одмах се мудир пожури да затвори неколицину криваца али опазише да су се преварили били пре него што их казнише; кад се на послетку енглеска једна лађа јави пред Баром па њезин капетан дође у Скадар, он опет најпосле беше принуђен да се врати не добивши ништа друго осим уверавања и обећавања. Да ли је ко од убијца осуђен био ми нисмо могле разабрати, али за наше походе конзули и варошани Хришћани у опште су држали да турске власти нису вољне да даду примера да се Мусломани казне кад убију ђаурина; то би била прецеденција коју никако нису желели а врло су добро знали да енглеска влада не ће хтети да се око тога завађа. За цело Албанија није место где би ваљало допустити да се у стан европских представника може пуцати а да се кривци не казне; а италијански конзул рече о овом предмету. „Моја је држава сила другога реда, али богме не бих ја ни пошто јео онолико блата колико га гутају енглески конзули по Турској — бар ми

други немамо налога да противу урођеника Хришћана и у противности с осталим конзулима потпомажемо ове исте мусломанске власти којих дела сами осуђујемо.“

Па сад, кад говоримо о италијанском конзулу, да споменемо неке од оних тегоба с којима је скопчан живот конзуловице какве у Турској, а то понављајући оно што нам је његова красна мала конзуловица причала о њезиноме доласку у Скадар. Имајући својих приватних сретстава и снабдевени са свачим што би им могло нов стан њихов пачинити удобним, скоро венчани пар искрца се у Бар, али ту нађоше путове у такоме злочестом стању које од снега које што се воде излише, да им не остајаше друго већ да гледају да се на добрим коњма што пре Скадра дохвате оставивши пртљаг да за њима дође како узможе. Кад дођоше нађоше да је вице-конзул могао само једну једиту собу да за њих најми; у њој су морали нужним начином остати неколико дана а незгоде им се још увећаше нуждом да примају и праве походе од учтивости. Тек дуго време после тога дође им пртљаг њихов, а још дуже времена прође докле не нађоше кућу где ће да се сместе. А и тада је добише од газде њезиног тек за то што је пола већ била у развалинама. Ваљало им је велику суму новца потрошити док су је уредили тако да се у њојзи становати могло; па после свега, он им је не хтеде уступити на дуже време од две године, тако да је врло скорим могу изгубити. Ово је тако обичај по Турској да се дају куће под кирију под условом да их најамник оправи па после опет газди преда, и тешко пада дохотку оних конзула којима се ваља постарати за удобност жене и фамилије. Неке силе даду те се одмах једном за свагда купи кућа каква, па је дају на употребу својим агентима без кирије, а тиме се уштеђује врло много и труда и трошка и предупређује да се европски представници, да би се накнадили за своје издатке, не одају трговању — замка која је више него једном донела несрећу личноме гласу и имену, и која у свако доба отвара врата свакојаким себичним поступцима.

У Скадру ми нисмо походиле ни једну Мухамеданку — које с тога што смо биле уморне а време тако топло да није било могућно много излазити, које што смо ми већ доста пута походиле хареме турских званичника, па нисмо баш много мариле да то опет сад поновимо. Мусломанским албанским кућама нисмо донеле ни једну од онаких препорука, које су нам отво-

риле хареме босанске. Ако се може веровати ономе што смо слушале то и скадарски бегови не чине изузетка од закона опадања којему подлеже сви који су њихове вере и њихова реда. Они сиромаше, присуство турских званичника одузимље им сваку власт а гарнизон им опет скида одговорност да се старају о обрани своје вароши; уз то не могу више да ударају намет нити да плене своје суграђане варошане како су некада радили у стара срећна времена. У Бушату, као неком преграђу које је подигнуто за времена мљетачкога заузећа, од пре је било лепих пољских кућа скадарских Мусломана, али сада ту стоје саме развалине; крај вароши који се зове Табаки — од пређе станиште великих бегова који беху у непревидној завади с осталим Скадранима — данас је мало што друго до развалина. Турска влада и нехотице чини велику услугу овдашњим Хришћанима слабећи и водећи у сиротињу мештане Мусломане. Они ће тешко моћи опет кад год доћи до своје негдашње силе све да порта притешњена негде на другој страни буде принуђена да повуче своју војску с границе црногорске.

У Скадру и Хришћани и Мусломани имају нешто заједничко, а то је прича о зидању скадарскога града. Одступајући у мањим појединостима обадве се стране слажу да се зидови граду не могоше подићи док им се у темеље не узида жена једна; обе се слажу и у томе да је жена та кад је већ узидана била, доила своје насишче, и да и данас вода која на једном спољашњем зиду пишти представља њезино млеко, и да томе месту и данас долазе да се помогну матере које немају довољно млека да доје децу своју. Страшна приповетка што је скопчана са подизањем града Скадарскога, навукла му је те се прогласио као злосрећан; ко га је год држао — а имао је многе господаре — никоме добра донео није. Између осталих зала кажу да у њему горе мори гровница но доле у вароши, ма да је он на висини; турски је заповедник ту скоро принуђен био да се махне живети у њему, јер је зла шала то.

Албанци казују да је град скадарски своје име Розафа добио од свога основача који се звао Роза и сестре његове која се звала Фа. Историја и народно предање казују да су град подигли српски владаоци, а једно предање опет наводи три брата Мрњачевића као основаче, од којих је најстарији, Вукашин, под Душаном држао Зету. Г. Хекар у своме опису града овог казује, да је једва што у њему измењено од првобитнога

плана његовог, само што су Мљечићи заменили његове четвороугле куле бастионима, и што су Турци пустили те је много шта опало и оборило се. У њему је од пре било више подземних ходника од којих је један водио доле на Бојану; улазак у овај последњи нашли су били ту не давно али нико не имаде слободе да уђе него га опет затрпаше те му се изгуби траг. У град имају два уласка; једним се иде на малена једна врата, а други на источној страни има капију на којој је изрезан лав св. Мар а а њему се долази по широкоме али зло постављеноме путу који се виње уз брдо. Овим путем ми уђосмо у град пошавши с пазара који је одмах доле испод брда.

Унутра у граду нађосмо као обично куће и кућерке што су посрнуле да се стропоштају, а које у Турској служе као станови за војнике и као магацини; мошеју једну која је некада била латинска црква, и конак један из кога се ту скоро заповедник градски иселио. Између осталих топова показаше нам један за који нам рекоше да су га од Црногораца отели. „Отимање црногорских топова“, то је био од оних смешних гласова који се за време рата тако много по Цариграду разносише, јер иза сваке чарке с брђанима извесни неки листови политични по дужности јављаше како су Турци освојили толико и толико топова, мењајући број како им се кад свидело. Више него један пут штампаше налог да се неколики од тих топова донесу у Цариград као трофеја; али их некако не доносише: а шапутало се да сиромаси Црногорци нису за целога ратовања извозили у поље онолико топова колико им оваки листови отимаше у једној једитој битци, да отимање топова ако није сасвим измишљено а оно се тиче оних топова које су Црногорци од њих били отели па сад не могући се њима служити или даље их вући оставили их у каквој чарки. Аустрија је затворила била своја пристаништа довозу ратног материјала, па Црногорци тешко да су имали и један добар топ па ни пушака осим што их од непријатеља отеше. Пословица; „Наше су оружнице и наше коњушнице у Турској“, није само празно хвалисање; кнежеви су перјаници сви наоружани оружјем што га задобише на Грахову; и Французи су често говорили, да је најбољи начин послати оружје и џебане у Црну гору кад се пошље турској војсци на граници црногорској. Оно је истина увек било нешто топова на Цетињу, нешто купљених а нешто у боју задобивених, али се

важнијем лицу у држави. Стеван Немања даде је своме другом сину; кажу да ју је и Стеван Душан за живота свога оца држао, а за цело се зна да је краљ Вукашин држаше за живота Душанова. Иза фамилије Мрњавчевића дође фамилија Баошића о којој се мисли да је албанскога порекла па женидбеним свезама скопчана са владалачком кућом српском. Иван Црнојевић који држаше Подгорицу и беше сродник Баошића, би изабран од народа да заузме место Баошића. Он је био у блиској свези с албанским кнезом Ђурђем Кастриотићем, који је боље познат под турским именом Скандербег, па је учествовао у већини оних бојева у којима је јунак овај побијао Турке. За време оваких незгода старо се главно место Дукља напусти па замену Скадром, Скадар опет Жабљаком а Жабљак Цетињем. Данас на Цетињу има народни један главар који себе називље кнезом од Црне Горе и Зете. [1]

Све је то предмет историје; али је тешко казати колико историјскога основа има предање да је Иван Црнојевић за свога сина просио Мљечанку. Предање је ово предмет једне песме народне, која је најдужа а како неки мисле и најлепша између српских народних песама. Него предмет јој није допадљив, нити су личности њезине они племенити карактери који излазе испред нас у песмама о времену цара Лазара.

Кад се са скадарскога града погледа на север и на југ, види се велики део онога предела који је позорница оној песми, па ће овде бити згодно место да је испричамо. Иван Црнојевић наумио беше да свога сина Максима ожени ћерју дужда мљетачкога; па отиде у Мљетке да је испроси. Опраштајући се с дуждом затече се да ће преко мора довести хиљаду сватова, дужде нека му изађе са хиљаду у сретање па ће опет младожења све колике мушком лепотом својом надмашити. Кад се врати кући ужас га сна́ђе кад виде да су на Максима ударили богиње. Ноге су му остале здраве, стаситост је ту, очи су му бистре, али му је лице пожутело и поцрнело, и охрапавило — накратко, од најлепшега постаде најгрђи човек. Пуних девет го-

[1] Кнез Данило после Париског мира од 1856 обратио се великим силама овом нотом: „На конференцији париској, пред пуномоћницима свију сила Али паш изјавио је да Порта сматра Црну Гору као своју провинцију. Ово се тврђење не може одржати. Црногорци би шта више имали пре разлога да изјаве своје право на сву Херцеговину и на половину Албаније, јер моји предходници независни кнежеви од Црне Горе и Херцези од Зете, од пређе су држали ове земље, док Турци никада још нису држали Црну Гору.“

дина несме Иван ни да спомиње женидбу свога сина; а кад и то време већ прође покрену га дужде писмом својим корећи га што оклева. На то Иван уздајући се да ће загладити Максимову ругобу сјајношћу своје пратње и да ће уздржати девојчину родбину од кавге множином својих свата, позва све своје пријатеље заједно с пратњом њиховом да му дођу да иду по девојку преко мора. Од Бара и Улциња дођоше приморци, из Брода и Црне Горе дођоше брђани, од Подгорице браћа Подгоричани — све се то сакупи на пољу под Жабљаком. Ивану је милина кад погледа на број и на сјајност сватова, али му сестрић његов старешина брђана Јован капетан пребацује што на тако далеки пут води цвет и снагу земаљску, која би требала да остане да брани земљу од Турака који продираше. Али се Иван не даде обрнути; па јахајући к мору преко поља равног, и погледајући с једне стране црно лице својега Максима а с друге стране старог свата Милоша Обреновића, паде му на памет мисао једна — још би могао да одржи реч своју, само Милош, коме по лепоти пара нема, нека представља младожењу у Мљецима нека је доведе у Жабљак па преда Максиму, а у награду задржи сватовске дарове.

Милош пристаје, Максим не сме да се противи. У Мљецима признају да је Иван реч своју пуно одржао, и уз девојку дадоше дивне дарове. Прођоше море сигурно, капетан од Црне Горе као девер јаше поред девојке и упутише се доле, кад Максим ободе коња те одјаха да матери својој однесе гласа. Тада и Милош ободе коња, дојаха до девојке па је се руком дохвати; она га погледа, виде га како је диван јунак па мислећи да јој је доиста то младожења онако у милини устури вео с лица и пружи му обе руке. На ово њезин свекар Иван беше принуђен да јој целу ствар изјасни. Девојка му горко пребацује — али то не с оног узрока, с кога би се обично могло мислити. У њезину част буди речено да она не мари је ли лице њезинога младожење румено или није. Он још једнако има вид својих очију, вели она, а ако му се лице изменило није срце. Па зашто као да га не милује? Али по несрећи ма да не мари за лепоту, већи трговачке вароши мари млого за своје сватовске дарове. О овој ствари она изговори горке речи и претње, позва Максима и изазва га да се освети Милошу за њезина права. Максим који је и до сада био завидео Милошу сад раздражен до беснила из ненада удари на овога па га уби. При-

важнијем лицу у држави. Стеван Немања дад
сину; кажу да ју је и Стеван Душан за жив
жао, а за цело се зна да је краљ Вукашин д
Душанова. Иза фамилије Мрњавчевића дої
шића о којој се мисли да је албанскога порек.
свезама скопчана са владалачком кућом срп
јевић који држаше Подгорицу и беше сроді
изабран од народа да заузме место Баошића.
ској свези с албанским кнезом Ђурђем Каст
боље познат под турским именом Скандербе
у већини оних бојева у којима је јунак овај
време оваких незгода старо се главно мест
замену Скадром, Скадар опет Жабљаком
Данас па Цетињу има народни један глава
кнезом од Црне Горе и Зете. [1]

Све је то предмет историје; али је
историјскога основа има предање да ј
свога сина просио Мљечанку. Предање
песме народне, која је најдужа а како
између српских народних песама. Него
љив, нити су личности њезине они пл
излазе испред нас у песмама о времен

Кад се са скадарскога града погле
се велики део онога предела који је
ће овде бити згодно место да је и
наумио беше да свога сина Максим
тачкога; па отиде у Мљетке да је
дуждом затече се да ће преко м
дужде нека му изађе са хиљаду
жења све колике мушком лепот
врати кући ужас га сна̂ђе кад в
богиње. Ноге су му остале здр
бистре, али му је лице пожуте
накратко, од најлепшега пост

[1] Кнез Данило после Париског
нотом: „На конференцији па
наш изјавио је да Порта с
тврђење не може одржа
јаве своје право на
ходници независни
држали ове земље

дина несме Иван ни да спомиње женидбу свога сина; а кад и то време већ прође покрену га дужде писмом својим корећи га што оклева. На то Иван уздајући се да ће загладити Максимову ругобу сјајношћу своје пратње и да ће уздржати девојчину родбину од кавге множином својих свата, позва све своје пријатеље заједно с пратњом њиховом да му дођу да иду по девојку преко мора. Од Бара и Улциња дођоше приморци, из Брода и Црне Горе дођоше брђани, од Подгорице браћа Подгоричани — све се то сакупи на пољу под Жабљаком. Ивану је милина кад погледа на број и на сјајност сватова, али му сестрић његов старешина брђана Јован капетан пребацује што на тако далеки пут води цвет и снагу земаљску, која би требала да остане да брани земљу од Турака који продираше. Али се Иван не даде обрнути; па јахајући к мору преко поља равног, и погледајући с једне стране црно лице својега Максима а с друге стране старог свата Милоша Обреновића, паде му на памет мисао једна — још би могао да одржи реч своју, само Милош, коме по лепоти пара нема, нека представља младожењу у Мљецима нека је доведе у Жабљак па преда Максиму, а у награду задржи сватовске дарове.

Милош пристаје, Максим не сме да се противи. У Мљецима признају да је Иван реч своју пуно одржао, и уз девојку дадоше дивне дарове. Прођоше море сигурно, капетан од Црне Горе као девер јаше поред девојке и упутише се доле, кад Максим ободе коња те одјаха да матери својој однесе гласа. Тада и Милош ободе коња, дојаха до девојке па је се руком дохвати; она га погледа, виде га како је диван јунак па мислећи да јој је доиста то младожења онако у милини устури вео с лица и пружи му обе руке. На ово њезин свекар Иван беше принуђен да јој целу ствар изјасни. Девојка му горко пребацује — али то не с оног узрока, с кога би се обично могло мислити. У њезину част буди речено да она не мари је ли лице њезинога младожење румено или није. Он још једнако има вид својих очију, вели она, а ако му се лице изменило није срце. Па зашто као да га не милује? Али по несрећи ма да не мари за лепоту, већ трговачке вароши мари млого за своје сватовске дарове. О овој ствари она изговори горке речи и претње, позва Максима и изазва га да се освети Милошу за њезина права. Максим који је и до сада био завидео Милошу сад раздражен до беснила из ненада удари на овога па га уби. При-

јатељи Милошеви тада ударише на пријатеље Максимове и крвави сукоб застре поље мртвима. Капетан од Црне Горе погину видевши да му се слутња испуни. А Максим омрзнувши на Мљечанку као на узрок његовоме злу делу и осећајући да ће га народ његов сматрати за изрода, оправи девојку натраг родбини њезиној а сам оде Турцима и потурчи се. То исто учини и Јован Обренбеговић брат Милошев, али из сасвим других побуда. Растајући се с пријатељима рече им да му ваља поћи за Максимом да га чува да не дигне султана на свој завичај. „Максим је, вели Јован, крвничко колено. Он ће дворити цара у Стамболу, издвориће какву силну војску, те ће земљу нашу погазити. Браћо моја и пак породице, док чујете мене у животу у Стамболу бјелу, немојте се ђецо препанути, он не смије војску подигнути. Он ће на вас а ја ћу на њега.“

Песма се завршује казивањем како је султан кад освоји ове крајеве дао Обренбеговићу у пашалук нови Дукађин у плодној равници око Пећи а Максиму пашалук скадарски. Скадарска фамилија, названа Бушатлије или Бушати, од својега стана у Бушату, владала је до 1831, које године њезин представник Мустафа паша беше принуђен да остави земљу и да прими пашалук неки у малој Азији. Чудно је што један члан те фамилије један пут умало што не прими хришћанску веру само да му Аустрија обећа да ће га признати за суверена од Албаније. Паше Бушатлије биле су најгори непријатељи Црној Гори. Једна од највећих победа које су Црногорци икада одржали била је победа над Кара Махмудом, којега се лобања још једнако чува или се чувала на Цетињу.

Срећу хришћанскога наследника Ивана Црнојевића ми ћемо причати кад пођемо за њим у Црну Гору. А за сад имамо посла с оним делом Зете који је потпао под мусломанску владу. Занимљиво је видети како у овоме српско-албанскоме крају најжешће мусломанске арнаутске породице с поносом потврђују да воде порекло од старих српских фамилија, док њихова поштовања најдостојнија предања — предања која се врзу око главе великог имена скендербеговог — славе јуначку борбу с Турцима и сајуз и пријатељство са Србима. Ма да су се Скипетари и Црногорци дуго трли у пограничним сукобима, ма да је разлика у вери дуго служила за изговор насиљима и пленењу, ма да се непријатељ често служио па се и још служити може њиховом узајамном суревњивошћу те им окретати мачеве један

против другог — опет за то они имају заједничку прошлост и знају за то, и заједнички мрзе на Османлију. Заједничке успомене и заједничке тегобе дају прилично повелику основу на којој би се могла подићи свеза за заједничке интересе; ако се овака свеза ма кад оствари, онда ће још право имати они који рекоше да је име Зета некада везивала Србина и Албанца па може и опет једном тако бити.

Ми још једнако стојасмо гледајући на језеро скадарско претурајући по памети предања што су скопчана с именом његовим, његовим околним равницама, варошима и планинама кад нас заптија подсети на причу о зидању самога града рекавши нам да је ишао да распита где је онај зид у коме су жену узидали. Кад излажасмо из града показаше нам то место али му не могосмо доћи ближе да видимо онај млечни извор што је тако на гласу.[1]

---

[1] У Енглескоме оригиналу долази сад цела песма „Зидање Скадра“ онако како је преведе Сер Џон Баоринг, а тај превод хвале. Мислио сам да није нужде да целу ту песму и сам овде исписујем из вукове збирке. Пр.

ГЛАВА XXXV.

СРБИЈА НА ЈАДРАНСКОМЕ МОРУ.

„Орао своје гнездо на планини вије јер слободе у долини није.“ —

„Црном Гором увећаном боком которском, које је земљиште сасвим српско, Србија би ударала у јадранско море па би јој се тако услед слободнога сообраћаја с Европом осигурао њезин развитак трговачки и политички, јер море и пристаништа то су права оруђа за дисање народима: без овако нужног отвора они истина могу да у заклону стена и планина бране слободу своју али се не могу ни раширити ни напредовати; све што би могли то је да трају не помичући се ни напред ни натраг.“ — Revue de deux Mondes.

Од скадра к јадранском мору иде пут право у Антибар, варош према Бару на италијанској обали, а коју Словени и саму зову просто Бар. Ми смо походиле Бар у 1863 и то у врло добром друштву; јер аустријска ватрењача, на којој пођосмо из Котора у Крф, возила је и црногорске комисаре који путоваше у Цариград. Један део њиховога задатка био је да преговарају да се Црној Гори уступи какво пристаниште и да представе незгоде неких дотадашњих уређења нарочито што се Бара тиче. Али како ни један од комисара ових још никада не беху у Бару то би одлучено да нас они прате у нашој проходњи по вароши док ватрењача натовари што има да товари.

Један сахат и по хода (три енглеске миље) доведе нас у варош на њезином садашњем живописном положају, на стени иза које се повлачи ланац један оштрљастих брда; испод ње се пружа косина једна покривена маслиновом шумом па се спушта полагано у равницу близу залива. Варош изгледа жалосно пуста — Скадар је према њојзи пун живости и светине — али опазисмо остатке оног италијанског стила зидања који се налази по свима варошима на источноме приморју јадранском, и

по уским улицама видесмо високе куће којих опали зидови још једнако носише грбове млетачке властеле.

Ово је укратко историја Бара. На сву прилику римска насеобина а за цело напредно место под византијским царевима, Бар је наставио свој развитак под српском и млетачком владом и за неко кратко време уживао је положај „слободнога града.“ У оне се дане кажу варош пружала дуж целе обале око залива, а грађани њезини, којих се словенска крв укрстила била латинским живљем, показаше онолику исту трговачку способност као и њихови словенско- италијански суседи у Дубровнику и у Далмацији. Него непрекидно их нападаше гусари морски те их то најпосле принуди да се повуку даље од мора и да осигурају својој вароши јаки положај који сада заузимље. Ту у 1571 гледаше да издрже опсаду која их најпосле доведе Турцима у руке; догађај несрећан по напредак и готово по сами опстанак вароши. Посада барска пристаде да се преда под условима који им беху на част, али Турци чим се докопаше града они га предадоше покољу и плени. Оваких издајничких поступака има пуно забележених у историји места и појединих личности у овоме крају света па до дан данашњи ништа није теже него приредити састанак између паша и народних главара па ни онда кад је договор и споразумлење по обе стране очевидно корисно. Они који су огледали овако што сведоче како се јако подозрева на турско неверство а подозрење је то утврђено дугим искуством не само међу Хришћанима него подједнако и међу Албанцима и Србима.

Бар има сада једно 250 кућа, збијених око једног опалог градића. Становништво се кажу састоји од једно педесет турских фамилија у граду, а у вароши од својих 2500 Мусломана, 800 латинских Хришћана и 600 тако названих православних.

Словенско име *варош* за онај крај који је изван града, као и словенска презимена (на прилику Медиминовић, презиме „Франачке властелинске куће једне“ у време турскога освојења) као да показују да овде као и у осталим приморским варошима мало више на север, латински и православни Хришћани нису албанскога већ словенскога порекла. Народ по селима између Бара и Далмације сасвим је чисто словенски и поглавито га чини јуначко једно племе које се зове Паштровићи, које се дуго борило противу Турака, а пореклом, вером и симпатијама савршено је једно исто с Црногорцима. Аустрија је узела к себи

онај део њихове земље што лежи ближе Будви, а Турци држе онај крај између Спича и Бара; тако судбина њихова није више у њиховим сопственим рукама. То су вредни, разборити и радини људи, па само кад би земљу њихову присајединили Црној Гори, сједињење би то много учинило да се трговачки правац даде енергији њиховог брђанског карактера.

Српски језик којим један од комисара запита где је пут у Бар, одмах изазва једпога сељака да нам служи као вођ. Потмулим гласом поче он да прича шта су Хришћани патили за време рата, па после више жалосних прича заврши рекавши: — „Турци нам непрекидно говораху: Знамо ми да вама ништа милије не би било него да вам место нас дођу амо Црногорци.“ Па тако ја доиста и било, — дуго, дуго смо по сваки дан изгледали кад ћете нам преко брда доћи.“ На сва ова саопштавања црногорски комисар, коме мудрост налагаше да не казује шта у самој ствари осећа, одговараше с полу гласним јечањем него које све мање и мање могаше савлађивати, кад дође у варош па опази трагове некадашње хришћанске владе. На послетку не могаше већ да одоле па узвикну: „Како би сасвим друкчије изгледала варош ова само кроз годину дана, кад би је уступили нашем кнезу за зимну престолницу.“

Видевши да се ми осмехнусмо на ову мисао, он додаде, „то је истина мало чудно, али само кад би ми задобили какво пристаниште на мору ми би за цело могли дати доста побуда хришћанским трговцима да би се пре волели у њему настанити него у ма коме другом пристаништу у турској Албанији. Него најпосле ми и не иштемо баш да нам се даде Бар, ми би се сада задовољили и са самим Спичом, оном уловом у приморју коју тамо горе видите.“ Следујући правцу руке његове ми погледасмо на жељени залив, па нам се доиста чињаше да је међу толиким заливима у његовој околини он такав да се слабо пожелети може.

Ово није био једини пут да гледасмо Спич, јер се десило тако да нас наше прво путовање по јужно-словенским земљама одведе низ источно приморје јадранско, а после смо још једном поновиле овај пут. Сваки нам је пут падало у очи како много и како добрих пристаништа има на словенскоме приморју, кад се упореди с оним како их је мало на противној италијанској обали. Заиста ваља жалити што су унутрашњи крајеви тако одсечени од својих природних капија и отвора. Пристаништа и

вароши далматинске узедоше се од Мљетака па предадоше Аустрији. Босна и Херцеговина још једнако припадају Турској.

За малену слободну државу Црну Гору, право природно пристаниште без сумње је Котор, којега залив удара о подножје црногорских брда, док је народ што око њега станује српскога колена па тако топло симпатише са својом браћом брђанима, да је о последњему рату саставио у помоћ њима, чете драговољачке које аустријска власт једва растерати могаше. У 1814 Котор је у самој ствари припадао Црногорцима, а уступише им га Енглези у награду за помоћ при ослобођавању Котора од француске посаде. Али их Русија па скоро принуди да га напусте па га предаде Аустрији. Да га опет добију натраг од ове силе то је више него што очекивати могу, па тако у 1862-63 искаше само малени залив Спич које је заиста онако како комисар рече тек само малена једна улока на приморју између аустријске границе и Бара. По имену припада Турској, али никоме није ни од какве користи, а црногорска се брда одмах изнад њега подижу те се свака увезена роба може без икакве запреке и сметње однети у Црну Гору. Па поред свега тога опет им не хтедоше уступити Спич, а уместо тога уговор који утврдише на свршетку прошлога рата утврђује да Црногорци могу осим убојнога материјала сваку другу робу увозити у Бар слободно.

Бар је пристаниште турске гарнизонске вароши Скадра, од Цетиња је одвојен повисоким планинским ланцем, и (осим ако границе кнежевини друкчије не дотерају) између пристаништа најближег места црногорског ваља неко време провести пролазећи турско земљиште. Осим тога слободан увоз у Бар ограничен је на она добра која не служе при грађењу оружја и барута, а ово ограничење беше изговор да се може завиривати у сваки товар, и да се добро пази на све оно што туда бива. Ми нађосмо ту зелене чадорове турских војника разапете до саме воде.

Сваки од путника, који су за последњих тридесет година походили Црну Гору, помињао је много шта о потреби да она добије пристаниште; нешто ћемо и ми имати да кажемо о томе кад дођемо да изложимо оно што смо од самих Брђана о овој ствари слушале. Међу тим ми описасмо Бар као тачку око које ће преговори да се воде — али то не беше место којим ми дођосмо на јадранско море овога нашег пута. Из Скадра ми одосмо у Црну Гору а одатле се спустисмо к мору у Котор.

Ово је било трећи пут како долажасмо да походимо Црну Гору, па како се ми у брзо вратисмо, то нас примише као старе пријатеље. Црногорски агенат у Скадру посла писмо да јави да ми долазимо и да каже како ми желимо да нам ако је икако могућно нађу одвојен стан где би могле остати докле нам је воља и да радимо што нам се буде милило а да не паднемо на терет гостољубљу. Кад већ све би готово, паша нас посла на својој ватрењачи преко језера до града Лесендрије, а ту нас је дочекала шајка једна коју кнез пратио беше пред нас под управом једнога од својих капетана, који својим сјајним рувом засењиваше очи свима. Капетан нас одведе водом у мало језерно пристаниште Ријеку, па одатле преко брда у Цетиње где остадосмо више од две недеље дана, излазећи по кад кад на ову или ону страну, али нам већином најмилије беше да се одмарамо уживајући хладну атмосферу и оштар ваздух планински који нам сада после грозничавога Скадра два пута слађи долажаше. Неки од познаника, с којима се приликом последње наше походе упознасмо, не беху више на Цетињу, а нарочито жалисмо што је кнегиња Даринка због слабога здравља отишла била те не могосмо имати задовољства да јој кажемо колико је Српкиње у Пећи поштоваху. Него с неке стране опет можда је добро да путници не налазе Цетиње заузето поглавито лицима која су лепо разговорна по европском начину. Многи мисле да је највећи комплименат кад кажу да су читаве часове проводили с красним госпама и страним секретарима у црногорској палати тако „да чисто не могоше веровати да су у Црној Гори.“ Нама је главно задовољство било у томе да се упознајемо и разговарамо с оним Црногорцима који још никада не имадоше прилике да салију своје мисли у страни калуп: да слушамо од младе кнегиње о њезиноме путовању по народу, од старе какве бабе како спрема кућу да се лепо проведе какав велики светац, од каквога напаћенога ратника о његовим многим ратовима. Пређашњих наших похода ми нисмо још знале биле толико језика да би смо се могле одати овакоме уживању, али сада премда смо још несавршено говориле опет могосмо учинити да нас разуму и разумевасмо што нам се говорило, бар помоћу италијанских речи. Него ми нисмо наумиле да по податцима овога садашњег нашег пута описујемо Црну Гору, њезин народ и начин живота. Лето је оно време кад Цетиње види највише походника, па сви описи које ми знамо описују га у ово

сунчано доба године. Десило се да ми дођосмо први пут да га походимо у зиму, кад малена алпијска равница сасвим друкчије изгледа и кад се о Божићу доноси бадњак. Па тако што ми хоћемо да нацртамо то је како Црна Гора о Божићу изгледа, премда нам, да би то извршили, ваља поћи мало натраг у времену па представити планине ове мало опасније и дивљачније но што их путници обично налазе. Немило су заиста изгледале ствари почетком зиме у 1861 — 62. Турска се војска све тешње прикучивала од свију страна црногорској граници, енергичног кнеза Данила убише а његов брат Мирко из претеранога подозревања мало што није учинио крај сваком саобраћају са странцима. Садашњи кнез био је још тако млад и несигуран својим положајем да је тешко било оценити његов карактер — тек ту не давно венчана кнегиња била је красно плашљиво дете. Наравно овај случајни облак није могао од нас сакрити заиста лепе особине становника нити оно што смо ми о њима знале из историје; али у оваквим приликама ми не могосмо описати Црну Гору друкчије већ доиста жалосно. Па опет у оно се време толика вика дигла на Црну Гору и Црногорце да кад по други пут дођосмо у Црну Гору кнез изађе пред нас па нас поздрави речма: „Слушао сам да сте свуда добро говорили о Црној Гори и ја вам за то захваљујем.“ Ми помислисмо да је он могао да чита оно што смо ми писале, то за цело не би држао да смо сведочиле врло пријатељски, а нарочито што се њега самог тиче. Ми могосмо одговорити само то да сама правичност изискује да се пред светом посведочи племенити карактер народа његовог.

За време оно између наше прве две походе, т. ј. за време црногорскога рата човек мора да заборави све оне махне које Црногорци заиста имају, љутећи се на оне онолике лажи што се о њима проносе. У Далмацији, Крфу, Цариграду ништа није тако неслано да се не би веровало. Људи који нису знали да смо ми биле у Црној Гори увераваше нас најпресудније да ни један странац не може тамо отићи а да не изгуби главу. Једна нежна госпа рече да она „заиста држи да Турцима друго шта и не остаје него да гоне и потру ове дивљаке као дивљу зверад“, и т. д. Беше и тобожних пријатеља њихових, који су били лично заузети противу породице која влада. Један словенски дипломатски агенат, представи нам се „само да би имао задовољства да с нама разговара о овим племенитим брђанима“, па

се онда не устезаше да вође народне осуђује као подле људе који су примили мито од Омер паше, јер су пристали да начине мир с Турском.

А што се тиче оних апсурдних прича које се казују по аустријским ватрењачама дуж далматинског приморја, то су такве да их нико други и не може изустити до самих оних који су их измислили; па овде ради знања будућим путницима да напоменемо како се обично држи да су живописне мале вароши далматинске плодније што се тиче свакојаких прича но малена места по другим крајевима. По неке од ових прича имају Црну Гору за свој предмет, али често мисле да се странци интересују обично за странце па само ако још покажу да воле разговор, одмах ће за цело бити почашћени јако зачињеним причама о страним представницима, дипломатским агентима или иначе каквим путницима. Причала обично не мисле ни на какво зло, али како странац у кратком времену не може да сазна да ли је оно истина што му причаше, то је срећа кад га добар укус, ако не добро осећање, намери да не понавља бар оне ствари које би биле нескладне и незгодне. Иначе, осим што по некад може себи посла да начини, још ризикује да се направи смешан што лако верује и што сваку измишљотину прима за готов новац. Ми смо чиниле све што год могосмо само да не слушамо такве приче и волесмо да разговарамо ма о чему другом; а најпосле кад човек не може да помогне себи да нешто не чује а он може бар да то што је чуо не понавља. Осим тога у Далмацији, Крфу, Атини, Београду, па и Цариграду ми смо нашле да, као год и у Енглеској, људи брзо опазе кад вам није мило да слушате оговарања па онда предузимљу да говоре о ономе што волете да чујете. У осталом ми имамо пуно узрока да се похвалимо љубазношћу Далматинаца, међу којима не можемо а да нарочито не споменемо госпођу једну од старе једне дубровачке породице, покојну жену пруског конзула. У њој смо нашле биле једну од најљубазнијих и најизображенијих наших познаница, а њезиноме мужу имамо да захвалимо на многим допадљивостима и обавештењима. Његово дуго бавлење Дубровнику, знање словенскога језика и либералност осећања према словенским народима, што је прилично ретко међу Немцима, учинили су те су га јако омилили у овоме крају света. Него ваља нам замолити Дубровчане да нас извине што смо Дубровчанку једну уврстили „међу Далматинце“ у колико он

воле да се о њиховој лепој вароши и околини, које су до ту не давно састављале републику њихову, говори као о земљишту које постоји за себе.

Да се вратимо Црној Гори. После рата, мишлење о Црногорцима донекле се као окренуло; показа се да је лако отићи из Крфа у Црну Гору, и да је пут такав још и занимљив, па се Црногорци од дивље зверади претворише у „красно одевене лепе људе.“ Сами сиромашни брђани оскудевајући у свему наклоњени су да даду познати да њима треба нешто солидније но што је празна хвала и непрекидно уобр: жавају да овај или онај путник има може бити довољнога утицаја на каквог великог човека или каквог првог министра, те да им изради да добију један део Херцеговине или какво пристаниште на мору. Кад су већ тако једном сазидали себи пуну кулу надежде па опет после у самој ствари не изиђе ништа, онда опет тврдо држе да последњи путник није хтео да даде себи труда или да није погодио прави пут како да ради, или и да је био тајни пријатељ турски и т. д, па онда гледају да првога путника који дође боље науче, обилато давајући уверења свога мирнога расположења, која су наравно намењена за ухо каквог моћног човека или и првога министра каквог. Путници који знају да не могу учинити оно што се од њих очекује а опет желе да се чим год захвале на гостопримству, могу помоћи да се олакшају невоље најсиромашнијима предавши митрополиту какву малу суму да је чува па у зиму да је раздели сиротињи.

Може бити да управ усред зимњих прилика права лепота карактера црногорског најбоље на видик излази. У време мира и усред лета странцу који дође да походи Црну Гору можда ће се учинити да не треба баш тако много јунаштва па да човек претпоставља Црну Гору низинама и равницама. Попеки су нам путници причали како им се диван учинио тамошњи живот седети по цео дан у хладовини од стена или испод каквог грма. „Да би савршено сигурни и срећни били“, тако говорише, „Црногорци би ваљало само да се уздржавају да не нападају на јадне и мирољубиве Турке, који наравно кад су нападнути морају да се бране. Али заиста, само кад страни бургијаши не би заметали квасац, Црногорци на сву прилику никад не би ни насртали на Турке. Они сами непрестано говоре да ништа друго не желе него мир, па и изгледају као људи добре нарави и који само добро мисле.“ Други нам путници говорише опет о овоме

пасивноме стању ствари али га описиваше с нестрпљењем и одвратношћу. „Не може човек да се не стиди“, говорише, „кад види где читава чета људи, здравих и снажних, проводи време у ништа, лепо одевена и наоружана, поред чибука и ракије хвалисајући се својим јуначким делима, а сав други посао остављајући женама. И шта може горе бити за младога човека какав је кнез него што му пролази дан за даном усред таквог друштва. Мора да му се јако мили да уображава о себи да је мали краљ и да свој особити положај и своје особито руво узме за изговор да се лепо обуче па да се према странцима достојанствено намести.“

За неке мисли у овој последној изјави има заиста доста основа и ма како да је човек рад да подупире Црногорце у њиховим мирољубивим расположењима, опет није могућно а да не опази како живот у уским границама а ослобођен од опасности — док су од сваког другог користног предузећа скоро сасвим одсечени — деморалишући утиче на природним начином нерадине и хвалисаве наклоности брђана. Како ствари сада стоје сиромошнији међу брђанима у излету каквом у равнице и долине сматрају једини начин да се колико толико доскочи злој жетви; а главнији људи опет гледају у рату с Турском једини пут којим до части и имена доћи могу. Првобитни разлог постанку Црне Горе био је да послужи као прибежиште оним Србима који не хтедоше да савију врат у јарам мусломански; ако Турска престане да их напада онда престаје и првобитни и главни посао бранилаца Црне Горе. Него још једнако има пуно побуда за рат, било да се ослободи суседна раја, било да се Црној Гори задобије земљиште које је нужно за станиште људским створењима која су на вишем ступњу развитка но што су козари или и четници.

Тешко да се може Црногорцима пребацивати што повратак у равнице и у вароши не ће да искупе ценом да постану турска раја па ни што не ће да своју садашњу независност замену аустријским порезама и конскрипцијом. Али ако им само кад год буде могућно да се настане на суседноме приморју или у Херцеговини а да не жртвују своју независност, то би се за цело већина њих вратила у оне крајеве одакле им се очеви иселише, и нема се за што мислити да и сами неби постали онако предузимљиви и срећни раденици какви су њихови сународници и суседи Бокези. Они су већ показали да су вољни да живе у

миру исељавајући се у повеликом броју у дунавску Србију још одмах од онога дана кад се она ослободила од мусломанске управе. Црногорци који одлазе у Цариград да раде — а кажу да су добри баштовани и виноградари — увек се враћају дома да потроше што су зарадили. Али они који оду у дунавску Србију остају тамо, и премда с почетка не могу да се смире и на једном месту настане, опет већ у другом нараштају постану и сами земљоделци и народни војници као и суседи њихови. Ми смо саме виђале у Србији више синова таквих првих дошљака.

Границе у којима су Црногорци могли одржати слободу своју биле су негда много уже но што су данас; заиста, сваки је владалац из дома који данас влада оставио кнежевину већу но што ју је затекао. Ова преценденција и сваким даном све већма осећана немогућност да у садашњим границаме живе као цивилизовани народ, казују како се мало очекивати може да ће Црногорци противстати искушењу да увећају своје земљиште, искушењу у које долазе што им се од некуда са стране обећа помоћ или кад виде да је порта повукла своју војску негде на другу коју страну да се брани од каквог другог непријатеља. С друге стране опет Турска је тако спора да разуме да и у концесијама може бити мудрости, и да има достојанства у понашању кад се брзо и са добром вољом изврши оно што се свакојако извршити мора. По казивању неких људи порта управ сада има велику војску на окупу а последњи рат увећао је њезину веру у своју надмоћност према брђанима. Отуда нека само једна искра падне у ове крајеве па ће наћи доста материјала да букне пламен, па — осим ако се извесне неке нужне мере за времена не предузму — велика наличност свију црногорских ратова може прибавити занимљивости причању о последњем рату, причању узетоме са усана оних људи који су и сами у њему учествовали. Казујући причу онако како смо је и саме слушале ми наравно не можемо да стојимо добре за тачност; али смо ми често о једном истом предмету слушале из разних и противних извора и ако ништа више а оно бар оваке анекдоте дају нам прилике да саставимо себи неку мисао о назорима и понашању бораца који су се у последње време борили па ће се можда и опет борити.

Врховни вођ Црногораца био је кнежев отац, о коме ћемо ми на другом месту мало више говорити. Његово је име Мирко, али му оно за чудо мало приличе. Боље би било да се зове

Мрко, — јер заиста он је јунак мркога погледа, који се једном кад му не стаде праха и олова бацаше каменицама на непријатеља и на оне од својих људи који му се учинише као да хоће да се тргну од очајане борбе. Кад брђани беху принуђени да се повуку из Ријеке, на заповест Миркову сваки је ријечанин запалио своју кућу (то нам је рекао један који је тако своју кућу запалио) да Турци не би само крова нашли. Турски Дервиш паша узевши да већ друкчије не може ни бити него да Црногорци очајавају о своме успеху посла и позва вођа њиховога да дође да лично с њиме преговара о миру. Мирко лежаше на једноме брду умотан у своју струку, па одговори посланику преко рамена: „Ја сам богме уморан, боље је да позовеш *моју пушку:* ја ћу радо да говорим с пашом кроз њезина уста.“

Пошто је свршио своје дужности као војвода, Мирко отиде као посланик у Беч; том му приликом дадоше секретара једног па он овоме у часове одмора казиваше песме које певају рат последњи. Кад се вратио кући наставио је овај посао, а кад ми последњи пут бесмо на Цетињу рекоше нам да је један део тих песама предат у штампу.

Једини син Мирков, кнез Никола, мало наличе на свога оца и по изгледу и по наклоностима својим. Они који желе да о њему најбоље говоре веле да је он онакав исти какав му беше његов стриц, последњи владика, човек с тежњама да цивилизује, благ владалац и праведан судија — алка с којом су његови дивљачни земљаци скопчани с европским друштвом у које они желе и раде да примљени буду. Ако се кнез покаже да доиста има оне узвишене намере и онолико прегоревања с постојанством уз остале оне нежније особине као што их је војета-главар имао, то ће и он у своје време моћи учинити више шта но да суди под великим дрветом на Цетињу. Међу тим може бити има људи који се њему покоравају али који се не би покоравали његовоме жестокоме оцу, и за време рата доиста су се озбиљно бојали да му се недеси што, због борбе која би се могла изметнути око његовога места. Кад год је било у власти народа његовог да га задржи даље од ватре, увек је тада његово место бивало не у стану већ на Цетињу; жене нам причаше како би он, пошто је остале своје дужно ти посвршивао, излазио на пут којим би оне пролазиле носећи храну и друго што је требало мужевима својим на бојноме пољу па лично делио како је кад требало, новаца, похвале или утеху.

Пред свршетак рата учињен је био покушај да га убију рачунајући на забуну у коју би Црногорце такав догађај довео. Убијца утече к Турцима натраг и Црногорци казују да су га видели у Скадру где га лепо пазе и држе у приправности за другу прилику — а и он сам (убијца) као да је Црногорац, јер садашња владалачка породица има својих непријатеља који живе у прогону по Турској и Аустрији.

Ако кнежев отац и јесте главни војвода Црне Горе, њезин „јунак без страха и преговора“ јесте отац младе кнегиње, Петар Вукотић о коме и непријатељи његови веле „ако је Петар рекао, онда је истина.“ Петра су у његовој младости сматрали као узор лепоте, па као такав кажу да је седео као углед живописцу који живописаше једног од омиљених српских јунака; данас, премда није давно прекорачио четрдесету, труд и патње изнуриле су му лице, али су му црте још једнако племенитог типа, а њихов израз доброте и поштења умекшава орлово око и високо заповедничко чело. Беседа му је знаменита не само речитошћу, којом овлађује скупштинама, него и разговетним чисто певачким изговором, који вам одмах даје да опазите зашто српски језик називљу италијанским међу словенскима. Петар је Вукотић јунак ове епизоде у планинскоме рату.

У Црној Гори има један крај где долине, што их и на једној и на другој страни држе Турци, улазе у брда па готово целу земљу деле у двоје; на свакоме крају стоји по једна турска тврдиња, на северу Никшић а на југу Спуж[1]; ту је слаба страна Црне Горе, и они који су пажљиво читали по новинама извештаје о последњем рату сетиће се да је отуда Дервиш паша толико пута огледао да продре с војском из Херцеговине и да се састави с војском Омер пашином која удараше од Албаније. Али онај херцеговачки крај што граничи Црном Гором беше се дигао на Турке а у томе крају лежи онај кланац Дуга кроз који је по обичноме рачунању и мишљењу Турцима ваљало проћи пре него што би ушли у сама брда. Да брани овај кланац подигла се с пролећа 1862 одабрана једна чета под управом Петра Вукотића. Они остадоше на истоме месту док се снег не отопи и летње врућине не отпочеше, и кроз то време подносише до крајњости и глад и жеђ. У то доба године брда

[1] Види што је Сер Ц. Вилкинсон писао о Црној Гори. Не можемо довољно да препоручимо опис овога путника свима онима који желе да саставе себи мисао о земљи, историји и нарави Црногораца.

она око њих не доносише никаква плода, народ онај из равница радо би им продао хране али су Турци све покупили били. Петар и његова чета живеше о ономе што су могли отети од турскога провоза хране; кад удари жега у онај сушни крај тамо, они су често гасили жеђ лижући росу с траве и лишћа. Тако им пролажаше један месец за другим; тада једнога дана дојури к Петру у највећој хитњи Херцеговац један па рече: „Турци вас обилазе, неко им је проказао један други пут; ено их одоше управо на Киту па ће стићи у Црну Гору пре вас.“ Петар и његови људи подскочише па преко брда не би ли стигли у Киту пре Турака. То им испаде за руком; Црногорци одмах ударише на авангарду Дервиш пашину, која после дугог марша стаде да се одмори. Турска војска изненађена и не знајући колики је број непријатеља, би престрављена и изгуби много својих људи, пре него што могаше да се натраг повуче.

То је била прва битка на Кити, и ту Петар победи. Али се и његова дружина беше смањила и изнемогла, па сад кад Турци већ пронађоше други један пут а не онај кланцем Дугом, знао је добро да ће свој нападај одложити само донде док им се број не попуни и док се мало не окрепе.

После неког времена Турци заиста опет покушаше да уђу у Црну Гору, и опет нађоше да их Црногорци чекају. Али овај пут Црногорци беху и сувише слаби да би могли нападати, па се чињаше да ће се тешко моћи и бранити. Кнез им дође од Острога, и свима својим силама гледаше да соколи своје изнемогле и гладне људе; али је сам мало друга собом довео, па како јунаци његови држаше да није могућно да положај одрже, то навалише на господара да се уклони с поља опасности. Па онда оно мало новаца што су собом имали метуше у једну кесу, обесише је о врат једноме свом човеку, поставише га иза једне стене па му рекоше да добро гледа како ће битка тећи па чим опази да се зло по њих окреће, одмах нека трчи на Цетиње с новцима и гласима. Тако чекаше цело јутро, дође подне, дође после подне, а тада опазише како Турци почеше да се крећу. Али Турци не излажаше напред, већ ударише натраг. „Јест, окренуше леђа па одоше од куд су и дошли.“ После се дознало да је Дервиш пашу преварио био вођ који је хтео да му покаже овај други пут у Спуж, а сам не знајући тога пута и не знајући колика је сила пред њим, он се не хтеде дубље у брда упустити.

Него на послетку издајник један, кога Омер паша подмити, предусрете на уласку у Црну Гору војску из Херцеговине па је проведе у Спуж. Једном од оних погрешака у војсковођству о којој кажу да је тако далеко ишла да је савршено поништавала дејства личнога јунаштва, Црногорци су у овоме рату ретко кад сјединили своју снагу на једноме месту, па отуда — ма да, како се мисли, нису никад имали згодније прилике да сатру Дервиш пашину војску него ову сад кад се она била увукла међу брда, — нису били послали противу њега већу силу но колико само да узнемирује његова покретања. Тако, после толикога труда Петровог, Турци прођоше кроз Црну Гору, Брда беху одсечена од Цетиња, и отоманска војска од Херцеговине састави се с војском од Скадра.

Велика је незгода по Црногорце у овоме рату била у томе, што су војевали својим старим пушкама и што су трпели оскудицу у баруту. Један нам војвода причаше да у више бојева он и његови другови нису имали више него по пет фишека, па кад би их потрошили, онда би из својих шанчева подскочили те у Турке улетали с голим ханџаром у руци. О једној таквој неравној борби чуле се пуцњаве чак на Цетињу где се кнез десио. Један од његових пратилаца причаше нам како су, полежући ухом по земљи, слушали како турским топовима одговарају црногорске пушке, „као кад грмљавини одговара праскање туче.“

Наравно, губитак је у људма био велик, премда не онолики колико се разносило било да јесте. Од 2000 до 3000 људи, толико је, по ономе што нам Црногорци сами казиваху, највише њих пало, а свега је на бојноме пољу било око 15.000. Оно, што се говорило да у Црној Гори има 2000 *удовица*, што се свуда веровало и што је заиста и потврђено, даје повода да се мисли да је њих много више морало пасти; али овде се људи тако млади жене, да врло мало њих умиру не остављајући удовицу иза себе. Тако је изцрпло снагу земаљску при свршетку рата то што су многи људи постали неспособни за бој које с рана и грознице које иначе с изнемоглости што услед глади, жеђи и врућине дође. Од ових су многи па и они тешко рањени оздравили толико да се чисто веровати не може, а за то по њиховом казивању имају да захвале вештини црногорских видара — а по казивању кнежевог француског доктора сасвим просто планинскоме ваздуху. Број за оружје способних људи од тога се доба у неколико накнадио из оних крајева у

којима Турци владају; раја која се дигла била противу Турака искаше сад да је приме у Црну Гору, па у више прилика добише земљу што остаде пуста иза оних који на бојноме пољу падоше.

Једном ми сусретосмо пуне чамце ових дошљака који идоше некуда на састанак певајући и кликћући, па нам рекоше да је то први пут што иду да се као слободни људи јавно оружју вежбају.

Али су понеке куће страшно опустеле; јер, како пословица српска каже, „мати честитога сина прва је да остане без деце.“ Једног дана прођосмо мимо једног седокосог старца који с муком копаше мотиком један мален комад земље. Кнежев стричевић који с нама иђаше показа нам руком тог човека па рече, „Лане у ово доба овај је човек имао осам одраслих синова, сви су му у рату изгинули па сад је остао да сам под старост земљу копа.“

У кући једној где смо преноћили домаћица нас запита колико ми „миле браће“ имамо — обично питање међу Црногоркама којима је брат од свију осталих сродника највећа радост и највећи понос. Кад чу да једна од нас има шесторо браће, она се горко заплака, јадикујући овако: „Ја никада нисам имала више од четири брата, па сад су ми тројица погинула а остаде ми само један мален још недорастао за оружје.“ На овај су начин поред свега тога што задруге постоје многа деца изгубила све своје природне заштитнике: један вештак показа нам нацрт неколике сирочади која бегајући из разоренога села једног дође на Цетиње кнезу. Кнез је усвојио више таке деце што остадоше без родитеља, па се сад негују у његовој кући. Највећи број губитака што их је Црна Гора претрпела у рату чуле смо од Петра Вукотића; али и тај број не прелажаше 2000, само што, како нам он рече, „то беху све одабрани јунаци, храбри, исвушени Црногорци.“

Жене у Црној Гори, које су већ познате као главни тежаци и трговци њезини, не изостају ни учешћем својим у бојевима. „Штета што није мушко, била би други Мирко“, често ћете чути где кажу дивећи се сестри кнежевој која би, где год би јој отац дозволио, излазила за њим на бојно поље.

Жене су редовно одлазиле у стан носећи људма својим хране и ракије па се онда враћале кући да чувају децу, ткају платно и обрађују земљу. Али се у понеке дане жене не враћаше дома

јер ако се битка отпочела оне би остале да гледају наместивши се на каквој високој стени па одатле соколећи јунаке узвикујући „Напред, напред, јунаци српски! за крс часни и слободу српску!“ Ако ли би јунаци узмакли натраг, оне би одмах повикале: „Срамота, срамота! зар сте и ви људи? дајте амо нама оружја, ми ћемо да се бијемо!“ па како оно тврдо *ср* страшно грми на језику Црногорке!

Енглез инцинир на Скадарској ватрењачи причао нам је како се по Скадру говорило, да су отимајући Ријеку опазили где се из куће једне на маломе једном брежуљку пуца, и више људи који туда пролазаху беше оборено. Држећи да је ту каква чета засела, Турци послаше по топ а међу тим чета једна Албанаца снажно јуриши. Нико им не стаде на пут, па иза прорешетаног зида опазише једну Црногорку са две пушке, и њезиног малог синчића који јој пуњаше пушку што је брже могао код она другом пуцаше. У цетињској школи видесмо једно дете од дванајест година, које сад неношаше оружја, али је о рату ишао у бој с пушком на рамену а уз свога оца. Често се јављало да су на разбојишту нађена тела деце испод четрнајест година, а то цариградски новинари с неописаном радошћу наводише као доказ да Црногорцима не стаје људи. На наше неке приметбе о овом детету одговорише нам: „Па на што ће на овај свет кад не може да буде од користи кад је потреба? Он је млад али је Црногорац.“

Најлепшу нам је причу о „лепоме јунаку“ у Црној Гори, казивала једна жена која се и сама била уз њу и која се очевидно поношаше својом земљакињом. Њезин је муж био заставник. Он паде у бој, па на место њега дође за заставника његов најстарији од одраслих синова. И овај син паде, па за њиме дође да заставу носи његов млађи брат, а за овим после и трећи брат. Четврти и последњи њезин син беше још дете, па с тога она узеде заставу да је сама носи говорећи: „Ја ћу да је носим док ми син не дорасте!“

Биле би неправичне кад причајући ове црте о јунаштву брђана не би споменуле што о варварским обичајима што их приписују Црногорцима у понашању њиховоме према непријатељу. Извесни неки дописници новина неких страховитим бојама али некако нејасно и збуњено причаху о свирепствима с којима се рат на обе стране води, и потврђиваше да Турци нису заробили ни једног једитог човека. Не мислећи да извињавамо како опште

познату свирепост Турака, ми ћемо споменути, да у овој прилици кривица не стоји баш сасвим до њих самих, уколико сами Црногорци помињу тај факт не осуђујући га већ с поносом. У Црној се Гори сматра као част пре погинути него ли се дати заробити и пријатељ ће пре сам одсећи главу пријатељу своме но да га остави да падне непријатељу у руке.

На ову су очајану одлуку долазили које с тога што су Турци ту до скора заиста на муке метали заробљенике ратне, које што су хтели да предупреде да се главе убијених не показују после као знаци победе. Овај је обичај владао и на једној и на другој страни и млоги су нас људи уверавали да га се Мусломани и данас држе. До скора су и Црногорци држали да је нужно да посведоче своје јунаштво донесавши собом кући главе оних које су у боју убили; покојни је кнез Данило јако ишао у наточ народноме мишлењу кад је заповедио да се скину они венци од лобања којима су биле начичкане куле на Цетињу и на уласку у долину Црницу. Садашњи кнез још се више труди да укине овај дивљачни обичај, и ми можемо посведочити да је — чувши да су неколике главе тако изложене у једноме забаченоме месту његове државе — одмах сам изашао на лице места, те се на то забрањене трофеје уклонише. Али два дана пре тога ми смо их саме виделе — три главе упоредо обешене о једном јабуковом дрвету; кад ми изјависмо да нам је ужас од тога, одговорише нам да је сасвим несмислено држати да је свирепо осећи главу човеку, *кад је он већ мртав*. Осим тога, „овде је сасвим особит случај:“ Два момка, један од шетнајест а други од осамнајест година отидоше у Цариград да под управом свога стрица једног гледају да до среће дођу у мирноме позиву. Али кад букну рат они се вратише у отаџбину па и не свраћајући својој кући и породици отидоше право па бојно поље, својим рукама посекоше три Турчина и донесоше кући главе својој матери. „Зар ви не ободравате ђаке ваше давајући им награде и сведочанства да их код куће својима покажу“, додаде говорник, „и зар ово нису славнија сведочанства којима се свака мати поносити може?!“

Али ако Црногорци тек полагано и преко воље напуштају обичај да мртвоме непријатељу одсецају главе, они су напротив напустили навику о којој су и сами мислили да је сурова, да то јест одсецају носове живоме непријатељу. Одважна строгост њихових главара као да је савршено искоренила ово вар-

варство у самој Црној Гори; сви страни агенти које ми питасмо говорише нам да се у Скадру није видео ни један болесник без носа. С друге стране опет чини као да су се такви људи без носа вијали у Дубровнику и на ватрењачи која одлажаше у Кре па се има разлога веровати ономе што Црногорци веле да су те људе тако нагрдили Херцеговачки устаници којих суровство кнез црногорски не може да савлада, и који почем су раја турска, то се као таква и понаша.

О свирепствима и насиљима којима су мухамеданци подигли рају у Херцеговини, нема никакве сумње, шта више неки европски агенти у земљи овој, радећи из свију сила у интересу турском, били су принуђени да оптуже извесне неке паше које богатећи се у рату навалице увећаваше народну невољу и очајање. У самој Црној Гори Турци нису ни могли да чине насиља становницима, јер су ови чим су их опазили да долазе, запалили своја села па се дохватили брда; али они ту излише своју освету над мртвима и ми саме видесмо у Ријеци гробље с обореним крстовима, изломљеним плочама и растуреним костима пре него што Црногорци имадоше времена да га оправе.

Кажу да се сурова једна казан извршила пред самим Омер пашом пре него што ће оставити Херцеговину; али како оно лице које нам за тај догађај причаше није га само видело, премда увераваше да га је и само слушало од очевидаца, то га не би никако ни спомињале да кривац на коме је она извршена није био знаменит човек. Занимљиво је видети да се једна стара класична прича поновила и у животу у самој ствари извела у деветнајстоме веку.

Један главар херцеговачки, кога народ у устаничкоме крају јако поштоваше, паде у руке Турцима. Омер паша коме је његово знање српског језика увек давало велику моћ при преговарању и умиривању овог народа, заповеди те заробљеника изведоше пред њега, па се упусти с њиме у разговор. Он изнесе пред рајинога главара обећање да ће се све поправити и да ће доћи бољи дани онима који положе своје оружје; он нарочито показиваше како нема ни мало изгледа да ће Херцеговци моћи с успехом наставити да се бију, а како ће жалосне последице наступити ако их силом оружја потчине. На послетку он понуди главару добру награду и милост ако се буде хтео послужити утицајем својим те народ умири, ако с турском пратњом отиде до онога места где зна да су устаници засели, да

с њима разговара и да их наведе да се покоре. Он пристаде на предлог, па га Турци спроведоше до на међу једне шуме, или честе једне, па ту онда поче да довикује из грла те се на скоро искупише око њега разни његови суседи; међу овима беху вођи устаничких села а сви беху ради да чују какве је предлоге за измирења овај стари турски заклети мрзилац пристао да предложи. „Е моја децо“, рече он, „ја сам се како видите у паше заробио па вам не могу више ништа помоћи нити вас предводити. Али ево шта могу: могу да вас опоменем да не верујете пашиним обећањима. Он говори лепо, али је он тако говорио и последњи пут, па сви добро знамо како је преварио и нас и Бошњаке после последњега устанка, па ће нас тако опет преварити. Боље да изгинете с оружјем у руци но да легнете да вас као црве газе.“

Зна се шта су Картагињани радили са заробљеником који им поквари њихова преговарања о миру на овакав начин, па се може мислити да је Омер паша хтео да покаже примера на човеку који га је тако у надежди преварио и покварио његове тако добро скројене планове. Него опет за то, ми не ћемо да помињемо шта су нам причали како је кажњен херцеговачки Регул; јер човек не може да чује о таквој изванредној суровости, а да не буде наклоњен да је држи да није за веровање, особито где се приписује човеку који је, као Омер паша, био успитан као цивилизовано створење. По несрећи, немогућно је дати маха сумњи о другим приликама насиља, нарочито оним што се чинише херцеговкама, а насилници њихови заузимљу високе чинове у служби портиној.

Оно што смо казивале о равницама васојевићским, подједнако вреди о целоме оном крају који је већ познат као устанички крај Херцеговине. Крајеви се тиј граниче Црном Гором и одавно би с њоме делили слободу, само што им је земља мање згодна за обрану. Овако како је, крајеви тиј, од онога тренутка кад су први пут пали Турцима у руке, постали су позориште непрекидним малим али крвавим устанцима, који ће престати само тако, ако се крајеви ови доведу под владу која је кадра да их одржава у реду и која ће имати интереса да им стање поправи.

Ако хоће да се призна црногорска граница, то би за цело требало да се и ова племена у њу увуку. То су све сами Хришћани и не могу да трпе Мухамеданце; у рату иду они за за-

ставом црногорском, у миру своје распре износе на Цетиње да се пресуде. Па опет ако их гажена раја из долина позове да јој помогну, ако за свој рачун излете у суседне равнице, или ако се њиховим суседима Брђанима прохте да их раздраже да праве нереде, на кратко ма шта да отпочну и предузму, кнез Црногорски не може за њих одговарати, јер му они нису признати поданици. Међу тим турске власти у Херцеговини и не мисле да контролују племена на граници, нити хоће да заклањају миран народ да их они не нападају и не плене; тако да кад би се ова племена и формално предала Црној Гори, султан не би изгубио ни једног једитог поданика свог, нити би убојна сила кнеза црногорског порасла приступањем ма и једног јединог човека којега службом он неби и сад савршено располагао. С друге стране тиме што би се кнез учинио одговорним за понашање ових граничара, тиме би више крајева у Херцеговини престали да су разбојиште турској војсци и рајиним четама, који их сада на изменце плене. Црна је гора већ толико и толико пута искала да јој се граница исправи, толико су јој пута обећавали да ће се задовољити, и добро је речено да она има „природну премда ограничену линију до које да размакне своје границе на северо-западу у хришћанским крајевима Херцеговине према Никшићу и Требињу.“ [1] У интересу свију страна било би желети да се ово природно размакнуће изврши што пре.[2]

Без сумње је надежда да ратном срећом на један пут задо-

[1] Лорд Странгфорд.

[2] Како међу тим Турци поступају с овом земљом то нека нам каже извештај једнога очевидца, који је о јесени 1865 видео оно што описује: — „Ми дотерасмо коње до на ивицу једне стрме косине, па погледасмо доле на лепу равницу Никшићку у Херцеговини, заодевену вечитим зеленилом а испресецану двема или трима малим рекама. На северу ове равнице повлачи се планински ланац један — који је права географска граница Црној Гори, али је сада у турским рукама. Ове су планине од пре биле шумом покривене па још и данас остатци дивних шума застрли су на понеким местима стране брда од кречнога камена. Него кад их ми гледасмо читав је ланац био закривен густим облацима од дима. Осамнајест месеци већ како планине ове гору, и величанствени растови и букве, који целу околину снабдеваше с изредном грађом, сад су скоро сасвим поништени. Ово је учињено по заповести која је дошла из Цариграда да би се граница начинила неплодном; али ће последица бити то што ће се равница која лежи на подножју планина начинити пустињом онаком голом као што су албанске равнице па другој страни Црне Горе. Али ће и још више нешто учинити; пресушиће речице које су притицале Зети, која опет прогиче кроз Црну Гору, те ће неплодним учинити оно мало земљишта што га Црногорци имају.“ — Још стоји ту: „Кроз последње три или четири године сагрђен је читав венац од четрдесет и осам кула одмах на црногорској граници.“ — Види A Ride through Montenegro, by Rev. William Denton, Good Words, за 1. Септембар 1866.

бију и пристаниште на јадранскоме мору и добре ораће земље у Херцеговини, јако порадила те се црногорска влада одлучила да прихвати ствар оних Хришћана у њиховом непосредном суседству који у 1861—62 устадоше противу Турака. Али Турци и Херцеговци Хришћани ударали су се једнако још од онога доба кад се први Турчин у Херцеговини појавио; устаници су толико пута до сад потраживали помоћи у суседних Црногораца, и толико и толико пута добиваше од њих помоћи. Па како је сад то да у 1862 овака борба привуче на се пажњу све Европе, те се прозва „рат црногорски?“ и шта је то дало јеткости и горчине кореспонденцији о тако маленој ствари па и онда кад су ту кореспонденцију водили дипломатски великаши као што су француски руски и британски министар спољашњих послова?

Један је разлог био у томе што се 1862 мислило да Црногорци не стоје сами. Био се преправио устанак не само у Херцеговини него по свој Турској у Европи, и не само противу Турске већ и противу Аустрије. Раја се дигла на оружје нагоњена очајањем; читаве чете Црногораца притекоше им у помоћ које што су с њима једне крви и једне вере, које гоњени љубављу к четовању и уздањем у добар шићар. Црногорска влада, којој аустријски Словени пребацивaше да је нерадина, оклеваше само донде док није мислила да зна сигурно да ће Аустрија и Турска кроз две три недеље или месеца имати пуне руке посла, да ће Италија, Угарска и Грчка изаћи на бојно поље. Тада се отпоче тако названи црногорски рат неколиким сјајним бојевима у којима су неколике стотине Црногораца потукле три пута многобројнију војску од Албанаца и Башибозука. По старим предањима ту би требало сад да се рат и сврши. Али овај пут дође неочекивани додатак; у пола наоружане, зло снабдевене чете имадоше да се ухвате у коштац са целом силом редовне војске турске добро снабдевеном с артиљеријом а под управом Омер паше. Борба је трајала седам месеца, и Црногорци истрошени како су већ били не хтедоше попустити, док год се не уверише да их напустише савезници који су им се обећали били, да Грчка, Италија, Угарска неће ни да се мрдну а да међу тим Аустрија и Енглеска ревносно потпомажу Турке.

А што се тиче дунавских Срба којих граница на најближем месту није од Црне Горе даља од осам сахата, али осам сахата кроз предео, кроз који да се прође Србину је вредно живот за-

ложити — и о њима су очекивали да ће се дићи али се они не дигоше, а имали су довољно разлога. Најпре енергична династија Обреновића тек што је заменила Карађорђевића, а нађе српску народну војску неббучену, зло наоружану, зло уређену, неприправну да дели мегдан с Турцима. Друго, обећани покрет у Угарској није се извршио и аустријска се интервенција наговешћиваше доста гласно за случај да Србија устане противу порте. Осим свега тога, дунавска Србија не као оно Црна Гора, имала је шта ратом и да изгуби — њезино земљиште нису голе стене и козије паше.

Тако Црна Гора најпосле увиде да је остављена сама самохрана. Турци истина једва су дошли били на пола пута између границе и престолнице; Ријека последње село до које га су дошли, било је у једно и последње место до којега су водом доћи могли или куда им је на чамцима помоћ стићи могла. Високи један ланац брдски подизао се још између њих и Цетиња. Али су се Црногорци борили већ толико месеца па су изнемогли; њихове старе пушке показаше се да нису довољне, праха и олова им је понестало; најгоре што је, вође њихове не смедоше више да их храбре изгледом на страну помоћ. Шта сад да се ради? У овоме се часу врати у Црну Гору удова кнегиња Даринка, вешта, разборита и речита жена, оснажена саветима француске дипломатије; обично се држи да је она живо представила нужду да се рату учини крај док још Црна Гора изгледа да снаге има; па њезин утицај изведен да ради у критичноме тренутку кажу да је претегнуо теразије на страну мудрости. Кнез црногорски потражи у Омер паше најпре примирје а после и мир. Него он уговораше под условом да се султанова претензија на сузеренство никако и не спомиње; не хтеде пристати да удали од себе свога оца као што то Омер паша захтеваше и не хтеде издати ни једнога бегунца па ни Мусломане који су као прибеглице потражили заклона у Црној Гори. Један пут нам с јеткошћу приметише да владар црногорски, кад дође у невољу такву да се почне колебати, може наћи ослонца у уверењу да му нема дуга живота чим би народ његов опазио да је он жртвовао част народну.[1]

[1] Кад се пре једном о владару неком прочуло да је примио понуду мира и неку суму новаца под условом да призна да је вазал портин, тада се, како казују искупише сви знатнији људи из народа па изађоше предањ те му изјавише: „да он ако хоће да служи султану, савршено му је слободно то, само ни један слуга султанов не може бити Господар од Црне Горе.“

А што се тиче саме порте — година дана војевања у Херцеговини и Црној Гори, с грдним губитком у људма и новцу, задобило је од једног народа од својих 150.000 душа обећање да не ће потпомагати устанике Хришћане у Турској, који на ово положише оружје. Даље се утврдило, да турска влада кроз најужи део Црне Горе направи трговачки пут који ће везивати Албанију и Херцеговину, а који ће бранити и чувати турски војници. Грађење друмова није баш турски посао, па ни на самоме турском земљишту, и очевидно је било да је грађење овога пута био тек само изговор да турски војници ухвате сталне ноге усред Црне Горе, а то би за цело отворило непрекидно чаркање између њих и Црногораца. Протесте које је внез о овој ствари чинио подупреше више њих страних сила, па пошто је протекла нека количина одлагања и растезања у чему Турци налазе праве сладости и после безкрајњих варања празним надеждама и после малих препирања, најпосле у Јуну 1864 би оборена и последња кула турска на црногорском земљишту[1]

Што Турци у самој ствари не постигоше, они то обилато накнадише хвалисајући се, па ако цео свет не верује да су они заиста узели Цетиње, то није за то што се тобож у јавним листовима јављало није да је Цетиње освојено. Шта више Турци не пожалише труда да сами даду нацртати па растурити на све стране малену једну мапу Црне Горе, с главним местима њезиним турски исписаним а доле у једноме крају с нацртом уображеног Цетиња па још метули и турску заставу да се вије изнад њега. Ми смо толико пута слушале како су на Цетињу све јавне зграде попаљене да би морале веровати да је тако кад не би знале да сиротинско селанце нема никаквих јавних зграда да гору; толико су нас пута уверавали да је цело место порушено и разорено, да би и то најпосле морале веровати да нисмо виделе Цетиње мало пре рата и одмах после рата у оном истом ни најмање неизмењеноме стању. Онима који су далеко могло се наравно свашта говорити и наметати да верују; Албанци су волели већма да се хвале тобож свршеним делом него ли да га покушају извршити; али словенски мусломани, међу којима би нешто и вредило да се подигне важност турска, боље су знали с ким имају посла па с тога кажу да босански

[1] Вид. опширније излагање свега овог заједно с уговором у „Serbes de Turquie“ стр. 164 и 242.

бегови, кад у Сарајево стиже глас да су Турци „узели Цетиње“, не држаше да је нужно да осветле своје мошеје — и кад их ми после једног месеца дана видесмо, нађосмо их да неверују ни најмање ономе гласу.

Пре се даје чути што Турци говоре, да би пошто су једном већ узели били Ријеку, лако могли узети и Цетиње па сатрти Црну Гору једном за свагда да им само није дипломатија на пут стала. Али овде њима је згодно да забораве па заборављају да би они, да им није било сложне помоћи са стране, тешко могли саставити и добро опремити војску која је опсела Црну Гору, а још мање да воде рат неузнемирени. Из Енглеске им стиже у добар час новаца на зајам а Аустрија забрани провоз праха и олова у Црну Гору; док енглеске лађе на јадранскоме мору спречише сваку могућност да Црногорцима притече каква помоћ из Италије, дотле је Аустрија узела на се да се постара да дунавска Србија не повуче један део турске војске на страну. На кратко Црногорци веле; „Е, да је нас Русија и Француска тако потпомагала као што је Енглеска и Аустрија помагала нашем непријатељу!“

Није да Црногорци одричу храброст и дисциплину коју турски војници показаше; они су толико и толико пута потукли турску нередовну војску, и више него један пут разбили су и омање редовне војске; али кад велика, добро уређена и добро оружана војска с постојанством ради, то је онда нешто чему Црногорци сами признају да без помоћи са стране нису дорасли. Њихова су казивања о овој ствари често занимљива. „Ала су добро оружани низами!“ рећи ће тек, „па у свакога све по енглеска пушка! ко би још могао и помислити да ће енглеска краљица свима оним Турцима да даде пушке! Па су и тако изучени, и тако издржљиви! Шта, то мало да није право чудо, — они невољници, зло одевени, зло обувени, зло храњени и зло плаћани и с којима официри њихови поступају као с псима, рад чега су се они били? Ни за децу ни за жене, ни за кућу своју ни за веру ни слободу; ми нисмо никоме од њих никада зло учинили, па су из далека и дошли. Они су се били само за то што им је султан заповедио, па би се за то враћали те по седми пут јуришали! Да нас Бог убије ако би се ми *тако* борили осим бранећи свој завичај или да ослободимо браћу нашу!“

Сам Омер паша предмет им је ужаса и одвратности: да је Турчин они би му пуно признали лукавство и храброст, али је

он за њих два пута неверник и отпадник, одпадник од вере и од народа свога, који је и њихов народ. Него овде налазе нешто мало и утехе, а то у томе што Турчин може да успе противу Словена као непријатеља тек кад се послужи Словенином каквим као ђенералом; а после је био и други један извор утехе који је некако доста оштро изашао кад се после рата даваше ручак једном црногорском агенту у Скадру. Пише у његово здравље а уз то сваким могућним начином хвалише јунаштво Црногораца. Он одговори, „ако смо ми брђани побеђени то нас је победио ђенерал који је пре тога потукао *руску војску.*“ Руски се конзул није ту десио, али „и да је био“, потврђиваше нам један Црногорац, „и да је био, Иво би опет то исто изустио“, јер су се Црногорци били страшно разљутили на Русе што им не хтедоше снажно потпомоћи.

Узевши све у рачун, мала кнежевина црногорска може себи честитати што се и овако добро из рата исплела. Она је одржала пуну своју важност као један комад српске земље који никако па ни само по имену непризнаје страног каквог владара: њезина су потраживања изнесена на јавност, а и то већ нешто значи; што је најбоље, савршено се видело и признало да она није један део Русије, већ представница једне особите словенске целине с особитом својом прошлошћу и својом сопственом будућношћу.

Осим тога Црна се Гора научила да буде мудра. Сад се већ тамо не мисли да је „танка Арнаутка“ најбоља пушка на свету, па најконсервативнији ратник не ће више да смета вежбању с новим оружјем. Мирко је изјавио да не иде да се завађамо с оба наша суседа на један пут, а с Аустријом „никако догод морамо наш прах пушчани и олово куповати у аустријским пристаништима.“ На послетку Црна се Гора уверила да сама не може бити вођ Словенима у Турској: она и дунавска Србија треба да се слошки држе и да заједнички раде. Цела је истина, ови одвојени делови једног истог народа, од којих дипломатија један зове Црном Гором а други Србијом, могу само тако снажну и смислену политику водити, ако раде као делови *једног* целог, као Србија на Дунаву и Србија на јадранскоме мору. Кад су раздвојене — онда њихови суседи ако хоће могу да им признаду а ако хоће могу и да им не признаду автономију или независност; али тек кад су уједињени — ако не по имену а оно бар по делу — могу они доћи у стање да по-

могну својој браћи која је још под мусломанским јармом. Наравно непријатељи њихови знају ово па гледају чим год могу да поласкају локалној сујети и да погревају локалне суревњивости те да их тиме држе у неслози и у немоћи [1].

Пред рат Црногорци су се некако и сувише поуздали у се. Јавно се прогласише да су они вођи словенским Хришћанима у Турској па влада њихова како с којим даном беше све предузимљивија и све већма жуђаше да се пусти у борбу; и кад најпосле две хиљаде брђана потрше једну редовну војску турску, онда се име „Грахово" изнашаше као одговор на свако сумничење о снази и моћи црногорској. По свему што се дознало, побуђивања на рат нису долазила толико од стране каквог северногa владара, колико од акционске странке у Угарској и Италији, који гледаше да одвуку пажњу Аустрије на немире на далматинској граници. Влада црногорска даде се навести да она поведе коло ратова, а то како кажу на супрот опоменама од стране Француске; а за цело на супрот мишлењу Француских официра који су походили и стан црногорски и стан у Мостару, па отворено рекоше кнезу да Омер паша има артиљерију којој се не може на сусрет изаћи с албанским кременњачама.

Несрећно ратовање довољно је Црној Гори потврдило како су мудри били тиј савети и даље јој показа да је правила рачун без неких и неких од крчмара. Што је некако хвалисаво узела била да она буде вођ словенских Хришћана у Турској

[1] Г. Убичинија у своме делу „Les Serbes de Turquie" опширно разлаже ово питање; вид. стр. 196. — У часопису Revue des Deux Mondes" имају ове врсте: „Па како да се оствари уједињење Срба и Црногораца? То је питање, које само ваља споменути а лудо би било покушати да се нађе одговори. Кнез Михаило по несрећи нема деце; говори се о некоме усвајању које би после смрти његове довело на престо Његуше. Што је истина, то је, да је усвајање деце прави обичај у Словена, чему су доказ сами Обреновићи; онај Обрен од којега династија носи име, није био отац већ поочим Милошу." А ево шта су нама казивали о овоме предмету: „Наше владалачке фамилије ту су да воде а не да спречавају народ у његовом развитку. Ако узмогу да своје приватне интересе и частољубље с интересима целог народа српског сложе онда тим боље по њих." Од тога је доба суседна кнежевина Румунија узела да огледа како ће ићи с принцем из европске једне краљевске куће, па ако опит добро испадне, то ће имати важна утицаја у овој страни света. До данас је особита црта у Срба било то, што док су други суседни народи, Грци, Угри итд., држали често да им није могућно учинити краја суревновањима на дому ако на престо не доведу странца, Срби су пре савлађивали суревновања својих старешина но што би савладали суревњивост целога народа према странцима; од најстаријих времена, они су се покоравали своме народноме владаоцу, али се од драге воље никада не хтедоше покоравати странцу.

то је учинило те према њојзи охладне најстарији њезин пријатељ Русија, а Аустрија од пријатеља поста непријатељ; осим тога таким понашањем Црна се Гора зло уписала у Енглеске. До сада је ова сила погледала, или управо превиђала, сукобе портине са словенским брђанима као нешто што није ни више ни мање значајно него што су њезини сукоби с немирним Албанцима или другим којим полу-независним племенима. Али сад кад сукоб с Црном Гором узеде на се карактер увода у општи Хришћански устанак, британски дипломати који тада на управи беху, држаше да је потребно да њихов заштићеник не трпи оскудицу у средствима ни у времену да устанак тај угуши још у зачетку.

Ми смо већ напред спомињале колики је утицај на мухамеданске Албанце учинила мисао да Енглеска помаже порту. Једна од песама које се по Црној Гори после рата певаше, била је као нека пародија на енглеско-турску алијанцију. Ту се пева како турски султан пише својој драгој посестрими краљици енглеској. — „О чули ме драга посестримо," вели он, „е сам ти се нашао на невољи. Заплетох се у рат са страшним једним народом Црногорцима, а немам чиме да се с њима бијем. Хазна празна те не могу војску плаћати; инџинира нема да ми градове утврде; нити имам добрих топова, ни олова ни пушчана праха." Тако се ваздан отеже султаново јадиковање. На ово краљица одговара: — „О султане мили побратиме, немој ми се болан препанути, ја ћу учинити да се можеш бити па и да побијеш Црногорце, новца ћу ти послат изобила, моји ће ти инџинири градове гледати, арсенали моји у Крфу даће ти што год ти устреба. Па како твоји официри не знају да цртају и никада још у Црној гори били нису; то ћу ти послати конзула једног по имену Чорчила који уме да црта, и који *као пријатељ дочекан једном у Црној Гори* снабдео се многим нацртима[1] и тако даље итд." Па се онда пева како је се султан добро ослободио па отворио војну, како му је пошло за руком да узбије своје непријатеље, који најпосле нису ништа друго, већ сиромашни Црногорци и сами без новаца, без опреме, и без топова. Песма се завршује питајући слушаче да ли им није чудно, да велики и слободан један народ хришћански тако жудно и тако живо потпомаже султана противу неколико слободних Хришћана брђана који узедоше да држе страну раји? Слушачи се томе заиста

[1] О овоме је догађају говорено и у Тајмсу.

не могу довољно да начуде а ваља рећи да њихово чуђење дели већина људи на европскоме копну који су само чули ма што год о овоме рату с Црном Гором. И у самој нашој отаџбини имамо људи који веле „да то не могу никако да разуму“, јер и бацајући на страну оне претераности које су по повинама о овој ствари саопштаване, тешко се може порећи, да по целој мухамеданској царевини, у послове које се Енглеска мешала много и често, и у питањима која су се полагала била између мухамеданске владе и војске и незадовољнога хришћанскога народа, утицај је енглески до сада ишао нарочито на то да мусломанске руке ојача. Овај начин радње брањен је и оправдаван у беседама и расправама и озбиљним и смешним. Вештим и забавним речма изложене су патње, незадовољства и тежње, прошлост, број и народност Хришћана у Турској тако да човек не може а да не протре очи па да се не запита да ли је доиста сасвим извесно да има тих Хришћана у Турској. Али они који су се сами лично упознали с овим народима, не могу да приме овакав начин разговарања као одговор на њихова питања; они једнако веле да таку политику не разумеду; па и један британски државник, који се не одаје непромишљеним изразима, и о ком се може мислити да је чуо највише од онога чиме се може бранити британска политика у Турској, узео је прилику да изјави да је и сам никако не разуме. Ми наводимо овде његове речи јер много боље одговарају нашој мисли но ма које друге. —

„Ја не разумем одлуку наших старијих државника да стоје уз турску владу па било добро или зло, осим ако не долази од утицаја старих дипломатских предања. Ја мислим да ми себи правимо непријатеље од раса које ће врло скоро у источним земљама постати расе што владају; и ја мислим да ми одржавамо у назатку земље, — напретком којих ми, као велики трговци света, би највише добили, а оно чинимо ни за какву земаљску корист, било садашњу или будућу.“ [1]

Да говоримо само о словенским земљама у Турској. Пођите на коју хоћете страну, земља је засејана мрзошћу расе и вере, распрама што долазе с лажнога положаја: ако се хоће да се непрекидно изнемогавање и сукоби замене нечим што је налик на мир и сталан напредак, ако се хоће да икада становници живе један с другим као добри суседи а са својом владом да живе на основу узајамнога поверења, онда је очевидно да за

[1] Беседа лорда Станлеја пред својим бирачима у Липу, у Октобру 1864.

то ваља да се предузме велика политичка измена. Лорд Странгфорд вели да „ни један дипломат не би желео да потпомаже турску владу друкчије но као привремену владу.“ Али узмимо да је та привремена влада дошла к своме крају; има ли какав бољи ред ствари који је готов да је замени, и који би стојао на природној основи, опредељеној жељом оних којих се ствар понајпрече и тиче? Срби и они на Дунаву и они на јадранскоме мору, чисто се љуте на такво питање. Они кажу, „Народи нису да се њима влада већ да се сами собом управљају. Све што треба то је да се с народа скине туђински јарам; ми смо бар онолико кадри да вршимо наше послове како их ма ко други за нас вршити може. Оставте нас и Бугаре да се сами погодимо између себе и са северним Албанцима којих је земљиште увучено у наше. Немојте пуштати да странци огледају да доведу у ред наше ствари које само ми једини на наше задовољство уредити можемо.“ Можда Срби имају право, бар у толико што би доиста тешко било заменити турску власт ма којом другом страном влашћу која не би готово исто тако незгодна била. Понека од суседних влада која можда мисли да заузме место турчиново у господарењу над Словенима у Турској за цело би добро учинила да најпре испита да ли у њезиној држави нема већ незадовољних словенских народа, па да се запита да ли би мудро било да им број увећа овим јогунастим крепким племенима. Него не може се порећи да има људи који мисле да би се словенски народи у Турској врло корисно могли придружити к онима који су већ у аустријској царевини. Нити само они, који на ове земље из даље гледају, мисле тако. Неколико од најбољих патриота и најдубљих мисленика који могу да имају гласа у овој ствари, казивали су нам како мисле, да би велико федерално југоисточно царство могло да обухвата Чешку и наследне земље хапсбуршке с Угарском и земљама јужних Словена. Они мисле да би царевина та баш могла задржати и име Аустрије, ма да је то име мрско народима јужно од Дунава јер се и сувише често здруживало с поквареношћу, неверством и покушајима да остале народе одроди. Други опет друго нешто смишљају. Они би у нову велику државу увели и румунски елеменат, избацили немачки, а превагу дали мађарскоме. Рекли су да је за будућега владаоца овим делом света нужно да има ове три ствари: треба да је слободан од свију тежења за понемчавањем, ваља да је човек у којега се реч веровати може, и ваља

да је краљ угарски. У устима оних који овако говоре још се може чути реч „Илирац.“

Трећа једна странка повлачи своју линију још тешње. Они би желели да се сложе са јужним Словенима у Аустрији, с троједнoм краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом, али хоће да су чисти од Мађара као год и од Немаца. Они веле, „може бити да би добро било кад би наш народ чинио једну државу с овим суседним народима, али опет то не би ишло; ми би живели у непрекидноме суревновању па се раздвојили у гњеву. И Немац и Мађар и сувише су се одважили да буду господари а и сувише су измакли у напред испред нас у цивилизацији и политичној важности, па нас не би пустили да се унапређујемо нашим сопственим кораком и да развијамо нашу сопствену народност уместо да се прелијемо у њихову.“ „Па за што“, може неко рећи, „за што се ваше племе и не би прелило у неко друго, које је у самој ствари развијеније и напредније од вас? Шта је развитак ове или оне народности кад се упореди с напретком цивилизације и утврђењем мира?“ На то они одговарају: „Има извесних неких раса које тако тврдо држе народну индивидуалност да у њих нарочито у ово време, мир и напредак може постојати само уз пуну слободу да води свој индивидуални народни живот. Никоја маса материјалне користи не може да приволе Мађаре да се сједине с Немцима, нити ће приволети јужне Словене да се претопе у Мађаре. Ово је врло нужно да се знаде, јер ако се предузме да се словенски народи у Турској ма како нежно и ласкаво претворе у Немце, Мађаре, Италијанце, Грке или у шта још не, томе ће једина последица бити да Русији осигура непрекидни утицај као заштитнице незадовољних словенских народа у несловенским државама. Вама се чини да је ово јогунство незгодно; тако и може бити, али опет за то није зло; различност а не једнообразност доноси пуно богатсво народнога живота, — претпостављајући наравно да оно што се зове народ има доста људи на броју, има земљиште и довољно других особина да за себе као особита личност стоји. Јужно-словенске земље данас се једва и знају и тек као географски појам — дуго времена још треба па да се о њима мисли и говори као о политичној целини. Али је целина њихова мало нешто мања од Француске; на три стране има сасвим опредељене границе, и са две је стране море опира. Узевши најниже бројеве и узевши при-

зрење на све разлике које постоје између Срба и Бугара допустите да би Срби, Хрвати и Бугари, кад би се прогласили као један југо-словенски народ, саставили државу бар од десет милиона људи, који се мало разликују међу собом по племену, обичајима и језику, а оштро се одликују од суседних народа и језиком и обичајима и племеном. Данас је још рано да се говори да ће се југословенска унија заиста остварити, али кад се једном оствари, биће то сасвим природно."

Ми споменусмо ове предлоге о томе шта да се учини са словенским земљама у Турској, за то што су оне у овоме тренутку кад пишемо предмет дискусије. Него има још и других предмета који могу редом привући на се пажњу. „Далмација за Италијанце", један је узвик, „Савез с Грцима и Румунима" други. Очевидно је да општа тежња, општа опасност може дати прилике чудним привременим комбинацијама, онако као што је и аустријска царевина у пређашња времена постала услед опасности од Турака. А много се може учинити ако у згодном тренутку ма која од ових земаља произведе или иначе како задобије услуге човека који је вредан да буде вођ. Међу тим енглески народ тешко да ће хтети да се заузимље за питање саме просте народности или за питања која су ограничена на готово још и непознате земље између Дунава и Грчке. Али и оно неколико наших земљака који маре за судбину словенских Хришћана у Турској, били би задовољни с оноликим степеном политичне измене колико је нужно па да се отпочне слобода и хришћанска цивилизација у земљи тако дуго пустошеној.

ГЛАВА XXXVI.

БОЖИЋ У ЦРНОЈ ГОРИ.

„Пустите нека Црна Гора, ма да и не жели, добије још нешто земље на северо-западној, западној и источној граници и нека је свет, као оно Русија, призна за независну кнежевину..... Док ствари стоје овако како су данас, развитак ових крајева у пољској привреди и трговини као и у цивилизацији и у Хришћанству немогућан је. — Тамјс, Окт. 3, 1861. [1])

Да би довили боља погледа на места, људе и догађаје ваљало нам је у последњој глави повратити се натраг у времену па с походе Скадру после рата пећи на кратак преглед догађаја што се збише за време рата; још један рачији корак натраг па смо у Црној Гори да видимо како су ствари изгледале пре него се рат отпочео.

Концем Децембра 1861, једнога дана у оне две недеље што леже између латинскога и грчкога божића, ми смо се нашле биле на једној ватрењачи аустријскога Лојда, па улажасмо у боке которске. Што се већма приближавасмо прочељу залива, то се све тешње склапаше стене и с једну и с другу страну и опазисмо варош Котор где се савила у сенци од својега града. Од аустријске тврдиње повија се на више уз стрмен бела једна

[1] Од како је ово писано много се поговарало о томе да се Црногорцима уступи пристаниште и више него један пут проносило се да ће доиста да им се даде да заузму једно или друго од малих пристаништа у њиховоме суседству. У овоме тренутку кад ми пишемо опет се тако говори и било би желети да се овај пут глас тај обистини, јер и најмање пристаниште опет је боље него никакво; и ако Црногорци нађу да до онога шта им треба могу доћи преговорима то не ће одмах наглити да кушају срећу рата. А што се мисли да ће се мир и цивилизација у овоме крају света утврдити ако се Црногорцима даде одушке на мору, где би им се осигурао саобраћај са странством и дала прилика да о трговини живе, то така мисао претпоставља да ће пристаниште црногорско бити тако велико и удобно да ће трговци њ свраћати и да ту може радити повећи број људи. Али је једно дати Црногорцима заиста добро пристаниште с намером да им се стање стално поправи, а друго је опет само их се за време отрести уступивши им само уloку какву на каквој голој стени рачунајући пакосно да им се слободно и може дати, јер се ни они нити ико други њоме много користити може.

стаза; можете је очима пратити до на врх брда, где се губи између два штрља; ту је она већ ушла на вратнице граду Црне Горе.

„Погледајте тамо“, рече нам стари капетан на ватрењачи „то је лествица уз коју ће вам се ваљати пужати сутра ако мислите да идете на Цетиње.“ Један човек у упрљаној белој униформи који је у Новоме ушао у лађу, овде прихвати, — „Врло је опасно ићи у Црну Гору.“ „Јесте ли ви тамо били?“ упитасмо ми. „„Не, заиста, нити нам се иде.“ „Не иде им се“, рече капетан; „јер од како убише кнеза Данила у Котору, Црногорци не маре да виде Аустријанце на Цетињу.“ [1]

Ватрењача се заустави не далеко од обале и чамци дођоше да узму путнике с лађе. Многобројна друга класа стаде се тискати да изађе на поље, а ми чекасмо да по нас дође агенат кнеза црногорског, па с тога ми остадосмо на крову, и огледасмо не би ли могле да упознамо она места около нас заједно с призорима о којима нам је капетан ватрењаче помињао причајући нам како је кнез Данило у Котору убијен.

Одмах с лица залив се пружа унутра у земљу, а завршује се тако уском главом да се у проходњи може лепо обићи кроз неколико тренутака само. Мало само на ниже на левој обали лежи село Перцањ, а нама с десне стране стоји Которска маринска пијаца, с једном јавном баштом, која је тек у зачетку и слободном једном просторијом где музика свира. У Перцању су становали кнез и кнегиња црногорска за време овога њиховога бављења које се тако несрећно сврши. Кнегињи је ваљало ради здравља купати се у мору, а њезин муж навали да је и сам прати, ма да га многи од његових саветника одвраћаше од тога, који држаше да му живот није сигуран на аустријскоме земљишту. С почетка је све добро пошло; дођоше кнезу депутације са разних страна боке, а међу Которанима и вишим аустријским официрима кнез и кнегиња на скоро постадоше предмет љубави и поштовања.

У лепе летње вечери кад војничка банда свираше на маринској пијаци, кнегиња би Даринка волела да долази да је слуша; па таквом једном приликом кад се баш забава таква свршивала убијство се изврши. Призор нам је описивао један очевидац. Била је већ сутон, и Данило пружио беше руку да

[1] Одмах после рата Цетиње и Котор указаше једно другом многе учтивости а кнез и отац његов ишли су да походе Беч.

помогне жени својој у чамац да уђе, кад иза њега пуче пиштољ, зрно га погоди у плећа и он паде. Забуна која настаде беше страшна. Пратиоци кнежеви помислише да је превара од Аустријанаца па опалише на светину; светина опет помисли да су Црногорци ударили да секу кога стигну па бегаше у дивљем ужасу. Чудно је како се нико не рани; и сам убијца измаче на неко растојање али га ту аустријска стража затвори. Најпосле доведе се војничка стража око Данила, кнегиња сама потпомагаше га, и однесоше га у Котор у кућу његовога агента. Ту је он сутра дан у тај исти час душу испустио.[1]

Убијца би погубљен у Котору; али тек кад га поведоше да погубе признаде он своје злочинство; кажу да је он изјавио да га је на то подстакла Аустрија. Извесно је да ово последње верују многи Црногорци; премда има и стотину других казивања о разлозима, основаних на личној мржњи. Убијца је припадао једној странци која је прогоњена била из Црне Горе што се противила Даниловим реформама; главари те партаје станују у Задру, главној вароши у Далмацији, а живе о пензији коју им аустријска влада даје. Истина је, убијени је кнез био у пријатељским одношајима с Аустријом; у 1848 он је понудио помоћ Хрватима који се дигоше да бране монархију; али у 1859 Црна је се Гора држала Француске; а у случају народнога покрета међу јужним Словенима, Данило је и талентом, и политиком и положајем својим означен био за вођа његовог.

Сињор Б — у чијој је кући Данило издахнуо дође на лађу да нас предусретне. Он нам донесе добре гласе да нас прилично добар стан чека, па нас проведе кроз уске улице и мале тамне пијаце которске и доведе у кућу једну која је боље дане видела. Садашњи сопственици њезини, удовица једна и њезина кћи дадоше нам стан управо као неку милостињу. Сињор Б — световаше нас да се на сваки начин користимо овим садашњим благим и лепим временом, јер овако усред зиме не можемо рачунати да ће тако дуже потрајати. До сада још није било снега да би било вредно спомињати, и на путу у Цетиње немају никакве тегобе; само се бојао да ћемо добити рђаве коње, али ће он већ гледати да се погоди и да нам добави сигурне пратиоце. Па нас онда остави и оде да нам у власти пасоше потпише.

Одмах нам је прва брига била да распитамо за једнога

[1] Августа 1860.

„курира“ о коме су нам казивали да ћемо га у Котору наћи. То беше Црногорац један кога је аустријски један официр још у детинству усвојио и успитао наумивши начинити га наследником својим — али сад, кад му добротвор нагло умре, остаде опет самохран. Тако се у надежди преварисмо кад чусмо да је овај изображени човек баш ту недавно отишао у Цариград, да тражи о чему ће живети: нисмо раде биле да предузмемо пут сутра дан, а да немамо уза се кога на кога би се могле ослонити да у ред доведе наш караван. Кнез Н — отиде да нам потражи другог каквог вођа, па нам се врати праћен високим једним Црногорцем. „Ево вам доводим“, рече сињор Н — „једнога пријатеља мога, који иде кући да са својом фамилијом проведе Божић па пристаје да се два дана раније крене но што је мислио да би тако вама послужити могао. Он је трговац, и говори Италијански; више него једном путовао је у Трст, и зна од прилике шта цивилизованоме путнику треба.“ Црногорац додаде да „ако нам, пошто походимо Цетиње, по вољи буде да отидемо на Ријеку, и ако би хтели да почаствујемо толико његову скромну кућу, он би нас најусрдније позвао да у њега божићни празник проведемо.“ Иза тога договарасмо се о путу нешто, па онда наш намерени вођ запита нас да ли та велика књига што је пред нама није какав путопис, и да не описује што Црну Гору. Десило се те је књига та била превод важнога дела сер Гарднера Вилкинзона о Далмацији и Црној Гори [1], и ми се пожурисмо да му покажемо слику последњега владике. Али кад брђанин виде опис своје отаџбине на језику који он не разумеваше, облак му се навуче на чело па рече, да није био пропустио згодну једну прилику, то би могао био научити немачки.

Како смо овом приликом само преноћиле у Котору то се нисмо биле упознале тада с једном породицом, која нас је после врло љубазно примала — с породицом аустријскога команданта. Овај је официр био већ више година на овоме месту, и имађаше либерална мишљења о двама телима о којима иначе

[1] Новији описи Црне Горе и њезине историје имају у овим делима: Sir Gardner Wilkinson, Dalmatia and Montenegro; Црна Гора и Словени у Турској од грофа Красинскога; и Paton, Highlands and Islands of the Adriatic. Занимљиво је описао походу Црној Гори Немац Кол у своме делу: „Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. У делу: „Le Montenégro, par Henri Delarue, Duprat, Paris, 1862“ имају анали владе Данилове и опис битке граховске. Сви ови описи без разлике и многи други јако хвале Црногорце.

аустријски званичници обично не мисле добро — о Словенима источне цркве и о Црногорцима. На наше питање да ли му ови последњи нису немирни и незгодни суседи, он одговори да му до данас још никада нису незгоде правили. У вароши никада се нису завађали с грађанима, а по селима где су се свађе дешавале, ту је кривица бар онолико исто била и до Бокеза колико до Црногораца. „Мени никад не би пало на памет", дода он, „да Црногорце описујем као разбојнике; она пленења на турској граници нису шта друго већ претеривања граничара онако као што се то по вашем казивању догађало и на међи између Енглеске и Шотске. Много се говорило о томе како они одсецају главе непријатељима; ало ко су им непријатељи? — Турци и Албанци, којих варварство у ратовању надмаша одсецање глава. Осим тога војујући с безбројним непријатељима, како обично војују, како би могли заробљенике своје пустити слободнима? И како да троше храну и време своје негујући рањене Турке? Убити непријатеља одмах мање је свирепо него оставити га рањена на пољу да пропадне у мукама, а Црногорац и своме брату пре ће одсећи главу него да га остави да падне у непријатељске руке. Па онда оптужују их што четују на непријатеља у време мира; бар Мухамеданци краишници немају права да се на ово туже, јер су увек и сами тако чинили и то не само према Црногорцима већ и према нама у војничкој граници." И команданат нам потврди оно што смо већ слушале биле, да од времена владе последњега владике у Црној Гори влада потпуна сигурност личности и имања, а брђани ни у најсуровија и најдивљачнија времена нису никада жени наносили вреда.

Имадосмо да га запитамо нешто што се тиче Словена источне цркве у Аустрији, а то: да ли они отварају своје дућане на латински божић? До скора све су остале вере у аустријској царевини дужне биле да поштују римокатоличке празнике, али сад нико није дужан да држи друге какве празнике осим својих. У Боци је више од половине становништва источне православне цркве, али латинци који су тако дуго имали превагу не могу некако да се навикну да се божић њихов и од других људи не светкује. Говорише, „да би тако што сама влада сматрала као увреду." Него опет православни се послужише својим правом па држаше своје дућане отворене о празнику њихових суревника. Кад нам команданат причаше о овоме он

још додаде: „Многи се људи брукаше, многи љутише, али шта и можемо друго очекивати? Ми римокатолици нисмо никада мислили да наше дућане затворимо о српскоме божићу. Пре неки дан баш дођох у незгодан положај. Православни дођоше да ишту да војска прави параду и при њиховој литији као што то бива кад литију носе римокатолици. Сад ја имам налог да дадем да војници марширају с католичком литијом, али немам таквог налога што се тиче православних. Рекао сам им да ми ваља потражити настављења од више власти.“

Сутра дан наша се пратња искупи одмах пошто се сунце родило, то јест мало после осам сахата. Ми смо добиле три коња, од којих је један ваљало да понесе пртљаг, малена слаба створења; она три човека што их водише далеко би нас пре могли понети но они; али људи тиј не носише ништа друго осим свога оружја, два пиштоља и ханџар за појасом. Два дечка из Боке иђаху за нама с осталим пртљагом. Осим ових што нам беху права послуга, с нама је пошао и Ђорђе трговац, и Цетињски писмоноша. Овај је последњи био диван момак, својих шест стопа и четири палца висок и са тако поштеним и љубазним лицем какво човек само зажелети може да види. Оружје му је било лепо сребром искићено а на капи је носио знак који по себи чини сву униформу црногорских гардиста. Овај је писмоноша имао налог да уз нас иде на путу, а после да отиде унапред те да јави да долазимо и да преда писма којима смо на Цетињу препоручене.

Место с којега се кренусмо беше тако названи пазар, отворена једна просторија, на којој се са стране повлачи један ред простих стаја од камена; он лежи одмах на подножју и изван капије варошке. Овамо брђани доносе своје производе три пута у недељи и ту држе трг; јер, осим кнеза и сенатора, осталим је Црногорцима забрањено под оружјем улазити у варош, а они више воле и не улазити него ли скидати оружја свог. Да није црногорскога трга Которани би често морали гладовати. Она узана обала између стена и мора једва им даје нешто мало вина и уља; овнови, живина, скоранце (суве рибе из скадарскога језера), јаја, млеко, све што на њиховоме тргу има, долази из Црне Горе. Осим ових производа, јужне долине Црне Горе дају жита, вина, свиле, дувана и броћа. Ова добра Црногорац мења за прерађевине, оружје и муницију. Али ту већ осећа незгоду политичног једног уређења, које је природно

пристаниште његове земље дало у руке Аустрији. И сами Аустријанци који станују у Котору налазе да је царина што је Аустрија подиже преко мере висока; али је горе него то, што Аустрија издаје забрану продавати оружје кад год јој се прохте да Црну Гору доведе да се не може бранити.

У ономе тренутку о коме ми говоримо, Црна је Гора живела у миру с аустријском владом па опет с Омер пашом на црногорској граници Аустрија забрани у Котору продавање оружја и муниције Црногорцима. Од тада су ствар уредили мало згодније по Црногорце, али права стварна тегоба остаје и недирнута док год саобраћај с Црном Гором зависи од аустријске политике и добре воље.

Пазар је био место где су се странци искупљали да гледају богато и ратничко ношиво брђана; али дуго времена после Данилове смрти народ га његов жаљаше, — људи ношаху оружје своје наопачки искренуто, а џемадане изврташе да се златан вез не види.

Сутра дан после оног пуцања на кнеза Данила, 8000 Црногораца искупише се на отвореноме пољу пред пазаром заклињући се да ће спалити Котор ако им не предаду господара њиховога. Кнез беше на самрти, али им кнегиња поручи: „Децо, чим се господар узможе покренути без бола ми ћемо га донети на Цетиње, а дотле је његов поздрав свакоме од вас: идите кући!“ „па као деца они и одоше кући,“ рече један очевидац; „с обореном главом и ћутећи ова се страшна гомила растури.“

Кад би могућно покренути кнеза а да бола не осећа, онда га донеше на Цетиње, па овде на подножју стене, предадоше тело његово народу његовоме. По заповести царевој Данилу се указаше све оне погребне почасти које се чине аустријскоме маршалу; топови груваше, војска би изведена у ред, и аустријски официри носише га кроз улице которске. До самога брда кнегиња је Даринка ишла за сандуком пешице а уз брдо после на коњу. Да човек себи представи како је изгледала ова пратња ваљало би да је био и да се пео уз лествицу Которску.

Путања се пужа уз стену једну 4000 стопа високу, а пужа се све у цикцак. До црногорске границе пут тај држи Аустрија; али и на своме најбољему делу пута, кад ударе кише бујица њиме рије, па је сав покривен великим и оштрим каменом. Његова кривудања умарају стрпљивост брђана, па већина њих спушта се право доле низ брдо; а они који терајући мазге

или стоку морају да се држе пута, да би избегли оштрину његову иду уском стазом једном која се повија по путу и по ивицама провалија. И наши коњи претпостављаше угажену стазу тврдоме каменитом путу. Кад год би престали за један тренутак да их потрзамо за узду па се обазреле виделе би да смо у готово отвесној линији изнад пристаништа и кућних кровова которских. Јашући уз брдо, чисто нам од тога дође вртоглавица; али кад се силажасмо доле и самима нам беше мило, да корачамо по ивицама стена нити се што бринусмо о крововима которских кућа.

Ма да није био тржни дан, опет зато лествица которска била је пуна Црногораца, као што би лествица каква у кошници била пуна пчела. Они који су полазили истим путем којим и ми, придружили би се за неко време нашој пратњи па ишли поред наших коња. Међу женама опазисмо једну с високим стасом, лепим цртама и сјаним очима. Највише је њих било средњега стаса, темељнога тела, а лица сунцем огорелога. Ма како да товар који носише беше тежак, опет оне ходаше под њим гипко, разговараше се, смејаше се а често и плетоше. Ма како да им је груб и тежак посао био, опет ни у једне не беше у лицу израз суровости или грубости. Заиста цело је држање Црногорке у опште мило, јер је и разборита, и весела и смерна; жене ове још једнако ношаху црно за покојним кнезом; носиле су дугачку горњу хаљину од грубог белог сукна поврх беле кошуље и сукње, црну кецељу и црну копрену забачену назад као кауђерице; своје хаљине од скрлета па извежене оставиле су на страну, а тако и остале наките осим у неколико прилика тежак један пас са три реда великих корнелија масивно окованих у сребро или у туч.

И људи носе бело. Долама им иде до колена, спреда је отворена, а око паса притеже се шалом и кожним појасем у који се задева оружје. Сваки је носио уза се и дугу пушку о рамену. Чакшире су им од тамно плаве боје, кратке и алватне, доколенице беле и опанке од неучињене коже, о којима кажу да су најбоље за ходање по брдима и стенама. Стаситост ових брђана, њихове атлетске сразмерости, и ратничко понашање није нас толико зачудило колико оно широко чисто четвороугласто чело и разборито око. Носе бркове али не браду; уста и вилице добро су изведене и показују сталност и образованост; добри зуби, нос пократак али и повисок; мрка коса, велике очи, мрке или

плаве или још чешће тамно сиве -- ретко кад видесмо косу или очи црне; боја је лица пре као сунцем огарено црвенило, но као тамно жутило Италијанца или Грка. Стасом су виши но албанске Тоске па су виши и од Гега, а немају оног непријатног израза лукавства који тако пада у очи у Скадрана.

И људи и жене идоше заједно и разговор се водио на врло жив начин; и нама, као оно и Немцу путнику Колу, не беше могућно а да не опазимо како у њиховоме разговору нема ни мало сплетености, суровости или кокетерије. Мање је пријатно што кад разговарају у отвореноме пољу, вичу јако. Говорити непрекидно и тако да се чује на далеко, то кажу да сматрају као особито савршенство.

Што се већма приближавасмо улазници у Црну Гору, то пут постаје све тежи — а нема ни за што да будс све лакши — а стаза беше клизава, јутрењим мразом навучена. Ми бесмо принуђене да одјашемо кад се сусретосмо с једним чопором говеда, која сасвим свечано корачаше посред пута остављајући нам да бирамо између стене и провалије. Брђани нам притрчаше да нам помогну; жене нас готово на рукама подигоше до на ивицу стене, где бесмо склоњене свакој повреди. Кад после опет настависмо пут, они изгледаше чисто невесели кад се не би чешће зауставиле па да се околини дивимо.

Са сваким кораком на више уз брдо поглед постаје све дивнији. Најпре гледате сасвим доле у Котор, на пијаце варошке на кровове од лађа. После мало по мало излази на видик један по један рукав залива морског кад се као сребрни пут повија између стена. Најпосле саме стене не затварају више море и кад сте већ на последњем ступњу степенице, јадранско се море пустило пред вашим очима чак до хоризонта. Овде ми окренусмо леђа свету па ступисмо у Црну Гору. Ђорђе, трговац који је толико путовао, узвикну с полу угушеним уздахом: „Ecco il Montenero“; а други један члан нашег друштва који толико знађаше италијански да га једва разумети могосмо показа нам руком на снегом упрскане чуке па рече: „Ето сте сњоре сада у Црној Гори; сад сте у слободној земљи; овде можете да се крећете куд год хоћете и дан и ноћ можете радити што вам је воља, нико вам овде никакова вреда учинити не ће“.

Што је ово слободна земља то је и било што је омили првим насељеницима, који оставише плодну, али потчињену Херцеговину где су становали испод брда Његуша, па дођоше да бране

ову тврдињу од стена, а новоме станку своме дадоше име старога. Од ове је чете слободних људи и владалачка фамилија црногорска; њезино презиме увек опомиње кнеза из дома Петровића Његуша да завичај њихових предака још служи насилнику и да има права од њега потражити помоћи да се ослободи.

Округ Његушки чине два три села растурена по малој испрекиданој равници једној. Ту нађосмо „кућу на по пута", крчму једну у којој се на једноме крају точи ракија, а на другоме има једна соба без прозора и огњишта, и где путници ако им треба ватра могу да је наложе на средини спода. Од како смо ми отуда последњи пут пролазиле, кућа је добила још једну цивилизовану собу у којој има постеља једна. Ђорђе остаде да уреди ствари с оним делом дружине што пијаше ракију, а ми се посадисмо поред ватре те доручковасмо оно што собом из Котора донесмо.

Сетисмо се како су у Његушу једнога од пређашњих путника пси напали, па запитасмо шта је с њима сад? „О", одговори нам наш вођ, „од пре је било пуно паса у свакоме селу, али одкако су владика и покојни кнез довели ствари у ред, нису нам више нужни пси, па ћете наћи кућа које немају ни једнога."

Пут из Његуша у Цетиње није друго већ просто стаза која једно за другим удара преко гребена којих су стране застрте ниском гором. Овде је земља била покривена снегом који све беше дубљи што ми даље унапред идосмо. Рекоше нам да га је прошле ноћи много пало, и ми изјависмо како нам је жао што се тако десило. Али наша пратња беше сасвим друкчије мисли. „Ала ја волим снег", рече Ђорђе; „погледајте овуда је све добра земља црница, па ту је свака стопа, која само камен није, засејана; а зими је снег то што јој топлоту чува."

Нанђосмо на један чопор малених планинских говеда, а говедар, момче једно, беше наоружан као и сви остали. После опет сусретосмо људе који ношаху дрва из шуме. Жене су носиле свежњеве ограња, а људи вукоше дебља стабла за собом, заглавивши сикиру у пањ па привезавши уже за сикиру. Овде изађе пред нас просјак један. Запитасмо Ђорђа шта бива с онима који остаре или јако оболе те не могу да раде. „Шта с њима бива?" повиче он, „е па ако се у кући нађе понеко који не може да ради има увек доста других јаких и снажних који могу да раде." Ове нас речи подсетише да је старо уређење словенске фамилије још у пуној снази у Црној Гори; по њему

свака фамилија храни своје сиромахе; удовице не остају без заштите, и како нам рече „сирочади и нема.“ Него опет за то после рата последњег жалосно је било погледати како се просјачење умножило; готово не могосмо ни на коју страну једног корака учинити а да нас не окупе мала деца, просећи милостиње.

Да пут од Његуша може да изгледа и величанствен у вејавици, то смо виделе кад смо се овим путем враћале; иначе има само једно место с којега је поглед леп. Овај вам поглед показује Црну Гору као да је море од стења, коме се валови подижу у читава брда и уздижу у велики ланац један. У средини лежи пружено једно платно снежно — ухваћено у виленски прстен окићен са свију страна оштрим кликовима. То је планинска раван Цетиње, последња тврђава српске царевине, а дуго времена једино место где је Хришћанин могао да буде у исто време и Хришћанин и слободан.

Село, дворац и монастир цетињски, леже иза једне стене па се не виде док год им човек сасвим на близу не дође. Од Котора до Цетиња рачуна се да има шест сахата; нама је требало седам, али смо имале врло јадне коње, тако да је једна од нас принуђена била да последње пола сахата пута иде пешице по снегу. Тако уморне дођосмо у цетињску гостионицу која као да је била на гласу у дане сер Гарднера Вилкинсона и Кола. По несрећи, „од како је покојни кнез погинуо“, тако мало странаца долази да је гостионичар наумио да одлази па с тога у последње доба није хтео ни да оправља разбијене прозоре. Него соба једна на горњему кату у коју нас одведоше, била је боље намештена но што је то по многим далматинским гостионицама; а да се спод и сто тек ту скоро прани, то беше очевидно по томе што се још не беху ни осушили.

Нисмо имале дуго времена да правимо приметбе. Чим је кнез примио наша писма која поверисмо цетињскоме писмоноши, он нам одмах посла свога француског доктора да нам понуди бољи стан. Његова светлост жали, рече доктор, „што не може да вам даде стана у својој кући; али сада с њиме станује цела његова фамилија, а једно се крило дворца оправља. Он је наредио да вам се спреми стан у кући његова стрица Крца Петровића вице-президента у сенату.“ Ми се на скоро нађосмо у топлој и удобној соби једној и на своје задовољство чусмо да на Цетињу има једна жена из Боке која говори италијански а која се у Котору извеђбала за служавку. Она је

служила као покућарка у докторове фамилије, па је готова да нас служи.

Те смо вечери вечерале у дворцу опако „en bourgeois“ (по грађански) како је позив гласио и „да би нам се уштедео труд да не морамо наређивати да нам се вечера готови.“ Ово последње место хтело је у самој ствари да каже да би нам се тако вечера осигурала; па ми се научисмо да будемо захвалне кнежевој пажњи кад дознасмо да је строги пост пред Божић настао био и да би нам тешко било да себи набавимо мрсне хране. Иста овака доброта снабдевала нас је потребама нашим за време целог нашег бављења и од сутрашњега дана слаше нам јела из дворске кујње. Француски нам доктор то честиташе. „По моме положају“, рече нам, „ја моја жена и моја кћи требало би да ручамо у кнежевој кући, али кад је рђаво време није баш шала газити по снегу. А што се тиче јеловника у гостионици, то вам из искуства једнога мог пријатеља могу казати, да кад би само на њу спали, vous auriez mangé des choses impossibles“ (ви би имали да једете ствари немогуће).

Средства за удобни смештај путника у Цетињу су у последње доба била у прелазноме стању. У време владике гостионицу су хвалили; али у дане кнеза Данила странци су обично смештани бивали у његовој кући, где им је наравно много удобније било премда њихово изучавање народа и земље долажаше у ризик да се ограниче само на предмете и лица у непосредној околини малога двора. Кад садашњи кнез дође на владу сва се његова фамилија пресели у дворац па тако собе које су од пре биле намењене гостима беху сад све заузете. Међутим је гостионица опала, и за неко време судбина је оних који долажаше да походе Црну Гору, неизвесна била. Онима, који су држали да није нужно да донесу писма којим се препоручују, и за долазак којих ништа није спремљено, ваљало је наћи стана где могоше; они који су препоручени били кнежевоме гостољубљу бивали су смештани тамо где се у томе тренутку празна соба нашла, — било у његовој кући или у кући његових сродника, или у кући његова доктора и других званичника, или би најпосле по потреби поделили госте међу све ове. Незгоде што их оваком приликом подношаху људи који се мораху исељавати и стрпавати у гомиле да би начинили места гостима, учиниле су те се почело радити да се подигне и уреди нова једна мала гостионица. Слушалс смо да су у њојзи становала господа нека,

али у колико би она подносила за госпође то не знамо. Сад се зида један тако названи „хотел", а мисле да ће бити довољно пространа да се у њему могу сместити фамилије који би из топлих приморских вароша у околини дошле ради промене ваздуха. Конзули у Дубровнику и Скадру за цело би се радовали томе; и само кад би сваке године кроз два месеца у лето гости долазили, то би охрабрило Црногорце да гледају да заслуже коју пару и да држе приличну гостионицу. Деси се да кућа каква или један део њезин услед одласка каквог званичника остане празна, и после наше прве походе ми смо наш долазак у Црну Гору увек везивале за услов ако буде могућно да нам се нађе какав празан стан, где би могле бити што Немци кажу „ungenirt." Ми доведосмо слуге које знају кувати, и с мало тегобе набависмо све што нам за храну требаше.

На Цетињу није више доктор г. Тедески, који је фотографски снимио тако многе погледе, и који је саставио занимљив један опис Црне Горе. Кад ми дођосмо да походимо Цетиње доктор који дође на његово место тек је од осам месеца ту био; као човек с фамилијом не могаше добити стана у дворцу а како не хтеде да покуша да научи језик, то је јако био одсечен од саобраћаја с народом. С друге стране светлост његове науке једва да су Црногорци уважавали. „Он може бити добар човек," рече један од њих, „али се нама чини да наш кнез много плаћа своме доктору да народу даје лекова а народ за лекове не мари." А други један опет рече: „стран лекар може бити да зна да лечи болести којекакве, али мислите ли да би Црногорац пустио да му се он што меша око његових пребијених костију? У целом свету нема таквих видара какви су наши — да сте ви само виделе какве ране они не залечише после битке на Грахову!" Ово није баш празна хвала; многи путници спомињу видарску вештину јужних Словена. Кажу да они знају и трепановати и да оваком операцијом лече невралгију и — лудило (?).

Од онога доба кад је сер Гарднер Вилкинзон походио владику унутрашност је дворца цетињскога сасвим измењена; а измени је прва госпођа која је владала друштвом на Цетињу од времена Мљечанке жене кнеза Ђурђа Црнојевића (1516). Од бећарскога стана ратоборнога владике кнегиња је Даринка успела да направи удобну, готово елегантну резиденцију; па наишавши на такову усред стена црногорских ми као британ-

све путнице, сетисмо се на ловачке куће првога реда по планинама шотским. Овака наликост показала се и у самоме ручу који, премда добро зготовљен и служен на европски начин, опет беше прост и коме главна зачинка беше добра једна пастрмка из скадарског језера. Као и у нашим (шотским) брдима тако и овде и господар и слуге беху у брђанскоме руву.

У сали дворца цетињскога висе две велике слике цара и царице француске, које су они сами као дар послали; имају и две мање слике цара и царице аустријске и после кнеза Данила и кнегиње Даринке. Најзанимљивија је слика она владике Петра II, човека с европском образованошћу, певца многих врло знаменитих песама, од којих су неке штампане у Бечу а неке у цетињскоме манастиру. Он је оштро осећао усамљеност своју усред нецивилизованога друштва, и често називаше себе пустињиком цетињским.

Како беше последња недеља божићнога поста то се овом приликом не могосмо видети с многим члановима дворскога круга. Ту не беше ни мати ни сестра кнежева; па чим огласише да је ручак готов кнегиња дохвати руку свога свекра те обадвоје отидоше. У то је доба кнегињи било тек петнајест година, али се већ говорило о њој као о лепоти. И она је још у жалости била за покојним кнезом али јој се руво није много разликовало од онога које видесмо у осталих женскиња, само што је испод белог зубуна носила хаљину од црне свиле, и што јој зубун с преда беше извезен златом. Позније смо имале више прилика да се упознамо с младом кнегињом. Она је кћи војводе Петра Вукотића о коме смо већ спомињале, а име јој је Милена. Кад смо је последњи пут виделе била је много израсла и за чудо лепа; у своме гласу и понашању има нешто чара својега оца, и српски је говор у њезиним устима права музика. На несрећу по странце она не говори никојим другим језиком јер Чево где је одрасла лежи далеко од приморја; ова прилика заједно с њезином рāном младошћу у време њезине удадбе, чинила је те нису били најбољи изгледи да ће страни саобраћај продрети до женскиња на Цетињу. Кнегиња Даринка, удовица кнеза Данила, родом је од једне бокеске куће, али се брижљиво успитала и изобразила у Трсту; — од како јој је муж умрьо много се бавила са својом маленом ћерком Олгом по Паризу и Петрограду. У зиму 1861 очекива ли су је да се врати у Црну Гору да буде алка између Црногораца и

жена западне Европе и срећа је што има неко који може да буде та алка само ако хоће. Него опет, прелаз од месних обичаја к обичајима великог општег друштва, може врло лако да заврти здраву памет и добар укус онима који су њоме обузети. Не може се желети да видимо да млађе женскиње у Црној Гори остави своје скромне и просте обичаје па их замени вештачком углађеношћу и намештајући лице да изгледају тобош важне и свесне као оне њихове саме собом задовољне суседке по аустријским трговачким варошима. На месту вођа цетињскога друштва — младе кнегиње и њезинога мужа — свака права достојанственост била би савршено изгубљена најмањим пренемагањем и подражавањем (афектацијом). Путници који узму себи труда те се успну горе Црној Гори, за цело пису људи који иду само да замерају и критикују, али за цело нико се не би могао уздржати а да се не смеје оним лицима која би усред примитивне околине цетињске хтела да се понашају онако као што је то на другим страним дворовима.

Велики војвода Мирко о којега смо учешћу у последњем рату напред говориле, старији је брат покојног кнеза а отац садашњега. Главар поштован на збору и у боју, два пута га је мимоишао ред да дође до власти; и пристао да уступи место млађему за то што сам није европски изображен. — Мирко је јунак граховски а што се тиче његове увиђавности и мудрости то нам рекоше да Данило не би пропао да је његове савете послушао био. „Мирко је“, говораше нам један Црногорац; „прост брђанин; он не зна говорити ни једним страним језиком; знаде само нешто мало српски читати и писати, али ни у Паризу ни у Бечу не ћете наћи човека боље главе“ (па се овде говорник покуца прстом по глави). „С добрим је Мирко добар, али његово око познаје неваљалца, а неваљалци знају да га не могу преварити, па га се с тога боје и мрзе га.“ Другим речма Мирко има много непријатеља, и кад још додамо да је он врло чуваран што се новаца тиче, онда се већ може мислити какве боје за свакојака писања позајмљује аустријским новинарима његов карактер. Ми смо слушале да он жели да затвори Црну Гору према сваком саобраћају са странцима и цивилизацији; да је шта више, жито које су послали из Одесе да се раздели међу сиромахе Мирко, продао па новце стрпао у свој џеп. Нестрпељиви духови међу аустриским Словенима који желеше да Црна Гора одмах пристане уз устанак у Херцеговини, и сами су непријa

тељи Мирку и једном оптуживаше га да је примио мито од Омер паше, те с тога напустио злосрећне Хришћане. Већина ови потварања поречена су, а у своје се време показало да жит које је Мирко тобож распродао, није ни остављало своје кошеве.

Какве су политичне мисли Миркове може се опазити по овој анекдоти. Кад се већ говорило да ће Црна Гора да се јавно стави на чело устанку Хришћана у Турској, један млад официр у служби српској даде оставку на своје место па дође да посвети своје услуге овој ствари. Кнез Никола беше некуда изјахао, па драговољац би изведен пред Мирка; а ту беше и човек који нам ово причаше. Велики војвода ходаше горе и доле испред дворца пушећи свој дуги чибук; он љубазно прими официра па га запита рад чега је дошао у Црну Гору. Млади војник каза шта га је побудило да дође и сви који ту у наоколо стојаху осмешкиваше се допадљиво јер им мило беше. Мирко одговори, и његов глас потресе све слушаче око њега. „Зар у Србији нема још толико хиљада Турака? Истерајте њих најпре па нам онда дођите да помогнете да терамо Турке из Херцеговине“.

Кад нас кнегиња Милена и њезин свекар оставише, једини члан фамилије који с нама остаде, беше сам кнез, а он као домаћин остаде ту док се ручак не сврши. Кнезу је Николи било тада само двадесет година, али је већ стасом био један од највиших људи у својој држави; премда необично црномањаст, он је иначе лепог стаса, лепе главе и срдачнога осмеха Црногорчевог. У случају да Данило умре без наследника њему је као синовцу кнежевом намењено било да га наследи, и он је први у својој породици послан био да се изобрази не у Петроград већ у Париз. Он говори француски течно, разуме немачки, италијански и руски, а познат је већ и као добар поета.

Из призрења на наше незнање српског језика при ручку није нико говорио који не знађаше француски. А с тога је разговор губио много са своје занимљивости. Али у Црној Гори ни у једноме друштву не може да прође а да се не спомене Данило и смрт његова. Млади кнез говораше о томе с много осећања. „Да сте ви видели земљу нашу пре него ми стриц умре“, рече он, „ви је данас неби познале. У пређашња времена само за то што сте странкиње сви би становници из Његуша изашли пред вас, почастили би вас воћем, певали би и пуцали из малих пушака; сада ма да је баш пред Божић, не ћете нигде чути да пукне пушка ни да се песма запева; не верујем да ћете где ви-

дети какво лепо одело. Има више од годину дана како је народ узео да жали, па још никаква знака да мисли да скине црно.“ У даљем разговору француски доктор причаше како је на ватрењачи, на којој је он дошао, било више њих Црногораца, који изгледаше тако пресрећни што се враћају својој Црној Гори. Он додаде: „Тако беху усхићени да би ваша Светлост једва веровати могла!“ „Зар ја да не верујем?“ прихвати кнез. „Нисам ли и сам тако осећао? Кад остављах Црну Гору да идем у Париз ја сам се наместио био на највишем месту на крову од лађе да бих само дохватио и последњи поглед на брда црногорска; а кад се враћах онда се опет испех на највише место не би ли им први појав угледао. Е, та ја то бар знам.“

У колико ће кнез Никола моћи да замени Данила на престолу то је питање које се брижљиво у Црној Гори претреса, а може бити и да је важно по Хришћане у Турској. Утеха је што се знаде да су и Данило као насљедник Петра II па и сам Петар II. као насљедник Петра I, у почетку своје владе бивали предмет оваквих разговора.

Партаја која описује Мирка као сребролубивога варварина, представља и кнеза Николу тако као да се Мирко с њиме игра како хоће; они који правдају оца од осталих оптуживања кажу да није истина да он има прекомеран утицај на свог сина. Људи којима је најживљи интерес био да знаду истину, који су у породичноме животу, у сенату и кад суде народу непрекидно вијали сина и оца заједно, казивали су нам још одмах у почетку да по њиховоме уверењу кнез има својих мисли у којима ни свом рођеном оцу попустио не би кад би се указала прилика да се оне извршити могу. У исто време рекоше: „Он је још млад и тек је од скора на овоме месту; он је сада тих и миран док не узмогне пронаћи себи сигурна пута и док не задобије поверење и поуздање народно“. Ми смо већ спомињале негде што смо слушале о њему после једну или две године дана, бар од оних његових људи који желе да га доведу у најбољу светлост. У саобраћају своме са странцима њему ваља само да не противуречи онима који му силом хоће да намету своје назоре о ономе што је право и паметно; а сваки нови странац Енглез, Француз, Немац и Рус, наравно придаје сасвим своје мисли кнезу и одлази из Црне Горе радостан што кнез уме тако праведно да оцени његове назоре и осећања. Ако се по тим назорима и осе-

ћањима после не ради — онда су широка плећа Мирковa ту готова да сву кривицу сама понесу.

У зиму 1861 највећа незгода за кнеза Николу беше његов положај према устаницима у Херцеговини. Као Словенину противу Турчина, као Европцу према Азијату, као Хришћанину према Мухамеданцу — слободан Србин Црне Горе мислио је да му је дужност да потпомогне браћу своју која се диже на оружје противу насилника. Осим тога, кнез црногорски као претставник кнежева зетских, сматра Херцеговину као један део своје државине, који му се тек само силом отргао од остале земље. У 1861 Хришћани Словени уставши противу Турске наведоше ове разлоге и молише за помоћ; просбу њихову подупираше она странка међу западним Словенима које смо ми описале као нестрпељиве духове; обе стране говорише тако као да је само једина помоћ црногорска нужна па да се Херцеговина ослободи. Да кнез Никола одмах при ступању своме на владу одрече сваку помоћ, то би довело у опасност његову омиљеност (популарност) на дому и његов значај у словенском свету. С друге стране Француска и Русија препоручиваше да се чека. Јер да устанак Словена буде успешан, ваља да је општи устанак. Босна и Србија нису биле приправне. Па онда да мешање Црне Горе у корист Хришћана не прође горе него безуспешно, нужно је да се знаде сигурно да се Аустрија не ће тиме послужити као изговором да се и сама не умеша на корист Турске .... Док смо се ми бавиле на Цетињу влада се црногорска држала да је неутрална; у Херцеговини Лука Вукаловић и његова чета држала се једнако противу Омер паше, и ни један дан није прошао а да драговољци из Црне Горе не одлажаху да се бију за изгубљену надежду.

Како су и кнез и народ готови били да с радошћу поздраве сваки изговор да изађу из овог мирног трпељивог стања, може се опазити по овоме што ћемо сад причати. Јесенас стиже на Цетиње глас да је Омер паша ударио на границу црногорску. Тога јутра кнежев секретар би иза сна пробуђен изненадним доласком младог господара, који узвикну: „Ура! Турчин нам је ударио на границу, сада се *морамо* бити.“ Кад секретар изађе из куће он виде где су изнад дворца развили велику заставу — а од како је Данило умрьо није се ту вила никаква застава. Цео тај дан и кнез и народ беху у послу спремајући се за рат;

у вече се кнез посади под великим дрветом на пољани, народ се сакупи око њега, а он им уведе да чита јуначке песме из књиге владичиних песама. Неколике стотине људи одмах се кренуше на бојно поље; кнез им рече: „Данас се отпочиње наш рат с Турцима; наша је се народна жалост завршила.“ А тад дође депеша једна од Омер паше. Повреда црногорског земљишта дошла је нехотице и из неспоразумлења; он се узда да ће се добро споразумевање са Црном Гором и даље одржати. Беше као да је нека голема несрећа снашла народ. Јунаци који отидоше певајући, вратише се с наопако искренутим оружјем; народна се жалост настави као и од пре.

Ми смо се овом приликом а и познаје упознале с неким од главнијих људи у Црној Гори. Кад се упореде с понашањем Турака према раји, једва је нужно и да се каже да разлика између њих и њихових сиромашнијих земљака ничим не показује да су они као нека господа а ови као слуге. Сви су Црногорци равни пред законом; сваки од њих има право да носи оружје, и да даје свога гласа у народној скупштини. Осим у владаочевој фамилији наследнога званија нема; и осим кнеза, сваки се други, па и сам Марко, зове просто својим крштеним именом. Виши ступањ на друштвеној лествици може се достићи само на ова три начина: радиношћу која фамилију обогати; разборитошћу или храброшћу којом Црногорац долази да буде сенатор, војвода, судија; и треће европском образованошћу која је, како смо виделе, услов sine qua non за кандидата за престо.

Лако је познати ко је богат Црногорац, јер он велики део свога богатства носи на себи у своме сјајно искићеноме оружју. Осим тога испод беле доламе он носи обично црвен јелек извезен златом, а поврх доламе опет црвену ђечерму, красно извезену и искићену спреда крупним пуцетима. Неки носе и токе сребрне, а кад је хладно још поврх свега ћурак и калпак од самура. Ношња је богата, и са противности (контраста) беле и црвене боје лепа; али упоређена с ношњом шкотског брђанина нема довољно драперије. И сама струка, нека врста пледа шотског, некако је крута и узана, и кад је лепо време не обвија се око стаса већ пада доле у правој линији с рамена к земљи.

Кад ми бесмо у Црној Гори могло се на већини поглавица, опазити да су нешто смућени и невесели. Скрстити руке на

оружју, док браћа њихова у Херцеговини вичу за помоћ, то *је* било тешко искушење за старе јунаке који су толико и толико пута разбијали Турке и који ослањајући се на искуство граховске битке, не могоше никако да верују да је редовна војска доиста боља но нередовна. Па онда и што изгубише Данила, то је тешко падало онима који су му најближе стојали. Причали су нам да многи од њих нису од то доба ока горе подигнули. Доста је било видети само облак који се навуче на лице нашем газди Крцу кад нам показа лик Данилов. С уздахом, готово с јечањем, притисну он слику на усне своје и не проговори ни једне речи.

Крцо је Црногорац старе школе; прост, љубазан, готово као дете у свима осталим приликама само не у ватри боја и савршено не појима како је могућно и помислити да је то нешто ужасно одсећи главу Турчину. Кад смо први пут виделе Крца он је баш ту скоро био добио један јатаган окован сребром и искићен мерџанима; јако га је волео па се чисто поносио њиме. Једнога дана замоли кнежевога секретара да нам каже како се он нада да му ми ништа не замерамо што он излази пред нас наоружан, „нема зашто да га се бојимо ма да је он сам својом руком петнајест Турака поубијао.“ Па онда извуче свој леш јатаган повуче прстом полагано низ сечивицу и рече да је већ две турске главе одрубио.

Сад има више младих Црногораца по школама у Петрограду и у Паризу, па кад тамо науке сврше онда ће ићи да путују. Мало што не затекосмо сина једног сенатора како даје кнезу рачуна о свом путовању. Никоје место није нађ толико утиска учинило као Лондон. „А“, рече један човек у годинама говорећи о њему, „само кад добијемо пристаниште на мору па ће наука сама к нама доћи; сада ваља нам слати децу на страну ако хоћемо да виде и друге људе и да сазнаду шта бива по свету; а мало је нас који смо толико богати да би им могли дати такво изображење.“

Сутра дан по нашем доласку у Црну Гору, и чешће после тога за време нашег бављења шетале смо се по планинској равници и песмо се уз стрмени на разна места да видимо изгледе. Него до тачке с које је најлепши изглед не могосмо доћи, јер на брду беше врло дубок снег; али свима путницима препоручујемо да не остављају Цетиња док га не виде са друма који води у Ријеку, и са стене више манастира. Онај први влада

већим делом долине и брдима што су је као сиви оквир ухватили. Одатле село цетињско најживописније изгледа с дворцем и манастиром, који лежи на подножју стене на којој горе има округла кула једна.

Кула, манастир, дворац и село, све је то подигнуто у новије доба, и то је треће село на ономе месту где су досада два сами Црногорци запалили кад се непријатељ приближаваше. На равници што је венцем од стене увенчана, видите престолницу црногорску. Ту се, док околне земље стењаше под Турцима, последњи слободни Срби састајаше на своје народне саборе и ту је хришћански владика један наместио столицу своју. У прошлости црногорској видимо где Турци занста два пута продреше до Цетиња — онај други пут издајничким сретством једним [1]. Али чим би се главна сила натраг повукла, одмах би брђани скочили иза својих стена, секли Турке где год кога стигну па обновили опет своју независност. Наравно не може се знати каква искушења има још да издржи ова мала земља и да л' ће доиста бити у стању да их издржи, али кад данас висока порта сматра Црну Гору као саставни део своје царевине, то је по оном истом начелу простих Османлија по коме су сви краљеви у Франгистану вазали султанови, и по коме краљица велике Британије и цар француски носе своје круне тек само за то што им то милост султанова допушта. [2]

Кула она горе на стени као да никада није била ни довр-

[1] Турци су позвали били у свој стан тридесет и седам поглавара црногорских да кажу под каквим условима хоће да се утврди мир, па кад ови дођоше они их издајнички поубијаше и то беше знак за турску војску да пређе црногорску границу. Овакво је лукавство јако омиљено у Турака и један црногорски вођ упао је тако у замку управ пре него што ће последњи рат букнути. Отуда оно што Црногорци не хтедоше ни по што да пусте свога господара да прими такву понуду — што се онима, који не знају зашто је то тако, учинило просто само као изговор да се прекину преговори. Осим тога у последње доба турску су војску у више прилика предводили *потурице;* па ма колико толеранције да модерна филозофија има према оваким људма, опет нецивилизовани људи мисле да човеку, који је ради уживања на овоме свету изневерио своју веру и свој род, не може много стало бити хоће ли да одржи или да не одржи задату реч према сиромашним брђанима кад би такво издајство ишло само у корист влади оној која га плаћа.

[2] Кажу да у Цетињској архиви има један документ с потписом султана који је владао у 1799 и који ту изреком признаје да „Црногорци нису никада били поданици нашега двора.“ Ту има и један други документ, копија одговора на један покушај од стране Русије да издаје заповести; у њему Црногорци веле: „Народ Црне Горе и Брда никада није потпадао под Русију. Ми признајемо заштиту од стране Русије тек у колико она долази од једнакости вере. Ми се нисмо никада потчинили ни уговором ни у замену за какве повластице и нема државе која би нам била заштитник.“

шена и нивада се у њој становало није, јер на њојзи немају врата. О њезиним зидовима отпре су висили венци од турских глава, трофеја које су тако упрепастиле сер Гарднера Вилкинсона да он живо препоручиваше тадашњему владици, да их даде уклонити. То је и сам владика желео и његов морални утицај израдио је толико да се главе које су Црногорци и даље непријатељима одсецали не вешају о кулу већ бацају у један бунар. Владика извињаше варварство својих људи тиме што су и сами с варварима посла имали; па доиста сер Гарднер Вилкинсон кад у Мостар дође виде да Турци не само вешају главе убијених својих непријатеља о градске зидове, него још и заробљенике своје међу на муке и живе их на коље набијају.

Између куле и манастира стоји једна кућа од камена, три ката висока али у ширину шира није него колико једна соба. То је био стан владика пре него се нови садашњи дворац подигао. За цело архитектура не цвета на Цетињу. Једино здање које пробуђује пажњу то је манастир, па и он мало чиме има да се похвали осим једним редом двогубих лукова. Прашња старинска црква стојала је на равници и кажу да је била веће и много лепше здање. Садашњи монастир има у своме једном зиду узидану плочу једну која је у рушевинама нађена и на којој је изрезан двоглави орао српски. У старој су се цркви чувале драгоцености и друге црквене утвари које су припадале кнежевинама и владикама зетским. Али кад се једном Турци приближише Цетињу, калуђери потковопаше и барутом разорише свој монастир а од то доба не зна се куд се денуше оне драгоцености. Збирка једна вредних предмета и трофеја чува се сада у дворцу. Међу овим последњим могу се видети и енглеске медаље што су на Грахову с Турака поскидане који задобивши их испред Севастопоља изгубише их испред Црне Горе.

У манастиру је цетињскоме најглавнија црква и школа у Црној Гори; ту је становао и архимандрит који је на скоро за тим посвећен за владику. У стану пречаснога оца показаше нам врло удобне собе намештене по европски. Архимандрит је носио дугу косу и мантију као и остали православни калуђери, али пароси или попови црногорски носили су се као и други Црногорци и само кад хоће да служе скидали су са себе оружје своје. Они су у опште „добри јунаци," први на скупу, и вођи стада свога у бој.

У стану архимандритову нађосмо се с тадашњим „мини-

стром“ црногорским, с Далматинцем једним изображеним у Трсту; с Чехом секретаром кнежевим и Бошњаком једним који је дошао на Цетиње послом Хришћана у Турској; а беше ту и један Сибирац инцинир који се бавио израђивањем стратегичке мапе Црне Горе.

А што се тиче школе Цетињске то наша похода паде управ у божићњи школски распуст, вад се не држаше предавања. Али једнога дана после подне чусмо с поља децу како певају црквене песме па уђосмо унутра, и нађосмо ђаке али не и учитеља. Чинило се као да су се деца из првога разреда састала да певају и читају заједно. Певаше доста неуглађено онако као што је у шотској цркви; књиге, које управ оставили беху, биле су црквене; рекоше нам да црногорска деца лепо могу да разуму ћирилични превод светога писма. На Цетињу деца уче читати, писати, рачунати, историју и земљопис; али како ту не беше учитеља, то не имађаше ко да децу узме што питати. Деца нам показаше своје рукописе, па беше ту и врло лепог писања. Као и све остало племе тако и Словени Црне Горе јако жуде за историјским знањем и брзо могу да науче стране језике. Сада је појетски дар обичан међу њима, и има једна песма о смрти Даниловој, коју су ђаци цетињски саставили. Данило је основао школе у многим селима, али после смрти његове неуређено стање ствари у суседној земљи много је смело напредак њихов. Народ зна да ће им, ако Турци у земљу упадну, села погорети па се учинити крај свакој цивилизацији; а међутим слушале смо да су учитељи напуштили своје учитељске столице па се прихваћали милијег им посла као драговољци у Херцеговини. Садашњи се кнез ниједнога посла није озбиљније латио него управ посла око народног изображавања.

Црква је манастира цетињскога по своме облику и по украсима обична капела грчка; него у њојзи је гроб Данилов, и мошти св. Петра. Секретар нам причаше да је пуних осам недеља после смрти кнежеве капела била дан и ноћ пуна људма, који туговаше над гробом његовим. „Па не само жене,“ додаде он, „већ снажни од сунца поцрнели ратници плакаше као мала деца.“

Поштовање друге врсте одаје се телу св. Петра, које лежи у одеждама и само с лицем покривеним.[1] Св. Петар у животу је

[1] Леди Странгфорд која је занимљиво описала како се неколико дана бавила у Црној Гори, као да је чула да су св. Петра пренели из ове цркве у малену

био владика Петар I., сада је заштитник светац Црне Горе, а на ово место има и права које се бар може разумети, а то је више но што је могућно да се каже о његовоме суседу светоме Блажу Дубровачкоме. У саборној цркви „словенске Атине“ показаше нам лобању његзинога свеца, сјајно искићену драгим камењем; ми запитасмо какво је добротворство вароши овој учинио свети Блаж те је стекао себи права да га она већма поштује и слави но оне велике Далматинце, светога Илариона и Јеронима. „Кад су Мљечићи лубардали варош нашу“, беше одговор, „икона св. Блажа хватала је лубарде у своје руке; а једном је спасао Дубровник да га непријатељ не узе откривши у сну калуђеру једном намеру непријатељеву.“ Запитајте Црногорца каквог шта је св. Петар учинио за Црну Гору, па ће вам он одмах рећи: „Међу нама има још људи који су живели под управом светога Петра који су слушали његове речи и видели живот његов. Преко педесет година владао је он нама, борио се и радио за нас, и из дана у дан ишао пред нама у чистоти и праведности. Он нам је дао добре законе, и учинио краја нереду у земљи; он нам је размакнуо границе земаљске и одбио непријатеља; и на самој самрти својој изговорио је нашим старешинама речи које су чувале и одржавале мир међу нама све од онога доба како је од нас отишао. Још док је живео ми смо се заклињали именом његовим; ми смо осећали да је његов осмех благослов а његова љутња проклетство, па тако и данас осећамо.“

Св. Петар био је четврти владалац од лозе Његуша. Данило

капелу на Ловћену више Цетиња. Она вели: „Кад у 1880 смрт заврши његову дугу владу од педесет и три године, Црногорци могоше ублажити себи тугу само тиме што га прогласише за свеца. Неколико година после смрти његове пренеше му тело са Цетиња на врх највишега брда у Црној Гори, с војетичном мишљу да ће његов народ, који од свију страна може да види врх овај, остати до века под заштитом свога љубљеног главара.“ — Eastern Shores of the Adriatic.

Приликом наше последње походе ми смо се пеле на Ловћен али нисмо ништа чуле да су амо свечеве мошти пренешене. Него да би биле у томе што сигурније ми смо питале више њих лица тамошњих а и једнога путника који се ту скоро из Црне Горе вратио. Сви се слажу у томе да је тело св. Петра онде где смо га ми виделе, а владика који је укопан на Ловћену то је Петар II, поета, који је за живота изјавио да жели да га тамо сахране. Пењање на Ловћен описао је часни г. Дентон, а опис је тај штампан у листу „Good Words“ за Март 1866. Ми би световале свима путницима који полазе са Цетиња у Котор, да ударе преко Ловћена на Његуш, ту нека преноће, па сутра дан нек се спусте у Котор на време да стигну за ватрењачу. Вредно је бацити поглед са Ловћена све кад брдо ово не би славно било и као стан „виле са Ловћена.“

основач лозе ове, ослободио је Црну Гору од највеће опасности која јој је икада од Турака претила, па у признање ових услуга његових утврдише да достојанство владике буде наследно у његовој фамилији. Пети је био последњи владика — народни поета Црне Горе; шести је био Данило који обнови кнежевско достојанство и изради те признаше границе Црној Гори.

Него највећу је услугу српској ствари можда Данило учинио тиме што се за се и за своје наследнике одрекао сваког права које би могло у опасност довести јединство народно. Од Прага па до Босне понављају се његове племените речи што их каза кнезу Милошу: „Кнеже, пођи напред а и ја ћу напред поћи па кад нам се путови састану веруј ми да ћу ја први бити који ће те као цара српског поздравити.“ [1]

Од монастира цетињског неколико корачаја па сте у дворцу — дугачкоме здању у средини отворене једне авлије, по боковима које стоје четири куле. Одмах поред дворца хоће да зидају дворану за сенат који сада држи своје седнице у једној соби у дворцу. Један је део пољане место где се скупља велика народна скупштина црногорска, која се обично састаје под ведрим небом.

Од капије дворске авлије пружа се она улица која укрштена на своме даљем крају другом једном чини Цетиње. „Вама се чини да има мало зиданих кућа на Цетињу“, рече нам један Црногорац; „ви би рекли да их данас има много да сте нешто видели Цетиње пре двадесет година кад је било само две.“

Већи број кућа на Цетињу има горњи бој, и у многима је овај горњи бој добро намештен, па и простиркама застрт; најређи је луксуз пећ. Имају ту и неколике мале гостионице па лети странац који не мари баш за удобности може лако наћи приличнога стана; зими је ово много теже, јер се у већини гостионица не може становати што се собе не могу да греју. У

[1] Кнезу Александру Карађорђевићу кажу да је писао: „Ми чекамо да знак од вас дође. Ослободите Србију па се ако хоћете проглаcите краљем. Ја ћу се поносити да чувам стражу на вратима палате вашега величанства.“ За време рата у 1862 кнез је Никола непрекидно изјављивао пред својим људма да је готов да служи као први војник српскога кнеза само кад би овај хтео да предузме војну. Али како после свега Дунавска Србија не хтеде имати никаква учешћа у рату већ даде Црногорцима разумети да су пренаглили у невреме, то је одмах после рата завладала била хладноћа између Цетиња и Београда; али је опет на скоро боље расположење превладало и од тога доба непрестано су у пријатељском саобраћају; кнегиња је Даринка походила Београд, а кнез Михаило крштава децу кнеза Николе.

ово је доба године кухиња једини топли кут кућни. Ту на једноме мало уздигнутом крају спода наћићете не само ватру већ и друштва, и, ако разумете језик, обавештења и забаве више но игде. Око огњишта се певају песме и приповедају догађаји којима су Срби Црне Горе везани са својом браћом у дунавској Србији, Херцеговини па и Босни и Далмацији. Векови раздвојења нису могли да олабаве ову свезу и Карађорђе, ослободитељ Србије у наше дане, није мање народни јунак целог југословенскога племена но што је то Милош Обилић у четрнајестом веку.

А што се тиче сретства за живљење на Цетињу, храна — т. ј. риба, пастрма, хлеб и сир — може се добити у гостионицама; од одела ми смо купиле добру једну вунену струку у кући где је израђена. За најмању награду свака ће девојка предузети пут од шест сахата у Котор па вам донети што год се може добити у његовим скупим и зло снабдевеним дућанима. Него опет за то мала књи француског доктора није била далеко од истине кад нам описиваше Цетиње као „une ville où les ressources sont rares et où on ne trouve qu' un bon air", (варош, где су сретства за живот ретка и где осим добра ваздуха и нема шта друго). Ваздух је заиста био „добар" — и онако са снегом на земљи не бејаше студен — сунце сијаше сјајно, атмосфера беше чиста.

Нама је на Цетињу велика тегоба била цетињска улица. Ту снег лежи, или да се послужимо тамошњим изразом — „пустили га да лежи", да навеје, да мрзне, да пуца и да се топи под очима свију оних великих братаца који у ово доба немају никаква посла на свету. За ову немарност имају они два извињења. Прво, свакога часа може ветар окренути, па да кроз неколико часова сву равницу лепо почисти. Друго, становници на Цетињу сами за се не боје се снега, а нису се навикли да им странци у госте зими долазе. Али зар можемо да их извинимо кад упадасмо из једне јаме у другу онде где су пре тога циновске стопале газиле?

Сваки дан кад год смо излазиле да се проходамо виђале би како се скупља гомила света око Мирка, који седећи пред вратима једне куће суди народу и саслушава тужбе. То му је посао као председнику сената. Пред сенат се износе спорови и које сеоски суд није могао на задовољство парничара да пресуди, а противу одлуке сенатске остављено је да се може апеловати на

господара. С тога док се парничари пред Мирком суде кнез често туда хода па слуша па често објашњава одлуке народу.

Мирко је вршио и још један други посао: Беше суша у Црној Гори — стока помањка и жетва омахну: — да би сиротињу захранили влади ваљаде купити кукуруза, а овај је требало Мирко да раздели. Да би увећали ову количину дође још хране од Русије и од Француске — од Русије као природнога савезника Црногорцима по вери и племену, од Француске да не би Црногорци баш сасвим зависили од Русије. Црногорци су им се како ваља захвалили, али опет за то они осећају да је зло по онога којему насушни хлеб зависи од милостиње; па пре него што би почели да живе о готовинама које им странци пошаље, они се запиташе не би ли боље било да набаве себи хране за зиму онако на старински начин четом једном доле на равнице. Ове чете излећу да плене турске земље, па како четници као што вели г. Броњевски, нису упознати са крупним и звучним речма контрибуција, реквизиција, присиљени зајам и т. д, то они опет зову њезиним правим именом па је извињавају овим разлозима: — Турчин је силом отео ону земљу од нас, силом нам је неда; зар сад ми немамо право да и сами од наше стране силом узмемо производе њезине?

Последњи владика и Данило наумивши да подигну Црну Гору у ред цивилизованих држава, забранили су четовање. Па шта онда? Омахне ли година у Црној Гори о чему ће онда народ да живи? На ово је одговор да владаоци црногорски навикавајући свој народ да се држи у својим границама раде око великих сила не би ли Црна Гора добила земљиште у коме би могућно било да цивилизовани народ живи. Они иду на то да прво Турска буде принуђена да пристане да се определи граница Црној Гори и друго да се те границе тако размакну да ухвате приморје барско или ако ништа више а оно бар Спич.

У 1859 после Миркове победе на Грахову и кад Херцеговина само чекаше знак па да се дигне, порта се нађе принуђена да призна Црну Гору за самосталну државу и да пристане да се одреди граница Црној Гори. Велике силе послаше своје комисаре да повуку линију; повукоше је, али никојом страном она не дође до мора. Ту се Црногорци страшно у надежди преварише; они то приписују у неколико утицају Аустрије која и сама има своју границу близу Спича а које је суревњива поли-

тика до сада ишла на то да неда независним јужним Словенима да до јадранскога мора дођу.

Сер Гарднер Вилкинсон, жали се како већина путника који отиду из Боке у Црну Гору, не одлазе даље од Цетиња па се онда враћају казујући да су у лествици Которској пронашли тајну црногорске независности. Он светује онима који хоће да се упознаду с правом тајном црногорске слободе, да наставе свој пут до на турску границу до Никшића и до Спужа. Ту и с једне и с друге стране пружају се долине унутра у брда, а црногорско је земљиште само дванајест миља широко. Па и ту брђани живе мирно и безбрижно, без шанчева и без каквих других утвђења до самог личног јунаштва свог.

Ништа нам не би милије било него да смо могле радити по овој препоруци великога путника, али како беше усред зиме то путови у Никшић и у Спуж беху снегом завејани. Ми учинисмо што могосмо отишавши у Ријеку која лежи недалеко од турске границе, у долини која излази на скадарско језеро. У Ријеци је кућа нашег доброг пријатеља Ђорђа; он се задржао на Цетињу само рад нас и премда ми не хтедосмо примити његов позив да му будемо гошће о Божићу, ми са захвалношћу примисмо понуду његову да нас он прати. Други један добро дошао сапутник беше Бошњак кога монастирска дружина посла у Ријеку на пазар да накупује што треба за Божић. Ми смо већ спомињале о озбиљнијој посаобини која доведе овога човека на Цетиње; — осим што је познао Црну Гору он је имао још много шта да нам прича о Словенима у Аустрији и Турској.

Наш „екипаж“ на овоме путу био је гори но икада. Једна од нас доби риђог једног коњчића и кожно седло, али другој паде у д о једна рома мазга и дрвено седло; узица једна привезана за једну страну жвала служаше на место узде.

Пут нас је водио најпре преко равнице правцем противним ономе којим смо дошле на Цетиње. Мало после он почиње да се пење уз стене и доведе нас на место које се зове Граница. Одатле је поглед леп и особен. Цетиње лежи у Катунској у брдима, а Ријека је доле у ријечкој нахији. Између њих двоје стојите као на каквоме шанцу, па гледате с једне стране у двор градски, а с друге доле низ градске стене у долину и на непријатељеву земљу. На исток албанске планине пружају ланце снегом покривених висока; доле на њиховоме подножју две реке

утиче у скадарско језеро, једно је Ријека а друго Морача: у долини пружило се језеро плаво и сунцем обасјано докле око допире.

Показаше нам оно место на језерској обали на коме се подиже град Жабљак, одакле је последњи кнез зетски пренео своју столицу на Цетиње. У години 1485 Иван Црнојевић видевши да већ не може одбранити равну земљу од Турака скупи око себе све најбоље своје јунаке па их на јеванђељу закле да остану верни своме народу и својој вери и да пре изгину но да приме услове које би им неверник нудио. Ко погази ову заклетву томе ће припасати женску прегачу па га извикати да није човек. Па онда кнез зетски окрете леђа своме белом граду и плодној земљи па своје верне јунаке одведе у брда. На стенама окруженој равни цетињској он поби србску орлаш заставу и подиже хришћанску једну цркву: овамо је пренесен престо кнежева зетских и столица митрополита.

Мало иза тога па равнице зетске потпадоше сасвим под Турчина, а брда зетска добише нарочито име Црна Гора.

Иза Ивана дође на владу син његов Ђурђе, који се храбро борио противу Турака; него не имајући деце и желећи да остатак својих дана проведе у миру, он захвали и оде у Млетке. Али најпре на скупштини народној свечано предаде власт своју митрополиту, и од тог доба, од год. 1516 па до 1852 Црном су Гором управљале владике. Под њима је она издржала најжешће буре у својој историји, и привржeност Црногораца хришћанској вери у време кад толика друга племена отпадоше, може се бар у неколико приписати карактеру владе њихове. Хришћански свештеник за цело би био последњи који би пристао на друговање с Мухамеданцима; и политика црногорских владика која не ће да зна ни за какво погађање, дошла је и до нас у изјави последњег њиховог представника. Он је био млад човек од својих двадесет година и тек што је био дошао на владу. Мехемет Рецит паша позва га да се потчини султану, а обећаваше му да ће га наградити за то бератом. Петар II одговори: „Докле је год Црна Гора независна то ми не треба берат па да њоме владам, а падне ли слобода Црне Горе онда би ми берат био само на срамоту.“ [1]

[1] О основању и прошлости Црне Горе као Државе види „La Souveraineté du Monténégro et le Droit des Gens Moderne de l' Europe“, од Јована Вацића секретара кнеза црногорског.

Већ смо казале како је од године 1697 достојанство владике наследно у фамилији Петровића Његуша, а тако и то како је у 1852 Данило Петровић одвојио световно достојанство од црквенога и завео опет стари назив кнеза. Да је Данило поживео још коју годину он је мислио био да се поврне по стопама првога кнеза па да престо пренесе са Цетиња на обале скадарскога језера, или бар у околину Ријеке.

Код Границе почесмо се спуштати низ брдо; пут беше тегобан, најпре замрзнут и пун леда него којега све већма нестајаше што се ниже спуштасмо.

У оним кланцима Црне Горе који се отварају према истоку и југу клима је онаква каква је у средњој Италији — и стоји као пролеће према зими кад се упореди с климом на Цетињу. У долинама има пуно воћа, дувана, винове лозе и дудова; вино које овде рађа црвено је и кажу да је боље но далматинско. А црногорски кокони свиле сматрају се као особито добри. Али у брдовитијим крајевима привреда је врло тешка и на путу нашем у Ријеку ми смо виђале обделане комадиће земље по пукотинама и котловима стене не веће но што су леје за цвеће.

И Бошњак их опази па узвикну „свака стопа земље обрађена је; заиста је ово вредан народ.“

„Зар није истина,“ упитасмо ми, „да је добра земља на равници цетињској пренебрегнута?“

Он одговори, „ко вам је год то казао тај не познаје Црну Гору. Што људи оставе несвршено то жене доврше; чудно је да ови људи поред непрекидног ратовања и поред онако мало својих других извора, толико приноса из своје земље истерају. Где равница цетињска није обделана то је или за то што је та земља нужна за пашу стоци или што је рудина и сувише плитка те се и не може обделавати.“

Ми га за тим упитасмо да ли он мисли да се вреднoћа, којом Црногорци гледају да са својих голих кршева произведу себи хране, може узети као знак да су они од природе приљежни и издржљиви и да би посведочили да су такви, кад би се у већем размеру на пробу ставили. Ми смо слушале да у Црној Гори има угљена и да се само чека да Црногорци задобију пристаниште на мору па да се почне радити. Да ли је прилике да би се брђани латили таквог тешког и трајашног посла као што је копање угљена? Да ли је прилике да би се као цивили-

зовани људи послужили пристаништем морским кад би га нешто и добили?

„О томе не треба ни да се пита,“ рече он. „Кад Црна Гора добије пристаниште на јадранскоме мору то ће оно као слободно пристаниште под српском владом привући Србе трговце који сада раде у Трсту и по другим местима. Ако камени угаљ вреди нешто то ће се брзо наћи друштво какво које ће отпочети да га вади. Ви сте за цело опазиле да при садашњем стању ствари не само Црна Гора већ све српске земље одсечене су од мора, па ако се даде пристаниште једној то ће отуда бити користи свима.“

Ми ту сад поменусмо што г. Патон у своме делу „Highlands and Islands of the Adriatic“ (брда и острва јадранскога мора) вели: „Далмација је без Босне лице без главе.“

„Занста јесте,“ одговори Бошњак, „и опет Босна без Далмације јесте глава без лица. Босна има производе, Далмација има пристаништа; раздвајати их као што су их кроз векове раздвајали значи спречавати природни развитак обадвеју.“

„Није ли Аустрија једном мислила да Босну и Херцеговину дода к својој царевини?“

„Јесте, али међу тим уместо да прибави себи нове земље она је губила старе земље. Наравно нико не зна шта још може доћи. Што би ми желели то је не да се Босна и Херцеговина придруже Далмацији већ да се Далмација дода Босни и Херцеговини. У све три земље станује један исти народ, и нека се само једном српска народна влада утврди у унутрашњим земљама, па ће им се без сумње и приморје придружити.“

„Оно,“ прихватисмо ми, „народ у Далмацији и Босни јесте једнога племена с народом у Србији Херцеговини и Црној Гори, али није с њиме једне исте вере. Ми смо слушале да у Босни потомци оних који се пре 400 година потурчише више мрзе на Хришћане но прави Турци, и опет да и народ на њих више мрзи но на Турке.“

„Што се тиче мусломанских Бошњака ево како ствар стоји: — Кад Турци завојеваше босанска властела виде да се само одпадништвом од вере може сачувати достојанство и богатство, па да не изгубе богатство они променише веру. Сиромаси који не имадоше шта да изгубе остадоше верни; то је било од прилике онако како се прича о камили и игленим ушима. Па онда ја вас могу уверити да је цела истина да 400 година одпадни-

штва није кадро било да у босанских Мусломана побије готово слепо веровање у моћ и силу вере њихових праотаца. У случају какве тешке болести они обично призивају свештеника да чита молитве а дају да се хришћанске молитве читају и на гробовима својих родитеља. Међу њима живи предање да ће народ њихових праотаца предузети царство, и стари записи којима су српски краљеви и цареви потврђивали властелинство и земље њиховим старим чувају се у кућама потурица нарочито с тога што мисле да ће им добро послужити кад се хришћанско царство обнови.“

„Али зар Далматинци и други Словени ниси Католици па као такви раздвојени од Словена источне цркве?“

„Јесу, и некада је њихово међусубно суревновање и гложење по неког ваљаног човека одбијало у ред Мухамеданаца. Али данас се ради да нестане оних разлика што раздвајају у латинску и грчку цркву. Ви сте могле опазити да су Чеси који нису с нама једне цркве опет за то пријатељски према нама расположени, па и у простом народу у Далмацији верозаконске предрасуде не сметају католицима да певају песме о народним јунацима који су православне источне цркве. Ја сам готово сасвим сигуран да је народно осећање довољно јако те не ће дати да се изроде мржње између људи разних исповести, ако нигде а опо бар онде где, као што је то случај с Босном и Далмацијом, материјални интереси народни ишту да се уједине.“

Мало после Бошњак поче опет, „Кад већ говоримо о пољској привреди, знате ли да у мало што се није десило да ја проведем ову зиму у Шотској? Рад сам да видим како тамо пољске газде раде, јер од свију начина пољске привреде највећма ми се мили шотски.“

Ми узвикнусмо „Чудимо се да се шотска пољска привреда разумева у Босни.“

„Зашто да се и не разумева“, одговори он. „Ја се зовем Бошњак јер ми је отац Бошњак, али он је оставио био Босну па се преселио у аустријску војничку границу. Моје је имање у Славонији. Ја сам један од оних којима се бан Јелачић служио да изврши своје намере око унапређивања пољске привреде.“

„Па ви ћете нам онда моћи ваљда казати, да ли би граничари хтели да притеку у помоћ својој браћи кад би се дигли противу Турака?“

Он одговори. „Да не би хтели, ја не бих био овде“; па онда

на нашу молбу поче да нам казује како тамо ствари стоје. Ми наводимо суштину онога што нам он говораше, само тек да се види како јужни Словени у Аустрији одговарају осећањима оних у Турској. „Да вам јасно буде како ствари стоје ваља да почнете с почетка. Војничка је граница уређена да брани Хришћанство од Турака. Таква је ограда онда нужна била, и словенски народ од којега су поглавито граничари састављени радо је пристао да послужи овакој установи којом се ишло на то да се одбију Мухамеданци. Мухамедански се рој спустио поглавито на словенске земље, јер су најближе Азији; и ако изузмемо Цариград и грчке крајеве, [1] онда се може казати да доК Мухамеданац остаје у Европи он остаје на словенскоме земљишту. Рус је већ отерао Татарина, Србин мора истерати Турчина; а докле год Турчин не оде дотле ни северни ни јужни Словени не могу остављати оружја. Сад, данас је сила турска већ сломијена у толико да не може више на незгоду бити ономе делу Хришћанства који је у Аустриској царевини. На овој нас тачци сад Аустрија приморава да се зауставимо. Она не хтеде укинути војничку границу, премда се тиме на њу јако наваљивало, и премда јој не треба више за обрану, она је задржава једнако, али се војницима њезиним служи у ратовима на страни а не ће да допусти Словенима, који је чине, да притеку у помоћ својој јужној браћи која сада довршују општи посао.“

„Може бити“, рекосмо ми, „да Аустрија мисли да је рђав пример да се поданици разних држава мешају једни другим у послове.“

„Тако није она мислила у 1848—49 кад нам, у време њезинога сукоба с Мађарима, наша браћа из Турске притекоше у помоћ да се за њу бијемо. Али сада кад се Словени у Турској боре за своју слободу и народност, сад кад је дошло време да и ми њима помогнемо, нама није слободно да им уступимо ни једну једиту собу да у њојзи сместе своје ствари, нити нам је слободно да дадемо крова женама и деци њиховој. Мене ухватише да сам таквим бегунцима заклона давао и да сам једну собу у мојој кући уступио да у њу прикупљају нужне им потребе и нађоше у мојој кући још и оружја и хране, те ме с

[1] Што се тиче Цариграда г. Грант Дуф врло је добро рекао приликом дебате о Турској Маја $^{17}/_{29}$ 1863, „Срби сасвим радо пристају да Цариград буде, као што ће како се надам једнога дана и бити, слободно пристаниште под заштитом и гарантијом целе Европе и свега цивилизованог света.“

тога хтедоше да затворе. Али уместо да се дадем затворити ја прећох границу па у Босну, па ме ево сада овде гледам, е да ли би своме народу како на други начин од користи био.“

„Али“, прихватисмо, „Ако Срби имају непријатеља у Аустрији, они имају и моћне пријатеље у Француској и Русији.“

„Моћни пријатељи који пошто нам учине услугу могу и да потраже да се наплате опет на наш рачун, док међу тим најмања јавна заштита од стране Русије привлачи нам непријатељство Аустрије и Енглеске.“

Ту се ми насмејасмо па рекосмо, „Немојте нам само рећи да не би волели да вам се и самима учини онаква помоћ какву Наполеон даде Италијанцима.“

„Да богме да би волели, али што би још више волели него странско мешање то је *странско немешање*, и на нас онако примењено као што је било у Италији. Ми би слободно могли бити без помоћи од Русије и Француске кад би били сигурни да Аустрија не ће помагати Турској, и да јој Енглеска не ће давати новаца да рат продужити може.“

„Па кад задобијете победу треба ли и да се даље држимо немешења па да вас лепо пустимо да се сједините с вашом северном браћом те да се отпочне царство Свесловенства, панславизма?“

Он се насмеја. „Међер сте ви Енглези баш вешти људи. Ви тако далеко у будућност погледате да уображавате чак уједињење свију словенских племена под једном владом, али ви заборављате да се данас јужно оделење словенске расе бори да задобије и одржи независну своју народност. Ви видите борце противу панславизма у Аустријанцу и Турчину; а не видите да вам ваља само ставити на вагу Словенина према Словенину па да учините да панславизам постане ствар немогућна.“

Овај нам навод јако звечаше као наводи у делу грофа Красинскога о панславизму; па смо заиста готово исте те речи слушале из уста разних Словена разних народности у Далмацији, у Бечу и у Прагу.

Кад излажасмо из Клисуре у Ријеку, чусмо где неко запева. „Слушајте“, рече Ђорђе, „то је нарицање. Жене које су изгубиле каквог сродника у Херцеговини сутра ће изаћи на пазар да га жале, да му опевају јуначка дела и како је пао.“ И опет зајечa запевање кроз брда; мучно се пренусмо и особито звук последње дуге ноте чисто срце параше. Ђорђе рече: „Кад

будемо у Ријеци показаћу вам књигу једну у којој имају исписана овака нарицања.“ То беше књига владичиних песама и ту нађосмо нарицање пуне дивље појезије и која трњава. Ту је описано јадиковање сестре за братом својим.

Да није народ био у жалости за Данилом, ми би на пазару чуле боље што но само нарицање. Песме којима се славе јуначка дела народних јунака певају се ту а певају их певачи који су и сами јунаци. Путници, срећнији од нас, описују ове црногорске певаче као да човеку изводе пред очи оне што се помињу у Омировој Одисији.

Од Цетиња до Ријеке обично се путује три сахата, али смо се ми позно кренуле па с тога дођосмо у мрак те не могосмо добро видети долину. Опазисмо само да у селу изнад сваке куће има веранда, и да су куће друкчије сграђане но оне на Цетињу; и још могосмо распознати облик Даниловог каменога моста, који је подигнут на реци сниже вароши.

Изнад Ријеке има један мали градић; занимљива је његова историја. Ђорђе Црнојевић подигао је овде своју штампарију у којој је штампао црквене ствари још у 1494. Екземплари ових књига имају и данас и управо су најстарија ћирилицом штампана дела. Али прилике донесоше те се штампарија претвори у тврдињу, писмена се салише у пушчана зрна те се њима пуцаше на Турке.

Нама су обећали били да ћемо у Ријеци наћи бољих станова но на Цетињу; с тога се сневеселисмо кад нађосмо да једина соба са пећи беше већ заузета. То је била како нам се чини кућа кнежева, и после кад дођосмо у Ријеку по други пут пошто је изгорела била, становале смо у њој, а тада она беше готово једина кућа на којој је кров остао. Соба за госте у крчми није имала пећи ни огњишта, а прозори јој беху разбијени; уза сваки зид беше по једна постеља пространа да се сместе по шесторо џинова; у једноме је куту стојао орман један са стакленим вратима, а на њему свако окно беше разбијено; у другом једном куту опет стојаше једна скриња живо обојена. Између прозора висаше једна „контрафа“ која представљаше цара и царицу француску са сином њиховим. Па и овде добисмо стана тек добротом и учтивошћу оних који су пре нас права нањ имали; а за цело никад не би добиле меса за вечеру, да се наши пратиоци не заузеше за нас. Мало нам се поквари добра воља кад газдарица донесавши нам зготовљену

тај на коњу пређе, а овде смо на Ријеци у соби која се не може загрејати и на којој су прозори полупани. Данас многи њих остављају пазар па се враћају на Цетиње; ако се одмах кренемо могли би путовати у друштву па би тако ако би дошло до невоље имале и помоћи при руци.

Ми се кренусмо. Ђорђе донесе свој велики ћурак да се њиме још боље умотамо и нађе два снажна Црногорца да нас прате. Он рече да би нас сам одпратио чак у Которе само да није Божић и да му дете није нешто слабо. Ми се опростисмо с њиме с тешким срцем; он је био оставио своје послове само да нас прати и узео је био на се сву бригу око пута, па опет за све толике своје услуге не хтеде ништа узети за се, и чисто се беше збунио кад му на растанку дадосмо нешто за његовог малог сина.

Позније смо дознале да је онај дан, кад из Ријеке ударисмо преко брда, био најгори целе те зиме. Сад кад смо га већ једном претуриле, радујемо се што знамо како Црна Гора изгледа на злом времену. Снег падаше у крупним кокицама, свуда у наоколо беше све сам снег; Црногорци у своме белом руву замотали главе у струке своје па јуре мимо нас и сав ваздух чисто јечи од њиховога узвикивања. Што се сутоњ већма спушташе то и цео призор постајаше све грознији као оно старе причe о духовима. Пут уз брдо беше врло стрменит, животиња наша посустаде, па често застајиваше да их једва с места покренути могосмо. Злосрећна мазга рамаше већма него игда, и више него један пут падаше на нос. Него док год не би пала на страну најбоље је било држати се на њојзи што је боље могућно, јер гледајући како се и сами брђани једва држе на ногама не могосмо ни помислити да ће нам могућно бити да пешице идемо. С каквим осећањима погледасмо горе на врх брда! Него тек с врха почеше још горе невоље. На путу Цетињскоме снег дубоко нападао, а силан га ветар савејао у читаве умке; не бејаше северни ветар на коме би се смрзнуле, већ јужни те је окопнио снег тако да се сваким кораком загњурасмо. Овде се сад мазга боље показа но коњчић; њезина острожност, којом бираше где да ногом стане, беше заиста чудна; него на сваки начин опет ми добро прођосмо кад себе упоредимо с онима који пешачише. Жене које су до сада газиле снег разговарајући, смејући се и храбрећи једна другу, сада клизаше и падаше по више пута а под теретом који ношаху доиста тешко беше по-

у једну удобну собу на горњему боју. „Да моја соба само неће има ја бих вам њу одмах понудио био.“ Ми не могосмо а да га не запитамо зашто он, који очевидно знаде како је удобно имати топлу собу, није ради себе у своју собу наместио неће. „Нама Црногорцима“, одговори он, „не требају топле собе. У зимње вечери нама је доста што седимо сви заједно у кухињи. Ми смо здрави и снажни; ми и нашу малу децу[1] не умотавамо и не утрпавамо ваздан, него их завијемо у парче крпе па ако им је хладно примакнемо их ватри.“ Кафом нас послужи Ђорђева жена; красна млада, на којој црно одело изгледаше сасвим пуно укуса; — показаше нам нешто недељнога одела њезиног, либадета налик на грчке, од црвене и љубичасте кадифе, извезене златом.

Кад пођосмо опазисмо Ђорђевог малог сина: њему нешто није било добро тога дана, али опет изгледаше лепо пуначко дете. После свега и поред свега оног што нам отац говораше о томе како они не маре много што је хладно, опет његов јединац син изгледаше топло одевен.

Вратисмо се у крчму и седесмо неко време око ватре у кухињи. Друштво које се непрекидно мењаше беше довољно занимљиво. Час би ушао какав војвода сјајно одевен, час опет какав пуки сиромах у јадноме оделу; али и најбогатији као и да не помишљаше да има неко веће право да се посади нити најсиромашнији помишљаше да уступи своје место нити се осећаше у неприлици поред богатијег и лепшег рува но што је његово. Што се нас самих тиче ми још нисмо биле ни у једноме месту где би се присуство странаца тако мирно узимало; нико нас чисто и не узимаше на ум осим у толико што нам начинише места поред ватре. С друге стране кад год нам се прохтело да започнемо разговор увек смо могле сигурне бити да ће се живо и учтиво прихватити.

Па сад почесмо да претресамо питање да ли да овде останемо или да се на Цетиње вратимо још тога дана? Снег је густо падао, да пређемо овако преко брда није баш пријатно, али ако сутра мраз удари онда не ће бити могућно да се пут

[1] „С оскудице лекарске неге слаба деца и не доспевају до младићскога доба, а с тога опет који одрасту сви су снажни и доброга састава телесног. Што немају да се напрежу душевним радом, што живот проводе на чистом ваздуху, а тешке послове раде и на припеци и на мразу, после утицај наследства, чистота и умереност чуствена, све то долази да умножи оне узроке спази и крепости њиховој.“ — Notice medicale sur le Monténégro, par M. Tedeschi.

тај на коњу пређе, а овде смо на Ријеци у соби која се не може загрејати и на којој су прозори полупани. Данас многи њих остављају пазар па се враћају на Цетиње; ако се одмах кренемо могли би путовати у друштву па би тако ако би дошло до невоље имале и помоћи при руци.

Ми се кренусмо. Ђорђе донесе свој велики ћурак да се њиме још боље умотамо и нађе два снажна Црногорца да нас прате. Он рече да би нас сам одпратио чак у Которе само да није Божић и да му дете није нешто слабо. Ми се опростисмо с њиме с тешким срцем; он је био оставио своје послове само да нас прати и узео је био на се сву бригу око пута, па опет за све толике своје услуге не хтеде ништа узети за се, и чисто се беше збунио кад му на растанку дадосмо нешто за његовог малог сина.

Позније смо дознале да је онај дан, кад из Ријеке ударисмо преко брда, био најгори целе те зиме. Сад кад смо га већ једном претуриле, радујемо се што знамо како Црна Гора изгледа на злом времену. Снег падаше у крупним кокицама, свуда у наоколо беше све сам снег; Црногорци у своме белом руву замотали главе у струке своје па јуре мимо нас и сав ваздух чисто јечи од њиховога узвикивања. Што се сутоњ већма спушташе то и цео призор постајаше све грознији као оно старе приче о духовима. Пут уз брдо беше врло стрменит, животиња наша посустаде, па често застајиваше да их једва с места покренути могосмо. Злосрећна мазга рамаше већма него игда, и више него један пут падаше на нос. Него док год не би пала на страну најбоље је било држати се на њојзи што је боље могућно, јер гледајући како се и сами брђани једва држе на ногама не могосмо ни помислити да ће нам могућно бити да пешице идемо. С каквим осећањима погледасмо горе на врх брда! Него тек с врха почеше још горе невоље. На путу Цетињскоме снег дубоко нападао, а силан га ветар савејао у читаве умке; не бејаше северни ветар на коме би се смрзнуле, већ јужни те је окопнио снег тако да се сваким кораком загњурасмо. Овде се сад мазга боље показа но коњчић; њезина острожност, којом бираше где да ногом стане, беше заиста чудна; него на сваки начин опет ми добро прођосмо кад себе упоредимо с онима који пешачише. Жене које су до сада газиле снег разговарајући, смејући се и храбрећи једна другу, сада клизаше и падаше по више пута а под теретом који ношаху доиста тешко беше по-

дићи се. Најпосле једна од ових очврслих трпељивих створења поче да плаче; она није ни изгледала тако јака као остале. Ми смо је сутра дан опет виделе здраву, вољну и веселу као и увек.

Како жељно изгледасмо кад ће да се укаже кућа Крцова! Али и овде беше суђено да се преваримо у надежди. Они људи што нас из Ријеке допратише закуцаше на врата; наша их домаћица сама отвори проговори нешто с људма, окрете се, затвори врата а нас остави на пољу. Ми помислисмо да је отишла да донесе свећу, па доиста се врата опет отворише. Овај пут беше сам Крцо, и он говораше с нашим вођима — ми могосмо само разабрати реч „локанда“ — па онда врата опет лупнуше и ми опет остадосмо на пољу. Не знађасмо у први мах шта да чинимо; Бошњак видећи нас где се заустависмо код Крцове куће отиде својој а ми с вођима не умесмо говорити. Они повукоше наше животиње к незгодној локанди, кад се подаље у истој улици просу светлост по снегу и један весео и звучан глас позва нас. Вођи опет повукоше наше јадне животиње; дошавши к светлости нађосмо отворену кућу и домаће који нас добродошлицом поздрављаше. Млада једна жена поможе нам да одјашемо а опет постарија једна жена уведе нас унутра у пространу кухињу те нас ту поред ватре посади.

Нађосмо се у правој црногорској кући, у кући где нас нико живи не разумеваше; али наши домаћи беху да не може бити љубазнији, скидоше нам наше огртаче, говораше нам тепајући и жаљаше нас као год да смо мала деца. Па сад познати један глас зазвеча иза нас и Бошњак уђе унутра. Он се извињаваше што нас је оставио мислећи да је, кад смо на вратима Крцове куће, све већ у реду; па онда додаде, „и ово је мала једна локанда и горе има соба са пећи; човек који је под кирију држи отишао је у Котор па ви сад останите у њојзи док не нађете где бољи стан. Ја сам већ наредио да се пећ наложи али док се соба не загреје немате куд већ да останете овде.“ Па тако ту остадосмо седећи поред ватре, а старица нам донесе кафу. Него на скоро поче кухиња да се пуни водом која најпре улажаше на врата али мало после поче да јури кроз отвор један на зиду. Вода се све већма шираше по кухињи, а круг онај око огњишта све се већма сужаваше на послетку пиштање пањева на огњишту казиваше нам да ватра хоће да се угаси. Жене склонише на страну што се од беде склонити могаше, али

иначе мирно гледаше на несрећу као да су се на њу навикл; међутим газда причаше Бошњаку дугачку једну причу. „Хај рече овај последњи, „вода је ударила у Крцову кућу па му се собе потопила. Знао сам ја још лане да му кров треба поправке али се он не оправи па се сада за цело провалио. Добро те се нисте у њега десиле.“ На послетку јавише да је соба горе готова, па дошавши у њу ми загледасмо у нашу путничку торбу — хвала племенитоме самопрегоревању девојке која ју је носила преко брда, један део наших ствари беше сув. Дође нам у собу баба она, па пошто нам је помогла у свачему колико је могла, она се посади поред пећи па у рукама држаше неке влажне ствари да се суше. Од свега оног њезиног говора којим нас тешаше ми не могосмо разумети више него једну или две речи, али смо добро разумеле њезин матерински глас.

Па сад дође ред на пећ да и она покаже своје узбуњиве особине; брзо нас научи да може врло лако кућу да запали ако се брижљиво на њу не пази. Међу тим на пољу је бура беснила ветар силовит, грмљавина и муње; рекоше нам да домаћи држе да је могућно да и њихов кров пође по примеру Крцовога. Све скупа узевши беше прилике да ћемо те ноћи узнемирене бити, те с тога легосмо у постељу и не скинувши се. Онако уморне заспасмо одмах и само би се тек кад и кад на јак тресак какав разбудиле.

Пред зору све се умири, и кад устасмо и запитасмо где су укућани, чусмо да се спод у кухињи опет осушио[1] и да су они Цетињани, који су били остали на Ријеци док трајаше бура, лепо дошли јутрос у гомили преко брда без икаква вреда. Наравно нико нас није синоћ очекивао али чим се чуло да смо се вратиле и у каквим неприликама, кнез одмах посла да нам јаве да се за нас преправља горњи бој једне куће које се обични

[1] „Испуцана и шљунковита земља кречних брда пије воду кише и снегова која се прикупља пошто је прошла подземње лавиринте па најпосле потиче по стенама као бујни потоци: Брзина којом она прелази ова корита дала је места појаву једном који се на први поглед чудноват чини. Потоци они не теку увек већ само у извесна нека доба и према томе који ветар дуне. Вода извире само кад југо-западни ветар дува, а чим подуне северно-источни одмах све ове воде пресану. Али је овај појав лако протумачити кад се сетимо да југо-западни ветрови прелазећи преко јадранскога мора напију се водене паре која се на планине као киша слеже, а после ветрови тиј топе снег.

„20 ов. м. услед силног југозападног ветра који је целу ноћ трајао и што нагло растопи снег који је неколико стопа висок био, равница цетињска би тако поплављена да је вода продрла у доње бојеве скоро свију кућа; али двадесет и четири сахата после тога великог овог језера није више било.“ — Тедески Notice Mèdicale sur le Monténégro.

становник за сада у Херцеговини бавио. Стан су онај чували Бокескиња и њезин муж, пребеглица из аустријске војске који је овде у сваку руку користан био. Из дворца нам послаше нешто намештаја и кнегињина собарица. вредна једна Чехиња дође да види да ли имамо свега што нам треба. Пре него што се смркло ми смо се лепо биле сместиле у две (од прокишњавања сигурне) собе, с наслоњачом једном на перима, софом и пећи која је добро знала шта јој је посао.

Па сад започе онај део нашег задржавања у Црној Гори када највише уживасмо. Мраз беше ударио те путем у Котор коњи не могоше пролазити, па тако ми сада бесмо доконе да се одмарамо и да покупимо обавештења. Друштва смо имали доста и доста се проходасмо; мала кћи француског доктора показа нам неколика прекрасна шеталишта око Цетиња.

Сам доктор дође одмах сутра дан по повратаку нашем с Ријеке да нас походи, па пошто се уверио да нам ни у чем ни мало горе није, предузе сам на своје јаде да се тужи. „Je vous dirai, mesdames, (казаћу вам госпођице моје) поче он „да ви мора да сте врло доброг састава кад вам она бура није нахудила здрављу. Што се мене тиче ја признајем да ми живот у Црној Гори никако не гове, последње три недеље непрестано сам патио од назеба: са женом и дететом станујем у једној истој соби. Кад је рђаво време онда не можемо да отидемо у двораг на ручак. Синоћ на приливу било је савршено немогућно преко улице прећи, а целу нам се ноћ кућа на оном силном ветру из темеља љуљала.“ Ми не могосмо да се уздржимо да му не кажемо како мислимо да му његово сопствено искуство живота у Црној Гори само увећава његово поштовање према Црногорцима који су волели да кроз толике векове подносе то што и он сад подноси, па и горе шта, само да се не покоре Турцима. „Пардон“, прекиде нас он, „то су осећања која ја себи не присвајам. Често себе питам; Qu'est-ce que c'est que la liberté Monténégrine? (каква ми је та слобода црногорска?!) Зар не може сваки бити тако слободан ко само хоће да живи на врх стене какве? Ја признајем да бих радије био по хиљаду пута турски поданик но да сам *тако* слободан.“ С великом раздраженошћу Бошњак му одговори — „А зар мислите да би вам боље било да сте под Турчином? Отидите у Херцеговину да живите па ћете видети да није тамо живот лепши но у Црној Гори. Црногорац трпи оскудицу, али хришћански подајници

Турчинови морају да трпе и суровости и насиље и срамоту. Ви ето можете и сами видети, после четири стотине година Хришћанин поданик турски не може већ више да подноси своје стање па моли Црногорца за помоћ.“ Доктор брзо окрену разговор на другу ствар. После нам рече: „Ала да знате како ови Словени говоре увек све о једном те једном! У нас је готово мода да држимо да су они бистри и оштроумни; мени се чини да они имају само једну мисао — да не мисле и не говоре ни о чему другом до о својој народности и слободи.“

Кад би нам кнежев секретар и Бошњак дошли у походе, обично би се разговор водио о каквоме опису Црне Горе. Они би нам казивали где им се чини да наводи нису тачни и шта се и уколико се шта изменило од како је то писано. Многе приче чусмо, и упознасмо се боље са животом и делима Даниловим; оно што смо дознале о народу и о земљи напунило би читаву књигу једну; тешко је изабрати оно што би нашло места на неколико страна.

Једнога дана рекосмо секретару: — „Знате ли шта нам је рекао један изображени Енглез и који је много путовао? Рече нам да и дан данашњи у Црној Гори нема закона него се тера крвна освета!“ „Доиста!“ одговори он; „е баш ћу сутра донети наш законик да вам га покажем.“ Он га и донесе, па нам преведе неколике чланке са српскога. Законик је овај преведен на италијански па штампан, а француски превод има у мемоару гдна Делари-а.

Законик који сада у Црној Гори вреди, издао је кнез Данило. Има у њему деведесет и пет чланака, а за основу је узео себи наређења св. Петра. Сад се израђује и трећи један законик који је постао од потребе, напредне цивилизације народне. Па и по закону св. Петра — првом писаноме закону у Црној Гори — крвнина се укида, али онда још није било полицаја, него се одређивала награда сваком оном који казни кривца у делу ухваћенога. Данас перјаници врше у неколико дужности полиције и свака чета у своме селу изводи кривца пред суд па после гледа да пресуду изврши. Осуђени на смрт убијају се из пушака, за мале преступе имају глобе и државна тамница на Цетињу. Али тамница је ова често сасвим празна, а ретко кад и да има више од два до три сужња; заиста у овако сиромашној земљи каква је Црна Гора старају се да предупреде да робија не постане прибежиште немарљивцима и леђштинама. Сужњи

мора да се хране о свом трошку а један члан закона наређује да се робијаши изводе да оправљају друмове или да какав други јаван посао раде.

Закон којим се забрањује крвнина овако гласи: „Како у Црној Гори и брдима постоји обичај крвнине, којом освета пада не само на убицу или кривца лично већ и на све остале невине сродпике његове, то се овака крвнина строго забрањује. Нико да се неусуди насртати на брата или другог невиног ког сродника кривчевог, и онај који убије невиног човека биће и сам смрћу кажњен. Само убица који ће се потражити и на суд довести, платиће за убијство главом својом.

Чланци 24, 25, 26 управљени су против четовања и упадања у непријатељску земљу у време мира. „Да би са суседним земљама одржали мир који је потребан за наше узајамне интересе и благостање државе, то се овим крађа, хајдуковање, и насиље свакога рода забрањује у време мира..... У време мира или примирја с крајевима Турске који се граниче нашом земљом, хајдуковање, пленење и свако друго отимање забрањено је, а ако се тако што деси плен ће се повратити онима који су оплењени, и кривци ће се казнити. Ако се зло какво учини на земљишту које од суседних земаља кривац ће се казнити као да је зло учинио своме брату Црногорцу.“

Други закони доста примитивни! један се сачувао онакав какав је био још у време првога кнеза. Човеку, који се не лати оружја кад непријатељ на земљу удари, да се одузме оружје и да га никад више неноси. Он не може никада доћи до какве части у служби своје отаџбине, и осуђује се да припаше и да носи женску кецељу да сваки види како у њега нема срца мушка.

Више чланака управљени су противу увреда — не само противу увреда самим делом, као кад ко кога удари ногом или чибуком, за које закон дозвољава увређеноме да увредника одмах на месту убије, него и противу самих речи које вређају. Казивали су нам да оне ружње и они нагрдни називи који су тако обични међу нижим редовима друштва по другим државама, у Црној Гори би се сматрали да каљају уста и част и најсиромашнијем Црногорцу. Закон наређује: „Црногорац који увреди судију, војводу или старешину да плати глобе двадесет талира, а глобу од двадесет талира да плати и сваки судија, војвода или старешина који би увредио ма ког другог простог Црногорца.“

Лопов се за прву крађу казни глобом — за трећу смрћу. У години 1859 кажу да је било петнајест крађа и Црној Гори у години 1861 било је само две кривице, и једна од ових била је крађа суме једне од два три гроша.

Овде ћемо сад да наведемо два три чланка из законика црногорског који ће можда помоћи да се одговори на докторово питање: „Qu'est-ce que c'est que la liberté Monténégrine ?“

„Члан 1. Сваки Црногорац и Брђанин једнак је пред судом.

„Члан 2. Сваком Црногорцу и Брђанину по наслеђеној и до сад сачуваној слободи остаје и по данас и у напријед чест, имуће, живот и слобода његова обезбеђена, нити може и један Црногорац нити Брђанин, нити суд праведноме брату Црногорцу и Брђанину у ове светиње дирати.“

О питању верозаконске толеранције стоји: —

„Члан 92. И аво у овој земљи нема никакве друге народности до једине српске и никакве друге вјере до једине православне источне то опет сваки иноплеменик и иновјерац може слободно живјети и ону слободу и ону нашу домаћу правицу уживати како и сваки Црногорац и Брђанин што ужива.“

О праву азилноме: — „Ускок сваки док ступи у нашу слободну земљу по завјету светог Петра бившег Господара црногорског, безбједан је и несмије му нико ништа криво чинити, кад се он поштено и по нашему замаљскоме законику влада и управља, којег правицу ужива исто како и сваки наш брат Црногорац и Брђанин; за сваку пак сагријеху судећи се и ускоку као што овај законик изговара.“

Ми запитасмо секретара да ли има ко да станује у Црној Гори а да није православне источне вере. Он нам одговори: — Ја сам сам римокатоличке вере; слуге у овој кући такође су католици. Данас има и неколико Мухамеданаца пребеглица који станују на нашем земљишту и кнез им је дао слободу да подигну џамију на ком хоће месту. Бојећи се да они не ће имати пуно вере у ово његово дозвољење и он им је понудио и новаца у помоћ да подигну зграду, па ни сам Мирко не рече ни речи противу тога.“

А ону наредбу св. Петра о праву уточишта кажу да је изазвао овај догађај: — Један аустријски војник да би избегао шибу утече у Црну Гору. Аустријанци искаше да га Црногорци издаду. Св. Петар који је знао да човек онај није Бог зна шта згрешио и да је старешина његов суров човек, не хтеде га

издати, осим ако му обећају да га не ће казнити. Аустријанци обећаше то — па још дадоше обећање то и на писмено. Него опет Петар не хтеде да изда бегунца, већ му само показа писмено обећање и остави га да чини што сам за добро нађе. Бегунац се предаде својој власти а Аустријанци чим га се докопаше ишибаше га на мртво име.

Ово је страшно разљутило Петра; он у томе догађају гледаше ђагу на част Црне Горе, па у своме тестаменту проклињаше сваког оног Црногорца, који би буди којим изговором или буди којим призрењима издао бегунца његовим гониоцима.

Јако смо желеле да дознамо какав је положај женама осигурао закон у Црној Гори.

По Даниловом законику Црногорка има у свакоме погледу она иста права као и Црногорац, и нарочити закони имају који јој осигуравају пуни део при делењу имаовине. Кад се очево имање дели међу децу, кћери наслеђују онако исто као и синови, а где нема друге деце већ само јединица кћи, ту она наслеђује цело имање оба своја родитеља. Кад се кћи удаје она добија прћију која прелази после к фамилији њезинога мужа, али с друге стране ако она остане удовицом, она има право на удео свога мужа у задрузи па и кад се по други пут уда фамилија њезиног првог мужа мора да јој неку помоћ даде. У приликама домаћега неслагања кад човек не ће да живи са женом својом, слободно им је да живе раздвојени али не и да се сасвим раставе, да пониште брачну свезу. Ниједно од њих не може ступити у неку другу нову брачну свезу, а муж се једнако има старати о чему ће жена живети. Даље закон се постарао да предупреди да се женске не удају преко своје воље. Често бива да су момак и девојка заручени још из детињства, али у таквоме случају поп их не сме венчати док се не увери да девојка доиста хоће да за момка пође; па ако се девојци не мили момак којега су јој родитељи изабрали већ је сама себи изабрала другог, фамилија њезина нема права да то спречи. „Не може им се ништа“, тако се даље у закону вели, „јер их је сама љубав везала.“

„Ако би се кад гођ задобило да би жена којим гођ начином својему мужу о глави радила и њега живота лишила, док се посвједочи такова се жена има осудити на смрт како и други убоица; само жена не може бити убијена из пушке јер је пушка и стријељање само за онога који пушку носи и пушком

се брани.“ На који ће се начин погубити жена то законик Данилов не казује, али по старом обичају у приликама великог злочинства убијале се камењем, и њезин би се отац први на њу каменом бацио. Овом се ужасном кажњу казнио и сваки други преступ преко друштвене чистоте и премда Данилов законик потврђује смртну казањ онде где је случај са женом која има мужа, народни обичај не прави никакве разлике. Нити, по црногорским назорима, кривица мање понижава јачега кривца но онога слабијега; кривац такође је проиграо свој живот, и док девојку казни њезин рођен отац, човека убију његови најближи сродници. На овај су начин учинили „те злу нема станка међу њима.“ „Црногорац презире неморалпост друштвену као нешто што човека није достојно, па и кад су у рату с Мухамеданским непријатељима својим и у најдивљачнијим четама својим, женско је савршено сигурно поред ових „варвара.“ [1]

Неко је рекао да друштвена врлина Црногорца није мање дивна по себи него што је дивна као доказ шта је Хришћанство кадро да учини за морал народа, све кад је он иначе својим материјалним животом доведен до крајњега варварства.

Што Црногорац сматра испод свога достојанства да учини насиље ономе који не може да се брани, то је већ сасвим довољно било да женскињу и имању њиховоме даде заштите и сигурност и пре него што се закон издао и полиција уредила. На све стране по земљи жене иду и носе што им је год воља ни најмање не страхујући да ће ко на њих насрнути, па је што више довољно за сигурност ма каквог лица, био он странац или пребеглица, да га само каква женска узме да води. Него се не може порећи, да у земљи где је рат главни посао живота, само то што женско не може да се брани, сматра се као знак да је она некако ниже створење од човека. Голема, неизмерна надмоћност онога који може себе и друге да брани, над оним коме је потребно да се други о њему стара, надмоћност та и не треба да се доказује, она је тако рећи очевидна; па док год у Црној Гори рат буде главно занимање народно, овако се осећање не ће изменити. Али међу тим Црногорцима није ни мало противно нити што подозревају, ако се каква женска издигне изнад обичнога свога ниског положаја. „За што не би радиле

[1] О суплеменицима црногорским овако исто сведочи капетан Спенсер у своме спису „Ride across the mountains of European Turkey“, стр. 247 („пут на коњу кроз планине европске Турске).“

као и ми ако за то срца имају?“ Ове смо речи чуле из уста једнога Црногорца. Жену која је кадгод учествовала како у обрани своје отаџбине, јако цене и поштују и певају у народним песмама; један путник казује како је видео једну Црногорку девојку која је јуначким неким делом својим задобила право да носи оружје; а ми смо саме биле сведоци како Црногорци високо цене сестру кнеза Николе с тога што је молила свога оца, Мирка, да јој допусти да га прати на бојно поље.

У понашању Црногорке имају по неки обичаји који су више или мање карактеристични за већину јужних словенских народа. Тако свога мужа и госта његовога поздравља она онако како се обично поздравља господар; љуби га у руку и у скут. Још је занимљивије што се држи да није пристојно да млада жена говори са својим мужем пред друштвом; из таквог једног осећања и муж гледа да и не помиње своју жену пред друштвом или ако већ не може друкчије него да о њојзи говори онда је помиње с неком врстом извињавања.

Друкчији карактер носи на себи призивање, „мој по Богу брате, и по Богу сестро моја.“ Да добијете помоћ од човека кога никада дотле видели нисте, доста је само да га тако зовнете. „Нисмо ли ми сви од једнога Бога произашли?“ то је основна првобитна мисао ту; и у српским народним песмама, пећеник призивље сунце, месец, птицу, дрво и свако друго створење једнога оца небесног, као „брата или сестру по Богу?“ Са своје веће слабости жена се најчешће служи оваким позивањем; и божја би клетва стигла сваког оног, који овако позван или не би хтео да помогне или би дужност своју као заштитник на зло употребио.

У Црној је Гори још једнако у пуној сили побратимство. Два човека обвежу се свечаном заклетвом да ће се један другом на невољи наћи, да ће се љубити и један другом верни бити: њихова је свеза јача и светија но свеза крвна. Замисао овакога одношаја није црногорска, она је човечанска и стара као и свет; ми имамо по целоме свету чувено побратимство Ахила и Патрокла, и после Давида и Јонатана. Што је као карактеристично у јужних Словена то је што и жене ступају у таку свезу као посестриме и посестримство њихово црква свечано благосиље; па онда жена може стојати у такоме одношају и према човеку неком као посестрима; и кажу да још нема примера да је братински карактер оваке свезе изопачен.

А што се тиче материјалнога стања Црногорке, то готово није потребе ни да се каже, да она има пуно удела у труду и тегоби живота на брдима. Рат и обрађивање земље то су послови човекови; на жену пада често, осим подоброга дела и пољских радова, сав остали рад кућни, справљање рува, и ношење производа на трг. Услед овог последњега, велики део црногорске трговине пролази кроз руке жена. Него на странце који се из Котора пењу на Цетиње кад сутретају брђане где иду доле на Пазар, не чине добра утиска они тешки товари што их жене на леђима носе.

Ма да су послови што их жена у Црној Гори има теретни, опет нису такви да јој нахуде здрављу нити јој понижавају друштвени карактер. Камо срећа да се то исто може казати о животу жена у цивилизованијим земљама! О овоме имамо сведочанство човека једнога који треба да је у томе добар судија — сведочанство једног доктора па још Француза. „Видећете их где носе големе терете, па под њима лаком ногом иду по ивицама провалија; често, као да не осећају терет, држе у рукама преслицу или плетиво, па предући или плетући разговарају се. Али ови радови не понижавају жену; она је неприкосњива, она не појима љубав без удадбе или без насилне смрти онога који је превари. Ако јој тешки рад и одузимље прерано неке извесне дражи, опет јој с друге стране даје накнаду за то: здравље што непрекидно цвета, велику снагу и безазленост обичаја, добра којих немају толике кћери наших великих вароша, у којима живот пун искушења и често безпослен предаје их свима странпутицама њиховога уображења и свима заблудама страсти што чине те лепота изветри пре времена.“ [1]

Па сад дуги божићни пост прибижаваше се своме крају, и ваљало је светковање Божића да се отпочне. А и време је томе било, јер од поста свачије лице беше омршавило и пожутило; али је весеље одбегло и од овог празника; као и лане ваљало га је провести жалећи — без песама, без пуцања, без и једне од осталих карактерних празничних обичаја, осим једнога бадњака.

Два три дана по нашем доласку на Цетиње кнез је са својом пратњом отишао у планину да одсече бадњак који је на бадњи дан ваљало кући донети. Он нам сад посла поруку да би нас радо позвао да у његовој кући видимо народне обичаје

[1] Где Тедески у своме спису „Notice Medicale sur le Monténégro.“

с бадњаком кад баш том народном обичају не би противно било да се странци оваком приликом у домаћем кругу нађу. Овакав разлог послужи те се и француски доктор задржа код куће. Гледајући на то што је Божић у дворцу ваљало провести у фамилијарноме кругу и после што врло мало њих од кнежевих сродника говоре стран какав језик, ми не нађосмо ништа тако чуднога у обичају који искључава странце из њихова друштва. Него нам после опет рекоше да је овај пут искључење дошло заиста услед оног подозревања и мрзости према странцима којима је Мирко од Данилове смрти овамо задахнут био — а Енглези су тада због заштите коју Турцима дају готово онако исто омрзнути били као и Аустријанци на чијем је земљишту Данило погинуо.

Али нам на сваки начин не би било мило да с тога разлога не видимо ништа од бадњака, па за то не с малим задовољством чусмо да се ово уредило: — Десило се да су домаћи локанде у којој ону бурну ноћ проведосмо припадали фамилији једној која је тек не давно дошла на Цетиње, и која је тек од скора почела да сама за себе стоји. За млади пар људи и за матер њихову беше доста жалосно да проведу празник сами и већ је стара Јована плакала ради тога; с тога уредише да се бадњак донесе у Андријину кухињу и да ми као и још нека друга лица којима ваљаде провести Божић далеко од свога рођенога огњишта, будемо сви заједно на бадње вече. „Ваља да ме извините“, рече високи млади газда, „ако сам неспретан и не узумем да беседим лепо; јер ово је први пут у моме животу да радим као домаћин.“ „А“, прихвати један из дружине, „да видите ви само бадњаке што су донесени понекој од наших већих кућа. Ми имамо овде једну кућу у којој има седамдесет пушака осим стараца, жена и деце.“

Око пола шест сахата у вече на бадњи дан Андрија дође по нас, па које његовом помоћу које помоћу бокескиње ми срећно прођосмо кроз снег и кроз воду што лежаше између његових и наших врата. Кад дођосмо у локанду нађосмо кухињу успремљену а ватру у пуноме веселоме пламену. Око огњишта беху поређани стоци и на једноме крају овога круга начинише места за нас. Мало по мало па се наша „скрпљена“ дружина прикупи и церемонија се започе. Најпре уђе стара Јована. Изгледаше у лицу тако озбиљна да већ што озбиљније не може ни бити; она ношаше у руци запаљену воштаницу па стаде пред огњиш-

тем. За тим уђе домаћин вукући собом три пања или управо три читава дрвета којима стабла вираху испод његове мишице а гране се повлачаше за њим по земљи. Чим се указа бадњак цело се друштво диже на поге, људи скидоше капе па га поздравише речма: „Добро дошао о бадњаче, Бог те помогао!“ Бадњак се намести на ватри, домаћин га пошкропи ракијом молећи се да Бог благослови све његове пријатеље редом, и казујући добре жеље за годину која иде. За тим послужише ракијом све редом и сваки гост напи домаћину. Кад дође ред на Бошњака, он вичан оваким церимонијама изговори дугачку једну здравицу желећи Андрији да му Бог даде да стече себи кућу и да добије сина. Црногорац одговори, „Нека Бог даде нашем кнезу дугу руку и оштру ђорду са поља Косова.“ Ово је била српска здравица кроз не мало пет стотина година.

У богатој кући требало би да се сад посадимо за сто; али у Андријиној кући не бејаше стола па сва вечера беше у два тањира колача што их домаћица унесе. Колачи су ови направљени с јабукама и заиста су слатки; по несрећи заборавиле смо како их зову, али у Црној Гори они заступају божићни колач шотски. Пре него што се колачи по дружини поделише, најпре се оставио један комад на бадњаку а уз то домаћин намењиваше нешто. С овим се церимонија сврши. Сви се посадише око ватре па ударише у разговор, а ту се нарочито стара Јована одликоваше. Кнежев нам секретар превођаше њихов разговор. Међу тим домаћин свршивши своје тешке дужности умаче у присенак на столац један па ту се нешто поверљиво разговараше са Бошњаком. Разговор се водио о рату који ће да буде и Андрија му предложи да се побратиме и да се у бој један поред другог бију. Узајамна је обвезаност оваке браће ово ако се ко од њих лако рани, онда га побратим његов износи из боја, ако ли се рани тешко па нема изгледа да ће се спасти од непријатеља, онда је његов побратим тај који ваља да му одсече главу.

По правилу би требало да се бадње вече заврши метањем из пушака, при чему наравно куће које имају по седамдесет пушака надмашују све остале. Али почем је народ још био у жалости за покојним кнезом то се на Цетињу не чу ни једна пушка, па се наша мала дружина растаде мирно, а пријатељи нам наши обећаше да ће нам доћи сутра кад око десет сахата пођу у цркву.

На Божић пре него што ће свануги пробуди нас лупњава

звона, и први пут од како смо амо дошле гледасмо како се Цетињу сунце рађа. Од тога јутра ми не пропустисмо ни једно а да то не гледамо, тако дивно изгледаше сиво стење и бео снег посути најпре бледим плаветнилом па онда топлим руменилом. Али докле тако уживасмо овај призор нашег божићњег јутра, ми мало помишљасмо шта смо иначе губиле. Противно очекивању кнез је са својом породицом дошао на службу божју не у десет већ у шест сахата; па кад сунце обасја равницу млади „Господар“ у калпаку с пером изађе из монастирске цркве па примаше честитање од народа. Стотине у бело одевених брђанских јунака — оних старих непобедних бораца за хришћанство — скупљаху се око свога главара па га поздрављаше са „Христос се родио“ и „ва истину се родио.“

Наше су зле среће били и они који нам рекоше да будемо сигурне да ће се служба божја отпочети као обично тек у десет сахата, па у први мах нико не умеде казати зашто се учинила измена. После се протумачило да је то дошло отуда што је архимандрит из призрења према народу који је се постом изнурио хтео да ускори час доручку. Неки су се од наших пријатеља пробудили из сна тек кад им дођоше да их зову да доручкују с кнезом. Један од њих рече: „Чини ми се као и да није Божић кад нисам био у цркви!“ Други којима је дужност била да су бар онако исто итлени као и господар њихов, нису ни позивани били, па тако изгубише и свечаност уцркви и доручак.

Нас су почаствовале многе походе, и сваки походник беше одевен у своје најбоље руво, а црногорско су одело тога дана носили и неки који нису били рођени за то. Овом смо се приликом увериле да бар у Црногораца не стоји пословица „лепо перје чини лепу птицу.“ Тесна долама и доколенице врло су неблагодарна ношња за свакога другог који није јуначке брђанске грађе. Позније мало тога дана отидосмо да изјавимо наше добре жеље у дворцу, а после ручка примасмо честитања од сиромашнијих људи док се тако не поздрависмо са свима онима које смо дотле на Цетињу виделе, заједно са дворском чељади и двема женама из локанде. Свако нам донесе по нешто — поморанчу, јабуку, неранџу — дарови који су маленп да се на другом ком месту дају осим на Цетињу; али су они овде, где је толика оскудица у луксузним предметима, много вреднији но што се лако замислити може. (Мало времена за тим један члан дружине монастирске доби на поклон једну корпу

поморанача и лимунова, па он одмах посла свима својим главнијим познаницима по једну поморанчу и по један лимун на дар). На оваке учтивости овог годишњега доба ми одговарасмо колико и како могосмо, па том приликом дознасмо да се божићни гости обично часте мараскином. После свију походника дође нам наш млади домаћин из локанде. Дошао је био да нам захвали на божићњем дару што га дадосмо жени његовој и да се опет извињава што је онако неумешно вршио дужност домаћина. „Осим свега тога", рече, „ваља да извините што онако сиромашки синоћ проведосмо. Ја добро знам да би понеко потрошио по шесет и по седамдесет форината да вас само угости како треба; али за сада како видите ми смо у Црној Гори сиротиња."

Што изгубисмо на Божић у јутру то нам се у неколико надокнадило тиме што нам се даде друга једна прилика да видимо господара окружена његовим сенаторима, војводама и јунацима из толиких бојева. Свакога дана около три сахата после подне ова би се одабрана дружина скупила пред дворском авлијом па одатле пуцала у нишан. Једнога нас дана позваше да дођемо да гледамо.

Ту затекосмо неколике стотине ратника — свакојако биће да су одабрани људи — сиромашнији у беломе сукну, а имућнији у живописноме богатоме руву разне боје. Нарочите какве униформе не имађаше нико, осим знака српскога орла; многи су носили сјајно искићено оружје а не мало га је задобивено од Турака. Погледајући на овај скуп људи и упоређујући га с другим таквим скуповима по другим земљама, ми не могосмо а да не увидимо да су речи старе српске песме и данас онако исто истините као и у време Ивана Црнојевића: „У Латина свашта на свијету, они могу сребро поковати, поковати и сребро и злато, сјалију чоху порезати; не могу се довити Латини господскоме на образу лицу и господском оку јуначкоме што су ђеца ти Подгоричани." —

Усред своје свите господар се одликовао својим високим стасом и доламом зеленом па златом извезеном. Живим учешћем пратећи гађања стојаше ту сестра његова — госпођица с лицем пуним разборитости и одрешности, и са пуним пиштољима за појасем — а на једноме прозору на дворцу видело се љупко лице мале кнегиње Милене.

Пушка којом се стрелци служаху беше дуга и танка а кун-

дак јој седефом искићен; нишан су најпре ставили на близу а после га одмицаше све на већу даљину; него разлика између енглеских и тамошњих мера не даде нам да сигурно дознамо праву даљину. А што се тиче вештине црногорских стрелаца, ми наравно ту не могосмо бити судије, него мишљења која смо слушале или читале била су њима у корист. Стрелци су стојали онако у гомили; ми не могосмо опазити никакве војничке формалности у радњи њиховој; подоста се разговараше, али не беше никаквог усклицавања, никаквога изјављивања које би нам могло казати оно што смо тек после дознале то јест да су се у гађању надметали за награду. Њу је задобио патријарах велике једне фамилије, и који је познат као најпоштенији човек у Црној Гори; као такав изабрат је за државног благајника.

Господар изађе те се поздрави с нама па се после поврну да пуца кад нањ дође ред. Он као да ни један пут не промаши нишан, па нам рекоше да и он, као и оба његова предходника, спада међу најбоље нишанџије у свој земљи. У том дође и велики војвода Мирко па се разговараше с нама преко секретара. Како је Мирко осим што је јунак Граховски још и певач и песник јуначких дела, то га ми замолисмо да нам покаже кога од најбољих јунака који су ту сакупљени. Бацивши поглед около себе он нам показа једног Црногорца, сиромашно одевеног нижега стаса но што су остали, и који врло просто и смерно изгледаше. „Овај је човек,“ рече Мирко, „својом руком погубио двадесет и пет Турака; његов је стричевић погубио тридесет и пет, али је сада отишао у Херцеговину.“ Секретар додаде: „Кад улете међу Турке Црногорци рачунају десет Турака за сваког Црногорца; по томе стричевићи које Мирко показа доиста су нешто више него обични јунаци и њих двоје би могли узети да одговарају за шесдесет Турака. Ту нису урачунати непријатељи који се поубијају из далека из пушака — да се Црногорцу верује да је убио Турчина ваља да му одсече главу па донесе да је покаже.“ После овог разговора Мирко је као престао да на нас подозрева јер он нам посла свога ађутанта да нам каже да је кућа у којој станујемо његова, да је он, ако нам се допада па желимо да је задржимо и за будуће походе, готов да нам је прода или и под кирију даде.

Можда ће добро бити да додамо да Црногорац истина у данашњим приликама држи да је убити Турчина дело добро у очима

неба и добрих људи, али он не ратује као оно Мухамеданац или као стари крсташ, за то што мисли да је то најпречи пут у рај. Њему не требају такве побуде; њему Турчин гази веру његову, гњечи његов народ, роби земљу његову и чини силу женскињу — па се Црногорац бори не што хоће веру своју силом да рашири или што хоће да осваја, већ што хоће да се одбрани или освети.

Сунце је седало и ми се окренусмо да оставимо стрељаче, кад угледасмо једну чету коњаника где иду преко поља. Француски и руски конзул из Дубровника које је бура спречила да пре дођу, долажаху да младоме господару од Црне Горе честитају Божић и да му изјаве своје добре жеље за нову годину.

Пре него што се и отпоче та нова година ми се опростисмо с Црном Гором; поднесосмо приличан ризик на вејавици једној између Цетиња и Његуша, па се опет нађосмо на капији каменитог града погледајући доле на маслинове шуме и бела села бокеска. Црногорац коме поверише да нас прати, пружи руку показајући нам преко брда на плаву воду јадранског мора па узвикну „Енглеска.“

Становнику је Црне Горе море Енглеска, и онај дан кад се његовој земљи отвори море отвориће јој се и саобраћај с Енглеском, отвориће се енглеској симпатији и енглеској трговини. Помоћ у новцу од страних сила не може му накнадити оскудицу свога народнога пристаништа нити му заклон војничких царевина може дати место међу цивилизованим народима, док год не добије десну руку пријатељства и другованља од великог трговачког народа на западу. Црногорац тврдо мисли, да би Енглеска, само кад би дознала како му је доиста потребан приступ на море — на тај велики светски друм на коме су енглеске лађе возиоци — била прва да му задобије оно што он иште. Ми не можемо да завршимо ово причање о Божићу који проведосмо у Зетској Црној Гори а да не изручимо поруку коју нам је поверио старац један Црногорац: „Реците вашој великој краљици енглеској да ми Црногорци не можемо дуже живет' без комада мора.“

* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *

Ако се нашао какав постојани читалац који је имао стрпљивост те нас пратио с егејскога мора па заходним путем кроз јужну Бугарску, Стару Србију, северну Албанију и Црну Гору,

те се сад нашао с нама на јадранскоме мору — то ћемо ево овде с њиме да се опростимо. Мило ће нам заиста бити, да мислимо, да ће ове наше белешке ма како посредно привући на земље ове пажњу вештака или историка, научнога истраживаоца или изасланика трговине. Али поглавито би желеле да се амо окрене предузимљивост раденика на пољу моралнога просвећења, онаких каквих се посао већ отпочео у средњој и северној Бугарској и којих је рад тако суштаствено припомогао да се унапреди образованост жена у новој Грчкој. Изаслани учитељи овако разборитог и либералног типа — ако се задовољавају да траже напредак не у смислу какве поједине секте, већ напредак хришћанске цивилизације у најплеменитијем и најчистијем смислу — могу заиста дати обучења које је тако потребно друштву у положају у коме су јужно словенски Хришћани што су још под мухамеданском влашћу. Не само да они доносе народу науке и књига у опом матерњем језику, који једино има приступа к срцу њиховом; — они дају друштву, које је насиљем деморализовано, пример честитог, поштеног и несебичног живота, они у земљи која је унутрашњим раздором поцепана доносе и показују плод правог хришћанског духа, „Мир међу људма и добра воља.“

ДОДАТАК.

А.

КАРАКТЕРИСТИКА СРБИНА И БУГАРИНА.

Испупчено и четвртасто чело Србина и Бошњака казује како је у њих љубазност и доброта скопчана с храброшћу сталношћу често с предувиђавношћу као и с великодушношћу. Они више но Грци узимљу у рачун могућност несреће пре него што би се упустили у ризик. Ако и воле да штеде и да саставе себи коју парицу опет они имају много мање личнога частољубља, и ако љубе своју земљу и свој народ онако исто као и Грк, опет не набијају тиме вас дан уши странцима, избегавају у опште лаж и претеривања, и доста су смерни те се не хвале много својим славним делима. Што они иште то је мир, спокојство и да се ни какав странац не меша у њихове послове. Црногорци као да мало одступају од овог карактера и како се говори воле да претерују хвалећи се јуначким делима својим.

Бугари, нарочито они што живе по равницама Бугарске, тек у много мањој мери имају тих красних особина Србинових. Они су добри, човечни и ваљани привредници; више маре за рад него суседи њихови и пре ће да подносе свакојаку владу но Србин и Бошњак; него, приближујући се већма Русима, више воле забаву и задовољства. Нарочито немају оне одважности и оног дубоког осећања народности своје који се сачувао само међу браћом њиховом на западноме Балкану и по планинама горње Мизије и Маћедоније. У овим крајевима Бугарин је готово на истој висини са Србином, и само му требају још дрски и народу омиљени вођи. Ту се јуначке српске песме певају као год и у Србији, док се на Дунаву певају песме љубавне и песме при столу.“ — La Turquie d'Europe, Ami Boué. Vol. II. p. 62.

Б.

ВЛАСИ У ТРАКИЈИ.

Влашки народ у Тракији поче да задобива нешто више важности за време владе Алексија I (1081—1118) премда су места у споменицима где се то спомиње врло нејасна. Народа истога племена на северу од Дунава кажу да је било доста на броју. Ми смо већ имали прилику да споменемо како су они у време Мануила I владали великим делом Тесалије која се позније звала велика Влашка; и људима је тако јако пало у очи то што је језик њихов тако јако налик био на латински да су их обично држали за потомке италијанских насељеника. Као Грци новијега доба, тако су и они сами себе називали Романима, јер су и сами као оно и Грци законом каракалиним добили право на римско грађанство; а име Влаха као да су им дали Словени кад дођоше те населише њихове опустеле равнице. Ваља знати да Словени истим тим именом зову и Италијанце, што им је на сву прилику пала у очи њихова наликост; и после ваља још казати, да су то име Власи увек од себе одбијали.

Ниједан крај римске царевине није се брже изменио нити је раније изгубио народ свој услед строгости владе, него управ трачке провинције, ма да су оне биле готово последње које потпадоше под фискална насиља. Многи су римски легиони непрекидно становали у овим крајевима, и многобројне се римске колоније основаше у њима. Римски се ветерани настањиваше у земљи и млади Трачани одлажаху сваке године као рекрути у удаљене легионе. Латински језик као да се некако лакше сложио с трачким но с грчким. Један грчки писац који је и сам био римски поклисар казује да се у половини петога века грчки језик није говорио у земљи између јадранскога, егејског, црнога мора и Дунава, осим по трговачким варошима на обалама Тракије и Илирије, и да је ту латински језик био главно средство за саобраћај међу страним племенима, како у политичним тако и трговачким одношајима. У шестоме веку трачки је језик јако наличио на покварени латински и на влашки језик како се данас говори. Овај влашки језик као год и нови грчки, има на себи много јаких знакова као да се образовао под пресудним утицајем који је био у исто време обладао сваким појединим делом народа. Па и овде као оно у Грка ми на-

лазимо да свако удаљено и усамљено племе говори исти онај језик којим на планини Пинду говоре последњи потомци становника у Великој Влашкој као и Румуни преко Дунава, по планинама карпатским, у Банату и у Сибињу. Али после свега тога остаје нерешено питање да ли су ови Власи прави потомци трачке расе која се, како нам Страбон казује, пружала на југ докле и Тесалија а на север до граница Паноније; јер о трачкоме језику не знамо ништа.

Зна се сигурно да је влашки народ у византијској царевини у једанајестом и дванајестом веку јако напредовао бројем и богатством, а из којих узрока то данас не знамо. Венијамин из Туделе готово романтички описује независност оних који су становали у Тесалији; али да је њима по њиховим народним обичајима управљао владар који плаћаше данак Византији, — онако као што је то било и са Словенима у Пелопонезу у деветоме и десетом веку — то потврђује и Нићета који нам још казује да су они били у стању да одбране своју независност од крсташа који освојише византијско царство. — The Byzantine and Greek Empires, by George Finlay. Book III, ch. III, § 1.

В.

ЗАКУПЉИВАЊЕ ДЕСЕТКА У ТУРСКОЈ.

Г. Фарлеј говорећи о турским финанцијама вели:

Десетак који цео један округ ваља да плати продаје се или једном лицу или и друштву каквом, које после подели цео округ у више делова па сваки од ових дају другим људма под закуп наравно са добити неком; на овај се начин процес подељивања још и даље тера док данак овај не остане у онога који га покупи. При свакој од ових продаја и препродаја продавац урачунава за себе неку чисту добит те тако последњи закупац десетка плати зањ цену која је јако различна од оне по којој га је држава продала.

Закупчев је интерес овде да сваким могућим средствима повиси цену прâву које је купио не узимајући ни најмање призрења ни на права ни на благостање народа; па кад се погледи како је сељак савршено у рукама закупчевим онда је само

право чудо како ова система није до сада већ савршено пала тиме што би свако обрађивање и привређивање престало осим тек произвођење онога што је преко потребно за живот. Да би себи само јасније представили стање ствари да узмемо за пример један могућан случај. А. је закупац десетка, уз то трговац и као банкер даје зајма на залогу плода. Б. је мали пољски газда који производи жито и памук, сиромах је и задужио се сарафу једном који му даде новаца да подмири трошкове које је за то време имао. Приспе време жетви, али Б. не сме да жње док закупац не дође да осече десетак. Међу тим се сазнало како је стање плода, а Б. почем је сиромах те нема чиме да подмити онога А. да удари и покупи десетак, гледа само како цена житу на тргу пада а уз то му досађује сараф иштући да наплати дуг. Деси се сад још да се и време окрене те нанесе штету житу осим што ово има штете већ и самим презревањем; али Б. не може никако да се помогне. А. који је међу тим био заузет неким важнијим послом, дође најпосле у село, прикупи себи десетак према ономе шта би жито вредило да је на време пожњевено; а Б, који је имао толике штете и у количини и у каквоћи жетве, и који је уз то изгубио прилику да добро прода, или је савршено упропашћен или је принуђен да пристане на тешке услове под којима или сам А. или сараф пристаје да му даде нов зајам, те им тако у самој ствари постаје њихов слуга кроз неопредељено време. Узет као могућност случај је овај излагање најгорих страна системе давања десетка под закуп. Него је на утеху што се знаде да се султанови саветници од дужега времена занимају проучавањем питања како да се заведе непосредно подизање десетка у новцу по рачуну основаноме на средњем приносу кроз више година. — Стр. 94.

Цео државни доходак у Турској износи својих 14,000.000 фун. стерл. (28½ милиона дуката); расходи превазилазе у неколико дохотке. Али док год се цела система пореска не прегледа и преуреди како што се тиче разрезивања тако што се тиче и подизања порезе, дотле не ће бити могућно савладати тегобе које су на путу те се не може да уреди добар буџет у којима би се расходи и дохотци у равнотежи одржавали. Финанцијска година почиње се и сршује се извесног једног дана али се на доходак те године не може рачунати да ће до обичнога рока доћи, јер давање под закуп чини те доходак зависи од тога да ли закупци имају да плате, и после од тога да ли су

се десили или не неки од оних прилика у којима имају право да не плате. Противу последица од оваког стања ствари никаква предувиђавност не може да осигура, па оваквим се узроцима могу да припишу сва она зла што су турску финанцију снашла. — Turkey, by Lewis Farley, стр. 117.

Г.

ОПИС СРПСКЕ ЗАДРУГЕ КАКО ОНА У СЛОБОДНОЈ СРБИЈИ ПОСТОЈИ.

извађено из чланка „Das Serbische Bauernhaus" од Ф. Каница „Oestr. Revue, 1865, VIII.

Устав је патријархалан, ограничен правима личности у фамилији. Ко ће бити глава куће или „старешина" то се одређује слободним изборима од стране свију чланова задруге. Обично се бира најразборитији. Ако се покаже да није дорастао за овакав положај, онда се може предузети нов избор. Он представља целу задругу пред политичним властима, расправља свађе, и руководи радњу „куће" у којој цела фамилија учествује. Људи и жене раде у пољу, деца чувају стоку, и редом полазе школу.

Наредбе се старешинине драговољно слушају. Он дели сав трошак кућевни међу чланове и стара се о њима као и о себи самом. Добит од продаје пољских производа, нарочито од онога што се добије од воћњака, винограда од стоке и поглавито од свиња, од продаје кожа и дрвета за огрев и за грађу, чини главни и обични извор за доходак. Кад хоће што да се прода, да се што важније купи и да се пореза плати, за то је нужно да се сагласи већина чланова.

Старешина има да се стара и о деци која су као сирочад остала. Њему је дужност да их у свези с матером њиховом (по §. 519 српског законика) успита тако „како ће бити добри и поштени људи и корисни својој отаџбини."

Сама удовица, и кад је без деце, има права на удео свога покојнога мужа у задрузи, али је са своје стране опет дужна да унапређује добро задружно свима својима силама. Ако се преуда задруга и њојзи као и свакој другој кћери својој даје од свога имања пристојну опрему.

Закон параграфом §. 528. утврђује право наследства у задрузи овако:

„Сродство у задруги при насљедију има првенство над сродством изван задруге, ма ово било и у ближем степену. И само усвојење достоверним начином и са општим сагласјем задруге учињено искључава и само сродство по крви изван задруге. Но деца младољетна ако би за матером из задруге отишла задржавају своје првенство и изван задруге. Такође и у случају ропства или сужањства или друге подобне нужде и опасности, или службе отечествене остаје право сродства при насљедију и изван задруге невредимо.“

Интереси појединих чланова задруге најтешње су скопчани с интересима целине. Што ко у задрузи својим радом више допринесе к благостању њезиноме то тим има више права на већи део у случају кад хоће да се одвоји од ње — и тим ће богатије наслеђе оставити деци својој. Лична вредноћа чланова у задрузи не само да се овом не спречава, него напротив још се ободрава и развија.

Ове црте српске задруге чине и карактеришу спољашњи изглед и унутрашње уређење у кући српскога сељака.

На месту које прво пада у очи стоји кућа старешинина, која се одликује и својим пространством и бољим стилом као седиште главе кућне, а она је и средина око које су мале куће ожењених чланова задрузиних свакојако поређане. Ове мале кућице обично су подигнуте за привремену потребу. У њима имају одаје у којима спавају ожењени чланови фамилије и где чувају оно што сами зараде за себе. Готовине у плодовима, стока, оруђа и т. д. чувају се у кошевима и стајама што припадају целој задрузи. Њих зову вајатима а ови су или на четири угла или округли, направљени су од прућа или од трске и као оно индијански вигвами издигнути су мало од земље да не би ономе што се у њима чува нанела што штете домаћа живина која се пушта слободна по авлији.

Обичне послове у кући врши свака удата жена редом. Она се тада зове редуша; помагана најмлађом женском у кући она справља ручак целој задрузи, и наређује како да остало женскиње ради у пољу или где какав други посао. Као и у осталих јужних Словена, тако и у Србина жена учествује скоро у свима пословима човековим. Она никад није безпослена већ увек ради. Кад се врати с тешкога рада на пољу, она преде, тка, бели или бојадише платно и сукно за употребу кућну. Веће богатство или испуњавање материнских дужности мало што

мења у овоме. Српска је жена у много већем степену радина но човек који удобност љуби. У Србији не можете ни човека ни дете видети да иде у исцепаној кошуљи, а то је најбоље сведочанство како Српкиња воле ред и посао.

Вече затиче целу фамилију око домаћега огњишта, поред ватре у кући старешининој. Људи дељу и оправљају оруђа земљоделска и кућевно посуђе. Старији се одмарају од послова, пуше и договарају се о томе шта ће сутра да се ради, или о каквим догађајима на селу и у земљи. Жене се посаде мирно где близу њих, па раде; весела се дечица сиграју поред ногу својих родитеља или окупе деду да им прича што о цару Тројану или Краљевићу Марку. Па онда ће старешина или други ко од људи дохватити једноструне гусле са зида. Уз њихово једнозвучно гучање певају се старинске легенде, јуначке песме и после песме што ватреним речма певају невољу отаџбине и везине ратове за ослобођење. Тако кућа старешинина постаје место за дружевни састанак целе фамилије. На његовом се огњишту пали љубав у појединих лица за стара предања фамилије и народа, и ту се сви напајају одушевљењем за слободу и напредак своје отаџбине.

* * * * * * * * * * * * * * * * *

Једно место у старој чешкој песми „Суд краљице Љубуше“ овако појетски описује главне црте словенског породичног закона: —

„Сваки отац на овом дому влада,
Муж нек оре, жена руво спрема;
Нестане ли дому домаћина,
Деца сложно нек имање држе
Између себе владику изберу,
За ствар општу, нек иду на сабор,
С кмет'ма, Лех'ма и са владикама.“

Д.

Венис, Венеција, Венедиг, Венета, на јадранскоме мору. Венета, саксонско име за словенску једну варош на балтискоме мору на ушћу Одре, варош коју Данци у једанајестоме веку разорише. У обе ове прилике држи се да та реч значи: „варош Венда“ — а именом Венд или Винд Немци зову Словене. Становници балтиске Винете били су без сваке сумње Словени, а Вендски народ који се још једнако тим именом зове станује на земљи која се граничи с Венецијом на јадранскоме мору. Него

Словени нису се никада називали Вендима нити Виндама: нити су то били они који вароши Венда дадоше име Винета или Венеција. Словенско је име за Венецију „Мљеци“, (баровита варош). Можемо споменути да има разлога мислити да су први латински насељеници Млетака нашли да су их ако не населили а оно походили Словени који живеше у околини; а један хрватски књижевник проучавајући колико је ова мисао основана најпосле мислио је да је пропашао трагове словенскога порекла нарочито на ономе већем острву којега се улица по обали зове Riva dei Schiavoni. Он је нашао да становници овога острва некако по предању сматрају себе за нешто сасвим друго но што су становници осталих острва, носе и капе сасвим друкчије боје и сваке године имали су бој с осталим острвљанима, а како је и кад је тај обичај постао не зна се. Он потврђује да је једном приликом чуо где један лађар свађајући се с некима рече: „Шта имам ја посла с вама осталим? — Son' Schiavon' (ја сам Словенин)“; па кад стаде распитивати нађе да се он и остали његови другови зову „Шијавони“, али не знадоше шта та реч значи, премда се очевидно у њиховим устима реч „Шијаво“ није узимала у смислу слуге или роба. Ово казивање ми само просто наводимо без икаква коментовања, а дајемо га за оно што оно доиста вреди; али је историјски извесно да су Млеци били у јакоме саобраћају и иначе у непрекидним одношајима са српским народом; зна се да су јој докле је држала Далмацију најбољи морнари долазли с источнога приморја јадранскога мора; и после да су она имена њезиних племића што се завршују на „иго“, поталијањена од словенских имена која се свршује на „ић.“ Мало је њих који су виђали лепе, горостасне и достојанствене Далматинце а да у њима не упознају онај исти тип који се по некад виђа на старим мљетачким сликама. Али тек на источноме приморју јадранскога мора има прави примерак латинисаног словенства, а ту мислимо лепу варош Дубровник, који није никада био подчињен Мљецима, и у коме се развила красна словенска књижевност, него у коме се опет за то италијански језик природио (натуралисао) и где има знамените примесе италијанске крви. Занимљив је знак времена, што су од пре многа словенска имена у Дубровнику талијањена а напротив данас породице правога италијанскога порекла почињу да пишу своја имена по словенски. —

Е.

ЦРКВА СОПОЋАНИ И ЦРНА РИЈЕКА.

Занимљиви описи имају у делима рускога конзула Хиљфердинга који је наштампао своје путовање по старој Србији, Босни и Херцеговини. На жалост ово његово путовање није преведено ни на који несловенски језик осим једног малог дела на италијански, а оно што је преведено на српски и на италијански дотеривано је према томе где је кад православни или римокатолички преводник мислио да му ваља изоставити места која би немило дарнула његове једновернике. Ми ћемо овде саопштити Хиљфердингов опис цркава Сопоћана и Црне Ријеке. — Између онога места где је лежао стари Пазар и манастира Сопоћана имају трагови друма каменитог. Четврт сахата од манастира извире Рашка; она пада с велике висине с брда једног које се овде зове Пештера планина, и дели нахију новопазарску од нахије Бихорске. С ону другу страну брда код села Делимедије река Увор понире; с ову другу страну опет истиче и зове се Рашка. Кажу да су сељани из Делимедије заклали једном овна па га бацили у понор уворев, па гле! овна изнесе вода Рашка! Горе на врху планине Пештере стоје зидине града Јелића које се помиње у историји времена Немањиног, а народ га и данас зове град Тројанов. У Јелићској нахији имају развалине монастира Кузме и Дамјана. Испод зидина на Пештери има језеро, из којега је у старо време, по народној причи, излазио змај један па све девојке у околини једну по једну прождирао. Кад дође ред на кћер бана од Троје, подиже се свети Ђорђе уби змаја и ослободи девојку. По том св. Ђорђе дохвати змајеву лешину те је хтеде закопати у селу Вучиници, али се сељани препадоше па повикаше „вуци даље! вуци даље!“ и отуда остаде селу име Вучиница. Светац одвуче чудовиште у друго једно село па поче да прави јаму да га закопа, кад на један пут змај што изгледаше да је мртав рикну „Аj, Аj.“ Сељани на то повикнуше, „оживеће, оживеће!“ и од тога се доба село то зове Живаловица. Сваке године на ђурђев дан и Арнаути и Мусломани и Срби Хришћани долазе на језеро испод града Троје те чине жртву св. Ђорђу.

Црква се Сопоћани добро сачувала, и наличе на Ђурђеве Стубове, само што је много већа, виша и величанственија. По-

неки од њезиних прозора налик су на прозоре у Кремљину. Зидови унутра у цркви и нижи део спољашњега западнога зида покривени су живописима, и на спољашњем зиду звонаре на оној страни која је окренута цркви, има занимљиво бојом исписано како посленици зидају. Неки секу камење, други вуку креч и воду а више главе једнога, који као да целом радњом управља, стоји написано „Васта", а то ће на сву прилику бити име главнога мајстора. На једном другом месту стоји написано старо-словенским писменима „Агонисате." Ову би слику вредно било снимити, јер се у њој види ношња српског народа у тринајестом веку. На западноме зиду црквеном споља исписане су слике српских владалаца. Прва је слика св. Симеон (први Немања). Он носи на глави камилавку, има дугу седу браду, и одевен је као калуђер. Одмах до њега стоји тако од прилике одевен и с таком брадом, „св. Симон Монах, оснoватељ овог светог места," (Стеван Првовенчани). С леве стране, „велики краљ Стефан у Христа Бога вјерни краљ свим српским земљама и поморју." Он има малу лепу браду, дугу косу, дугу хаљину искићену бисером и драгим камењем. У једној руци држи трострук крст а у другој дуги лист хартије; поред њега стоји дете једно одевено онако као и он, с натписом „Урош краљ, син стефанов, први крунисани краљ." Па онда долази Јелена, краљица свих српских земаља и поморја. Сви ови имају златан круг око главе. На западноме зиду у олтару исписан је живот онога српског краља које сазидао манастир Дечани, и који се обично зове Дечански краљ (1321-1334). На првој је слици он још млад човек отимајући се од жене једне у беломе руву која га вуче к себи и у чијој руци он оставља своју горњу хаљину. Ова је жена на сву прилику Стеванова зла мачија Гркиња Симонида, која га је опала своме мужу краљу Милутину. На другој је слици до те исписано како се краљ Дечански крунише, и како пред двором својим суди народу. На последњој је насликано како га носе да сахране на колима које вуку волови, а око кола иде народ плачући. Осим ових слика има још и других фреска из српске историје. Да даде Бог да се нађе ко год да их сними пре него их Арнаути пониште. Близу цркве стоје зидине великог једног здања на четири угла и на два спрата а народ их зове „царева трапезарија."

Стене Црне Ријеке подижу се од Ибра, у даљини од својих пет сахата на југо-запад од новога Пазара. Удубљена на је-

дноме отвесном гранитноме одсеку стоји црква и ћелија па и даљине изгледају као ластавичија гњезда. Има и друга једна црква сазидана украј стене а од ње води узани један покретан мост. Оборите мост па грдна провалија раздваја цркву и ћелије од осталога света. Унутрашња је црква сасвим сакривена у стени, и може јој се приступити само узаном и мрачном једном путањом која пролази кроз влажну једну пећину у којој је пустињик Јаниђије живео седамдесет година. Из ове пећине улази се у једну другу тако исто влажну и тамну, а у којој је Јаниђије сазидао цркву. Св. Јаниђије био је савременик српског деспота Ђурђа Бранковића и сахрањен је у манастиру Девичу који је Ђурђе Бранковић дао да се сазида на ономе месту на коме му је пустињик на чудни начин излечио кћер. У цркви црне Ријеке почивају кости св. Петра од Коришја, који је као пустињик живео у планинама око Призрена. Кад Арнаути разорише цркву коју је он ту подигао, онда га Хришћани пренесоше из села Брујаха у манастир Црну Ријеку. У овоме манастиру живи сада само један калуђер старац поп Стеван, који се од старости готово и подетињио. Кад ми дођосмо он нас држаше да смо Арнаути, па с тешком муком могосмо га наговорити да изађе пред нас. Овај један човек служи службу божју о великим празницима, и народ се из близа и из далека стиче, јер у целој околини нема нигде друге цркве осим ове Црне Ријеке. Кад сиромах овај старац премине, ко ли ће онда доћи у ову пустињу да се настани усред дивљих Арнаута?

Ж.

АЛБАНСКИ КРАЈЕВИ ОКО ДЕЧАНА.

Овде ћемо сад извести нешто из описа манастира Дечана, патријаршије пећске и крајева који се ту граниче а што је саставио српски један свештеник некада калуђер у Дечанима а сада игуман у једноме манастиру фрушкогорскоме. Дечански прилнац, од Гедеона Јосифа Јуришића, јеромонаха дечанског, Нови Сад 1852.

Описујући пут из манастира дуж Бистрице у малене вароши Плаву и Гусиње, а одатле у подгорицу на скадарскоме језеру

писац прича како је походио албанско племе Клименте (стр. 77.) —

„Из Гусиња пољем идући к западу дође се до брдских села клименташких, а кроз ова низ реку Цјевну дође се у варош Подгорицу. У овоме округу клименташком има од прилике десетину села. Становници су Хришћани западне цркве; има их нешто и мухамеданске вере или боље да рекнем никакве, јер нити се крсте нит' клањају и што им се свиди да је право то и чине: све су сами хајдуци.....

У једноме клименташком селу које се зове *Селце*, беше ми једном нужда да ванoћим. Дођох пред једну кућу од камена. Киша је падала по мало. Мој сапутник Захарија, јеромонах дечански, запита арнаутски: „можемо ли преноћити? одговорише: можете. Запитаду нас: од куда сте? Ми: из Дечана. Они рекну: добро сте дошли, и уведу нас у кућу, под којом је одоздо коњушница била.

Домаћин, по имену Мираш Коља, понуди нас да седнемо поред ватре а најпре прихвати оружје које смо имали па поред свога обеси по овдашњем обичају. Сада млађи бољу ватру наложе, и док смо се ми мало одмарали и сушили дођу неке женске да нас изују. Не знајући им обичаја њихова а и не мислећи да се ту некакав ред држи ја пружим најпре леву ногу; али жена што ме двораше дохвати ме за десну ногу па опруживши је поче је изувати, а ја се осмехнух њезиноме опороме опружању. Домаћин опази то па рече: „У нас је обичај да се најпре десна па онда лева нога изува.“ Преко мога сапутника а овде и тумача одговорих: „Имате право, јер је десна страна старија од леве.“ Док се ми тако изувасмо и разговарасмо, домаћи простреше поред ватре сена и некаке њихове простирке а поврх ових наше ћилиме које смо ми на рамену носили и понуде нас да се ту посадимо. Па онда нам донесу кафу. Ми имаћасмо у чутури ракије, напијемо се па и њих понудимо. Обредивши се по један пут по два пута чутуром, попијемо и другу каву а у разговору домаћин нам рече да је римокатолик и да је долазио у Дечане. Ја га запитам како се Богу молите и где закон свршивате? Одговори: имамо овде у селу цркву и фрата, сутра кад пођете проћићете мимо цркву. Запитам га даље; од куда вам је свештеник ваш? Рече: „шаљу нам га из Рима.“ Мени се то чудно учини. Запитам: па како се разговарате кад он ваш језик не разумева? он одговори: — фрат који к нама долази, на-

учи тамо негде по мало арнаутски, кад дође амо све разуме што ми говоримо, само не може добро да одговара, него опет за кратко време научи боље; јер онај који к нама дође живи овде по шест и по седам година, па после иде у Рим и ту добија добру нурију у награду што се је овде у нас намучио. „А дајете ли му што, што вас служи?“ запитам ја. Он одговори: „дајемо по двадесет ока пшенице на главу ожењену, једно руно вуне, једну груду сира, чарапе и пешкир за кризмање, кад се ко жени дајемо паре, а кад ко умре паре, поврх тога поклањамо му који овцу, који јагње, то коље те се храни а што му претиче он прода. „А кога има са собом?“ „држи по једнога слугу.“ „А дајете ли вашу децу да се код њега уче?“ „не дајемо.“ „А за што не дајете? могла би ваша деца код њега научити па да вам она после буду свештеници.“ На ове моје речи како домаћин тако и сви кућани почну се грохотом смејати говорећи: „шта ће нама то; ми не ћемо да будемо фрати; фрате нам шаљу из Рима те нам закон свршују.“ — „Може бити да имате где близу бискупа па вам он шаље фрате, не може се овамо вама чак из Рима фрати пошљати.“ „Ми имамо бискупа у Скадру,“ рече домаћин, „и он шаље амо нама а њему долазе из Рима, тако нам овде кажу, и наш фрат по четири пута у години иде у Скадар те се с бискупом договара“ „А долазе ли вам спахије у село?“ рече: „Долазе кад је вакат (време) да узму десето.“ „А чине ли вам зулума?“ „Не, одговори „нас има доста па се недамо и наш б" се фрат одмах с њима свадио како би спахије што више искале. Један пут наш спахија удари овде у селу једно момче чибуком, ми сви скочисмо и хтедосмо спахију да убијемо, него фрат дотрчи и развади нас, по том отиде у Скадар бискупу те му каже шта је и како је а бискуп каже паши те од оно доба спахија нам никада у село дошао није него шиље сина те покупи што је његово.“ У том приспе вечера. Поседамо сви за софру, осим женскиња и деце, који после нас вечераше. За тим легнемо спавати, а у јутру се рано дигнемо и спремимо на пут. Домаћин нам даде кафу и понуди нас да што поједемо; ми нисмо хтели, а на то нам он спреми по мало хлеба у торбу. Захвалимо му на дочеку и пођемо низ реку Цјевну која кроз ово село тече па испод вароши подгорице у блато утиче. Домаћин нас испрати до иза села. Поред реке нађемо једну црквицу, а код ње лепу једну кућицу. Домаћин нам рече; „ово је наша црква.“ Ја сам се хтео с њи-

ховим свештеником да састанем али он у ово време беше у Скадру. Изнад села има један врло висок крш, који је тако од стране села прав да се чини да ће на село пасти. Ја рекох, „овај се ваш крш на само село нагнуо.“ Домаћин нам на то рече: „На овоме кршу ми сваке године једнога дана жртву приносимо.“ На ове његове речи ја нагло прихватих: „Какву жртву?“ Он рече: „Ми имамо један дан у години у који сви по једног брава, јагње или јаре на овоме кршу закољемо па се ту цео дан веселимо и играмо.“ „А за што то чините?“ упитам га. Он рече: „За то да не падне крш на село.“ Ја му смешећи се рекнем: „Неће, не бојте се;“ даље запитам га: „Чините ли то тако одавна?“ а он рече: „тако је остало од старих и ми ни пошто не ћемо да тај обичај искваримо премда нам је фрат то забрањивао, јер су свакад наши стари на том кршу клали жртву.“ Ја му рекох: „Мора бити да су ваши стари, док још нису знали за истинитог Бога, на томе кршу клали жртву лажљивоме Богу, идолу.“ А он рече: „Тако и наш фрат каже, само сад ми из обичаја идемо једнога дана у години тамо и то нам је највеће весеље у селу.“ „А иде ли с вама и ваш фрат на то ваше весеље?“ Он рече: „иде; седи с нама по цео дан и гледа како се наша деца играју, у вече сви заједно пођемо дођемо најпре цркви покропимо се светом водицом и разиђемо се сваки својој кући.“ Видевши скоро окречену цркву запитам: „Кад сте саградили цркву?“ рече: „Скоро; ми смо палили креч и нашли камен, а бискуп је платио мајсторима и за цркву и за кућу.“ — Овако разговајући се прођемо село и наш се домаћин тада дома врати.

Путујући даље рекнем моме садругу, поменутоме Јеромонаху Захарији: „колико сам се синоћ уплашио био где ћемо ноћити да нас каква напаст не нађе, толико ми је мило што смо у овоме селу преноћили јер смо се известили о некима обичајима овога народа а такође и о обичају римске цркве у овоме крају. Видиш мој Захарије како архијереји римске цркве у овим дивљим готово заборављеним крајевима старају да стадо своје ако не сасвим просвете (јер се то за сад и не може) а оно бар на сваки могући начин да га у верозакону одржавају и од сваке напасти бране па му још и у помоћ притичу, а наши архијереји да могу свукли би народ до голе коже, и све говоре, не знате ви шта ми све за вас у Цариграду дајемо.“ — Захарија прихвати: — „Та не бих никаве помоћи од архијереја ни тражио и све би

му што је његово радо давао, но он још тражи да му се зајам чини, па тај зајам за довека, па ако му се не да а он с помоћу Турака на силу оглоби и с Турцима дели, калуђере и попове апси и с тим уместо да као архијереј народ поучава он га само плаши. Знаш како је наш владика призренски Игњатије неке свештенике и окивао и везане до Призрена терао, па кад му се ми Дечанци узапресмо а он даде 25 хиљада гроша кајмакаму призренскоме само што ће у монастир доћи те да нашег игумана Антима у Призрен везана отера, а да би тако поплашио народ да га боље глобити може. Ја не знам шта може бит' овим Грцима владикама да тако на народ мрзе, а богме им народ даје што год ишту. Ми да нисмо имали пријатеље у Турака а с друге стране Арнаута, заиста би нашег игумана Антима везали те би нам се монастир орезилио. Но хвала кајмакаму он узе од владике двадесет и пет хиљада гроша а из монастира оде као што је и дошао, само је штета монастиру што је морао пашу са сто коњаника на конак дочекати. Него хвала Богу кад владику Игњатија позваше у Патрикану, а ова злоба између нас и владике не би никако на добро испала. Ето каква је разлика између владика источне и између владика западне цркве у турскоме царству. Кад се к томе дода: да ми унашим странама никаквога честитога учитеља немамо нити школа у којима би се деца колико толико просвећавала, нити какав учитељ хоће да дође у наше крајеве, јер прво: наш сиромашни народ не би га могао издржавати а друго и горе што без заштите не би био сигуран животом својим. Како се дакле на просвету нашег народа и мислити може?" Овде ја приметим моме Захарији да свештенство римске цркве има велику заштиту у конзулату аустријском који је у Скадру, и да Аустрија као што ми један родољуб у Скадру казиваше, особите поклоне бискупу скадарскоме и призренском и њиховоме свештенству шаље, да би се у овим дивљим крајевима према чину своме пристојно издржавати могли, па како дакле да свој народ не заштићавају кад су и сами заштићени?

Као што је речено реком Цјевном долази се у варош Подгорицу, у којој између једно пет шест стотина турских кућа има и Српских домова. На северо-источној страни Подгорице лежи каменити брдски крај *Куч*, у коме живе две три хиљаде фамилија све самих Срба. Куч припада Црној Гори, а одмах поред њега и Васојевићи." —

Описујући мусломанско-албански крај у околини Дечанској, писац казује (стр. 36): —

„Од монастира Дечана на југ лежи грчки предео *Малесија* или *Малисија*, где живе око три хиљаде самих Арнаута мухамеданског закона. Ови су најжешћи хајдуци и најнепокорнији властима. Они припадају пашалуку призренскоме нахији Ђаковачкој. Овај се крај сам оградио високим горама и планинама. У њ се само с једне стране од Ђаковице идући улази. Граничи се с нахијом скадарском. Кроз Малесију је у време Неманићевог владања ишао пут у Скадар, а пут су тај Неманићи начинили били. Казују људи да се овим путем и данас од града Пећи и Ђаковице за шестнајест часова у Скадар доћи може, а путем којим се данас у Скадар иде треба четири дана и то врло опаснога пута. Малесија је предео брдовит но питом, у њему свашта роди, такође има и лепих сенокоса као и по другим питомим земљама овуда. У Малесији има највише хајдука, и сви су готово јавни хајдуци. Опи с Арнаутима Ђаковачке, пећске, новопазарске и вучитрнске нахије, више јавно него тајно разбојништва чине, и српском народу велика насиља, а особито сад у ово време разбојништва у највећем степену чине.

Арнаути су сви подељени на фисове (фамилије, племена):

Једни се зову *Гашани*; у народу се овде прича да су они негда славили светог Јована и свету Петку.

Други се зову *Шаљани*; ови су славили светог Ђорђа.

Трећи су *Хоћани* или *Хоти*, што и Клименте, ови су славили свете врачеве, и ови су многи верозакона римског.

Четврти *Кришћани*, ови су славили светог Аранђела.

Пети *Беришани* славили су св. Николу.

Понаособни ови фисови тако су између себе сродни да се од једнога и истога фиса не жене и не удају. Више се пута између себе сваде те по два три, а кадкад и више, на месту мртва падну. А кад се два фиса једном заваде, онда тек махнито гину и убијство међусобно не сматрају за штету но за јунаштво. Кад један другог убије онда враћају крв за крв, и фис убијеном не тражи убиј'цу да убије но једнога од његовога фиса који је понајбољи јунак, а отуда се више пута изроди сукоб, да њих 20—30 на месту падну.

Беса (вера, поверење) је ових Арнаута тврда, кад један другом бесу даду, и реч коју у Беси даду добро чувају. Овако на бесу и путници путују по овим крајевима, од села до села

узимљу по једног Арнаутина да их спроводи, и Арнаути кад пред путником виде вођа Арнаутина у путника не дирају.

Обичај је у Арнаута да положе свечану заклетву кад хоће какву велику освету да учине. Поглавице фиса скупе се у каквом пољу код каквог дрвета, посаде се око дрвета и ту изјасне каква им је увреда нанесена. Тада се договоре кад ће освету чинити, а да не би ко издао, огуле кору онога дрвета испод којега су се сакупили, дрво балегом намажу, за тим рекну: Хоћемо ли на освету? Хоћемо! Хоћемо ли на освету? Хоћемо! Хоћемо ли на освету? Хоћемо! Овако три пута рекавши додаду: и ко год изда, оваки му био образ као дебло овог дрвета. Оваком заклетвом укрепљени до једнога ће изгинути само да не остану под срамотом. Не ће мислим бити сувишно да наведем један узрок свађе арнаутске.

Испод манастира Дечана лежи арнаутско село *Дечани* и *Стреоц Истинићи*, поред реке Бистрице. 1844-е сушне године Дечанци и Стреочани навраћали су реку ову на своје њиве и ливаде да Истинићима ни мало воде до њиховога села доћи није могло. Истинићани оду више манастира Дечана где се и на њихово село река навратити може, да на своју земљу воду наврате, али су главу воде чували Дечанци сељани (од фиса Гаш). Истинићани (од фиса Шаља) видећи да Дечанци чувају главу од реке убију једног од ови чувара, двојица утеку и кажу у селу шта се збило. Гашани одмах скоче и потерају Истинићане но ови утеку. Гашани при том наиђу на неког Шаљанина и убију га. Сутра дан устану и једни и други т. ј. и Дечанци и Истинићани па ту у суботу осам Гашана погину. Гашани овим разјарени оду у Малесију (Малесија је сва Гаш) и позову овај Фис на освету. Малесорци скупе више од хиљаду пушака и пођу с Дечанцима на село Истиниће. Истинићани су све слабо и нејако из села уклонили које се бити не може, а они који пушком пуцати могу затворе се у своје камените куће да тако непријатеља дочекају, Малосорци како дођу почну на село пуцати и на куће нападати а они из кућа почну се бранити. Жестоко се крвопролиће отпоче. Они из кућа побију многе Малосорце, али ови као разјарени вуци све силе напрегну, не сматрајући што им из кућа куршуми друштво обарају, цело село, сто кућа, попале и натерају све оне што су се позатворали да из кућа бегају. Малосорци почну сада Истинићане као поплашену зверад убијати, еде за неколико часова падне

више од триста мртвих а од Малосораца једва је десетину остало који нису рањени били, и тек је ноћ борбу прекинула. Малосорци не само да су све куће у овоме селу попалили него су разорили и сваку најмању зграду у којој би се човек заклонити могао, и тако се с победом а и с више од двеста својих мртвих своме завичају врате.

Други догађај. Једно момче од фиса (Шаљанин) у лову рани зеца, рањен зец натрчи на чобанина Гашанина који зеца и дотуче. Ловац дође да узме зеца но чобанин није му га хтео дати, рекавши да га је сам убио. Ловац за то убије чобанина и почне бегати, за њим потрча неко од чобаниновога фиса, стигне ловца и убије га. Сутра се дан оба фиса побију и два мртва падну и четири буду рањена. Гашанима буде криво, дигну се у село шаљанско *Молике*, из кога је ловац био, и ту дванајест кућа попале и петнајест људи изгубе. Сад трећи фис (Кринићана) улегне међу њих да их помире и узме оба фиса на бесу за четири дана, но Гашани бесу не приме, но по други пут у речено село отиду и заоставших још 15 кућа попале, у ком палежу још дванајстина њих мртвих падну и толико их се рани. Шта ћеду Шаљани и Кринићани с Гашанима учинити, видеће се.

Овакве жртве скупо стају и монастир, Дечане, јер 1844-е године кад су се Малесорци с Истинићанима побили, морали су калуђери Малесорцима хиљаду ока ракије дати, да пију и да ране испирају. А сада ове текуће 1851-е године за једног зеца толико Арнаута погинуше па Арнаути једнако трче у монастир и вичу „дајте ракије.“

Описујући стање монастира писац вели: —

Што се тиче књига црквених, ова је света обитељ њима врло потребита, једва нужне књиге има т. ј. круг Минеа и то стари које је све не мало претпоменути блажено почивши епископ карансебешки Јован приложио. Исто је тако оскудна и у одеждама, у стихарима, завесама и тако даље; но чудо је од куд већ да их има. Колико год цркава има у оближњим нахијама, у свакој има Дечански или фелон, или стихар, епитрахиљ, требник, служебник и т. д. Калуђери су дечански остали скоро без ичега помажући убогој просвети свог народа, само да би народ свој у верозакону обдржавати могли, који заиста овај монастир Дечане одвеђ поштује; но жалост је помислити како калуђери дечански у монастиру већ и опстају, кад немају нигде ништа, чиме би бранили дивну ову задужбину зулумом

арнаутским поклопљену. Али овдашњи у верозакону адамантни народ српски, савршено слободе лишен, а у имању до костиј огуљени, видећи да би се калуђери дечански не имајући од чега живети, по други пут разбећи морали, заштеђује од својих уста и од своје нејаке дечице, и ову штедњу најусрдније монастиру прилаже. Тако народ српски који живи у овдашњој старој Србији, као у градовима и нахијама: у нахији Новопазарској, Пећској, Ђаковачкој, Призренској, Скопљанској, Косовској, Приштинској, Вучитрнској, Врањској, Лесковачкој, Нишкој, радо света места потпомаже и калуђери дечански сваке године по овим нахијама ходају, по селима где никаквих школа нема (та нема их ни по градовима) уче децу прекрстити се и оче наш очитати, и утврђују народ у верозакону, где се десе млади и неуки свештеници помажу им да се у богослужењу извеђбају, укрепљују народ да не очајава и саветују да буде послушан својим властима, уверавајући да ће блистателна порта својим бистрим оком и на овај свој српски народ с благошћу погледати и дановоћне зулуме арнаутске од њега уклонити. Овим начином калуђери што испросе од народа то у манастир донесу те се тиме ране и од-а-зла бране. Одатле плаћају харач и порезу, с тиме чине подворења пашама, агама, и спахијама, с тим дочекују своје госте, као паше, Муселиме, и друге великаше који често у монастир с по 50 до 100 коњаника на теферич (ради забаве) долазе; с тиме засићавају арнаутска насиља, с тим угошћавају стране путнике богате и убоге, с тим утешавају бедне и оне који нужду трпе.

Ето како се и од куда се гласовити монастир високи Дечани који у сред Арнаута стоји, издржава.“

3.

МИРИДИТИ.

По предању које се сачувало у народу фамилија њихових главара води своје порекло од кнежева дукађинских, којима је, после смрти Скендербегове кад већ видоше да им је свако напрезање узалуд, ваљало оставити равнице да би сачували своју слободу, веру и независност, па се склонише у планине с онима

друговима Ђурђа Кастриотића који не хтедоше оставити Албанију те да за његовим сином пођу у краљевство напуљско. Сва напрезања турска да их потчине разбише се пред брдима у које би могли ући тек кланцима што их бранише људи који се одважише да сви заједно с фамилијама својим пре изгину но што ће се предати. Најпосле видећи да их не могу силом покорити, Турци им предложе капитулацију једну коју они примише, капитулацију којом им признаше право да имају свога човека за поглавара и напустише свако право мешања у њихову унутрашњу управу, којом им подјемчише слободу богослужења, и ослобођење од сваке порезе и данака било на земљу коју имају у планини било на ћелије које могу добити на равници Задримској а под једним условом да у случају рата свака кућа њихова даде по једнога човека који би под командом свога народног главара или једнога од његове фамилије служио.

По казивању Миридита, ове повластица и ове капитулације падају у време султана Амурата, који их је потврдио. Као нарочиту епоху кад су та права дата они наводе косовску битку. Они причају да је султан Амурат, да би наградио јунаштво њиховога вође у овој битци издао им ферман исписан на једноме листу од челика, ферман што им признаје право које и данас имају. По њиховоме казивању од овога доба они и носе име Миридита. Једни веле да им је то име дао султан хвалећи јунаштво њихово, други опет веле да је њихов поглавар разговарајући онога јутра кад ће битка бити, са султаном рекао овоме „мир ди“ (то јест, добар дан.) Па после кад одржа победу он означи чету Хришћана који тако снажно припомогоше да се победа одржи, оним речма које је тога јутра чуо и којих се сада сећаше.

Како се мени чини Миридити праве овим анахронизам. Доиста по њиховом предању они произлазе од кнежева дукађинских и другова скендербегових; па ако је тако онда није могућно да су пратили султана на Косово, јер је Албанија у то доба била још независна, ако је Јован Кастриота позније и признао власт султанову па му синове своје дао у таоце, то је Ђурђе ослободио од јарма тога и тек по смрти његовој, а за време владе Мухамеда II Гегарија би покорена. Капетан ме је Биба више пута уверавао да у Орошу има ферман један урезан на једној плочи од бронзе који је један султан дао члану једном његове фамилије за храброст коју је показао у битци једној с

Аустријанцима за владе Марије Тетевије, а ферман је тај њему и свима његовим наследницима опредељивао годишњи један доходак од сто товара кукуруза који ће се узимати од десетка што га држави има да плаћа округ Задримље. Ово сто товара предавало се и њему самоме до пре две године, а од њих је седамдесет ишло самом капетану а тридесет се подељивало међу старце пет барјака. Допуштајући да овака плоча с ферманом постоји, могућно је да је завладала око ње забуна па се мисли да је она још с поља Косова, на које се спомен сачувао у свију оних племена која су имала какве свезе са Словенима, као што смо видели то у Климента.“ — Histoire et Description de la Haute Albanie, par M. Hyacinthe Hecquard, Consul de France à Scutari, p. 233.

И.

СРПСКИ ВЛАДАОЦИ ИЗ КУЋЕ НЕМАНИЋА И ЊИХОВЕ ЖЕНЕ.

1. Стеван Немања 1159; жена Ана кћи Бориса бана босанскога.

2. Стеван Немањић Првовенчани, син Немањин; прва жена Евдокија кћи цара Алексија III (Анђела Комнена); друга жена Ана, унука Андрије Дандула дужда млетачкога.

3. Радослав, син Стевана Немањића 1228; жена кћи Тодора Ласкара I. цара Никејског.

4. Владислав, син Стевана Немањића 1234; прва жена кћи Асана цара Бугарског, друга Констанција из млетачке фамилије Морозиније; сестра Томазине матере угарскога краља Андрије III.

5. Стеван Урош I, назван велики, син Стевана Немањића 1241; жена Јелена франачка кнегињица, сродница с краљевском кућом француском, кћи или усвојена кћи Балдуина II, цара цариградског, — по некима кћи лорда Монтења.

6. Драгутин, син Урошев 1272; жена Катарина кћи Стевана краља угарскога.

7. Милутин Урош II, син Урошев 1275; прва жена Јелисавета кћи краља угарскога Стевана V; друга, кнегињица бугар-

ска кћи тертерова; трећа, Симонида кћи цара грчког Андроника Палеолога II.

8. Стеван Урош III Дечански, син Милутинов 1321; прва жена кћи Ладислава војводе сибињскога; друга, Марија кћи Јована сина цара Андроника.

9. Стеван Душан силни, син Уроша III, 1334; жена Јелена кћи Страшимира цара Бугарског.

10. Урош IV, син цара Душана 1347; прва жена Јелена Блахиња; друга жена кћи његовога тутора и последника Вукашина. —

J.

ГОДИНЕ ЗНАТНИЈИХ ДОГАЂАЈА У СРБИЈИ.

Срби се насељавају у Мизији за владе цара Ираклија . . . . . 7-и век.

Српским земљама управљају велики жупани, — неки од њих независни од Византије. . . . . 9-и век.

Михаило жупан зетски прима круну из Рима около . 1078.

Немања сједињава жупаније у једну државу около . 1162.

Сава посвећен за првога архиепископа српског . . 1221.

Стеван Немањић првовенчани, први крунисани краљ српски . . . . . 1222.

Смрт цара Стевана Душана на путу у Цариград . 1355.

(Турци узеше Једрене 1363.)

Битка косовска и пад последњега цара српског . . 1389.

(Турци освојише Цариград 1453.)

(Пад краљевства босанскога 1463.)

Турци прегазише Србију и Срби под деспотима потражише станка у Угарској . . . . . 1459.

(Битка на Мохачу 1526.)

(Турци се одбише од Беча 1683.)

Сеоба Срба из старе Србије под патријархом Арсенијем Чарнојевићем . . . . . 1690.

Последњи српски деспот Ђурађ Бранковић умире у аустријској тамници у Егру . . . . . 1711.

Мир пожаревачки утврђује да Аустрија задржи све оно што је принц Евђеније од Турака у Србији освојио 1718.

Мир Шиштовски опет предаје Србију Турцима . . 1791.
Срби устају под вођством Карађорђа . . . . . 1804.
Букурешки уговор између Русије и порте о Србији у Мају . . . . . 1812.
Турци освоје опет Србију и Карађорђе пребеже у Аустрију . . . . . 1813.
Устанак српски под Милошем . . . . . 1815.
Народна скупштина у Београду проглашава Милоша за кнеза . . . . . 1817.
Конвенција Акерманска потврђује уговор букурешки 1826.
Уговор Једренски после руског рата с Турском . . 1829.
Хатишериф султана Махмуда између осталих наређења ограничава Турке само на тврдиње и дозвољава Србима да бирају себи владике и митрополите из средине своје . . . . . 1830.
Српски устав обнародован у народној скупштини . 1835.
Милош принуђен да даде оставку . . . . . 1839.
Михаило Обреновић оставља земљу а Александар Карађорђевић изабран за кнеза . . . . . 1842.
Милош народом позван натраг . . . . . 1858.
Смрт Милошева и ступање његовога сина Михаила Обреновића . . . . . 1860.
Бомбардање Београда . . . . . у Јуну 1862.
Турци принуђени да напусте унутрашње градове, задржавши оне на Сави и Дунаву . . . под јесен 1862.
Београд и остали градови на Сави и Дунаву предати Србима . . . . . у пролеће 1867.

К.

ГОДИНЕ ЗНАТНИЈИХ ДОГАЂАЈА У ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ ОД ПРОПАСТИ СРПСКОГА ЦАРСТВА.

Кнез Баоша влада Зетом независно после смрти цара Душана. . . . . 1360.
Мљечићи отеше од Ђурђа Баошића Драч, Леш, а после и Скадар . . . . . 1405.

Иван Црнојевић разори град Жабљак и пренесе столицу своју на Цетиње, сазида цркву и монастир . . . . . 1485.

Његов син и наследник Ђорђе одлази у Мљетке а управу земаљску оставља у рукама фамилије с владиком на врху . . . . . 1516.

Црном Гором управљају владике од различитих фамилија . . . . . 1516—1697.

Владике из фамилије Петровића Његуша управљале су земљом . . . . . 1697—1851.

Данило Петровић Његуш признат од Русије као кнез од Црне Горе. . . . . 1852.

Кнез Никола његов синовац наслеђује га . 1860.

25
MARCH
Tuscy
Kipkipu
25

25
25
LOAABCH

DR 14 .S519
Putovanje po slovenskim zemlja
Stanford University Libraries
3 6105 041 477 113

DR
14
S519

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.